

**ШЕВАИ
ҶАНУБИИ
ЗАБОНИ ТОҶИКӢ**

ДУШАНБЕ • 1979

Ла
ИИД

АКАДЕМИЯИ ФАНҲОИ РСС ТОҶИКИСТОН
ИНСТИТУТИ ЗАБОН ВА АДАБИЯТИ БА НОМИ РӯДАКИ

Р. ҒАФҒОРОВ

ШЕВАИ
ҶАНУБИИ
ЗАБОНИ ТОҶИКӢ

Ҷилди 3

Тахти назар ва таҳрири Ҷумумии
проф. В. С. Расторгуева

Мухаррирони масъул
проф. Д. Т. Тоҷиев, доц. Р. Л. Неменова

НАШРИЯТИ «ДОНИШ»
ДУШАНБЕ—1979

Гаффоров Р. Шеваи ча-
нубии забони тоҷикӣ, ҷ. 3. Ду-
шанбе: Дониш, 1979, сах. 272.

Асар дар заминаи тасвири
яклухт ва системанок сурат
гирифтааст. Дар он воҳид-
ҳои ҳар ду қисмати синтак-
сис — ибора ва ҷумла қиёсан
бо забони адабии имрӯза, пе-
шина ва шеваҳои дигар таҳ-
қиқ шудааст. Муаллиф дар
зимни ин омилҳо кӯшидааст,
ки аломатҳои фарқкунандаи
сохти синтаксисии шеваи ча-
нубиро муқаррар намояд.

Муқарризон: С. Абдурахимов
ва М. Қосимова

Масъули чоп: М. Маҳмудов

ИБ 404

F 4602010000-057
M502-79

103-78

© Издательство «Дониш», 1979 г.

40 514 360

3

Аҳамияти синтаксис дар байни қисматҳои дигари забонши-
носии ҳеле қалон аст: на овозҳо, на калимаҳо, ки аз маҷмӯи овозҳо
ташқил меёбанд, на таъбир ёфтани калимаҳо дар заминаи қоидаҳои
морфологӣ, ҳарчанд аз унсурҳои асосии забон ба шумор равад ҳам,
наметавонанд, ба сари худ фикреро ифода намуда, чун воситаи ком-
муникативӣ барои мубодилаи афкор истифода шаванд. Онҳо ин вазн-
фаро дар дохили ҷумла, ба тӯфайли синтаксис адо мекунанд. Барои
ҳамин ҳам забоншиносони бузург синтаксисро «маркази ташқилдиҳан-
даи грамматика»¹ «системаи олий»², «ҷони грамматика»³ номидаанд.

Аҷобат дар ин аст, ки синтаксис бо вучуди чунин аҳамият ва мав-
қеаш дар шевашиносии ҳамаи халқҳои мамлақати мо ҳеле қалон омӯхта
шудааст. Ҳатто дар шевашиносии рус, ки таърихи бое дорад, ин соҳа
яке аз соҳаҳои қафомондатарин ба шумор меравад. Дар ин хусус зикр
ри қайдҳои зерини шевашиносҳои намоёни рус бисёр бамаврид аст.
Проф. Р. И. Аванесов дар соли 1949 ҷангоми навиштани китоби дар-
сии диалектологияи рус навишта буд: «Таълифи очерки синтаксис ва
лексика боз ҳам душвор буд, зеро ин қисматҳо ҳанӯз ҳам аз доираи
таҳқиқ берун мемонанд».⁴ Муаллифи дигари китоби дарсии диалекто-
логия проф. П. С. Кузнецов пас аз даҳ сол ҳамин нуктаро бо андак
таъбир чунин ба қалам овардааст: «Синтаксисии шеваҳои забони русӣ
нисбат ба фонетика ва морфология камтар омӯхта шудааст».⁵ Муал-
лифони китоби нави диалектология низ ишорат кардаанд, ки синтак-
сисии шеваҳои забони русӣ «ниҳоят ғайриқаноатбахш» омӯхта шуда-
аст».⁶

Бо ҳамаи ин, ки олимони мазкур қалон омӯхта шудани синтаксисро
дар диалектологияи рус таъкид кардаанд, онро аз маъсалаҳои ҷандон
беаҳамият монда ҳисоб кардан мумкин нест. Агар ҷанд сол пеш диа-
лектологҳои рус ба синтаксисии шеваҳо камтар эътибор дода бошанд,
дар вақтҳои охир нисбатан бештар диққат меодагӣ шудаанд. Дар на-
тиҷаи ин ҳоло дар ҳазинаи илми шевашиносии рус дар соҳаи мазкур
ҳеле материали илмӣ фароҳам омадааст.⁷ Ин тадқиқотҳо бо вучуди
ноқишҳои имкон доданд, ки муаллифони китоби дарсии охири ба
синтаксис қариб дар ҳаҷми қисмҳои дигар ҷой диҳанд.⁸

Дар забоншиносии тоҷик доир ба синтаксисии қисме аз шеваҳо тан-
ҳо қайдҳои муҳтасар мавҷуд буда, ин маъсала то имрӯз мавриди тад-
қиқи алоҳида қарор нагирифтааст. Барои ҳамин ҳам муаллифи на-
хустин ҷамъбасти илмии шеваҳои тоҷикӣ В. С. Расторгуева дар ин
хусус чунин навишта буд: «Доир ба синтаксисии шеваҳои тоҷикӣ дар
ихтиёри мо танҳо маълумотҳои алоҳида ва нопурра мавҷуданд, зеро му-
ҳаққиқон ҷангоми аз маҳалҳо ҷамъ кардани материал ба он назар ба
фонетика ва морфология камтар эътибор додаанд».⁹

Албатта, худ аз худ саволе ба миён меояд, ки сабаби камэътибо-
рӣ ба синтаксис назар ба қисматҳои дигари забон дар чист? Сабаби

асоси дар ин аст, ки фарқҳои барҷастаи шевагӣ дар бобати синтаксис нисбат ба фонетика, морфология ва лексика камтар воқеъ мегарданд. Ин фарқҳо аз рӯи материалҳои номукамал таъин кардан осон нест. Барои ин дар байни аҳли шева бисёр истодан, материали фарошевашиносӣ намояндагӣ мекунад — Р. И. Аванесов ва В. Г. Орлова ба ҳамаи маънии ишора карда навиштаанд: «Муайян кардани ҳодисаи махсуси синтаксисӣ (яъне ҳодисаҳои «озоди» синтаксисӣ)... бидуни тадқиқи муфассале, ки дар зимни материали бисёр фаровон ба шакли тасвири монографӣ сурат гирифта бошад, муҳол аст».¹⁰

Фарқи зиёд ӯ барҷастаи шевагӣ зоҳир накардани категорияҳои синтаксисӣ, пеш аз ҳама, ба он вобаста аст, ки онҳо чи дар забони умумихалқӣ ва чи дар шохаҳои шевагӣ он умри дароз дида, дар тӯли асрҳо маҳфуз мемонанд. Ин нукта, албатта, устувории нисбии ҳодисаҳои синтаксисиро дар назар дорад: чи қондаи ба ҳам пайвастшавии калимаҳо дар ибора, чи сохт ва шаклҳои ҷумла ва тарзи ифодаи аъзон он, чи тартиби аъзоҳои ҷумла ва ғайра вобаста ба қонунҳои дохили таракқии забон ва таъсири омилҳои хориҷӣ ҳарчанд ба охиштагӣ ҳам бошад, таъбир ва инкишоф меёбанд.¹¹ Ин аст, ки материали шева ҳам аз бобати нигоҳи доштани унсурҳои архаистӣ, ҳам аз бобати қорӣ шудани ҳодисаҳои нав барои таърихи забон ва нишон додани процесси инкишофи ҳуди шева аҳамияти фавқуллода калон дорад.

2

То солҳои 1950 дар шевашиносии тоҷик нутқи шевагӣ танҳо аз ҷиҳати фонетика ва морфология омӯхта шуда, масъалаи синтаксис, гуфтан мумкин аст, тамоман қатъи назар шуда шуд. Маълумоте ки баъзе аз аҳли тадқиқ доир ба ҳодисаҳои ҷудоғонаи синтаксис, аз ҷумла алоқани калимаҳо (вобаста ба шарҳи вазифаи синтаксисии бандқонишинҳои шахсӣ-соҳибӣ, пешоянд ва пасояндҳои ҷудоғона),¹² мувофиқати хабар бо мубтадо ва ҷои муайянқунанда¹³ дар зимни шарҳи исми сифат дар фасли морфология додаанд, на фақат дар соҳан проблемаҳои зиёди синтаксис, балки дар доираи ҳуди мавзӯҳои мазкур ҳам басо кам ва ночиз аст. Аз ин ҷиҳат баъди солҳои панҷоҳ пай дар пай ба таърих расидани «Очеркҳои...» В. С. Расторгуева дар ин соҳа дар диалектологияи тоҷик таъбироти ҷиддӣ ворид кард. Ӯ дар тамоми таълифоти худ ба масъалаи синтаксис эътибори ҷиддӣ дода, аз як тараф, вобаста ба вазифаи синтаксисии ҳиссаҳои нутқ як қатор ҳодисаҳои синтаксисиро аз назар гузаронида бошад, аз тарафи дигар, доир ба синтаксис боби алоҳидаи қушода, чандин унсурҳои онро махсус мавриди тадқиқ қарор додааст.

Маълумоти аз ҳама бештар дар ин бора дар қисми якуми «Очеркҳои...» ӯ зикр ёфта,¹⁴ қисмҳои дигар бо таъбироти ҷузъӣ, ки аз тақозои ин ӯ он шева ба миён омадааст, асосан, дар қолиб ва плани он сурат гирифтаанд. Аз ин ҷост, ки батафсилтар аз назар гузаронидани ҳамин қисм барои ошкор намудани тадқиқоти муаллиф доир ба синтаксис, таъин кардани нуктаи назари ӯ ба категорияҳои гуногуни он имконияти калон медиҳад.

Мавзӯи баҳси ӯ дар қисмати ҷумлаҳои содда иборат аз инҳост: ташкили ибораҳои соддаву мураккаб ва вазифаи онҳо дар сохти ҷумла, ифодаи аъзоҳои ҷумла бо ҳиссаҳои гуногуни нутқ, тартиби калима, аъзоҳои ҷумла, сохти ҷумла, баъзе аз хелҳои он аз ҷиҳати маъно ва амсоли инҳо.

Муаллиф ибораҳоро бештар аз бобати сохт ва усули ташкил аз назар гузаронидааст. Дар ин бобат кайдҳои ӯ доир ба хелҳои ҷудоғонаи ибораҳои номӣ, махсусан ибораҳои исмӣ, бисёр ҷолиби диққатанд. Вай қариб ҳамаи воситаҳоеро, ки барои сурат гирифтани ин навъи ибораҳо хизмат мекунанд, нишон додааст.

Дар асар конструкцияҳои синтаксисие, ки дар забоншиносии тоҷик бо номи ибораҳои сифати феълӣ ва феълҳои машхуранд, низ бисёр ҳартарафа, бо тамоми ҷузъиётҳои таҳлил ва маънидод шудаанд. Ӯ ақидаеро пеш рондааст, ки ин гуна конструкцияҳо аз ҷиҳати хусусияти фонетикӣ — талаффуз ёфтани бо интонацияи махсус, ҷудо шудани бо пауза аз аъзоҳои дигари ҷумла ва ғайра гуруҳҳои ягонаи синтаксисиро ташкил намуда, яклухт ягон аъзои ҷумларо ифода мекунанд. Муаллиф ҳодисаҳои мазкур синтаксисиро вобаста ба омилҳои дохилӣ ва хориҷӣ инкишофи ҳар шева таҳлил намуда, ба чунин хулосаи ҳаққонӣ омадааст, ки онҳо бо таъсири омилҳои хориҷӣ, баръакси шеваи ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ, дар шеваи шимолӣ хеле инкишоф ёфтаанд.

Дар қисмати ифодаи аъзоҳои ҷумла бо ҳиссаҳои нутқ чунин масъалаҳо мавриди баҳс қарор гирифтаанд: бо ёрии воситаҳои махсуси синтаксисӣ — изофат, пешоянд, пасоянд, пешоянду пасоянд, инчунин бе онҳо — дар дохили алоқани ҳамроҳӣ ва алоқани вобастагии бевосита дар роли аъзоҳои гуногуни ҷумла омадани калимаҳо. Ӯ дар ҳолати охири аҳамияти махсус доштани семантикаи ҳар ду аъзо — ҳам аъзои тобеъқунанда, ҳам тобеъшавандаро махсус хотирнишон намуда, доир ба исми дар ин хусус ба чунин хулоса омадааст: исмиҳои номи маҳал, муассиса, ҷойҳои маконро ифода мекунанд. Дар ин маврид хабари ҷумла бо феълҳои ҳаракат ифода меёбад; исмиҳои замоне, ки фасли сол, давра, қисми алоҳидаи вақт ва мисли инҳоро ифода менамоянд, дар роли ҳоли макон воқеъ мешаванд; дар вазифаи ҳоли мақсад исмиҳои абстракте меоянд, ки бо суффикси -ӣ сохта шуда, ягон навъ фаъолиятро далолат мекунанд ва ғайра.

Дар шарҳи тарзи ифодаи сараъзоҳои ҷумла ду ҷиҳат қобили диққат аст: мувофиқати пурра ва нопурраи хабар бо мубтадо, ҳам ҳолис ҳам бо бандқоҳу феълҳои ёридиҳанда хабарро ифода намудани исми сифат. Дар асар бо хелҳои гуногуни сифати феълӣ ифода ёфтани хабар махсусан хеле ҳартарафа маънидод шудааст. Ин масъаларо муаллиф зери сарлавҳаи «Таркиботи предикативӣ» (предикативные обороты) аз назар мегузаронад.

Дар фасли «Ҷои калимаҳо дар ҷумла» тартиби аъзоҳои ҷумла, устуворӣ ӯ ноустувории мавқеи онҳо, сабабҳои таъдбири ҷои муқаррари ин ӯ он аъзои ҷумла мавриди баррасӣ қарор гирифтааст.

Тадқиқи ҷумлаҳои мураккаб дар асар чандон батафсил нест. Муаллиф ҳар ду хели онҳо — ҳам ҷумлаҳои мураккаби пайваст, ҳам ҷумлаҳои мураккаби тобеъро вобаста ба пайвандҳои асосиашон маънидод кардааст. Барои ҳамин ҳам ӯ ба онҳо гузоштани сарлавҳаҳои зеринро лозим донистааст: «Пайвандакҳо дар ҷумлаҳои пайваст», «Пайвандакҳо дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ». Дар баробари ин дар бораи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бепайвандак низ маълумоти мухтасар зикр ёфтааст.

Аз гуфтаҳои боло ин нукта равшан мегардад, ки дар қисми якуми «Очеркҳои...» бисёр масъалаҳои синтаксис хеле баҳо ва дуруст мавриди омӯзиш қарор гирифтаанд. Тадқиқоти В. С. Расторгуева аз рӯи мавзӯҳои мазкур ва чанд мавзӯи дигар, ки дар асарҳои минбаъдаш дар хусуси онҳо баҳс кардааст, ҳам барои муайян намудани хусусияти синтаксисии шева ва ҳам барои омӯختани ин ҷиҳати забони адабии тоҷик хеле фоидаовард. Ба ин маънӣ, таъсири таълифоти

В. С. Расторгуева дар соҳаи омӯзиши синтаксис чи дар соҳаи шевашиносӣ ва чи дар соҳаи омӯзиши грамматикаи забони адабии тоҷик бисёр амик ва пурбаракат аст.

Қолиби «Очеркҳо...»-и В. С. Расторгуева ва равиши пеш гирифтаи ӯ дар бобати омӯзиши нутқи шевагӣ дар асарҳои шевашиносони дигар, аз як тараф, бо баъзе тағйироти ҷузъӣ (вобаста ба хусусияти ҳар шева) бевосита давом карда бошад, аз тарафи дигар, каму беш такмил ҳам ёфтааст. Ҷиҳати сонӣ дар он асарҳое, ки солҳои охир таълиф шудаанд, бештар ба назар мерасад.¹⁵

Баъзе асарҳои шевашиносӣ аз ҷиҳати қолиб ва шарҳи воҳидҳои синтаксисӣ хусусияти фарқкунанда доранд. Масалан, А. Л. Хромов дар тадқиқи лаҳҷаҳои Мастҷоҳ, баръакси бисёр шевашиносон, дар қисми морфология танҳо ҷиҳати морфологии ҳиссаҳои нутқро аз назар гузаронида, аз тадқиқи ҷиҳати синтаксисӣ (истифодаи изофат, пешоянду пасоянд ва баъзе воситаҳои дигари синтаксисӣ, ки барои алоқаманд кардани ҳиссаҳои алоҳидаи нутқ, ифодаи аъзоҳои ҷумла бо онҳо хизмат мекунанд) сарфи назар кардааст. Ҷ қисме аз ин масъалаҳоро чун ҳодисаи синтаксисӣ танҳо дар фасли синтаксис аз назар гузаронидааст.¹⁶

Дар шевашиносии тоҷик то имрӯз асарҳое низ навишта мешаванд, ки доир ба синтаксис фасли алоҳида надоранд. Муаллифони чунин асарҳо вобаста ба тавҷеҳи алоқани исм бо калимаҳои дигар ва зикри вазифаи синтаксисии пешоянд, пасоянд ва пайвандакҳо дар бораи баъзе ҳодисаҳои синтаксисӣ зимнан маълумоти мухтасар дода, аммо тадқиқи махсуси категорияҳои синтаксисро ба ӯҳда нагирифтаанд. Тамоми асарҳои А. З. Розенфельд,¹⁷ монографияи М. Маҳмудов¹⁸ ва Б. Бердиев¹⁹ дар ҳамин равиш таълиф шудаанд.

Гуфтаҳои болоро ҷамъбаст намоем, се равиши зерин ба назар мерасад: як гурӯҳ олимон, аз таҳқиқи синтаксисии нутқи шевагӣ тамоман қатъи назар кардаанд, гурӯҳи дигар бо зикри шарҳи қайдҳои мухтасар қаноат намудаанд, иддаи сеюм қўшиш кардаанд, ки маълумоти андак муфассалтар диҳанд. Ин ҳақиқат собит менамояд, ки омӯзиши нутқи шевагӣ дар диалектологияи тоҷик ҳанӯз низоми муайян ва ягонагии қатъӣ пайдо накардааст.

Қамбудихон асосӣ ва умумӣ дар ин бобат иборат аз инҳост:

1. Категорияҳои синтаксисӣ на бо системаи муайян, балки вобаста ба майлу рағбати муаллифони алоҳида ҳар хел ва бо ҳар усул таҳлилу тадқиқ шудаанд. Аз байни анбӯҳи тадқиқоти шевашиносӣ асареро пайдо кардан мумкин нест, ки дар он ҳамаи масъалаҳои синтаксисии шева чун фаслҳои фонетика ва морфология аз рӯи мавзӯҳои асосии ин қисмати мустақили грамматика пай дар пай ва собитқадмона омӯхта шуда бошад. Дар натиҷаи ин то кунун мавзӯи баҳси синтаксисии нутқи шева, усули тафтиш ва таҳқиқи он норавшан мондааст.

2. Он маълумотҳое ҳам, ки доир ба категорияҳои алоҳидаи синтаксис мавҷуданд, сатҳӣ ва нопурра мебошанд: онҳо на дар заминаи ҷузъан таҳлил намудани ҳақиқо, балки бештар аз рӯи умдатарин аломатҳо сурат гирифтаанд. Табиист, ки ин усул барои таъин кардани ҳодисаҳои шабеҳи синтаксисӣ, ки дар нутқи шевагӣ дорои фарқҳои нозуканд, имкон намодааст.

3. Дар аксарияти асарҳои категорияҳои синтаксисӣ дар ду қисми грамматика — як қисмашон дар морфология, қисми дигарашон дар синтаксис — таҳлил шудаанд. Сабаби ин, ҳамоно, дар он аст, ки доираи категорияҳои морфологии ҳиссаҳои номии нутқ дар забони тоҷикӣ маҳдуд буда, муносибатҳои падежие, ки дар бисёр забонҳо, аз ҷумла забони русӣ, ифода мешаванд, дар он ба тавассути воситаҳои

махсуси синтаксисӣ — изофат, пешоянду пасоянд ва ғайра, сурат меёбад.

Албатта, дар он асарҳое, ки бо усули мазкур навишта шудаанд, бисёр ҳақиқати синтаксисии шева дуруст таъин ва муқаррар гаштаанд. Лекин агар онҳо дар ҷои худ, дар фасли синтаксис алоқамандона бо ҳодисаҳои дигари синтаксисӣ воқеъ мешуданд, арзиши боз ҳам бештари илмӣ пайдо мекарданд. Дар ин масъала мо бояд ин нуқтаро ба ҳисоб гирем, ки морфология ва синтаксис ҳамчун қисмҳои таркибии грамматика бо ҳам алоқани қавӣ дошта бошанд ҳам, «ҳар кадоме аз ин қисмҳои предметҳои баҳси худ, вазифаи худро до-ро».²⁰ Аз ин ҷиҳат алоқа ва муносибати калимаҳо дар дохили ибора ва ҷумла, ҳамчун ҷавҳари синтаксис, аз доираи мавзӯоти морфология берун мебошад. Ин нуқта аслан аз чунин назарияи умумӣ, ки дар забоншиносии советӣ ҷорӣ ва мустақим аст, ба миён меояд: «Морфология... калимаҳоро ба сифати системаи шаклҳо ва худии ин шаклҳоро дар ягонагии дохили ва аз рӯи фарқҳои онҳо, ки ба мансубияти хелҳои гуногуни калимаҳо ба системаҳои мухталифи тағйирёбии калима, ба категорияҳои гуногуни морфологӣ ва қисман категорияҳои калимасоз, ба ҳиссаҳои мухталифи нутқ вобастаанд, меомӯзад. Аммо синтаксис калимаҳо ва шаклҳои калимаҳоро дар доираи таҳлили худ аз нуқтаи назари пайвандшавии онҳо ба ҳам ва аз бобати вазифаашон дар таркиби ибора ва ҷумла, ки асоси илми синтаксисро ташкил медиҳанд, фаро мегирад».²¹

Вобаста ба масъалаи мазкур дар хусуси пешоянд ва пасояндҳо махсус таваққуф намудан лозим мешавад: онҳо дар аксарияти кулли тадқиқоти шевашиносӣ аз рӯи он вазифаҳое, ки дар таркиби ибора адо мекунанд, дар қисмати морфология таҳлил шудаанд. Аммо хусусияти асосии ин навъи калимаҳои ёридиҳанда, ки иборат аз ифодаи муносибатҳои синтаксисист, тақозо мекунад, ки дар морфология сохт ва хел ва агар зарурате пайдо шавад, маъноҳои асосӣ, аммо дар синтаксис роли онҳо дар ташкили алоқаю пайванди калимаҳо ва ифодаи аъзоҳои ҷумла аз назар гузаронида шавад. Чунин ба назар мерасад, ки маҳз дар ҳамин маврид пешоянд ва пасояндҳо тамоми вазифа ва маъноҳои худро ҳаққонан намоён мекунанд. Акад. В. В. Виноградов ҳамин ҷиҳатро ба назар гирифта, нишон дода буд, ки пешояндҳо, ҳамчун калимаҳои дигари ёридиҳанда, «дар ҳукми истеъмоли синтаксисӣ мебошанд».²² Дар бобати шарҳи ҷиҳати морфологӣ ва синтаксисии пешоянду пасояндҳо усуле, ки муаллифони Грамматикаи академӣ пеш гирифтаанд, намунаи ибрат шуда метавонад.²³

4. Дар қисмати омӯзиши ҷумлаҳои мураккаб ду нуқсон асосии зерин мушоҳида мешавад. Аввал ҳамин, ки на ҳамаи хелҳои ҷумлаи пайрав, балки қисме аз онҳо мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Дигар ин, ки ҷумлаҳои пайрав танҳо аз рӯи як воситаи грамматикӣ — пайвандакҳо ба хелҳо тақсим карда шуда, дар ҳамин замина шарҳ ёфтаанд ва ҳол он ки дар ташкили ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ғайр аз пайвандакҳо, ки муҳимтарин воситаи алоқани грамматикӣ ва асоситарин нишондиҳандаи муносибатҳои синтаксисии байни узвҳои ҷумлаҳои мураккаби тобеъ мебошанд, калимаҳои нисбӣ ва шаклҳои феълӣ, низ роли калон мебошанд. Дар таҳлилу омӯзиш ба ҳисоб гирифтани ин омилҳо, ки якҷоя бо интонация ва ҷои ҷумлаҳои пайрав парадигматикаи гипотаксисро ташкил медиҳанд,²⁴ аз як тараф, барои дуруст ба навъҳо тақсим кардан ва ошкор намудани парадигматикаи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ кўмак расонад, аз тарафи дигар, имкон медиҳад, ки бисёр фарқҳои шевагӣ, ки дар ин соҳа мавҷуданд, муқаррар шаванд.²⁵

Гуфтаҳои боло дар масъалаи ноқаноатбахш будани омӯзиши син-

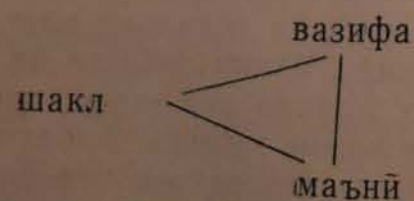
синтаксисӣ рисолаҳои илмӣ навишта шуда,³⁵ қолибҳои асосии он бо муҳимтарин воситаҳои грамматиканишон дар китоби дарсии мактаби олии аввалин бор нисбатан мукамал тасвир ёфтанд.³⁶ Забоншиносони тоҷик дар ин бобат ҳам аз илми пешқадами забоншиносии рус, пеш аз ҳама, аз Грамматикаи академӣ, ки дар масъалаи муайян кардани ҷумла, чун воҳиди коммуникативӣ ва ибора, чун воҳиди номинативӣ, дар илми грамматика тағйироти ҷиддӣ ворид кардааст, таъсири калон гирифтаанд. Аммо ин таъсир баробари бисёр ҷиҳатҳои мусбат баъзе лаҳзаҳои манфӣ низ дошт. Нуқсонҳои асосӣ иборат аз он аст, ки «таҷовуз»-и ибора, фуру бурдани муҳимтарин масъалаҳои мансуб ба сохти ҷумла дар он бо ҳамон тарзе, ки дар забони русӣ ба амал омада буд,³⁷ ба забоншиносии тоҷик роҳ ёфт, дар мо ҳам мафҳуми ибора бе таҳаммул ба тарзи механикӣ васеъ карда шуд, ҳар қалимаи тобеъ буди муайян кардани дараҷаи тобеъ буданаш ба қалимаи тобеъқунанда, ё мансубияташ ба тамоми ҷумла ҳамчун ибора маънидод гардид.

Олимони рус барои ислоҳ ва пешгирии ин нуқсон мақола ва асарҳои ҷиддӣ илмӣ навиштаанд. Дар натиҷа проблемаи детерминантҳо ба миён омад,³⁸ ки қорӣ шудани он дар илми синтаксис аҳамияти ғавқуллода калон дошт. Маҳз барои ҳамин ҳам дар Грамматикаи академии нав ба онҳо ҷои хеле зиёд ҷудо карда шудааст.³⁹ Аммо, афсӯс ки, забоншиносони тоҷик ҳанӯз бо омӯзиши ин масъала машғул нашудаанд.

Дигар аз нуқсонҳои ҷиддӣ, ки дар соҳаи таҳқиқи ибора хеле реша рондааст, чун пешоянд маънидод кардани исмҳои, ки дар ҷумла вазифаи пешояндҳо адо мекунанд. Дар натиҷаи ин, дар баъзе асарҳо миқдори пешояндҳои таркибии номӣ ниҳоят афзуд. Барои ҳалли ин масъала дар мо кӯшише шуда, бахсе ба амал омада бошад ҳам,⁴⁰ на танҳо вусъат наёфт, балки он чанд фикри муҳим натиҷае наовард: баъди ҷопи ин мақолаҳо нуқсонҳои пешина боз давом карданд.

5. Дар таҳқиқи ҳодисаҳои ҷудогонаи синтаксисӣ дар забоншиносии тоҷик таъсири синтаксисӣ формалистӣ кам нест. Баъзе аз аҳли тадқиқ категорияҳои синтаксисиро танҳо аз ҷиҳати шакл эзоҳ дода, муайян кардани хосияти маъноии онҳоро сарфи назар кардаанд ва ҳол он ки дар синтаксис ҳам, мисли соҳаҳои дигари забон, ҳар як шакл барои ифодаи маъное хизмат мекунад ва омӯзиши он дар ҳамбастагии қавӣ бо маънӣ, ки аз талаби назарияи марксистӣ дар ҳусуси ягонагии шаклу мундариҷа ба миён меояд, аз муҳимтарин вазифаҳои тадқиқоти синтаксисист.

Васеъ истифода намудани чунин усули омӯзиши ҳодисаҳои синтаксисӣ, ки моҳияти онро дар шакли мӯҷаз ба сурати секунҷаи поён

маънидод мекардагӣ шудаанд, талабест, ки дар илми синтаксис рӯз то рӯз мавқеи намоён ишғол мекунад. «Муносибати байни вазифа ва маънӣ дар синтаксис, — навиштааст дар ин бора Г. А. Золотова, — дар асл проблемаи муносибати байни синтаксис ва семантика мебошад, ки дар тамоми тайи инкишофи лингвистикаи ҷаҳонӣ алҳол дар қатори проблемаҳои актуалӣ пеш гузошта мешавад».⁴¹ Р. А. Будагов аҳамияти шарҳи маъниро дар тадқиқоти синтаксисии рӯзгори мо ин тавр талқин менамояд: «Ба назари ман, аломати ҳақиқии таҳлили синтаксисии имрӯза категорияи маънӣ, аниқтараш тарзи тафсири категорияи маънӣ дар тадқиқоти алоҳида, ҳисоб меёбад. Агар олим аз ин кате-

горияи марказии лингвистика тамоман даст кашида бошад, дар он сурат асари ӯ замонавӣ шуда наметавонад».⁴²

6. Нутқи шевагӣ яке аз хелҳои нутқи гуфтугӯист. Хосияти асосии нутқи гуфтугӯӣ ва фарқи он аз нутқи китобӣ ё хаттӣ диққати олимони Ғарб, хусусан забоншиносони немис ва французро хеле бармаҳал ба худ ҷалб карда буд.⁴³ Ин проблема дар илми забоншиносии халқҳои советӣ бештар ва хубтар аз ҳама дар материали забони русӣ тадқиқ шудааст. Олимони рус дар таҳлил ва тадқиқоти худ аз ду манбаъ: а) аз адабиёти бадеӣ, б) аз материали нутқи зинда истифода бурдаанд.⁴⁴ Усули сонӣ дар солҳои охир махсусан хеле ривож ёфт.⁴⁵

Асарҳои, ки дар заминаи ҳар ду манбаъ ба майдон омадаанд, ғайр аз аҳамияти соф назарӣ аҳамияти калони амалӣ низ доранд: онҳо дар омӯхтани тамоми соҳаҳои нутқи шевагӣ, хусусан синтаксис, чун яке аз мӯътамадтарин манбаъҳои қиёс, хизмати хуберо адо мекунанд.

Шевашиносони тоҷик, мутаассифона, аз ин имконият маҳруманд. Дар мо на материали адабиёти бадеӣ тадқиқ шудааст ва на нутқи гуфтугӯӣ адабӣ.

Масъалаҳои ҳалношуда ва баҳсталаби забоншиносии тоҷик, ки мо барои намуна чанде аз онҳоро дар боло зикр кардем, табиист, ки қорӣ шевашиносро дар тадқиқи синтаксисии нутқи шевагӣ душвор мебардонанд. Онҳо заруратеро пеш меоранд, ки муҳаққиқ дар шарҳи ин ё он масъала каму беш ба ҷиҳатҳои назарӣ дахл кунад, то ки барои асоснок ва боварибахш баён намудани матлаб заминаи илмӣ дошта бошад.

4

1. Монографияи мо тасвири системаноки синтаксисии ҷумлаҳои соддаи шеваи ҷанубиро дар бар мегирад. Дар он категорияҳои синтаксисӣ аз ду ҷиҳат: а) аз ҷиҳати умумияташон бо забони адабӣ, б) аз бобати маҳдудияташон чун факти шева аз назар гузаронида мешаванд. Чунин равиш аз ин ҷо ба миён меояд, ки синтаксисии шеваҳои дигари забонамон ё тамоман омӯхта нашудаанд, ё тадқиқи онҳо басо номукамал мебошад. Аз ин ҷиҳат, дар сурати тасвири мукамали синтаксисии яке аз серлаҳҷатарин шеваҳои забонамон — шеваи ҷанубӣ, ки ҳодисаҳои архаистӣ дар он бештар маҳфуз мондаанд, барои омӯзиши муқоисавии синтаксисии шеваҳои дигар имконияти хуб фароҳам меояд.

Ин равиш, ки равиши дигар — таҳлили фактҳои маҳз шевагиро инкор намекунад, дар илми шевашиносии халқҳои дигар низ қорист.⁴⁶ Зарурати он аз он ҷо ба миён меояд, ки ҳодисаҳои умумихалқӣ дар ҳамаи лаҳҷаҳо як хел истифода намешаванд, басомади онҳо низ як хел нест. Ноқисӣ ва номувофиқии усули дуҷум дар қорҳои ҷамъбастананда махсусан нағз ҳис мешавад. Масалан, В. С. Расторгуева дар чанд ҷои асари худ «Опыт...» махсус ишорат кардааст, ки бинобар аз тарафи муаллифони ҷудогона қайд карда нашудани ин ё он ҳодисаи забонӣ натавонистааст, ки онҳоро ҷамъбаст намояд. Қормандони шӯъбаи таърихи забон ва лаҳҷашиносӣ ҳам ҳангоми ҷамъбасти шеваи ҷанубӣ айнан ба ҳамин гуна душворӣ дучор омаданд.

Дар асоси гуфтаҳои боло мо интихоби равишро дар омӯзиши шева ба мақсади дар пеш гузоштани муҳаққиқ вобаста карда, истифодаи ҳар дун онро аз рӯи зарурат салоҳ медонем. Ин нуқта дар нишондодҳои мутахассисони намоёни ин соҳа низ акс ёфтааст. Дар ин ҳусус қайдҳои С. С. Высотский бисёр қобили диққат мебошанд: «Талаби характеристикаи мукаммали шева талаби нисбист. Ба ҳалли вазифа метавон дар зимни шарҳи сохти лаҳҷа чун система аз рӯи аломат-

хон кам, аммо асосӣ наздик шуд; инро батафсилтар, ба тарзи мутано-хон кам, аммо асосӣ наздик шуд; инро батафсилтар, ба тарзи мутано-субан васеъ ва амиқтар намудани ошкоркунии тамоми компонентҳои структураи забони ҳам анҷом додан мумкин аст. Ниҳоят инро вобаста ба дараҷаи илми имрӯза бо ҷузъиёти максималӣ метавон инро намуд. Ҳамаи ин навъҳои таҳлили забони ҳамчун доираи ҳаммарказ ба ҳам-дигар мутааллиқанд; ҳар яки он ба тарзи худ бояд анҷомёфта ва ба мақсад мувофиқ бошад.⁴⁷

2. Мо дар тадқиқи усули синхрониро пеш гирифтём. Сабаби ин марбут ба он аст, ки синтаксиси забони адабии тоҷик аз бобати таърихӣ бисёр ноқис тадқиқ шудааст. Бо вучуди ин аз рӯи зарурат гоҳо аз рӯи ҳақиқати таърихӣ истифода намудан лозим омад. Дар ин маврид фактҳои забони бештар бо асарҳои муқоиса шуданд, ки дар даврҳои аввали ташаккули забони адабии тоҷикӣ-форсӣ таълиф ёфтаанд. Ин муқоисаҳо кам бошанд ҳам, барои ошкор намудани хусусияти фарқкунандан шеваи ҷанубӣ, хусусан ҷиҳати архаистии он, ёрии калон расониданд: «агар ҳодисаҳои забони дар осори таърихӣ сабт ёфта бошанд, ҷараёни тадқиқи сабук мешавад».⁴⁸

3. Дар таҳлили фактҳои барои нишон додани тараққиҳои шева, амалияҳои ҳодисаҳои синонимӣ, вариант ва параллелҳои забони баробари омилҳои дохилӣ омилҳои зерини ҳориҷӣ низ ба ҳисоб гирифта шуданд: 1) таъсири шеваҳои дигар; 2) таъсири забонҳои ҳамгурӯҳ; 3) таъсири забонҳои бегона; 4) таъсири забони адабӣ. Ба ҳисоб гирифтани омилҳои мазкур, ки ба ҳар яке аз лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ вобаста ба мавқеи ҷуғрофии онҳо ба тарзи махсус воқеъ шудаанд,⁴⁹ яққоя бо ҷиҳати этнографии ҳодиса, яъне синну сол ва савияи маданияти аҳолии имконияте фароҳам овард, ки ҳам хусусияти умумии шеваи ҷанубӣ, ҳам фарқҳои байни лаҳҷаҳои он дар бобати синтаксис низ то дараҷае таъин ва муқаррар карда шаванд.

4. Дар қисмати синтаксис ҳам, мисли соҳаҳои дигар, асоси қиёс забони адабии имрӯза ҳисоб меёбад. Мо дар бораи ин манбаи асосӣ ба ин мақсад гоҳо аз шеваи шимолӣ низ истифода намудем, ки ба ду сабаби зерин вобаста аст: а) ин шева дар бобати синтаксис назар ба шеваҳои дигар бештар тадқиқ шудааст; б) фарқи байни шеваи шимолӣ ва ҷанубӣ хеле зиёд мебошад. Агар ба масъала аз рӯи схемаи проф. Р. И. Аванесов: а) бисёр наздик, б) қадре наздик, в) зиёда дур будани фарқи байни шеваҳо наздик шавем,⁵⁰ шеваи шимолӣ ва ҷанубиро ба гурӯҳи сеюм нисбат додан мумкин аст.

5. Мо дар таҳлил ва тасвири категорияҳои синтаксисӣ, асосан, таснифоти анъанавиро риоя намудем. Ин таснифот, ки дар давоми солҳои зиёд аз таҷрибаи аҳли қор гузаштааст, барои тадқиқи ҳамачониба ва пурра имконияти хуб дод. Дар баробари ин дар баъзе мавридҳо аз ин таснифот қадре берун рафтём, ки аз талаби имрӯзаи илми синтаксис ба миён омадааст. Дар шарҳи тамоми ҳодисаҳои синтаксисӣ ба мутобиқати шакли мундариҷа эътибори ҷиддӣ дода шуд. Ошкор кардани маъноҳои асосӣ ва ҷилоҳои маъноӣ дар ин замина барои таъин кардани фарқҳои нозук қўмак расониданд.

6. Асар дар асоси бештар аз 20 000 карточка, ки аз материалҳои матбуъ, маҳзани илмӣи шўъбан таърихӣ забон ва лаҳҷашиносии Институти забон ва адабиёти АФ Тоҷикистон фароҳам омадааст, таълиф шуд. Дар ҷамъ кардани материалҳои маҳзан, ки самаран экспедицияи ҷандқаратаи кормандони шўъба мебошад, муаллифи ин сатрҳо бево-сита ширкат кардааст.

Таҳқиқи синтаксисӣ шеваи ҷанубӣ мисли соҳаҳои дигари он ғайр аз аҳамияти соф назарӣ аҳамиятҳои зиёди амалӣ ҳам дорад. Ин ҷиҳатҳои инро муҳтасаран чунин шарҳ додан мумкин аст.

1. Вай дар таъин кардани нормаи забони адабӣ ва ҳалли бисёр масъалаҳои проблемаи маданияти суҳан қўмак хоҳад кард. Ин ҷиҳат аз проблемаи таъсири мутақобили забони адабӣ ва шева ба миён меояд: шеваҳо ҳамеша яке аз муҳимтарин сарчашмаҳои инкишофи забони адабӣ буданд ва то он даме ки омезиши онҳо бо забони умумихалқӣ анҷом намегирад, ин процесс ҳамон идома хоҳад ёфт. Маҳз барои ҳамин ҳам акад. Л. В. Щерба тақмили забони адабиро аз ҳисоби шева ба қисмати Антей монанд карда, навишта буд, ки «агар забони адабӣ аз шеваҳо, аз «асос» қанда шавад, дар он сурат мисли Антей тамоми лаёқати худро аз даст дода, ба забони мурда, чунон ки имрӯз забони латинист, монанд мегардад».⁵¹

Ҳодисаи мазкур, бешак, боиси дар забони адабӣ пайдо шудани вариант ва дублетҳо мешавад, ки шарҳи онҳо бо тадқиқи ҳаматарафаи шеваҳо муҳол аст. Шеваҳои забонамон дар ин бобат ҳар қадом бо роҳи худ аҳамият доранд. Масалан, дар асоси шеваи шимолӣ ҳодисаҳои нави бесобиқаро, аммо дар заминаи шеваи ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ шакли воситаҳои, ки бо амри таърихӣ гоҳо ба забони адабӣ дохил шуда, гоҳо аз он берун мондаанд, метавон шарҳ дод. Дар шарҳи имрӯза, ки вобаста ба афзоиши доимии шумораи зиёён — нависандагон, коркунони матбуот, радио ва телевизион аз ҳисоби мардуми қўҳистон, ҷараёни дохилшавии унсурҳои қобили шеваҳои мобайнӣ, ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ андак суръат гирифтааст,⁵² тадқиқи ин шеваҳо дар ин бобат аҳамияти махсус дорад.

Аҳамияти захиравии шеваҳои қўҳистон, имкониятҳои бепоёни онҳо дар тақмили забони адабӣ ва демократӣ шудани он ҳанӯз аз солҳои бист, дар солҳои баҳсҳои доманадор дар атрофи сарчашмаҳои ташаккули забони адабии миллии тоҷик, диққати аҳли илму адабро ҷалб карда буд.

Устод Айни, ки дар ин баҳсҳо иштироки ғаёб дошт, ин масъаларо чунин шарҳ дода буд: «...моро лозим аст, ки дар китобҳои мактабии тоҷикӣ забони қўҳистони тоҷикро қабул намоем. Забони қўҳистони тоҷик забони форсии содда, аз тақаллуфоти эронӣ холи, бо луғатҳои арабӣ омехтанишуда ва ба сарфу наҳви форсӣ мувофиқ аст. Оре, дар талаффуз назар ба забони форсиёни шахрӣ қадре ғализӣ дорад. Дар ҳар сурат соф ва мувофиқи қоида аст. Ин забон аз Фалғару Мастҷох гирифта, то Қаротегину Дарвоз маъмул ва ҳамафаҳм аст».⁵³

Ин ақидаи С. Айни аз тарафи адибони дигари тоҷик тарафдорӣ ва дастгирӣ карда шуд. А. Дехотӣ,⁵⁴ Б. Азизӣ⁵⁵ дар ин ҳусус бо мақолаҳои махсус баромад карданд.

2. Аҳамияти ин гуна асарҳо барои омӯхтани таърихи забон низ калон аст. Ин ҷиҳат бо чунин нукта собит мешавад, ки баъзе аз воситаҳои қадими забонӣ, бар хилофи забони адабӣ, маҳз дар шеваҳои боқӣ мемонанд. Барои ҳамин ҳам акад. А. А. Шахматов далелҳои шевагиро дар омӯхтани таърихи забон назар ба далелҳои осори таърихӣ фоидаовартар ҳисобида, навишта буд: «Едгорҳои хаттӣ барои муайян намудани таркиби овозии асарҳои собиқ на ҳамеша материалҳои боварибахш мебошанд... Сарчашмаҳои асосие, ки аз онҳо барои грамматикаи таърихӣ материалҳои боварибахш ва муҳим гирифта мешавад, албатта, шеваҳои ҳозираи зинда ҳисоб меёбанд».⁵⁶

Шарҳиноси франсавӣ Ж. Лазар, ки дар асоси таҳлили ҷанд даст-

хати асрҳои X—XI дар тадқиқи диалектологияи таърихӣ забонҳои эронӣ қадами нахустин гузоштааст, дар хусуси аҳамияти далелҳои шева дар омӯхтани таърихи забон ва қувват додани хулосаҳои илмӣ матнҳо дар ҳамбастагӣ бо онҳо ба хулосаи зерин меояд: «...маълумоти матнҳо фақат дар қисми шеваҳои имрӯза, ки ба истиснои шеваҳои забони тоҷикӣ қариб омӯхта нашудаанд, тасниф ва фаҳмида шуданишон мумкин аст».⁵⁷ Ин олим тақмили минбаъдаи маълумоти аввалини ин соҳаро ба таҳлили матнҳои қадим ва тадқиқи системаноки маҷмӯи лаҳча ва шеваҳои забонҳои эронӣ вобаста кардааст, ки дар ҳалли ин масъалаи муҳим тадқиқи синтаксиси шеваи ҷанубӣ аз ду ҷиҳат аҳамият дорад: а) вай ба таҳлили шевае бахшида шудааст, ки вобаста ба мавқеи ҷуғрофӣ хусусияти архаистии забони тоҷикиро бештар маҳфуз доштааст; б) он тадқиқи соҳаи устувор ва дарозумртари ни забон — синтаксисро фаро мегирад.

3. Вобаста ба масъалаи мазкур аҳамияти дигари асар — ёрии он дар омӯхтани ҷои пайдоиши забони дарии форсӣ-тоҷикӣ ба миён меояд. Чунон ки маълум аст, аҳли тадқиқот дар ин хусус ба як қарор наомадаанд. Гурӯҳе ақида доранд, ки забони дарии форсӣ-тоҷикӣ дар мамлакати Форс (вилояти ҷанубии Эрон) пайдо шуда, аз он ҷо ба Мовароуннаҳр ва Хуросон интишор ёфтааст, гурӯҳи дигар ба ин фикранд, ки ҷои пайдоиши он Осиёи Миёна ва Хуросон буда, маҳз аз ин сарзамин «дар аввалҳои ҳукмронии Салҷуқиён ба ҷойҳои дигари Эрон паҳн шуда, дар давраҳои минбаъда асоси забони адабии шимол, ғарб ва вилоятҳои марказии Эронро ташкил додааст».⁵⁸ Гурӯҳи сеюм фикри яқумро мақбул дониста, дар айни ҳол илова намудаанд, ки забони дарии форсӣ-тоҷикӣ дар мамлакати Форс ба вучуд омада бошад ҳам, маҳз дар Хуросон ва Мовароуннаҳр нашъунамо ёфтааст.⁵⁹

Мо таҳлили ин ақидаҳоро ба ўҳда нағрифта, ҳамин қадар меғўем, ки фактҳои шеваҳои забони тоҷикӣ ва дарии Афғонистон ҳамчун беҳтарин ғувоҳи нишон медиҳанд, ки ин забон, дар воқеъ, дар мавзеи мазкур, яъне Хуросон ва Мовароуннаҳр, ривочи ҳартарафа доштааст: унсурҳои таърихӣ, фактҳои, ки ба давраҳои аввали забони адабии классикӣ тааллуқ доранд, маҳз дар лаҳчаҳои мардуми ҳамин ҷоҳо фаровон боқӣ мондаанд. Ба ин масъала чанд вақт муқаддам Херман Вамбери ишора карда буд,⁶⁰ онро чанде аз суханшиносони Эрон низ эътироф кардаанд. Чунончи, Муҳаммад Тақии Баҳор навиштааст: «Матлаби дигаре, ки қавли ибни Муқаффаъро таъйид мекунад, боқимондан лаҳчаҳои маҳаллист, ки шарҳи он аз мавзӯи баҳси мо хориҷ аст. Лекин ҳамин қадар қофист ишора шавад, ки ҳам имрӯз дар Хуросон, махсусан Афғонистон, Бухоро ва Тоҷикистон, намунаи зиёде аз тарзи талаффузи забони дарӣ дар рустоҳои мавҷуд аст. Аммо дар марказ, ғарб ва ҷануби Эрон... лаҳчаҳои маҳаллӣ ё лурист ё курдӣ, ё паҳлавӣ шимолӣ ё паҳлавӣ ҷанубӣ. Масалан, забони шаҳр ё рустоҳои Исфохон, Форс ва Наҳованд пур аст аз луғат, истилоҳот ва ҳатто тарзи адои калимоти паҳлавӣ...».⁶¹

Фактҳои синтаксиси ҷумлаҳои содда дар қатори фактҳои дигари монографияи «Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ» дар тасдиқ ва тақмили ин мулоҳиза аз аҳамият холи нахоҳанд буд.

Маълум аст, ки ҷумлаҳои содда аз рӯи усули ифодаи маъноӣ предикативӣ ба воситаи сараъзоҳо ба ду навъ — дутаркиба ва яктаркиба чудо мешаванд. Мо ҷумлаҳои дутаркибаро мавриди баҳс қарор дода, аз тадқиқи ҷумлаҳои яктаркиба сарфи назар намудем. Зарурати ин равиш аз ин ҷо ба миён омад, ки ҷумлаҳои яктаркибаи шеваи ҷанубӣ дар бобати қолиб ва тарзи ифода аз шаклҳои ҳаммаъноӣ адабии худ фарқи казое надоранд. Аз тарафи дигар, ҳаҷми китоб ҳам ба ин имкон намедихад.

Дар шеваи ҷанубӣ, монанди шеваҳои дигари забонамон, ҳамаи хелҳои ибора, ки дар забони адабӣ маъмуланд, истифода мешаванд. Фарқи асосӣ дар ин бобат дар тарзи ташкил, таркиб, дараҷаи истифода ва воситаҳои грамматикӣ суратдиҳандаи ин ё он хели ибора мушоҳида мешавад. Ин ҷиҳатҳо дар шеваи ҷанубӣ бештар аз ҳама дар ибораҳои исмӣ равшан акс ёфтаанд. Бинобар ин, мо лозим донистем, ки дар ин фасл бо тасвири ҷиҳатҳои асосии ин навъи иборати номӣ қаноат карда, хелҳои дигари ибораро алоқамандона бо аъзоҳои пайрав дар таркиби ҷумла аз назар гузаронем.

Исмҳо дар шеваи ҷанубӣ ҳам, мисли забони адабӣ, исм, сифат, шумора, ҷонишин, сифати феълӣ ва масдарро тобеъ намуда, гурӯҳи азими ибораҳои исмиро ташкил медиҳанд. Мо ин ҷо танҳо қолибҳои исму сифат, исму исм, исму сифати феълӣ, исму масдарро аз назар гузаронида, аз таҳлили ибораҳои исму шумора, исму ҷонишин катъи назар мекунем, зеро ин гуна ибораҳо аз муодилҳои адабии худ фарқи ҷиддӣ надоранд.

ИБОРАҲОИ ҚОЛИБИ ИСМУ СИФАТ

Сифат ба исм бо ду роҳ вобаста мегардад: бо ёрии изофат ва бе он. Маъноҳои ин гуна ибораҳо ва истифодаи роҳҳои мазкури ифода дар онҳо вобаста ба хелҳои сифат ва дараҷаҳои он ба сурати зерин аст.

1. **Сифати асли.** Тасвири ин масъала аз рӯи дараҷаҳои сифати асли чунин аст:

Д а р а ҷ а и о д д ӣ. Сифатҳо бо ин шакл дар шеваи ҷанубӣ, асосан, бо изофат ба исм тобеъ шуда, мисли забони адабӣ одатан пас аз он воқеъ мегардад: **оби хънък, ангури шърин, қишлоқи кълет, дъхтари ката, аспӣ бӯр, одамоӣ қадим, къҳи бъланд, дашти васеъ, одами дур, юдами қариб: одами дур-а уно меган, одами қариб-а ино** (Роғ, Хўча-ғалтон).

Сифатҳои дорони шакли дараҷаи оддӣ дар шеваи ҷанубӣ на фақат пас аз ҷузъи тобеъкунанда, балки гоҳо пеш аз он низ истифода мешаванд. Ин ҳодиса бо ду роҳ ба амал меояд:

а) **Бо изофат.** Ин тарзи ифода хосияти сирф шевагӣ дорад. Ибораҳои номӣ дар ин шакл муносибати ҷудой — партитивиро ифода менамоянд. Чунончи, **зури ҷондор, ганди ҳезум, кутайи гап** дар ҷумлаҳои зерин: **пъланг и зури ҷондору бъдай** (ш-к., Хонаҳои Боло); **баъд кутай гап ҳами ки...** (ш-к., Ховалинг); **ганди ҳезум қамиш-ай** (к-х., Ёвон); **ганди ҷондор қароподавунак-ай** (к-х., Ёвон).

б) **Бе изофат,** бо роҳи ҳамроҳшавии бевосита. Чунин ибораҳо одатан ҳангоми таъкид — эмпфаза истифода мешаванд. Ин ҳодиса, ки дар ибораҳои навъи нек мард, **накӯ бародар, сара хоб, хурам боғ, далер мард, дуруст сухан, бадхўй ҷавон, ноширин гуфтор, шўх духтар,**

фарох замин, бешарм зан, кавӣ мардумон ва мисли инҳо дар забони адабии пешина (хусусан давран аввали инкишофи он) серистеъмол буд,⁶² гоҳо ҳамчун давоми анъана дар шеваи ҷанубӣ дар ибораҳои амсоли хуб мардак, хуб бузбала, золим одам, нағз дору, босавод одам ва мисли инҳо мушоҳида мешавад: хуб бузбала шидаст (Роғ, Хӯчагалтон); у бисйор золим одам (в-к., Тавилдара); нағз дору ба мо-ам мейоӣ; босавод одам бисйор хуб-ай (ш-к., Ховалинг).

Дар шеваи ҷанубӣ баъзан (асосан дар гуфтори шахсони кӯҳансол) ибораҳои исмиро метавон дучор кард, ки дар қолиби муқаррабӣ исму сифат, баръакси қондаи маъмул, на ба воситаи изофат, балки бо роҳи алоқани ҳамроҳӣ сурат гирифтаанд. Чунин шакл вақте ба амал меояд, ки исм дорои артикли -е бошад. Чунончи, **ҷойе ифлос, замине олак, севе сърх, чизе сьп-сърх** дар ҷумлаҳои зерин: сафед-ъш кардийан, парофтийан-ъш, ҳай ҷойе ифлос ки... (к., Қалъанак); чизе сьп-сърх мега (ш-к., Ховалинг); и чоо зъмене олак бьд (ш-к., Кадучӣ).

2) Дарачаи қиёсӣ ва олӣ. Дар тарзи ташкили ибораҳои исмӣ бо шакли сифатҳои дарачаи қиёсӣ аз забони адабӣ фарқе ба ҷашм намерасад. Дарачаи олӣ фақат аз бобати басомад тафовут доирад: таъдоди он бисъер маҳдуд буда, дар мисолҳои мо ҳамеша пеш аз исм воқеъ гаштааст. Чунончи: **калонтарин район да вилояти Кулов хамин-ай** (ғ-к., Кангурт); дар халқ хубтарин хислат **одоб-ай** (к., Хитлак); **ҳама одамо-ро қъв мекунад** (мебандад), **наздиктарин қавм-у хеш, амсойа** (бд., Форон).

Ҳангоми бештар таъкид намудани аломати олин предмет сифати дарачаи олӣ гоҳо такрор меёбад: **пачо йа аспи нағзтарини нағзтарин доштай** (ш-к., Даҳана).

Дар шеваи ҷанубӣ маънои зиёдии аломати предмет дар ибораҳои номӣ ба воситаи такрори сифатҳо низ фаровон ифода меёбад. Чунин хели ибораҳои исмӣ дар шеваи ҷанубӣ назар ба шеваи шимолӣ зиёда серистеъмол мебошад. Аз мисолҳои бисъере, ки дар даст дорем, дар ин хусус ибораҳои бачайи **лъмби лъмб, хунайн қъшоди қъшод, мардъми хуби хуб, кори қинди қинд, тарихи зури зур, маълими зури зур** ро дар ҷумлаҳои поён ба тарзи намуна нишон додан мумкин аст: **бачайи лъмби лъмб-ъш ана хами-ай** (в-к., Сарикенча); **хунайн қъшоди қъшод доштастак** (в-к., Оксой); **һойит мардъми хуби хуб дора** (в-к., Хитборак); **ҳами Хирманак таърихи зури зур дора** (к., Ялдамич); **неки маълими зури зур-ай** (ш-к., Наврӯхо); **ови шури шур дора** (ғ-к., Данғара).

2. Сифати нисбӣ. Ташкили ибораҳои исмӣ бо сифатҳои нисбӣ низ бо ду роҳ — ба воситаи изофат ва алоқани ҳамроҳӣ ба амал меояд. Тарзи аввал асосӣ ва серистеъмол буда, тарзи дуюм аҳёнанд дучор мешавад.

Сифатҳои нисбие, ки бо изофат ба исм вобаста шудаанд, аз рӯи табиати худ дар ифодаи чунин муносибатҳои грамматикӣ хизмат мекунанд:

а) таъинот: **кайи доругӣ, ҷойгаҳи хокистаргири** ва ғайра;

б) замон: **хлепи шавина, ангури динагина, хиштойи қадимина, ҷурғоти вегайӣ, писари ивах** (т), **мардақойи пештара, авқоти деракӣ** ва мисли инҳо.

в) макон: **дъруғи заминӣ, хонаи убаргӣ, хуги йадирӣ, пудинайи боғӣ, хунайн таҳзъминакӣ, хари пешина** (хари дар пеш буда), **мъши беруна, зъғери халтағӣ**.

г) навъи предмет: **шафтолуӣи чилағӣ, тушқани лалма, корсонӣ гушъқдор, кавши чакӣ, хунайн ҷъпторағӣ, търозуӣи дъстӣ**.

д) аз ҳақдом материал ёхта шудани предмет: **қошъқчаи оханӣ, кузақойи лойӣ**.

Аён аст, ки дар ифодаи тамоми маъноҳои мазкур ибораҳои на-вён исму сифати нисбӣ бо забони адабӣ мусоидат доранд. Фарқи асосӣ танҳо дар истифодаи баъзе калимаҳои лаҳҷавӣ ва таркиби морфологӣи сифатҳои содда (амсоли **авқоти деракӣ**) ва мураккаб (мисли **писари ивах** 'писари ивахта', **авқоти сардъстақӣ**) мушоҳида мешавад, ки дар забони адабӣ маъмул нестанд.

Бе изофат ба исм вобаста шудани сифатҳои нисбӣ дар забони адабӣ расм нест. Дар ин хусус мулоҳизаи зерини С. Абдурахимов қолиби диққат аст: «Яке аз хусусиятҳои асосии фарқкунандаи грамматикӣ ибораҳои исмӣ, ки ҷузъи тобеъашон сифати нисбист, аз ибораҳои исмӣ бо сифати асли дар он аст, ки ҷузъи тобеъ (сифати нисбӣ) ба воситаи алоқани ҳамроҳӣ бо дигар калимаҳо тафсил намеёбад».⁶⁴ Аммо дар забони гуфтугӯӣ, аз ҷумла дар шеваҳо, баъзан акси қондаи мазкур, яъне ба изофат ба исм вобаста шудани сифатҳои нисбӣ, ба назар мерасад.

Ин ҳодиса дар шеваи шимолӣ бештар буда, аммо дар шеваи ҷанубӣ аҳёнанд дучор мешавад. Вай дар лаҳҷаҳои ғарбии Қӯлоб ва қӯлобии Ҳисор дар ибораҳои **районӣ одамо, сарҳатӣ мардъм** ва мисли инҳо ба қайд гирифта шудааст: **районӣ одамо-ра сарҳатӣ мегем** (ғ-к., Сангтӯда); **сарҳатӣ мардъм-а ай қади сел йофтийан** (ғ-к., Қазонгузар);

ИБОРАҲОИ ҚОЛИБИ ИСМУ ИСМ

Ибораҳои исмӣ дар ин қолиб, монанди забони адабӣ, дар шеваи ҷанубӣ низ хеле серистеъмоланд. Дар шеваи ҷанубӣ дар ташкили ибораҳои мазкур чунин воситаҳои грамматикӣ истифода мешаванд: изофат, пешоянд, пасоянд, пешоянду пасоянд.

1. Сурат ёфтани ибораҳои исму исм бо изофат. Ин гуна ибораҳо дар доираи муносибати муайянкунандагӣ вобаста ба маънои лексикӣ ҷузъҳои чунин маъноҳоро дар бар мегиранд:

1. Калимаи асосӣ предмети конкретро ифода мекунад, ҳиссаи тобеъ предмети дигари конкретро нишон медиҳад, ки предмети аввал барои он таъин шудааст. Чунончи, **оби сар, ови хамир, доруйи кайк, оби дъст, новардуни бънг, ҷуоли орд, шишаи доругири: ови сар мемуни?** (ш-к., Муминобод); **ови хамир бъчуша** (ш-к., Ховалинг); **мъ омъхт шидъм ба буйи доруйи кайк** (Роғ, Хӯчагалтон); **оби дъст набъд** (ш-к., Ғеш).

2. Калимаи тобеъкунанда предмети конкретро мефаҳмонад, исми тобеъ предмети дорои маънои маконро дар бар гирифта, нишон медиҳад, ки предмети конкрет аз бобати ишғоли ҷой ё баромад ба он нисбат дорад: **мърдаи Қӯлоб, ангури дара ва ғайра: мъ гъфтъм: мърдаи Қӯлоб мешем-ъ зиндаи Фалхор не** (ш-к., Кадучӣ); **ангури дара-ра хурдийан** (ш-к., Ховалинг).

3. Калимаи асосӣ предметро номбар мекунад, калимаи тобеъшаванда бошад, шахс ё предметро мефаҳмонад, ки ин предмет мансуби ўст: **моли калхоз, зани Абдурузик, мърғи тарсунӣ: моли калхоз-а варзида гаштаестодем** (в-к., Шилбилӣ).

4. Калимаи асосӣ предмети конкретро мефаҳмонад, исми тобеъ, ки ба зарф моил гаштааст, микдори номуайяни онро аз бобати бисъерӣ таъин менамояд. Дар шеваи ҷанубӣ дар ташкили чунин ибораҳо калимаҳои **дунӣо, арасот, маһшар** фаровон ба қор бурда мешаванд. Ин воҳидҳои луғавӣ аксар пас аз исми тобеъкунанда, қисман пеш аз вай воқеъ мешаванд. Онҳо дар ҳолати дуюм бештар бе изофат, танҳо баъзан бо он меоянд: **и халқи арасот паронар шид** (ш-к., Даштиҷум).

къндайи нарасот-а тал мекънан-у мезанан алов (ш-к., Хонақои Боло); рафтем қати дунёи занак дойра зада (в-к., Яхакпаст); да ниҷраи ака-м йак арасот мардъм гънчит (ш-к., Ховалинг); ма дънйо байд-а медонъм (ш-к., Хонақои Боло); дар идора одами маъшар аст (к., Нимич).

5. Хиссаи тобеъ чузъи тобеъкунандаи худро аз чихати муносибати хешӣ ва машғулият эзоҳ медиҳад. Чунончи, **Одинаи Шариф**, муалими **Қодир**, амираи **Музаффар** дар ин ҷумлаҳо: **амири Музаффар ин мамлакат-а гърфат** (к., Қалъанак); муалими **Қодир йакравӣ кард** (ш-к., Ховалинг).

Ин қолиби иборасозӣ тарзи қадим буда, ғайр аз шеваи ҷанубӣ дар шеваҳои ҷануби шарқӣ, мобайнӣ ва баъзе аз лаҳҷаҳои шеваи шимолӣ низ мустаъмал аст.⁶⁵ Истифодаи вай дар забони адабии имрӯза назар бо муодилҳояш, ки бе изофат ва ё бо зикри калимаи писар (**Одина писари Шариф**) воқеъ мешаванд, хеле маҳдуд аст ва аксаран дар таҳрири онҳое мушоҳида мегардад, ки дар лаҳҷаи зодгоҳашон мавриди истифода мебошад.⁶⁶

6. Хиссаи асосӣ предмети конкретеро мефаҳмонад, ки дорои холигист, чузъи тобеъ дар дохили ин предмет чой гирифтани предмети дигари конкретро нишон медиҳад. Ин гуна ибораҳои исмӣ аз чихати таркиби лексикӣ бо ибораҳои ифодакунандаи маъноӣ таъинот монанданд. Барои фарқ кардани онҳо аз ҳамдигар ивази изофат бо пешоянди **барои** ёрӣ мерасонад: дар ифодаи таъинот гузоштани пешоянд имконпазир аст, аммо дар ибораҳои ифодакунандаи маъноӣ дорой ин корро кардан мумкин нест. Исмҳои иборасоз, ки ин маъноро соҳибанд, аз чихати хосияти лексикӣ фарқ мекунад: дар онҳо исми тобеъкунанда ҳамеша предметро дар бар мегирад, ки дорои холигӣ буда, андозаро нишон медиҳад, аммо исми тобеъ предмети конкретро мефаҳмонад. Чунончи, **хърмаи тило**, **кузи рӯған**: **ма-ра пъшт мекънӣ**, **қати хърмаи тило мебарӣ** (ш-к., Ховалинг); **кузайи рӯған хурдӣ?** (к., Шинглич).

7. Калимаи тобеъ нишон медиҳад, ки исми тобеъкунандаи он аз вай ҳосил шудааст: **руғани чормағз**; **хоки рег** ва мисли инҳо: **ай ҳами рӯғани чормағз-а қадмол мекънем** (к., Шинглич); **хоки рег боша**, **хъш-ру-йай** (к-х., Роҳатӣ).

8. Калимаи асосӣ қисм, чузъи предметро, калимаи тобеъ тамоми онро мефаҳмонад: **гушаки дитор**, **қарскуни рузан** ва мисли инҳо.

9. Баъзе аз ибораҳои исму исм аз такрори айни як калима ташкил меёбанд. Онҳо ду тарзи ифода доранд. Дар як қисмашон исми дуюм, ки чузъи тобеъкунанда аст, дар шакли чамъ меояд. Ин гуна ибораҳо маъноӣ ҷудоқунӣ-партитивиро мефаҳмонанд. Чунончи, **марди мардун** дар ин ҷумла: **Қосим марди мардун-ай** (ш-к., Қадучӣ). Дар тарҳи дуюм ҳар ду калима шакли танҳо дорад. Исми тобеи ин гуна ибораҳо ба калимаи асосӣ маъноӣ дараҷагии саросар, комилан ва мисли инҳоро илова мекунад. Масалан, **чангали чангал**: **чангали чангал бъдаст**, ки **хишка ба дърун дърома наметунистас** (в-к., Ёзған).

Ибораҳои қолиби исму исм баробари муносибати муайянкунандагӣ муносибати объектӣ низ ифода менамоянд. Ин муносибат ҳам маъноӣ объектӣ бевосита (**хайоли ака**, **кишти гандъм**, **шикори нахчир**), ҳам бавоситаро (**қизиқи қор**, **меһтоҷи афтова**, **ичозати қор**, **ғарқи дарё**) фаро мегирад: **баъд ай он интихоби почо-ра бъгу** (ш-к., Қадучӣ); **касе кишти гандъм-а кард**, **бурд** (к-х., Роҳатӣ); **хайоли апа-м кардъм**, **кърта-ш ранги ами-ай** (ш-к., Ховалинг); **рафтъм шикори нахчир** (к., Хинич); **қъзиқи қор надора у** (ш-к., Ховалинг); **писари қалони-ам ғарқи дайро шид** (ш-к., Қадучӣ); **ичозати қор-ъш надодан** (в-к., Яхакпаст).

Баъзе аз ибораҳои мазкур мавзӯи баҳсро ифода менамоянд:

гапи дунё будӣ надорад (ш-к., Мӯминобод); **shaw то руз-а фикри планкашӣ** (ш-к., Мӯминобод).

Аз гуфтаҳои боло ҳамин чихат равшан ба назар мерасад, ки ибораҳои исму исм дар шеваи ҷанубӣ барои ифодаи муносибати гуногуни грамматикӣ истифода мешаванд. Онҳо дар ифодаи чанде аз ин маъноҳо қолиби ибораҳои феълӣро, ки аз пешоянд ё пасоянд ва исму феъл иборатанд, иваз менамоянд. Ин ҳодиса ба хусусияти умумӣ ва махсуси синтаксиси шеваи мазкур, ки асосан, дар қолибҳои соддаву мӯҷаз ба зухур меояд, алоқаманд аст.

II. Ташкили ибораҳои исму исм бо пешоянд. Дар забони адабӣ барои алоқаманд кардани исм бо исм ҳам пешояндҳои содда, ҳам пешояндҳои таркибӣ ширкат мекунад. Мо чанд вақт аз ин муқаддам дар ин вазифа истеъмоли ёфтани чунин пешояндҳои соддаро нишон дода будем: **аз**, **дар**, **ба**, **бар**, **бо**, **то**, **ғайри**, **барои**, **мисли**, **чун**, **ҳамчун**.⁶⁷ Муҳаққиқи ибораҳои исмӣ С. Абдурахимов танҳо бо қисме аз ин пешояндҳо, аз ҷумла бо пешояндҳои **аз**, **дар**, **ба** (**бар**), **бо**, **барои** ташкил ёфтани ибораҳои мазкурро қайд кардааст.⁶⁸

Дар шеваи ҷанубӣ аз ин гурӯҳ танҳо пешоянди **ай//аз** истеъмоли мешавад, ки дар бобати ифодаи муносибати грамматикӣ аз он вазифае, ки дар забони адабии имрӯза дорад, фарқ мекунад. Дар айни замон мо ибораҳои амсоли **йорак аз ман**, **хона аз ман**, **русум аз мо-ро** дар назар дорем, ки дар лаҳҷаҳои бадахшонӣ дар ҷумлаҳои зерин сабт шудаанд: **шаҳду шакар йорак аз мане—бийо равем хона аз мане**;⁶⁹ **суманак нест русум аз мо** (бд., Шамбеда).

Дар ин ибораҳо, чунон ки мебинем, **аз** барои ифодаи маъноӣ соҳибият хизмат кардааст. Истеъмоли пешонди **аз** ва шакли таркибии он **аз** **они** дар ин вазифа дар забони адабии пешина низ мушоҳида мешавад, ки як намунааш таҳрири зерини Убайди Зоконист: **«Ту рахте аз они ман дуздидӣ»**.⁷⁰

Лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ дар бобати истеъмоли иборати мазкур аз якдигар фарқ мекунад. Дар лаҳҷаҳои бадахшонӣ вай ҳам дар ифодаи муносибати атрибутивӣ ва ҳам предикативӣ хизмат мекунад. Ин ҳодиса, аз як тараф, ба идомаи анъанаи забони адабии пешина дар ин лаҳҷаҳо, аз тарафи дигар, ба таъсири субстрат ва адстрат алоқаманд аст. Д. И. Эдельман дар хусуси таърихи пайдоиши таркиботи мазкури соҳибӣ, серистеъмолии муодилҳои он дар забонҳои помирӣ ба тафсил сухан ронда, ба чунин хулоса омадааст, ки фаровонии ибораҳо навъи **йорак аз ман** дар лаҳҷаҳои бадахшонӣ ғайр аз давоми анъана то дараҷае ба таъсири забонҳои помирӣ низ марбут аст.⁷¹

Дар лаҳҷаҳои дигари ҷанубӣ дар қолиби исму исм ё исму ҷонишини шахсӣ ибора сохтани пешоянди **аз//ай** дида намешавад. Дар ин лаҳҷаҳо мо онро дар ҷумлаҳои амсоли **и қопча ай ту**; **и ай шумо нест**⁷² мушоҳида мекунем, ки барои ифодаи маъноӣ мансубият дар таркибҳои предикативӣ воқеъ гаштааст.

Шеваи ҷанубӣ дар бобати бо пешояндҳои таркибӣ ташкил ёфтани ибораҳои исму исм низ аз забони адабӣ фарқи қалон дорад. Дар забони адабӣ пешояндҳои номӣ барои ташкили ибораҳои мазкур дар шакли таркибӣ ва содда, ки танҳо аз хиссаи номӣ иборат аст, истифода мешаванд.⁷³ Тарзи аввал дар забони гуфтугӯ чандон расм нест. Бинобар ин, дар шеваи ҷанубӣ аҳёнанд дучор мешавад. Дар ин хусус мо фақат як мисол дорем, ки дар он бо ёрии пешоянди **пеш ай** иборати таърихи **пеш ай қирғиз** сохта шудааст: **таърихи пеш ай қирғиз-шашнавидем** (в-к., Оксой). Ҳодисаи дуюм дар ибораҳои амсоли **суфани тағи сада** ба назар мерасад, ки яқин шакли мураккаб (**суфани дар тағи сада буда**) дошта, сифати феълӣ он, ки дар дохили иборати ис-

ми хиссаи тобеъ дорад, бо тақозои ихтисори суҳан аз таркиби ибора соқит шудааст.⁷⁴

Дар шеваи ҷанубӣ дар ташкили ибораҳои қолиби исму исм чунин пешояндҳои номии соддаи изофӣ истифода мешаванд: сари, назди, пеши, тағи, бари, паси, дари, дъруни//даруни, лави, ранги. Аз инҳо пешоянди ранги муносибати атрибутивиро дар заминаи қиёс ифода нашоанд, пешояндҳои дигар барои ташкили муносибати атрибутивӣ-ҳолӣ хизмат мекунанд. Ин пешояндҳо вобаста ба маънои худ макони ҷойгиршавии предметро, ки исми тобеъ нисбат ба исми тобеъкунанда ифода менамояд, бо тобишҳои гуногуни маъноӣ нишон медиҳанд. Инак, намунаи мисолҳо: гандми сари хирман ай чул-ай (ш-к., Шӯробдара); гайри ҳаму хунай назди фирма хунай холи нест (ш-к., Хонаҳои Боло); ови дари хуна лойолуд (ш-к., Ховалинг); Афандӣ суфай тағи хъд-ш-а нисов накард (ш-к., Қадучӣ); панҷарайи пеши долун ҷағоф-ҷағоф (в-к., Ҳичборак); орди паси санг (в-к., Ҳичборак); и одами бари та файрод карас, ки, апа, ҳаму ростанда бийо (в-к., Қўлҳо); йа ра сьфед кардам, воре ки қъми лави дайро-ай, намеша (к., Ниёзбеғиён); бат и занак гуф, ки бьзъргойи дъруни қадон, буройе (ш-к., Саричашма).

Ибораҳои навъи мазкур дар шеваи шимолӣ ҳам дида мешаванд. Аммо онҳо дар ин шева ба шакли нокис камистеъмол буда, аксаран ба сурати комил: ба тарзи хонаи лаби дарйо-ба ё дарйо-нда будагӣ дучор мешаванд ва ҳол он ки ин шакл дар шеваи ҷанубӣ расм нест.⁷⁵

Дар забони адабӣ алокаи исм бо исм ба воситаи калимаҳои ном⁷⁶ ва гуфтани низ воқеъ мегардад. Ин калимаҳо (махсусан гуфтани), дар таркиби ибора маънои луғавии худро суст карда, ҳамчун воситаҳои дигари грамматикӣ барои алокаманд намудани ҷузъҳои ибора хизмат мекунанд. Ин аст, ки бе онҳо ибора ҳамчун воҳиди махсуси синтаксисӣ барҳам меҳӯрад. Чунончи, мук. намод: Маҳкамбой гуфтани одам — Маҳкамбой одам; саеба гуфтани ҷундорак — саеба ҷундорак.

Дар шеваи ҷанубӣ аз воситаҳои мазкур ном бисъер кам, гуфтани//гьфтани бештар истеъмол мешавад. Калимаи гуфтани//гьфтани варианти фонетикӣ гуфтагӣ//гьфтагӣ низ дорад. Аз инҳо варианти якум умумӣ ва серистеъмол буда, аммо варианти дуюм бештар дар лаҳҷаҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ ва қўлобии Ҳисор сабт ёфтааст: дар шарӣ Сарандев Ораз ном поччо бьд (ш-к., Қадучӣ); йа Аҳмад ном ҳамсоёя дорем (к-х., Ҳисор); уца-ра наким гьфтани одам оворт кааст (к., Ҳакимӣ); саеба гуфтани йа ҷундорак-ай, хай мехона (ш-к., Ховалинг); Сайидали гьфтани йа гьргьлигу бьд (ш-к., Қўлдара); Шамсидин гьфтагӣ кас райком буд (в-к., Ёзғанд); ноҷийоқуб гьфтагӣ одам баьд шар-да (к-х., Роҳатӣ).

ИБОРАҲОИ ҚОЛИБИ ИСМУ СИФАТИ ФЕЪЛИ

Ба сифати ҷузъи тобеи ибора омадани сифати феъли аз рӯи шаклҳои замони вай чунин аст.

I. Сифати феълии замони гузашта бо суффикси -а. Ин қолиби ибораҳои исмӣ дар шеваи ҷанубӣ назар ба шеваи шимолӣ серистеъмолтар аст. Сифатҳои феъли дар ин шева ба исм ҳам ба сурати содда, ҳам дар шакли мураккаб (бо роҳи тобеъ намудани исм) вобаста шуда меоянд. Онҳо дар ҳар ду маврид хиссаи тобеъкунандаро аз бобати аломат ва хусусият шарҳ медиҳанд. Ин ҷиҳат дар ибораҳои тъти пьхта, ҷойи монда, меваи къръмхърда, мехмони ҷаҳткарда, қълухойи офтоббурда, ки дар ҷумлаҳои поён истифода шудаанд, равшан ба назар мерасад: ҳамитайе мезанем, ки ба манзалайи тъти пьхта ба зъмин мереза (ш-к., Қадучӣ); ҷойи монда, хай намеген? (к., Самсо-

лик); меваи къръмхърда-ра меган (ш-к., Ховалинг); мехмони ҷаҳткарда балойи хъдо, худодада атоғи хъдо (в-к., Ҳичборак); қълухи офтоббурда кати зад (ғ-к., Кангурт).

Сифати феълии замони гузашта бо суффикси -а, дар шарҳи хосияти предмет гоҳо пеш аз исм низ воқеъ мешавад: мън ҷиҳонгашта одамъм (к., Самсолик).

Барои ифодаи маънои инкор ба ин шакл префиксҳои -на ва -но васл меёбанд, ки шеваи ҷанубӣ дар ин бобат аз шеваи шимолӣ фарқи калон дорад: дар шеваи ҷанубӣ шакли бо -но асосӣ ва серистеъмол аст ва ҳол он ки дар шеваи шимолӣ акси ин ҳодисаро мебинем. Дар забони адабӣ қисми зиёди ин гуна сифатҳои феъли ба сифат майл карда, баъзе аз онҳо ҳатто комилан ба гурӯҳи он гузаштаанд.⁷⁷

Дар шеваи ҷанубӣ ҳолати аввалро дар ибораҳои амсоли зардолуӣ ношишта, оҳаки нотаркарда, ҳодисаи дуюмро дар ибораҳои одамӣ нофаҳмида, бьқойи ноахтакарда, қарори нопечаткарда метавон дарк кард. Чунин ба назар мерасад, ки дар ин шева, бар ҳилофи ҳодисаи якум, ҳодисаи сонӣ серистеъмолтар аст. Шеваи ҷанубӣ дар бобати ҷойи истифодаи префикси -но низ аз забони адабӣ фарқ дорад: дар забони адабӣ дар шаклҳои мураккаби калима ин префикс, одатан, пас аз хиссаи номӣ воқеъ мегардад, пеш аз он омадани ният кам, танҳо дар назм мушоҳида мешавад. Дар шеваи ҷанубӣ акси ин ҳол, яъне аксаран пеш аз хиссаи номӣ истеъмол ёфтани префикси -но, характернок аст. Инак, намунаи мисолҳо: и зардолуӣ ношишта (в-к., Қалъаи Лаби Об); имшав да хунай ру-ш нопушида хов бьден? (ғ-к., Балҷувон); ина, ҳоле ма бьгъм, одамӣ нофаҳмида мега, дьргь-ай (ш-к., Шехмизон); йаг танкид дар борайи бьқой ноахтакарда-ай (к., Нимич); йа қарори нопечаткарда-й (в-к., Пилдон).

Қолаби ибораҳои исму сифати феълии замони гузашта бо суффикси -а, асосан, дукалимагист. Шакли мураккаби он, ки дар забони адабии имрӯза бисъер инкишоф ёфтааст, дар шеваи ҷанубӣ хеле кам дида мешавад. Инак, як мисол: чизи ай ра йофтара хайр кьн (ш-к., Қўлдара).

II Шакли бо суффикси -гӣ. Дар шеваи ҷанубӣ ин навъи сифати феъли ба сифати хиссаи тобеъшавандаи исм дар ду замон — замони гузашта ва ҳозира-оянда истеъмол меёбад.

1. Замони гузашта. Дар дасти мо доир ба ин навъи ибораҳои исмӣ қариб 100 мисол ҳаст, ки аз рӯи ин мисолҳо басомадашонро чунин муайян кардан мумкин аст: дар лаҳҷаҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ аз ҳама беш, дар лаҳҷаҳои қаротегинӣ ва қўлобӣ камтар дучор мешаванд. Истеъмоли онҳо дар лаҳҷаҳои роғӣ ва бадахшонӣ боз ҳам маҳдудтар аст. Сарфи назар аз он ки ибораҳои номии мазкур дар тамоми лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ тез-тез дучор мешаванд, дараҷаи истеъмоли онҳо назар ба шеваи шимолӣ камтар мебошад. Сабаби ин дар он аст, ки ин қабил ибораҳо дар шеваи мазкур нисбатан нав буда, маънои грамматикӣ, ки онҳо доранд, дар ин шева бо категорияҳои дигари синтаксисӣ, аз ҷумла бо ёрии ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави мубтадо ва муайянкунанда, ифода мешавад.⁷⁸

Сифатҳои феълии замони гузашта бо суффикси -гӣ дар таркиби иборан исмӣ дар ду шакл истифода мешаванд: алоҳида ва дар шакли ибора.

Шакли алоҳидаи онҳо, ки танҳо аз асоси феъли ва суффикс иборат аст, асосӣ ба шумор рафта, назар ба шакли дигар бештар дучор мешавад. Чунончи, ибораҳои қори кардагӣ, мехмуни умадагӣ дар ин гуна ҷумлаҳо: ба ҳами қори кардагӣ-т хай минатдоръм (ш-к., Хонақо); мехмуни умадагӣ додари мън-ай (в-к., Лахш).

Дар шакли ибора сифати феъли калима ва таркибҳои ифодаку-

нандаи муносибатҳои пурқунандагӣ, субъектӣ ва ҳолиро қабул наму-
да, яқҷоя бо онҳо исро шарҳ медиҳад. Ин шакл дар шеваи ҷанубӣ
ҷандон таракӣ накардааст.

а) муносибати пурқунандагӣ. Хусусияти фарққунандаи шеваи ҷа-
нубӣ дар ин бобат иборат аз ҳамина аст, ки маънои объекти бевосита
дар онҳо ҳамеша бе пасоянд, пурқунандаҳои бавосита бо пешоянд су-
рат меёбанд: бачаи орд овардагӣ хъдъш осийоб-да орд қаистас (ш-қ.,
Ховалинг); одами езм бърдаги-ра намеювъм (Роғ, Хӯчағалтон); ба
ма соз гърифтагӣ одам бърдаги-ай (ш-қ., Ховалинг); ай мо бърмадагӣ
кадро ба доди мо бърасан (ш-қ., Даҳана).

б) муносибати субъектӣ: хати мён фърсондагӣ расид (в-қ., Лахш);
аспи шъмо фърухтагӣ даванд бърмад (в-қ., Лахш); гапойи мён гуф-
таги-ра шънавде (в-қ., Лахш); бозъргонӣ ройи қаагӣи ма чо шъд (ш-қ.,
Ховалинг). Дар ин гуна ибораҳо ба ҳиссаи тобеъ — сифати феълӣ го-
ҷо бандқонишинҳои шахси-соҳибӣ васл мешаванд, ки дар натиҷа
мубтадои мантиқӣ тақрор мешавад: шириний тъ овардаги-т ба ака-м
фойда кард (ш-қ., Ховалинг).

в) муносибати ҳолии гуногун: ҷан қаси дар ин хирман қор меқаагӣ...
(в-қ., Лахш); шири гови нав гусала қааги-ра мепазӣ (қ., Қаҳдара);
барфи ай қъ омадаги-ра тарма мегем (в-қ., Сарикенча); и Авдъхалил
бърдор бачай ай таһти дил қор меқардаги-ай (қ., Қаҳдара); и қиш-
лоқойи таҳ бърдагӣ қама да қънораҳо бърмадан (ш-қ., Хонақои Боло);
одами ҳамвори-да гаштаги-да бърмадан-у фърмадан қийинӣ мекъна
(ғ-қ., Сангтӯда).

Сифати феълӣи замони гузашта бо суффикси -гӣ дар шеваи ши-
молий дар як вақт ду ё се ҳиссаи тобеъ гирифта, шакли тафсилӣи ибора-
ҳои исро ба вучуд меорад.⁷⁹ Ин ҳодиса, ки дар тамоми лаҳҷаҳои
шеваи мазкур зиёда инкишоф дорад, дар шеваи ҷанубӣ расм нест. Дар
ҳамаи мисолҳои, ки мо аз ин шева дар даст дорем, сифати феълӣи
шакли мазкур танҳо як ҷузъи тобеъшаванда гирифтааст.

2. Замони ҳозира-оянда. Ин шакл назар ба замони гузашта қам-
истеъмолтар аст. Дар мисолҳои мо вай баробари шакли содда ба су-
рати таркибӣ низ бисёр дучор мешавад. Ҳиссаҳои тобеъ дар ин шева,
бар ҳилофи шеваи шимолӣ, танҳо як муносибати грамматикӣ — муно-
сибати пурқунандагӣ ё ҳоли ва ё субъектиро ифода менамоянд. Пур-
қунандаҳои бевосита дар ин вазифа аксаран бе воситаҳои грамматикӣ
ва қисман бо пасоянд воқеъ мегарданд. Инак, намунаи мисолҳо:
пъшоқой мебърдаги-т-а тъқъз меган (ш-қ., Хонақои Боло); ...зани ме-
додаге-т ай хешой хъд-ъм боша (ш-қ., Хонақои Боло); чизойи ов ме-
додагӣ нестай (ш-қ., Ховалинг); ин қойи қаҳ мегърифтагӣ ай қалҳоз
(қ., Нимич); болиқан асп тақа меқардагӣ... (в-қ., Лахш); ай-му дъс-
гойи гандъм-а мечошидагӣ мерай мейорӣ (в-қ., Шилбилӣ); ҳоли ҷуви
ба мардъм-а меодагӣ надоръм (ш-қ., Мӯминобод); ...ҷан қаси дар ин
хирман қор мегардагӣ... (қ., Хумдон); аму гуспанди хъдът бонӣ ме-
қардаги-ра мефурӯшем (в-қ., Қӯшағба).

Ҳам шакли замони гузашта, ҳам замони ҳозира-ояндаи сифати
феълӣ баъзан пеш аз исми эзоҳдиҳандаи худ ба қор бурда мешаванд.
Ин ҳодиса, ки дар шеваи ҷанубӣ ниҳоят қамистеъмол аст, бо исмҳои
ҷудогона (бештар бо қалимаи одам) воқеъ мегардад: ҳаму мусъфед-а ме-
қофтагӣ одам қама бърд (ш-қ., Ховалинг); ба мо соз гърифтагӣ одам
бърдаги-ай (ш-қ., Ховалинг); Неъмат намешудагӣ одам (қ-қ., Ҳисор);
ай мо бърмадагӣ қадро ба доди мо бърасан (ш-қ., Даҳана).

3. Сифати феълӣи замони оянда. Сифати феълӣи замони оянда
дар шеваи ҷанубӣ, асосан, ба сифати ҳиссаи тобеъқунандаи исми истеъ-
мол меёбад. Дар ин вазифа вай дар ду шакл воқеъ мешавад: ҳам бе

префикси ме, ҳам бо он. Муҳаққиқи ибораҳои исми С. Абдурахимов
қайд кардааст, ки ибораҳои исми бо сифати феълӣи мазкур дар за-
бони адабӣ қамистеъмол буда, бештар дар шакли содда ифода ме-
ёбанд.⁸⁰ Айни ҳамина хусусият дар шеваи ҷанубӣ низ мушоҳида меша-
вад. Шеваи ҷанубӣ дар ин бобат бо забони адабӣ ҳамранг буда, аммо
аз шеваҳои дигари забонамон, аз ҷумла аз шеваи шимолӣ фарқ меку-
над: дар шеваи шимолӣ шакли мазкур дар ибораҳои номӣ хеле қам,
аммо дар таркибҳои предикативӣ ва ифодаи ҳоли мақсад басо фаро-
вон истеъмол меёбад.⁸¹

Ҷиҳати ҳамрангии ибораҳои исми қалиби мазкур бо забони ада-
бӣ фақат дар шакли бе префикс мушоҳида шуда, дар масъалаи истеъ-
моли шакли префиксдор ин шева аз забони адабӣ низ фарқ мекунад:
аҳли тадқиқ дар забони адабӣ мустаъмал будани сифати феълӣи
шакли мазкурро дар таркиби ибораҳои номӣ нишон надоданд. Яқин,
вай дар забони адабӣ ба ин вазифа истеъмол намешавад.

Сифатҳои феълӣ дар ҳар ду шакл исро аз ҷиҳати молиқ будани
вай ба аломат ва ҳосияти доимӣ шарҳ додаанд. Масалан, себи хурда-
нӣ, нуни хурданӣ, дъхтари мешуданӣ, сърфаи мешиштани дар ҷунин
ҷумлаҳо: севи хурданӣ имсол нестай (ш-қ., Мӯминобод); Мирзо, нуни
хурданӣ дорен? (ш-қ., Хонақои Боло); дъхтари мешиданӣ, базеб, дъх-
тари Нурали-йай (ш-қ., Дараи Мурғон); и сърфаи мешиштани, ай за-
мин-у хок месозан (ш-қ., Ховалинг).

Дар шеваи ҷанубӣ сифатҳои феълӣи замони ҳозирае, ки бо суф-
фикси -анда, -он//-ун, -о сохта мешаванд, низ ба сифати ҳиссаи тобеи
ибораҳои исми воқеъ мегарданд. Ибораҳои ин қалиб, аз як тараф, миқ-
доран ниҳоят маҳдуд бошанд, аз тарафи дигар, ҳосияти номӣ дар он-
ҳо назар ба хусусияти феълӣ бештар аст: зарарқънанда қондорӣот
қама қам-ай инҷоо-да (ш-қ., Ғеш); мён-а қандуқак нагу, қандуқакӣ
руқанда, муқанда бъргу, бузи мурузу (бузи мӯрезон) бъргу (в-қ., Яҳак-
паст); дасти гиро дорӣ, пойи раво дорӣ, мебийорӣ (ш-қ., Ёхсу).

ИБОРАҲОИ ҚОЛИБИ ИСМУ МАСДАР

Ин қалиби ибораҳои исми, мисли забони адабӣ, дар шеваи ҷану-
бӣ низ қамистеъмол мебошад. Сабаби ин дар он аст, ки на қамагуна
исмҳо, балки исмҳои гурӯҳи алоҳида масдарро тобеъ менамоянд. С. Аб-
дурахимов ба ин гурӯҳ исмҳои маънӣ ва замони дохил намуда, ни-
шон додааст, ки дар забони адабӣ ҷунин қалимаҳо қамҷун ҳиссаи то-
беъқунандаи ибораҳои исми масдар истифода мешаванд: вақт, рӯз, да-
қиқа, қавақ, қасд, шавқ, сабаб, мақсад, хоҳиш, умед.⁸²

Дар шеваи ҷанубӣ ҳам масдар, асосан, бо ҳамина қалиб қалимаҳо
ба қор бурда мешавад. Дар баробари ин гоҳо бо исмҳои қонкрет (мис-
ли нуни хурдан) воқеъ гаштани он низ ба назар мерасад, ки дар за-
бони адабӣ ниҳоят қам дучор мешавад. Муносибати грамматикӣ, ки
ибораҳои мазкур ифода мекунанд, ҷандон зиёд нест. Дар мисолҳои
мо онҳо, асосан, барои ифодаи муносибати пурқунандагӣ хизмат меку-
нанд. Ҷунончи:

а) Қалимаи асосӣ хоҳиш, азму иродаро мефаҳмонад, масдар аз
чи иборат будани онро таъин меҷамояд. Масалан, нийати хундан: им-
сол нийати хундан дорем (в-қ., Қалъаи Лаби Об).

б) Исми тобеъқунанда предмети қонкретро ифода мекунад, мас-
дар мафҳумро фаро мегирад, ки ин предмет барои он таъин шуда-
аст. Масалан: дарди қони ма қама, ки тъ йа даҳан нуни хурдан бийо-
вӣ, набоша, сад ноёт-ёт (ш-қ., Хонақои Боло).

в) Исми замони дар бар мегирад, масдар амали дар доираи ин
замон воқеъшавандаро ифода намуда, воқаста ба маънои луғавӣ худ

аз чӣ иборат будани онро равшан менамояд. Чунончи, **рузи рафтан**, вахти куфтан ва мисли инҳо: **рузи рафтан шъд...** (ш-к., Ховалинг); **боз вахти куфтан расид** (Роғ, Хучағалтон).

ИБОРАҲОН ҚОЛИБИ ИСМУ БАЪЗЕ ШАКЛҲОИ ФЕЪЛИ

Аҳли тадқиқот ба сифати чузъи тобеи исм воқеъ шудани феълро нишон надодаанд. Ин ҳодиса дар забони адабӣ расм набошад ҳам, баъзан дар забони гуфтугӯ, аз ҷумла дар шеваи ҷанубӣ, дучор мешавад. Феъл дар таркиби изофӣ бештар дар шакли замони ҳозира ва гузашта омада, исмро аз ҷиҳати аломат ва ҳосият шарҳ медиҳад ва моҳиятан вазифаи сифати феълро адо менамояд: **оби рав, райи бърам бийо, райи бърам найо, райи гъзашт, ҷои нишаст** дар ҷумлаҳои зерин: **у ови равай** (ш-к., Хонаҳои Боло); **ра-да рафтан**, ки ай пеша-шун дъра-ха бърома, йата-ш райи бърам бийо (ш-к., Хонаҳо); **иҷа тугайе бъд**, ки райи гъзашт намеюфтӣ (ш-к., Кафтархона); **бъсйор ҷои нишаст-ай**, ҳар йак хона-да гъръмбаси дойира (ш-к., Мӯминобод).

Ташкили ибораҳои исмӣ бо шумора, ҷонишин ва зарф дар шеваи ҷанубӣ аз забони адабӣ фарқи казоӣ надорад. Бинобар ин, мо дар ин ҳусус алоҳида таваққуф намекунем. Дар масъалаи истеъмоли калимаҳои зарфӣ дар шарҳи исм фақат ҳамин қадар меғӯем, ки дар ин вазифа, чунон ки дар фасли ибораҳои исму исм гӯфтем, дар шеваи ҷанубӣ баъзе исмҳо (амсоли **дунӣо, һарасот, маһшар**) ба қор бурда мешаванд, ки дар ҷумла ба ҷои калимаҳои хеле, **бисъёр** омада, маънои микдорро мефаҳмонанд.

ЯК НАВЪИ МАХСУСИ ИБОРАҲОИ ИСМӢ

Дар забони мо мисли **духтар-ро дил, духтар дил-аш, духтар-а дилаш** ибораҳои номие ба қор бурда мешаванд, ки аз ҷиҳати ифодаи грамматикӣ дар се шакл зухур ёфта, моҳиятан маънои ягонро мефаҳмонанд. Дар хели якуми ибораҳои мазкур, чунон ки аён аст, аз воситаҳои грамматикӣ танҳо пасоянди **-ро** истифода шудааст. Дар шакли дуюм вазифаи алоқаманд кардани ду исмро бандакҷонишини шахсӣ-соҳибии **-аш** ба ўҳда гирифтааст. Навъи сеюм ҳардуи ин воситаро дорост. Ҳамаи ин ибораҳо дар қадом шакле, ки ифода шаванд, асосан, як маъно—мансубиятро далолат мекунанд. Ба ин вазъ, воситаҳои мухталифи грамматикӣ дар онҳо ҳосияти сирф муродифӣ дошта, иваз карданашон бо ҳам ба мундариҷаи ибора осебе намарасонад.

Дар асару мақолаҳои алоҳида дар ҳусуси баъзе аз ин ибораҳо мулоҳизаҳои ҷудоғона сабт шуда бошанд ҳам, қаробати грамматикӣ ва услубии ин вариантҳои синтаксисӣ, таърихи пайдоиши онҳо дар шеваҳои забонамон, вазифаи грамматикашон дар таркиби ҷумла ҳамон тафтиш ва таҳқиқ меҳояд.⁸³

Аз сохти ибораҳо, муқоиса ва муқобилашон бо ҳам маълум мегардад, ки онҳо аз ҷиҳати таркиби лексикӣ морфологӣ фарқе надоранд. Чунончи, агар дар мисолҳои боло ҳар ду чузъи ибора аз исми иборат бошад, дар ибораҳои **маро даст, ман дастам, мана дастам** ҳиссаи тобеъро ҷонишини шахсӣ ташкил кардааст. Қолиби ин ибораҳо, асосан, ҳамин аст ва ин қондан таъсис ба ҳамаи онҳо як хел дахл дорад.

Ҳоло бубинем, ки ибораҳои мазкур дар шеваи ҷанубӣ чӣ тавр истифода мешаванд ва таъдоди истеъمولу дараҷаи интишори онҳо дар лаҳҷаҳои ин шева чӣ гуна аст.

1. Ибораҳои, ки бо пасоянди **-ро// -ра//а** ташкил меёбанд. Ин навъи ибораҳои номӣ дар назму насри забони адабии пешина ҳамчун нормаи маъмул бисъёр истифода мешуд. Дар забони адабии имрӯза вай хеле камистеъмол гаштааст. Таъдоди истифодааш дар назм бештар, аммо дар наср маҳдудтар буда, мисолҳои мо дар қисмати наср бештар ба таҳрири устод Айни ва қисман ба навиштаҳои Фазлидин Мухаммадиев мансубанд.⁸⁴

Ибораҳои мазкур дар шеваи ҷанубӣ, бар хилофи шеваи ҷануби шарқӣ хеле кам ба қор бурда мешаванд: онҳо, асосан, дар лаҳҷаи ваҳиёӣ-қаротегинӣ ва маҳалҳои мансуб ба лаҳҷаҳои қаротегинӣ, ки дар сарҳадди лаҳҷаи ваҳиёӣ-қаротегинӣ ҷой гирифтаанд, ба қайд гирифта шудаанд. Дар тамоми мисолҳои ин ибораҳо дар шакли сода воқеъ гашта, ҳиссаи тобеи онҳоро исм ва ҷонишинҳои шахсӣ ташкил кардаанд: **аку мо-ра ватан ҳамича, дига чико мекънем** (в-к., Қўшағба); **шах-а аспо афзал кардем** (в-к., Яхакпаст); **мо-ра нанг нимеюя ай пирӣ** (к., Марғзорӣ Сир).

2. Ибораҳои, ки бо бандакҷонишини шахсӣ-соҳибӣ ташкил ёфтаанд. Бо ёрии бандакҷонишинҳои шахсӣ-соҳибӣ сурат бастанӣ ибораҳои номӣ низ аз ҳодисаҳои қадим ба шумор меравад. Мо онро дар назму насри классикӣ дучор менамоем, ки намунааш ду мисоли зерин аз Малехои Самарқандӣ ва Хофизӣ Шерозист: **Баъд аз мутасарриф шудани Анӯшаҳони урганҷӣ Самарқанд ободинаш ба вайронӣ ва маъмуриаш ба харобӣ мубаддал гардид**;

Ин дили ғамдида ҳолаш беҳ шавад дил бад макун,
В-ин сари шӯрида боз ояд ба сомон, ғам махӯр.⁸⁵

Навъи мазкури ибораҳои номӣ дар шеваи ҷанубӣ серистеъмол аст. Ба назар ҷунин мерасад, ки он дар ин шева назар ба шеваи шимолӣ бештар ба қор бурда мешавад. Аз тарафи дигар, вай дар лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ аз ҷиҳати дараҷаи истеъмол баъзе фарқҳо дорад: дар лаҳҷаҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ, қаротегинӣ ва шимолу ғарбии Қўлоб ба андозаи баробар қор фармуда шавад ҳам, дар навъи қўлобии Ҳисор то дараҷае камтар дучор мешавад. Сабаби ин, чунон ки ҳоло дар поёнтар хоҳем дид, ба серистеъмолии варианти он — **духтара дилаш** вобаста аст.

Дар ин ибораҳо ҳам, мисли муродифҳояшон, чузъи тобеъ ҳамеша пеш аз калимаи тобеъкунанда воқеъ мешавад. Дар натиҷа ибораи ҷиҳати махсуси услубӣ пайдо мекунад: пеш овардани ҳиссаи тобеъ боиси он мегардад, ки аломати предмет, ҳиссаи муайянкунандаи он пеш аз ҳуди вай гуфта шавад. Ин ҳодиса, бешак, сабаби ҷалб шудани диққати шунаванда шуда, барои дар навбати аввал дарк кардани муайянкунандаи ибора имконият фароҳам меорад.

Дар ибораҳои мазкур чузъи тобеъкунанда, асосан, исми буда. бандакҷонишинҳои шахсӣ-соҳибӣ мудом ба ақиби он васл мешаванд. Замини морфологӣ ҳиссаи тобеъ низ ниҳоят маҳдуд мебошад. Дар мисолҳои дасти мо ба ин вазифа бештар исму ҷонишин ва қисман шумора ва баъзе ҷонишинҳои истифода шудаанд. Ибора дар ин қолиб, асосан, соҳибиятро ифода мекунад, ки дорои тобишҳои маъноӣ нисбати чузъ ба кул, макон, мулкӣ, номуайяни, таборӣ ва мисли инҳо мебошад. Аз ҳамаи ин маъниҳо ифодаи муносибати чузъ ба кул зиёдтар мушоҳида мешавад. Инак, намунаи мисолҳои доир ба сохта шудани ин ибораҳо бо ҳиссаҳои мазкури нутқ:

а) исму исм: **дехқон вахт-ъш чоқ шид** (в-к., Яхакпаст); **раис зан-ъш йош-ай, хъшру** (к-х., Ҳисор); **Шерали ғамал-ъш бий бъд** (в-к., Яхак-

паст); Даран Гугърд ов-ъш буйи гугърд мена (в-к., Чилдара); поҳо мағза-шун мерезан (к., Навдех);

б) исму чонишини шахсӣ. Ин шакл ниҳоят серистеъмол аст: ма дъл-ъм дар мекъна (ғ-к., Кангурт); у ном-ъш Тарсини-ай (ш-к., Ховалинг); асли мо бех-ъмон ай Кулов-ай (к-х., Кабкрес); акъ, мо падара-мо пъчи камбағалак бьд (к-х., Окбурӣ); мън шикам-ъм ҳама-ш гап-ай (к., Бедак).

в) исму чонишинҳои нафсӣ-таъкидӣ ва таъинӣ. Хеле камистеъмол мебошанд: дъхтарча хъд-ъш хъшруҳак (к-х., Хи-сор); ниҳолҳо ҳама-ш сабз шидак (к., Надвин).

Дар сурати шумораи микдорӣ ва чонишини номуайяни будани ҳиссаи тобен ибора исм дар аввал, ҳиссаҳои тобей, ки дар ибораҳои муқаррарӣ, одатан, пеш меоянд, аз оқибати он ҷой мегиранд: гуспанд-а дъта-ш нест (ш-к., Ховалинг); мокийон-ам йахел-ъш дора, неки хуруз бе пех мешава (ғ-к., Кангурт).

Сифат ҳам гоҳо дар ҳолати гузаштан ба исм чун ҳиссаи тобейша-ванда истифода мешавад: камбағал хок-ъш паст-ай (ш-к., Ховалинг).

Ибораҳои, ки бо бандакчонишинҳои шахсӣ-соҳибӣ сурат меёбанд, асосан, соддаи дукалимагӣ мебошанд. Дар баробари ин баъзан ба онҳо калимаҳои алоҳида: шумора, чонишинҳои таъкидӣ, чонишинҳои шахсӣ ва аҳёнани ибораҳои алоҳидаи номӣ зам мешаванд, ки дар натиҷа ибора каме тафсил меёбад: у йак чишм-ъш кур-ай (к., Марғзори Сир); ҳар ки ови чъшм-ъш барои хъд-ъш (ш-к., Ховалинг); у мардак риш-ъш ним-ъш сийо (ғ-к., Кангурт); ма йа гусфанд-ъм саларка хурд (ш-к., Кадучӣ).

Баъзан дар байни ҷузъҳои ибора ҳиссаҷаҳо ҷойгир шуда метавонанд: и Ғеш-ам ватандор-ъш ай ҳар сён омадагӣ (ш-к., Ғеш); ман-кь дига зур-ъм намераса... (ш-к., Навруҳо).

Дар забони адаби монанди Соҳибамак, ки аз аввал хомӯш нишаста ба суханони Абдусаттор фақат бо нигоҳҳои кӯтоҳ-кӯтоҳ ҷавоб меод, ҳоло забонаш тафсида рафт (П. Толис); Ниёз аз лағати хӯҷани миёнаш лат хӯрда будааст (С. Улуғзода) ва ғайра ҷумлаҳои ба қор бурда мешаванд, ки дар онҳо ҳиссаи тобейкунандаи ибора аз ҷузъи тобейшаванда хеле дур рафтааст. Ин ҳодиса дар шеваи ҷанубӣ, аҳёнани ба назар мерасад. Дар дасти мо оид ба ин масъала фақат ду ҷумлаи зерин мавҷуд аст: мусъфед, ага ҳами дафтара-ра полни ки бънависен, гап-ъш дур намешава (ш-к., Кадучӣ); дъхтари ҳами акай Саймурад дар бачай мағлим дъл-ъш рафт (к., Чафр).

3. Ибораҳои, ки бо пасоянди -ро//ра//а ва бандакчонишини шахсӣ-соҳибӣ ташкил ёфтаанд. Дар шарҳи пайдоиши ин навъ ибораҳои номӣ аҳли тадқиқ ба ду гурӯҳ тақсим мешаванд. Баъзеҳо чунин иддао доранд, ки таъсири забони ўзбекист. Гурӯҳи дигар ба ин ақидаанд, ки бевосита дар заминаи забони худӣ пайдо шудааст. В. С. Расторгуева дар асоси қиёсу муқобилаи фактҳои шевагӣ дар ин хусус ба хулосаи зерин омадааст: «...дар байни баъзе олимони хеле вақт инчониб фикре ҷорист, ки ин (ибораҳои мазкур. — Р. Ғ.) калъаи ўзбекист. Аммо муодили мисоли ин ибора, ки чанд сол муқаддам И. С. Брагинский аз назми асри XI (Рӯдакиро суханаш) пайдо кардааст, нишон медиҳад, ки чунин таркибот, ба назарам, бо вучуди дар норма набудан ба забони давран классикӣ бегона набудааст. Ба ин тариқа, калъаи бевосита будани он гӯё аз байн меравад. Сарфи назар аз ин ки ибораҳои мазкур калъа нестанд, маҳз дар гурӯҳи лаҳҷаҳои шимолӣ ранги устувор гирифтани онҳо, бешак, натиҷаи таъсири забони ўзбекист. Интишори фаровони ин таркиботро дар шимол, қариб истеъмол нашудани онҳо дар ҷануб ва ҷануби шарқ ба тариқи дигар шарҳ додан муҳол аст».⁸⁷

Бештар аз 150 мисоле, ки мо дар ин хусус аз шеваи ҷанубӣ дар даст дорем, баробари тасдиқ ва тақвияти ин нуқта илова кардани чанд мулоҳизаи ҷузъиро ба он илҳо мекунанд.

Аввал ҳамин, ки пасоянди -ро дар ибораҳои мазкур ҳодисаи тасодуфӣ набуда, балки боқии ибораҳои, ки дар қадим бо он ташкил меёфтанд ва ҳоло ҳам намунаи онҳо дар он шеваҳои, ки ҳосияти архаистии забонро бештар маҳфуз доштаанд, масалан дар шеваи ҷануби шарқӣ ва ҷанубӣ, пайдо кардан мумкин аст. Мулоҳизаҳои, ки дар боло доир ба шакли духтар дилаш гуфта шуданд, тасдиқ менамоянд, ки ташкили ибораҳои бандакчонишинҳои шахсӣ-соҳибӣ низ ҷи дар забони адабии пешина ва ҷи имрӯза маъмул будааст. Пас, шубҳае нест, ки дар давран муайяни таърихӣ он ду воситаи грамматикӣ дар як таркиб барои ташкили иборати ягона хизмат кардаанд. Ҳодисаи амсоли ин, яъне бо ду воситаи грамматикӣ, сурат ёфтани пурқунанда ва ҳолҳо, чунон ки собит шудааст, ҳам дар забони адабии тоқтябрӣ ва ҳам дар забони зиндаи имрӯзаи мо маъмул аст. Агар вай дар гузашта дар нормаи истифода намешуд, Саъдӣ барин устоди забардасти сухан аз истеъмолаш худдорӣ мекард ва ҳол он ки ў дар ҷое навиштааст:

Набинӣ, ки чун қорд бар сар бувад,
Қаламро забонаш равонтар бувад.⁸⁸

Дигар ҳамин, ки ин гуна ибораҳои номӣ дар шеваи ҷанубӣ «қариб берун аз истифода» набудаанд. Дарачаи истеъмолашон, ҳарчанд мисли шеваи шимолӣ набошад ҳам, ба ҳар ҳол онҳо дар тамоми лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ — дар яке камтар, дар дигаре бештар — мустақмаланд. Ин факт мулоҳизаи дар заминаи забони тоҷикӣ ба вучуд омадани ибораҳои мазкурро яқин мекунанд: агар онҳо бо таъсири забони ўзбекӣ ба вучуд меомаданд, дар шеваи ҷанубӣ, ки аз ин таъсир, асосан, берун мондаанд, ин дараҷа интишор намеёфтанд.

Мо гуфтем, ки шумораи истеъмоли ибораҳои мазкур дар шеваи ҷанубӣ назар ба шеваи шимолӣ маҳдудтар аст. Сабаби ин фақат дар ин нест, ки ин шева аз таъсири забони ўзбекӣ хориҷ мондааст, балки дар он ҳам мебошад, ки дар шеваи ҷанубӣ муодили ин ибораҳои — шакли духтар дилаш нисбат ба шеваи шимолӣ серистеъмолтар мебошад. Ғайр аз ин, дар баъзе аз лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ шакли қадимтари ибораҳои мазкур — духтарро дил, ҳарчанд кам бошад ҳам, мавриди истифода мебошад. Ҷузъи тобейкунандаи ибораҳои мазкурро исм, гоҳо сифатҳои исмшуда ва калимаҳои тобейшонро ҳиссаҳои гуногуни нутқи ташкил менамоянд. Аз рӯи ҷузъи асосӣ ин ибораҳо ба ҳелҳои зерин тақсим кардан мумкин аст.

1. Исми ҷинсу исми ҳос. Ин гуна ибораҳои маъноӣ васеи соҳибиятро мефаҳмонанд, ки чандин тобиши маъноӣ: мулкيات, муносибати хешӣ, макон ва мисли инҳо фаро мегирад. Ифодаи маъноӣ хешӣ дар онҳо аз ҳама бештар аст: Савзамо-ра шу-ш омадай (ш-к., Ховалинг); Сулаймон-а бача-ш нестак (в-к., Лахш); Ҳаму Сайфуло-йа фикр-ъш бисйор нағз-ай-да (к-х., Ҳисор); Бобойи Саъдуло-ра димоғ-ъш сухтай (ғ-к., Балҷувон); акайи Аслам-а гов-ъш ҷар шъд, мърд (в-к., Қўшағба); Ҷиргатол-а кърғз-ъш-ам тоҷикӣ гав мезана (в-к., Сарикенча); ана у Хучайи Таоф-а одам-шу вай, ҳавай меган (в-к., Қўшағба); Анвар-а пеш-ъш рафтъм (ш-к., Ховалинг).

2. Исми ҷинсу исми ҷинс. Ин ибораҳои низ тобишҳои зиёди маъноӣ, аз ҷумла мулкيات, соҳибият, таъинот, муносибати хешӣ, нисбати шахс ба муассиса ва мисли инҳо ифода мекунанд: даҳмарда-ра сала-аш набоша, воҳим-ъш кам-ай, охи! (ш-к., Хонақон Боло); лули-

ра хар-ш-а ов бѣте-ву пъл-ш-а гир (к., Хилак); мулохо-ра чъшмъ-шон да намоз-ай, хушъ-шон ба бозори катъшка (к-х., Хисор); падаро-му-а бобийо-шун умаги (в-к., Лахш); во-мън-а падар-ш-а бови-ш ай Арзин (к., Самсолик); котиб-а бийор-ъш аскарй рафт (Роғ, Хўчагал-тон); пийоз-а пуст-ъш бисйор-у зънак-а дуст-ъш (к., Нимич); найча-пайванд-а сарфаро-ш-да намеравъм (ш-к., Мўминобод); къллохона-ра лой-ъш алоҳида-ай (ш-к., Даштичум); интернат-а дъхтаро-ш йагон гап мегъфтан-ъш-а (к-х., Хисор); чъшма-йа ов-ъш хънък-ай (ш-к., Геш).

3. Исму шумора. Дар мисолҳои мо шумораҳои миқдорӣ дар вазиҳои ҳиссаи тобеи исм бештар бо нумератив воқеъ гаштаанд: гус-пандо-ра сета-ш ай йазнаги-м-ай (ш-к., Геш); сурфаҳо-ра йата-ш-а на-бърда бошан (ш-к., Кўлдара).

4. Исму ҷонишин. Ҷузъи тобеи ин гуна ибораҳо бештар ҷо-нишинҳои шахсӣ ташкил менамоянд. Қалимаи асосии онҳо низ аз бо-баты маъноӣ луғавӣ хеле маҳдуд аст. Бинобар ин, ҷунин ибораҳо дар шеваи ҷанубӣ, асосан, як маъно — соҳибиятро ифода менамоянд: ма-ра талха-м кафидайесодаст (ш-к., Ховалинг); ийо-ра панҷ пъшт-шун хамича хов (в-к., Чиргатол); мо-ра вомун ай Ванҷ (в-к., Сарикенча); у-ра бача-ш маелим бъдай (к-х., Файзобод).

Дар лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ, кам бошад ҳам, ғайр аз ҷонишинҳои шахсӣ ҷанд ҷонишини дигар, аз ҷумла ҷонишинҳои нафсӣ, ишоратӣ, таъ-кидӣ ва номуайяний, низ бо ду восита — пасоянди -ро//ра//а ва бандак-ҷонишинҳои шахсӣ-соҳибӣ ба исм вобаста шуда, ибораҳои навъи маз-курро ташкил медиҳанд: райис маладис, хама-ра дилъ-ш-а йофт (к-х., Хисор); ва-йа ов-ъш талх-ай (к-х., Хисор); хаму-ра амак-ъш да сари бозор бъдай (ш-к., Даштичум); хаму тор-да коме-йа бъз-ъш бича ка-дай (ш-к., Хонакони Боло).

5. Исму сифат. Таъдоди истеъмоли ин гуна ибораҳо хеле маҳ-дуд аст. Онҳо дар мисолҳои мо барои ифодаи муносибати атрибу-тивӣ истифода шудаанд: лаҳча-ра хув-ъш ай ҷуви арча мешава (ш-к., Даҳана);

6. Исму зарф. Зарфҳои, ки дар ин маврид истифода мешаванд, аз ҷонишини ишоратӣ ва исми ҷо ташкил ёфтаанд. Ин гуна ибораҳо муносибати маконро мефаҳмонанд: наз ба уҷа қайтам иҷа-ра маҳи-ш ката-ката бъд (к., Обигарм); ҳоле хамиҷайа муғалимо-ш да дарс адабӣ гап мезанан, да куча ҳами ранги мо сода гав мезанан (ш-к., Да-ҳана).

Дар шеваи ҷанубӣ дар ибораҳои навъи мазкур ҷун ҷузъи асосӣ ғайр аз исм масдар низ нисбатан бештар истеъмол мешавад: картъш-ка-ра кандан-ъш август (в-к., Оксой); и-ра дохтанъш-а йод надорем (ш-к., Дараи Шўр); мъна-а бурмадан-ъм-а йагун бис сол шидай (в-к., Фатҳобод); боби мо-ра мурдан-ш-а ҳафтод сол шид (в-к., Қалъаи Ла-би Об).

Ибораҳои, ки бо пасоянди -ро//ра//а ва бандакҷонишинҳои шах-сӣ-соҳибӣ сурат меёбанд, аз ҷиҳати сохт, асосан, ба сурати содда во-қеъ мешаванд. Дар баробари ин гоҳо дар шакли мураккаб истеъмол-шудани онҳо низ мушоҳида мегардад. Қоидаи ташкили сохти мурак-каб бештар ба хели якуми ибораҳои мураккаби забони адабӣ ҳамранг аст,⁸⁹ ки қолиби он ба ин тарик мебошад: ҷузъи тобеъкунанда + иборай тобеи содда. Дар ин ҳол пасоянд ҳамеша ба ҳиссаи асосӣ, ки дар охир да васл ёфта, бандакҷонишини ҳамҷунон бо ҳиссаи асосӣ, ки дар охир меояд, боқӣ мемонад. Масалан: бачойи сайлаки-ра ҷоо-шун 'ҷои бача-ҳои сайлаки; хухари ма-ра шу-ш 'шўи хохари ман.'

Дар шеваи шимолӣ ибораҳои мураккаби амсоли аке-м-а духта-ра-шон-а шу-ш-а амак-аш-а баче-ш 'бачаи амаки шўи духтари ака-ам', ки дар онҳо пасоянд бо ҳар қалима (ғайр аз қалимаи охирин) ало-

ҳида такрор шудааст, бисёр истифода мешаванд. Дар шеваи ҷанубӣ ин ҳодиса расм нест. Дар ин хусус мо фақат як мисол дорем, ки он ҳам бо се қалима маҳдуд гаштааст: во-мун-а падар-ш-а bow-иш ай Арзин (в-к., Лахш) 'бобои падари бобои ман аз Арзин'.

Ҷузъҳои ибораҳои номие, ки бо пасоянди -ро//ра//а ва бандак-ҷонишинҳои шахсӣ-соҳибӣ ташкил меёбанд, асосан, дар ҳолати зич, паҳлуи ҳам воқеъ мешаванд. Дар шакли мураккаб, яъне дар он вақте ки онҳо якҷоя бо феъл тобеъ мешаванд, дар байнашон пешояндҳо ҷо мегиранд. Ғайр аз ҷунин ҳодисаи маъмул ба тарзи дигар — дур аз ҳамдигар истифода шудани онҳо низ мушоҳида мегардад. Ин ҳолат ҳам дар дохили ҷумлаҳои содда ва ҳам дар дохили ҷумлаҳои мурак-каб ба ҷашм мерасад. Ҷунончи, дар ҷумлаҳои соддаи ҳуллас дар мо-байни ҷузъҳои ибора ҷой гирифтани хабар бисёр воқеъ мешавад: ки-лкак-ъш сьфед-ай самаруғ-а (ш-к., Ғофилобод); шикам-ъш пуч шъд бъз-а (ш-к., Мўминобод), лавъ-шон вилоятӣ вайо-йа (к-х., Хисор). Дар ҷумлаи зерин мубтадо ва хабар дар байни ҷузъҳои ибора воқеъ гаштаанд: Қаротегин-а нау медуна хама-ш-а (в-к., Нўшор).

Баръакси ҷумлаҳои содда дар дохили ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дур аз ҳамдигар истифода шудани ҷузъи ибораҳои мазкур хеле маъ-мул аст. Ин ҳолат аз хама бештар дар ҷунин ҷумлаҳои, ки ҳиссаи пай-равашон муайянкунанда ва шартист, ба назар мерасад: ҳоле хаму ко-мандиро, ки хат дода бъд, йакта-ш да худи танай Маскав бъдай хона-ш (ш-к., Кадучӣ); и мусьфед ага ҳами дафтара-ра полни ки бънависен, гап-ъш дур намешава (ш-к., Кадучӣ).

М. С. Андреев яке аз фарқҳои барҷастаи шеваи ҷануби шарқӣ ва шимолӣ ғарбиро (бо истилоҳи ӯ) дар истеъмол ёфтани ибораҳои номии хели мазкур дида, кайд намуда буд, ки дар шеваи ҷануби шарқӣ, бар хилофи шеваи шимолӣ ғарбӣ, конструкцияи атрибути-вии амсоли «муаллима писараш» дида намешавад.⁹⁰

Далелҳои овардаи мо нишон медиҳанд, ки ин мулоҳиза қобили қа-бул нест. Дараҷаи истеъмоли ибораҳои хели мазкур, ҷунон ки дар ин хусус дар болотар ҳам ишора карда будем, монанди шеваи шимолӣ набошад ҳам, онҳо қариб дар ҳамаи лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ мушо-ҳида мешаванд.

Аз 152 мисоле, ки дар дасти мост, дар хусуси дараҷаи истеъмол ва доираи интишори ин ибораҳо ба ҷунин ҳулоса метавон омад: онҳо аз хама бештар дар лаҳҷаҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ мустаъмаланд. Ҷои дуумро аз ҷиҳати серистеъмоли лаҳҷаҳои кўлобии Хисор ва ғарбии Кўлоб ташкил менамоянд. Дар лаҳҷаҳои қаротегинӣ, роғӣ ва бадах-шонӣ нисбатан камистеъмол мебошанд.

ВАЗИФАИ ИБОРАҲОИ НОМИИ МАЗКУР ДАР ТАРҚИБИ ҶУМЛА

Аз он ҷи ки дар боло гуфта шуд, аён аст, ки ибораҳои духтар-ро дил, духтар дил-аш, духтар-а дил-аш аз ҷиҳати генезис — таърихи пай-доиш яканд. Бинобар ин, ҷунин ибораҳо дар дохили ҷумла аз бобати иҷрои вазифаи синтаксисӣ низ ҳамвазифа мебошанд. Зарурати мах-сус таваққуф кардани мо дар ин хусус аз ин ҷо ба миён меояд, ки олимони дар ин бора ба як қарор нестанд. Дар адабиёти илмӣ эрон-шиносӣ дар ин хусус ду нуқтаи назар мавҷуд аст.

Аз рӯи ақидаи як гурӯҳ, ки бештар дар атрофи тарҳи «духтар ди-лаш» баҳс кардаанд, ин гуна ибораҳо дар дохили ҷумла ба ҳиссаҳои тақсим шуда, сараъзоҳои он — мубтадо ва як қисми хабарро ифода менамоянд. Ин ақидаро, тақрибан, даставвал А. Арендс ба миён гу-

зошта, дар мисоли чумлаҳои Асп қиматаш гарон аст, Ман хаёлам ҷои дигар аст, Духтар дилаш ба аҳволи писар бисёр бисӯхт ва ғайра нишон дода буд, ки дар ин чумлаҳо мубтадо калимаҳои асп, ман, духтар буда, хабари онҳо «гурӯҳи калимаҳои предикативӣ», яъне қиматаш гарон аст, хаёлам ҷои дигар аст, дилаш танг шуд, дилаш ба аҳволи духтар бисёр бисӯхт ба шумор мераванд.⁹¹

Гурӯҳи дигар ҷунин мешуморанд, ки ибораҳои мазкур бинобар доро будан ба «алокаи қавӣ» яклухт як аъзои тафсили чумларо ифода менамоянд. Масалан, В. С. Расторгуева, ки дар чанд маврид дар ин хусус баҳс кардааст, аз як тараф, муносибати атрибутивӣ доштани ҳар се навъи ибораҳои мазкурро қайд карда бошад,⁹² аз тарафи дигар, аз лаҳҷаҳои Шайдон, Ашт ва Ҷуст чумлаҳои шумоёя сурататона гар, аз киноба мефиристодакан; пашахона дарунаш-анда ҷудо гарм, дам; ин духтарча ҳоланги шавҳарама апаша духтараш; ҳозир мо мегузарем забон дарсаша-ро мисол оварда, нишон додааст, ки дар чумлаи якум иборани шумоёя сурататон пурқунандаро, дар чумлаи сеюм ҳоланги шавҳарама апаша духтараш хабарро ва дар чумлаи чорум иборани забон дарсаша пурқунандани бевоситаро ифода кардааст.⁹³

Ба фикри мо, аз ду ақидаи боло мулоҳизаҳои В. С. Расторгуева ба ҳақиқат наздик аст.

Чанде пеш таҳти унвони «Дар бораи як тарзи ифодаи забони тоҷикӣ» мақолаи Б. Қамолитдинов ба таъб расид,⁹⁴ ки дар он иборани навъи «асп қиматаш» мавриди тадқиқ қарор гирифтааст. Муаллиф дар ин ҷобат, асосан, ақидаи А. Аренде ва Л. С. Пейсиковро пайравӣ карда, дар баробари ин фикреро ба миён гузоштааст, ки ҷолиби диққат аст: назар ба ақидаи ӯ, дар чумлаҳои Бой якбора ғазабаш таркида ба дастёри худ фаръёд зад; Давлат ранги рӯяш мурдавор канда ҳамчун сурати девор шахшуда монда буд; Назир пояш сушт шуда ба замин нишаста монд; Бойбача рӯз ба рӯз оташи ишқу муҳаббаташ аланга гирифта тамом волаву шайдон зани барнои худ мегардид ва мисли инҳо калимаҳои бой, Давлат, Назир, бойбача мубтадо буда, ғазабаш таркид, ранги рӯяш канд, пояш сушт шуд, оташи ишқу муҳаббаташ аланга гирифт ибораҳои фразеологӣ предикативӣ мебошанд, ки яққоя ба сифати хабари мубтадохон мазкур воқеъ гаштаанд.

Дар воқеъ, баъзе аз ин ибораҳо бо мурури замон як навъ хусусияти устувор пайдо кардаанд ва ба ин ваҷҳ ҷун аъзои чумлаи муस्ताқил таҳлил қардани ҷузъҳои онҳо боиси вайронии маънӣ мешавад. Ба ин масъала Н. Маъсумӣ эътибор дода, дар хусуси чумлаи «Он шаб Қорӣ-Ишқамбаро ҳеҷ хоб» набурд навишта буд: «Дар ин чумла ифодаи «Қорӣ-Ишқамбаро хоб» объекти бевосита аст, аммо вай монанди мисолҳои боло моҳиятан объекти бевоситаро ифода намекунад. Дар сурати аз канори феъл дур шудани калимаи «хоб» пасоянди «-ро» барҳам хӯрда, таркиби изофӣ ба вучуд меояд ва ба як ҳисоб чумлаи бевосит пайдо мешавад: Он шаб хоби Қорӣ-Ишқамба ҳеҷ набурд. Ин тарзи ифодаи идиоматикӣ мебошад. Хабарӣ вай феъли гузаранда аст ва ҳар вақт объекти суҳанро талаб мекунад. Аз ин нуктаи назар дар чумлаи боло ҳамчун пурқунандани бевосита оварда шудани «Қорӣ-Ишқамбаро» мувофиқати пурраи мавқеи грамматикӣ онро нишон медиҳад».⁹⁵

Лекин ҳамаи он ҳодисаҳоеро, ки дар қолиби духтар дилаш ва вариантҳои он мавҷуд аст, аз рӯи ин ақида шарҳ додан дуруст нест. Дар забони мо мисолҳои бисёре ба назар мерасанд, ки ибораҳои ин қолиб аз сабаби ташкил ёфтанишон дар ҷараёни нутқ хусусияти устуворӣ надоранд. Бинобар ин, ҳар кадом аз ҷузъҳои онҳо муस्ताқил ба зухур омада, ин ё он аъзои чумларо ифода менамояд. Аз ин нуктаи назар, дар чумлаҳои Ятим ҷаҳлаш омад; Масҷид, ки пешаш бо пан-

ҷараи ҷӯбин гирифта шуда буд, дараҳ ҳеҷ ғоҳ маҳкам қарда намешуд воҳидҳои ҷаҳлаш омад, дараҳ маҳкам қарда намешуд як ҳодиса нестанд: ҷаҳлаш омад як нав хусусияти устуворӣ дорад, вай забонзад шуда, ҳосияти маҷозӣ гирифта, ранги анъанавӣ пайдо кардааст ва аз рӯи ин хусусиятҳо, ки маҳсули воҳидҳои фразеологӣанд, яққоя як вазифаи синтаксисиро адо мекунад. Аммо дараҳ маҳкам қарда намешуд аз хусусиятҳои мазкур ҳолият ва талаб мекунад, ки дигар ҳел маънидод шавад. Яъне ин ҷо муносибати мубтадо ва хабар барқарор буда, дар сурати истифода шудани иборани масҷид дараҳ дар шакли дари масҷид маънӣ ва муносибати грамматикӣ ҷузъҳо осебе намебинад.

Ҳамин ҷиҳатро ба ҳисоб гирифта, В. С. Расторгуева нишон дода буд, ки ибораҳои мазкур дар чумла яклухт мубтадо ё пурқунандаро ифода мекунад. Аммо проф. А. Шафой ин мулоҳизаро қадре тақмил дода, ба ҳулосае омадааст, ки дар чумлаҳои «асб гейматаш геран аст» қимат мубтадо буда, асб муайянқунандани он мебошад. Ӯ дар ин қабил ибораҳо асб-ро мубтадои фаразӣ, эҳтимоли шуморида, сабаби воқеъ шуданишон пеш аз мубтадо ба масъалаи таъкид ёфтани он алоқаманд қарда навишта аст: «Ба ақидаи мо, калимаи «геймат» мубтадои чумла ва калимаи «асб» муайянқунандани он аст. Барои он ки диққати шунавандаро ба калимаи «асб» ҷалб намоянд, онро пеш аз мубтадо овардаанд. Ба ин тарик, вай мантқан ба он андозае таъкид ёфтааст, ки мубтадо таъкид мешавад ва ба ин ваҷҳ дар чумлаи ду унсур ба вучуд омадааст: яке аз онҳо «геймат» — мубтадои ҳақиқӣ ва дигараш — «асб» мубтадои фаразӣ, эҳтимоли (минимое), ки онро шарҳтан муайянқунандани мубтадои (тайин-е мубтадои) ва чумларо дута-рафа (дуваҷҳӣ) номидан мумкин аст».⁹⁶

Ҷунин ба назар мерасад, ки дар ин гуна мавридҳо барои «мубтадои фаразӣ» ё «тайини мубтадои» барин истилоҳоти иловагиро истифода қардан зарурате нест: чумла ҳамеша дорои як субъекти грамматикӣ мешавад, ки хабар бо он алоқаманд шуда, асоси сохти чумларо ташкил менамояд. Аз тарафи дигар, ибораҳои навъи мазкур дар чумла на танҳо дар ифодаи мубтадо, балки барои ифодаи дигар аъзоҳои чумла низ меоянд, ки дар ин маврид ҳам ҷузъи тобеъ хусусияти муайянқунӣ худро қомилан нигоҳ медорад. Пас, аз рӯи қиёси «мубтадои эҳтимоли» (ё тайин-е мубтадои) ин ҷо низ истилоҳро ба қор бурдан лозим меояд ва ҳол он ки барои ин амал зарурате нест: дар ин ҳол ҳам байни ҷузъи тобеъ муносибате муस्ताқмал аст, ки мо онро дар шаклҳои маъмулу муқаррарии ибораҳои исмӣ мушоҳида мекунем.

Ба ин тарик, ибораҳои ҳаммаънои духтар-ро дил, духтар дил-аш, духтар-а дил-аш аз ҷиҳати адои вазифаи синтаксисӣ дар дохили чумла низ муродифи ҳамдигар буда, ҳамчун муодилҳои худ, ки бо изофат сурат ёфтаанд, ҳам дар гурӯҳи мубтадо ва ҳам дар гурӯҳи хабар воқеъ мешаванд. Тасвири вазифаи синтаксисии ин ибораҳо дар шеваи ҷанубӣ муҳтасар ҷунин аст:

1. Ҷузъи тобеъ дар вазифаи мубтадо, ҷузъи тобеъқунанда дар таркиби хабар. Дар ин ҳол таркиби хабар яклухт як маъноро ифода намуда, ҳамчун воҳиди фразеологӣ аз бобати маъно бо як калима ё таркиб баробар мегардад. Ин аст, ки вайро баосонӣ бо муродифи калимаиаш метавон иваз қард. Ҷунончи: **деҳқон вақт-ъш чоқ шид — деҳқон хурсанд шуд; мо-ро нанг намеояд ай парӣ** — мо аз парӣ ор намекунем. Сабаби асосии ин ҳодиса, қолибан, ин аст, ки қисми зиёди хабари ин гуна чумлаҳо хусусияти номӣ дошта, аломати мубтадо-ро ифода мекунад. Баъзе аз онҳо бо феъли гузаранда ифода ёфта бошанд ҳам, ин феълҳо моҳиятан хусусияти гузарандагӣ надоранд ва

хол он ки дар сурати пасоянди -ро доштани объект бо феъли гузаран-да ифода ёфтани хабари чумла ногузир аст.

Дар чумлаҳои поён низ таркиби **вехс-ъш мераса** (қодир аст), **хов-ъм бурд**, **хов-ъш бърдаст** (хобидан), **дъсту пош вазмин** (хомила), **ди-моғ-ъш сьхтай** (хафа шудааст, малол шудааст), **вахтъш хъш шид** (хурсанд шуд, болид) хусусияти фразеологӣ зохир намуда, якҷоя хабарро ифода кардаанд: **у-ра вехс-ъш мераса ҳар чиз харидан-да** (ш-к., Ховалинг); **ма-ра хов-ъм бурд**, **дига дарак найофтъм** (ш-к., Ховалинг); **Намозали-ра хов-ъш бърдаст** (ш-к., Даштиҷум); **айол-м-а по-ш вазмин-ай** (ш-к., Ховалинг); **бобойи Саъдуло-ра димоғ-ъш сьхтай** (ғ-қ., Балҷувон); **вай-а вахт-ъш хъш шид** (к-х., Хисор).

2. Чузъи тобеъкунанда ба вазифаи мубтадо, чузъи тобеъ чун муайянкунандаи он. Ин ходиса хеле серистеъмол аст. Ҳоло аз мисолҳои бисъёр фақат чанд намуна меорем: **Савзамо-ра шу-ш бьсьор мардаки хуб бьдай** (ш-к., Ховалинг); **раис зан-ъш йош-ай** (к-х., Хисор); **чъздък қаното-ш уқа дъроз нестай** (ш-к., Восеъ); **ма чишмо-м нъмебина** (ғ-қ., Балҷувон); **аку мо-ра ватан ҳамича дига чико мекънем** (в-к., Қушағба).

3. Чузъи тобеъкунанда ҳамчун пуркунанда, чузъи тобеъ ба сифати муайянкунандаи он. Дар ин вазифа аз ҳама бештар навъи **духтар-ро дил-аш истифода** мешавад: **дарахт-а хадра-ш-а ҳисоб кардам** (ғ-қ., Қангурт); **йак сад-ъ бист кишлоқ-а нум-ш-а гъфтъм** (ш-к., Даҳана); **боби мо-ра мурдан-ш-а хафтод сол шид** (в-к., Қалъаи Лаби Об); **шаҳ-а аспо афзал кардем** (в-к., Яхакпаст).

4. Ҳар ду чузъ ба вазифаи хабар: **у маълим Карим-а хорзода-ш-ай** (ш-к., Ховалинг); **ана-мъ Ҳасан-а хуна-ш-ай** (в-к., Лахш).

Дар ин гуна хабарҳо баъзан барои равшантар нишон додани мансубияти мубтадо ба хабар дар байни ин ду сараъзо пешоянди **ба** низ истеъмол мешавад: **аму мардак ба Салтанат-а хъсьри евар-ъш** (Роғ, Хӯчағалтон); **и занак ба ийо-ра ама-шу мешава** (ш-к., Ховалинг); **и ба ҳамино-ра шуй ҳола-шон** (Роғ, Хӯчағалтон).

Ошқор аст, ки дар ин мисолҳо **ба** зарурати грамматикӣ надорад. Бинобар ин, тарки он ба ифодаи маънои дилхоҳ халале намерасонад.

МУБТАДО

Хусусиятҳои мубтадо дар илми забоншиносӣ тоҷик ханӯз пурра таҳқиқ нашудааст. Олимони мо дар таъриф ва шарҳи он бо талаби программаи мактаби маҳдуд мондаанд. Дар китоби дарсии мактабҳои олии ҳам он қоидае, ки хеле пеш гуфта шуда буд, бо каме таҳрир дарҷ ёфтааст¹ ва ҳол он ки илми забоншиносӣ дар солҳои охир пеш рафт ва дар катори бисъёр масъалаҳои синтаксис чихатҳои гуногуни мубтадо низ ҳарчониба таҳқиқ шуданд.²

Олимон дар натиҷаи омӯзиши хусусияти асосии мубтадо дар забонҳои гуногун чихатҳоеро кашф ва муайян карданд, ки бе донишони онҳо сарфаҳм рафтан ба табиати грамматикӣ мубтадо муҳол аст. Дар асоси ин тадқиқотҳо маъно ва вазифаи синтаксисии мубтадорро чунин баён кардан мумкин аст:

1. Мубтадо аъзон ҳоким, комилхуқуқи чумла буда, предметеро мефаҳмонад, ки хабар барои ифодаи амал, ҳолат ва аломати он хизмат мекунад. Дар чумлаҳои, ки хабарашон феълист, мубтадо на ҳамеша соҳиби амал ва ҳаракатро мефаҳмонад. Чунончи, дар таркиботи активӣ ифода вай амалро худаи иҷро мекунад ва таъсири он ба предмети дигар, ки пуркунандаи чумларо ифода кардааст, мегузарад. Аммо дар таркиботи пасивӣ ифода, ки хабари чумла бо шакли мафъули феъл ифода меёбад, мубтадои асли ба вазифаи предмети қабулкунандаи ҳаракат — пуркунанда омада, пуркунандаи ҳақиқӣ чун мубтадо воқеъ мегардад. Муқоиса намоед: Қодир қарорро навишт — Қарор аз тарафи Қодир навишта шуд.

2. Мубтадо ду хел мешавад: ифодашаванда ва тасаввуршаванда. Мубтадои ифодашаванда махсуси чумлаҳои дутаркиба аст ва ба воқитаи калимаҳои алоҳида зикр мешавад. Мубтадои тасаввуршаванда аз ин хусусият холист: вай алоҳида ифода намеёбад, балки аз бандҳои хабарӣ танҳо тасаввур мешавад. Чунин мубтадоҳо, одатан, дар чумлаҳои яктаркибаи муайяншаҳс воқеъ мегарданд. Мубтадои асил, грамматикӣ мубтадои навъи аввал аст, зеро вай ба қоидаи синтаксис, ки ҳатман дар калимаи ифода ёфтани субъектро металабад,³ пурра мусондат менамояд.

3. Мубтадо предмети суҳанро танҳо номбар мекунаду бас. Чигунагии он, одатан, ба воқитаи категорияи дигари синтаксисӣ — муайянкунанда ё хабар таъин мегардад. Муайянкунандаҳо ба гурӯҳи мубтадо дохил шаванд ҳам, дар таҳлили синтаксисӣ чун аъзон алоҳидан чумла ба ҳисоб гирифта мешаванд. Дар баъзе асарҳои илмӣ, чунон ки дар поёнтар хоҳем дид, муайянкунанда якҷоя бо исм ҳамчун як аъзон чумла — мубтадо маънидод шудааст. Тарафдорони ин ақида бо ин амали худ категорияи грамматика ва мантиқро ба ҳам омехта, ба ҳамаи илмӣ роҳ додаанд. Нодурустии чунин рафторро дар вақташ за-

хун, пўстин ва мисли инҳо. Чунин калимаҳо субстантивацияи пурра ё таърихий ба шумор мераванд.⁹

Гуруҳи дигари сифатҳо мавҷуданд, ки дар як маврид ба маънои аслии худ, дар мавриди дигар ҳамчун исми истифода мешаванд. Онҳо бо ҳар ду ин хусусият як навъ ранги оммавӣ доранд. Масалан, **камбағал, ҷавон, ҳасис, кӯр, мӯйсафед** ва мисли инҳо. Дар забон сифатҳои нави сеюм мушоҳида мешаванд, ки истифодашон ба вазифаи исми маъмул набошад ҳам, дар шароити алоҳидаи сухан онро иваз мекунад. Ин хусусиятро дар ҳамин калимаҳои сифатӣ метавон мушоҳида кард. Азбаски муайян кардани истифодаи сифат ба вазифаи исми дар ҳолатҳои мазкур (махсусан дар ҳодисаи сеюм) ба вазъияти нутқи матн алоқаи кавӣ дорад, олимони ба он субстантивацияи матнӣ (контекстуальная субстантивация) ном ниҳодаанд. Сифатҳо то расидан ба дараҷаи субстантивацияи пурра ду марҳилаи мазкурро аз сар мегузаронанд. Ин тарзҳои гузаштани сифат ба исми на танҳо ба сифати асли, балки ба сифати нисбӣ низ дахл дорад. Азбаски сифатҳои нисбӣ бештар аз исми ҳосил мешаванд, барои бозпас гузаштани онҳо ба исми шароити сухан махсусан зарур аст.

Субстантивацияи матнӣ, одатан, тарзи синтаксисии калимасозии исми ба шумор меравад. Исми боз тарзи морфологияи субстантивация дорад, ки барои қувват додани тарзи яқуми калимасозӣ хизмат мекунад. Аз рӯи ин усули калимасозӣ ба калимаҳои амсоли **помирӣ** восиҳои морфологӣ: суффикси **чамъбандӣ** ё **ҷонишинҳои энклитикӣ** васл мегарданд, ки бо ёрии онҳо маънои предметӣ ва гузаштани сифат ба исми барҷаста намоён мегардад.

Барои суффикси **чамъбандӣ** қабул кардани сифати нисбӣ, ба назари мо, шарт нест, ки ин ё он калима аввал дар шакли танҳо истеъмоли шуда, дар вазифаи исми маъмул гардад. Ин ҳодиса, яъне категорияи **чамъ** гирифтани сифати нисбӣ, мисли **бисъёр** ҳодисаҳои дигари грамматикӣ, ба сифати аналогия низ метавонад воқеъ шавад.

Дар вақти муайян кардани табилии як ҳиссаи нутқи ба ҳиссаи дигари нутқи, одатан, ҳамин чиз ба назар гирифта мешавад, ки чӣ андоза вай маънои грамматикашро суст карда, ҳосияти грамматикӣ ҳиссаи дигари нутқро дар худ ҳазм намудааст. Аз ин нуқтаи назар, яке аз аломатҳои гузаштани сифат ба исми қабул кардани муҳимтарин категорияи грамматикӣ исми — шумораи **чамъ** ба шумор меравад. Сифат вақте ки аломати **чамъбандӣ** гирифт, табилии худро ба исми возеҳ намоён мекунад. Воқеан, калимаи **сурхҳо** (Арменияи сурх) ва **сафедҳо** (сафедгвардиячиҳо) маҳз бо қабули суффикси **чамъ** ҳосияти исми худро барҷаста хувайдо кардаанд. Агар мо гӯем, ки ин калимаҳо аввал чун исми истеъмоли шуда, пас аз маъмул шудан ба ин маъно аломати **чамъбандӣ** гирифтаанд, ба ҳақиқат рост намеояд, зеро онҳо чун номҳои рамзӣ, дар муддати на чандон зиёд дар пеши назари мо пайдо шудаанд. Ташкили чунин исмиҳо низ, бешак, бо роҳи таклид ба тарҳи исмиҳои **чамъ** сурат ёфтааст, ки дар ин бобат роли суффикси **чамъбандӣ** бузург аст. Ғайр аз ин, дар забон калимаҳои ҳастанд, ки бе суффикси **чамъбандӣ** ба вазифаи исми истифода ёфтани онҳо шояд нест. Масалан, ба гумон аст, ки сифатҳои нисбии **мактабӣ, пешинӣ, ҷаҳонӣ, курортӣ, маҷлисӣ, тамошой** ва мисли инҳо дар ифодаи нисбатӣ шахс ба макон ва замон бидуни аломати **чамъ** дар вазифаи сифат истеъмоли ёфта бошанд.

Дар асоси ин гуфтаҳо мо дар сари он ақидаем, ки исмиҳои амсоли **помирӣ, хоричӣ, мактабӣ** «аввал исми шуда, баъд суффикси **чамъбандӣ** қабул кардаанд» гуфтан чандон ба ҳақиқат мувофиқ нест. Қисме аз ин калимаҳо, чунон ки гуфтем, ҳарду роҳро (албатта усули аввал асосӣ) метавонанд тай кунанд. Хизмати суффикси **чамъбандӣ** дар ин бо-

бат аз он иборат аст, ки, аз як тараф, барои дар гуруҳи исми мустаҳкам шудани сифатҳои исмишуда кӯмак кунанд, аз тарафи дигар, то дараҷаи барои сохтани исмиҳои нав аз сифат дар заминаи таклид (аналогия) имконият медиҳад. Проф. А. Н. Кононов суффикси **чамъбандӣ** лар-ро дар забони ўзбекӣ яке аз муҳимтарин восиҳои тарзи морфологияи субстантивация маънидод кардааст,¹⁰ ки ин назария барои забони тоҷикӣ низ комилан қобили қабул мебошад. Аҳамияти суффиксҳои **чамъбандиро** дар табилии сифат ба исми А. Аренде низ **бисъёр** хуб шарҳ додааст. Дар ин бобат қайдҳои зерини ӯ ҷолиби диққат мебошад: «Субстантивация дар шакли шумораи **чамъ** махсусан осон ва зиёд ба амал меояд; хелеҳо, далерон, хешон, суханварон, хубон».¹¹

Баргаштани сифат ба исми бо ёрии суффиксҳои **чамъбандӣ** на фақат дар сифатҳои дараҷаи оддӣ, балки дар сифатҳои дараҷаи қиёсӣ ва олӣ низ мушоҳида мешавад. Чунинчӣ, **ҷавонтарон, камбағалтарон, бехтаринҳо** ва ғайра. Агар дар ҳолати мубтадори ифода кардани калимаҳои ғайриисми бидуни суффикси **чамъбандӣ** матн ё шароити сухан аҳамияти муҳим дошта бошад, дар сурати бо суффикси **чамъбандӣ** омадан онҳо озодона мубтадори ифода мекунад.

Шеваи ҷанубӣ дар бобати ифодаи мубтадо бо сифатҳои исмишуда аз забони адабӣ фарқи казои надорад. Ду фарқи ҷузъӣ, ки дар ин бобат ба назар мерасад, чунин аст: а) Мисли шеваҳои дигари забонамон дар ин шева низ ҳодисаи субстантивацияи сифат назар ба забони адабӣ бештар мушоҳида мегардад. Ин ҳолат ба ҳосияти нутқи шевагӣ — равшан шудани маънои калима дар муқолама ва шароити сухан марбут аст; б) Сифатҳои чун исми истифода мешаванд, ки ҳосии таркиби луғавии шеваи мазкур ба шумор мераванд.

Дар ифодаи мубтадо ҳар ду навъи субстантивацияи матнӣ дида мешавад.

Ба гуруҳи яқум чунин калимаҳо дохил мешаванд: **камбағал, касал, мусъфед, бой, бева, кампир, ваҳйочӣ, калон, лъмб: касал касал нест, касалварз касал-ай** (в-к., Сарикенча); и **мусъфед дина омаа бӯд** (ш-к., Хонақои Боло); **лъмбойи район хамиҷан-дан** (қ., Хилмонӣ); **бойо нун мехурдан, камбағало азоб мекашидан** (ш-к., Қўлоб); **беваҳо мос шидийан** (қ., Шуле); **кампир дар хуна-нда** (қ., Нимич); **ваҳйочӣ ай шътър метарса** (в-к., Қўшағба); **калоно меган, ки аввал таом-у бад калом** (ш-к., Қўлоб); **камаровиҳо дар ҳар гиҷо ҳастан** (қ., Дехиҳӯча-алӣ); **балҷувонийо алака меган, ховалингийо ҳалақа** (ш-к., Қўлоб).

Хели дуҷумро калимаҳои: **талх, шур, гарм, беезор, шикамбъзърг** ва мисли инҳо дар бар мегиранд: **талх бъхър-ъ шур бъхър нуни хунай шу бъхър** (ш-к., Қўлдара); **гарм ки сьни шикам рафт, пакар мешай** (қ., Пилдон); **беезор почаканда-ра хандидас** (қ., Нимич); **шикамбъзърг ба мақсад мерасад-ъ ба манзил не** (ш-к., Қафтархона).

Ба вазифаи исми — мубтадо омадани сифатҳои гуруҳи мазкур дар сурати бо ҷонишинҳои энклитикӣ ё суффикси **чамъбандӣ** омадани онҳо боз ҳам хубтар намоён мегардад: **ҳами майдаки-ш ганда** (ҳ-к., Роҳатӣ); **тайна-ш чӣ нум дора** (ш-к., Ховалинг); **хунаги-ш нав умед** (ш-к., Ховалинг); **бегоихоно хонданӣ рафтан** (ғ-к., Балҷувон).

ИФОДАИ МУБТАДО БО ШУМОРА

Шумораҳо низ бо роҳи гузаштан ба исми ба вазифаи мубтадо истеъмоли меёбанд. Дар шеваи ҷанубӣ тарзи зерини ифодаи мубтадо бо шумора дида мешавад.

а) шумораи микдорӣ+нумератив: **мактаб-ънда бойад йакта йордам бъкъна, бъхона** (в-к., Қўшағба); **йата нагуфтаӣ хайфи ть** (ш-к.,

Хонақон Боло); йата йазна-ш-а овард, йата хухар-ш-а, йата ота-ш-а овард, кишлок пър шъд (к-х., Роҳатӣ); йакта-ш зъгер бурда истодааст (к., Хумдон); барои чӣ йакта намехеза (в-к., Хоит).

б) шумораи микдорӣ + нумератив + ҷонишини энклитикии шахси сеюми танҳо: йата-ш бадавлаттар бѣдаст-у йата-ш камбағал (ш-к., Кӯлоб); йата-ш даум-да мехона (к., Ҳакимӣ); йакта-ш маълим, йакта-ш сохиби еасп-ай (ш-к., Сарихосор).

в) ҷонишини таъинии ҳар + шумораи микдорӣ + ҷонишини энклитикии. Дар ин маврид тамоми ин унсурҳо ҳамун як калима ба ҳисоб гирифта мешаванд: гуфтак: бѣйо хардъ-мо мерем (ш-к., Ховалинг); хар-се-шун ай мънан (к., Фаррух).

г) шумораи йак + артикли -е//и: йаке мега, ки оw бѣюр, йаке мега, ки лой бѣър (в-к., Лахш); йаки надройа, чиземизе гира, ман а фирча надорум нигоҳ кардан (к., Навдӣ).

ИФОДАИ МУБТАДО БО СИФАТИ ФЕЪЛИ

Дар китоби дарси синтаксис зикр шудааст, ки аз навъҳои сифати феъли, «маҳсусан сифати феъли замони ҳозира мафҳуми предмети пайдо карда, ба вазифаи мубтадо меояд».¹² Дар шеваи ҷанубӣ ғайр аз ин шакл, ки дар ҷумлаҳои амсоли талбънда талбънда-ра шум мибина (к., Чарф) мушоҳида мешавад, боз бо шаклҳои зерини сифати феъли ифода ёфтани мубтадо расм аст:

а) шакли замони гузашта бо суффикси -а: носуда гъчо равад, ки осуда шавад (ш-к., Ховалинг).

б) шакли замони гузашта бо суффикси -гӣ: гъфтаги-ш ай китов шид, охи (х-к., Норақ); гуфтагӣ дъруғ гуфтагӣ (ш-к., Қадучӣ).

в) шакли замони ҳозира-оянда: медонистаги-ш медонан, надонистаги-ш намедонан (ш-к., Ховалинг); ҳами мехърдаги-ш арақ (в-к., Пилдон).

ТАРКИБИ МУБТАДО

Дар шеваи ҷанубӣ ҳам, мисли забони адабӣ, мубтадо ба ду тақсим мешавад: а) содда, б) таркибӣ.

Мубтадоҳои содда

Мубтадоҳои содда, одатан, бо исм (чи содда ва чи мураккаб), ҷонишини, масдар ва калимаҳои дигаре, ки ба исм гузаштаанд ё дар ҷумла вазифаи исмро адо мекунанд, ифода меѣбанд. Мисоли ҷунин мубтадоҳо дар боло зикр шуд.

Мубтадохое, ки дар таркиби худ ҷонишинҳои энклитикӣ доранд, шаклан бо мубтадоҳои содда ҳамранг буда, аммо аз лиҳози маънӣ фарқ доранд. Онҳо зимни субъект ду муносибати дигари грамматикӣ ро мефаҳмонанд:

а) Соҳибиятро ифода менамоянд. Дар онҳо исм (ё калимае, ки исмро иваз кардааст) бевосита худи мубтадоро, ҷонишини энклитикӣ, ки ба вай васл шудааст, ба кӣ тааллуқ доштани предметро далолат мекунанд: бачаҳақ-ѣш мурд (ш-к., Ховалинг); сар-ѣм ранги овѣъвоз вори гър-гър мекъна (ч-к., Балҷувон); зан-ѣш нав гудак кадудай (к., Ғофилобод); дустро-му кандан, руҳо-му кандан, пушоко-му сухтан (в-к., Яҳакпаст); худ-аш аз амин Помирот (бд., Сист).

б) Муносибати атрибутивии аз кул ҷудо шудани ҷузъро нишон ме-диҳанд: калхоз асли ки дора, гулакдору-ш ғам надоран (ш-к., Ховалинг); кадом-ѣш ай тъ? (ш-к., Ховалинг); инча-ш ғалат умед (ш-к., Ховалинг).

Мубтадоҳои таркибӣ

Мубтадоҳои таркибӣ бо таркиб ва ибораҳои маҳсус ифода меѣбанд. Ҳоло ҳар яке аз ин ҳолатҳоро алоҳида аз назар мегузаронем.

Таркибҳои дар вазифаи мубтадо. Калимаҳои таркиб дар ифодаи мубтадо аз ҷиҳати моҳияти луғавӣ-синтаксисӣ аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Аз онҳо яке маънои томи луғавӣ дошта, ҳамчун унсурҳои ҳоқим амал мекунанд. Дар ин вазифа исми ҷонишин, инчунин калимаҳои дигаре, ки дар ҷумла вазифаи исмро иваз менамоянд, истеъмоли мешаванд. Калимаи дигар аз лиҳози маънои луғавӣ ҷандон мустақил нест. Бинобар ин, вай ба калимаи комилхуқуқ вобаста шуда, онро таъкид ва таъин менамояд. Ба ин гурӯҳ ҷонишини таъинии ҳар, ҷонишини манфии ҳеч, ҷонишини нафсӣ-таъкидии худ ва ҷонишини номуайянии йагон дохил мешаванд. Албатта, аз бобати дараҷаи сустшавии маънои луғавӣ ин ҷонишинҳо аз ҳам тафовут доранд ва баъзе аз онҳо, масалан худ ва ҳеч, алоқамандона бо калимаҳои дигари мати метавонад, ҷун калимаи мустақил истифода шавад. Аммо ҳоло ғайр дар бораи он аст, ки онҳо дар ифодаи мубтадо гоҳо бо калимаҳои ҳоқим дар як таркиби ҷудоинопазир воқеъ мегарданд. А. С. Пейсиков ҳамин хусусияти ҷонишинҳои ҳар ва ҳеч-ро ба назар гирифта, онҳоро ҳамчун қисми таркибии мубтадо шарҳ додааст,¹³ ки пурра қобили қабул мебошад. Айни ҳамин хусусиятро дар калимаҳои худ, ва йагон низ мушоҳида мекунем.¹⁴ Аз ин ҷиҳат ҷонишинҳои мазкур дар таркибҳои синтаксисӣ на маънои пурраю мустақил, балки маъноҳои хеле сусти луғавиро ифода мекунанд.¹⁵ Ин аст, ки баъзе аз онҳо бо муродифи фонематикӣ худ пурра иваз мешаванд: ҳеч кас нест—касе нест; баъзеашон озодона соқит мешаванд, ки маънои грамматикӣ аз ин осеб намебинанд: хъди мън фарзанди ҳамича-ѣм — мън фарзанди ҳамича-ѣм.

Ҷонишинҳои ҳеч ва ҳар аз ҷиҳати серистеъмолии худ бо калимаҳои кас, чиз қариб бо онҳо муттаҳид ва мазбут шудаанд. Аз ин ҷост, ки дар бисёр асарҳои шевашиносӣ бо ҳисси тобеъкунандаи худ гоҳ якҷоя, гоҳ ҷудо сабт шудани онҳо ба назар мерасад. Олимон Р. Л. Неменова ва Л. В. Успенская калимаҳои ҳечка, ҳеччи, ҳечки-ро ҳамчун як воҳиди морфологӣ — ҷонишинҳои манфӣ маънидод кардаанд.¹⁶

Дар асоси ин мулоҳизаҳо гуфтан, мумкин аст, ки ҷонишинҳои ҳеч, ҳар фақат ибора не, балки таркиб низ месозанд. Дар ин таркибҳо, бар хилофи ибораҳои муқаррарӣ, онҳо аз лиҳози ҳосияти лексикӣ-синтаксисӣ ҷандон мустақил нестанд.¹⁷ Ин аст, ки ҳангоми тобеъ шудан ба фоили ҷумла на ҷун муайянкундаи мустақил, балки ҳамчун қисми таркибии он шарҳ ёфтанишон ба матлаб мувофиқтар аст. Мо ҳам дар аснои маънидодии мубтадоҳои таркибии шеваи ҷанубӣ ҳамин ҷиҳати масъаларо ба назар гирифта, мубтадохоеро, ки бо ҷонишинҳои ҳар, ҳеч, худ, йагон ва исми ташкил ёфтаанд, ҳамчун мубтадоҳои таркибӣ аз назар мегузаронем.

1. Ҷонишини ҳеч дар таркиби мубтадоҳои таркибӣ. Ин ҷонишин дар шеваи ҷанубӣ ҳам дар ҳамин шакли умумӣ ва ҳам дар шаклҳои маҳсуси шевагӣ — хич, хиш истеъмоли меѣбад. Вай аз ҳама бештар бо калимаҳои кас//ка, чиз//чи ба қор бурда мешавад. Хабарҳои мубтадохое, ки дар таркиби худ ҷонишини ҳеч//ҳеч//хиш доранд, асосан, манфист. Дар ин гуна ҷумлаҳо мубтадо мефаҳмонад, ки маъни манфӣ ва инкор предметро пурра фаро гирифтааст ё фаро хоҳад гирифт: дъхтар қалон-

ам шидай, хич кас дилъош намешава, ки гъръм шава (ш-к., Ховалинг); ай сабуки хич ка хичи нашъдай (ғ-к., Кангурт); ича хиш кас нъмоз на- мехона (к-х., Муллоён); хиш кас йод намедод овод шъдан-ш-а (в-к., Ярхаб).

Таркиби ҳеч чиз баъзан ба сурати рехта — хичи ба калимае, ки артикли -е дорад, вобаста шуда, мубтадон таркиби ро ифода мекунад: хичи хаваре маълум намешава (ш-к., Кадучӣ).

2. Чонишини ҳар. Ин чонишин дар шева бе таъбири шакли фонетикӣ истифода мешавад. Вай аксаран бо калимаҳои кас//ка, чиз//чи, дучор меояд: ҳарки ҳар су баромаа рафт (к., Дегаӣ); ҳар ки раббӣ хъд-ш-а медуна (к., Ёзғанд); ҳар чиз авқот мешудай (ш-к., Ховалинг); ҳар кас чо-ш-а мерава, мегира (ғ-к., Кангурт).

Чонишини ҳар бо чонишини номуайяни кадом низ чун мубтадон таркибӣ бисёр дучор мешавад. Дар ин маврид чонишини кадом, ода- тан, бо чонишинҳои энклитикӣ воқеъ мегардад: ҳар кадом-ъш ар хел нақло мекънан (к-х., Қабқрез); ҳар кадом-шон вах доран (к., Дегаӣ).

3. Чонишини худ//хъд. Ин чонишин дар ифодаи мубтадон таркибӣ бештар пас аз калимаи асосӣ омада, ба воситаи чонишинҳои энклитикӣ бо он алоқа мебандад. Дар ин ҳол чонишини энклитикӣ аз чи- ҳати шахсу шумора ба он шакле зоҳир мешавад, ки чузъи асосӣ до- рад. Дар баробари ин вай дар мисолҳои алоҳида пеш аз исм ё чони- шинҳои шахсӣ омада, бо изофат ба онҳо вобаста шудааст. Вазифаи чонишини худ//хъд дар таркиби мубтадо таъкиди он мебошад: мън хъд- ъм хела мегардъм, охи (ш-к., Кадучӣ); мън хъд-ъм дар таъҷиб задъм (к., Хумдон); уво худ-шъ бърномадагӣан (в-к., Оксой); ма хъд-ъм ба чъшми хъд-ъм мидидъм (ш-к., Ховалинг); у хъд-ъш аскар доштай (к., Ғофилобод); хъди мън фарзанди ҳаминча-ъм (в-к., Қӯшағба).

Дар осори классикӣ дар таркибҳои амсоли ман худ ва худ ман бе ягон восита ба мубтадо вобаста гашта (дар ин маврид мубтадо чони- шини шахсӣ ё исм шуданаш мумкин аст) онро таъкид намудани чони- шини худ расм буд.¹⁸ Чунончи: Он чо худ қалъа падид аст (аз «Таъри- хи Сиистон»); Агар ман худ низ бо шумо дар хоб намоям... бад-он ил- тифот набояд кард (Убайди Зоконӣ). Ин ҳодиса дар шеваи чанубӣ маъмул нест. Дар дасти мо дар ин хусус фақат як мисол мавҷуд аст, ки аз лаҳҷаҳои бадахшонӣ сабт шудааст: мо ануз (ҳанӯз) худ мепъ- лосем (бд., Ямг).

4. Калимаи йагон. Вазифаи асосии ин калима нишон додани но- муайяни предмет аст. Айни ҳамин вазифаро калимаи йак низ адо ме- кунад. Дар ин вазифа онҳо ҳам ҳолис, ҳам бо артикли номуайяни -е истифода мешаванд. Дар мавриди дуҷум ба зиммаи онҳо бештар таъ- киди маънои номуайяни фоил воғузур мешавад: йак одам пору ай хо- на-ш бървардаст, руйи ра рехтастак (в-к., Ҳоит); йагон чизе дърома- дас (ғ-к., Балҷувон).

5. Бо таркиби соҳибӣ ифода ёфтани мубтадо. Дар забони тоҷи- кӣ, чунон ки маълум аст, ифодаи муносибати соҳибият ғайр аз чони- шинҳои энклитикӣ боз бо ду воситаи махсуси грамматикӣ — изофат ва пешоянди аз (баъзан аз онӣ ё онӣ) сурат меёбад: севойи мо; сев ай мо (ст). Мисоли якум ибора буда, хусусияти номинативӣ дорад. Дар байни чузъҳои мисоли дуҷум хусусияти предикативӣ мавҷуд аст. Дар гуфтугӯ вобаста ба вазъияти сухан гоҳо аз навъи иборагии ифодаи соҳибият исм ва вобаста ба ин изофат низ тарк шуда, чонишини тобеи исм бо гирифтани пешоянди ай//аз бе исм вазифаи ибораро адо кар- да, дар ҳамин сурат ба вазифаи мубтадо ба қор бурда мешавад. Ин тарзи ифода бештар дар ҷумлаҳои мураккаби пайваст воқеъ мешавад, ки ҳиссаҳои онҳо муносибати ҳилофӣ ва ё пайдарҳамии амалро дало- лат мекунанд. Дар ин маврид ду ҳолати зайл мушоҳида мегардад:

а) Дар ҷумлаи якум мубтадо аз исм ё чонишини шахсӣ муайянку- нанда дорад, ки бо калимаи тобеъкунандаи худ ба воситаи изофат ало- қа бастааст. Дар ҷумлаи дуҷум мубтадо — исм ғуруғузур шуда, айни ҳамон маънои соҳибият бо таркиби ай//аз мо ифода меёбад. Дар ин ҳол пешоянд дар адои вазифаи грамматикӣ бо изофат ҳамвазифа шуда, ба- рои ташкили муносибати соҳибият хизмат мекунад. Фарқ танҳо дар ин аст, ки ин таркиб аз исми тобеъкунанда, ки муродифи иборагии он дорад, маҳрум мебошад: севой шъмо кам-кам дошта бърдастан ай мо соф надора (ш-к., Ховалинг);

б) Ҳам дар ҷумлаи якум ва ҳам дар ҷумлаи дуҷум исми тобеъ- кунандаи таркиби ибора зикр намешавад, пешоянд бо чонишини ё исм маънои пурраи ибораро иваз менамояд: аввал ай мо танидаст-ъ баед ай Ғотима (ш-к., Шӯробдара).

Ифодаи мубтадон таркибӣ бо ибора. Дар адабиёти илмӣ онд ба забонҳои тоҷикӣ ва форсӣ ифодаи мубтадо бо ибора то дараҷае тасвир шудааст. Вале аз аҳли тадқиқот касе нишон надидааст, ки маҳз ка- дом навъи ибора чун мубтадо истифода мешавад. Аз ин ҷост, ки бай- ни олимони дар ин бобат ихтилофи ақида ба назар мерасад.

Яке аз мутахассисони забони форсӣ А. Арендс ҷумлаҳои Ин таҳйи- чот ва ин ба шур барангитанха тамам намишуд; Авази духул шанидан аз дур хуб аст ва амсоли инҳоро оварда, нишон медиҳад, ки ин чо муб- тадо бо иборани исмшудаи ба шӯр барангитанхо ва авази духул ша- нидан ифода ёфтааст. Далели ӯ дар ин бобат аз он иборат аст, ки ибораҳо дар адои вазифаи синтаксисӣ ба калимаҳои мураккаб шабо- ҳат доранд ва мисли онҳо яклухт ин ё он аъзои ҷумларо ифода меку- нанд.¹⁹

Проф. Л. С. Пейсиков ин мисолҳоро бо диққат таҳлил намуда, таъкид менамояд, ки дар ҷумлаи якум дар ҳақиқат ҳодисаи субстан- тивация ҳаст ва ин дар иборани ба шӯр андохтан ба воситаи суффик- си чамбандии хо ба амал омадааст. Аммо мисоли дуҷум ин хусусият- ро надорад. Ин чо аъзои пайрав — муайянкунанда ба таркиби мубта- до дохил шудааст, ки дар вақти ҷудо кардани субъект инро бояд ба назар гирифт.²⁰

Тарзи ифодаи мубтадоҳои таркибӣ дар асарҳои Б. Ниёзмухамма- дов низ чандон сахт дарҷ наёфтааст. Ӯ дар боби ифодаи мубтадо ибо- раҳои номиноро дохил кардааст, ки ҳиссаҳои тобеи онҳо аз шумораҳои микдорӣ (ду мусофир, чор кас), таркибҳои ифодакунандаи чузъи кул (яке аз онҳо), таҳмин (ду-се нафар моҳигир), микдори номуайян (чанд нафар муллобача) иборатанд.²¹

Ибораҳои мазкур, дарвоқеъ, яклухт мубтадорро ифода мекунанд. Дар онҳо мусоидат ва координацияи мубтадо бо хабар фақат бо исм не, балки якҷоя бо ҳиссаи муайянкунанда ба амал меояд. Ин аст, ки чун категорияи мустақили грамматикӣ — муайянкунанда шарҳ додани ҳиссаи тобеи чунин ибора — мубтадоҳо таносуби предикативии сараъ- зоҳои ҷумларо ҳалалпазир мекунад. Барои мисол ҷумлаҳои Ду мусо- фир ба сафар мерафтанд; яке аз колхозчиён аз ҷой хеста дасташро бо- ло кард-ро аз назар мегузаронем. Дар мисоли якум, чунон ки меби- нем, хабар ба сурати чамъ омада, бо мубтадон худ, ки низ мафҳуми чамъро ифода мекунад, мувофиқат кардааст. Дар ин ҳол агар муб- тадо танҳо исми мусофир ба ҳисоб гирифта шавад, мувофиқати хабар бо мубтадо вайрон мешавад. Бар ҳилофи ин дар ҷумлаи дуҷум чузъи ҳоким дар шакли танҳо, ҳиссаи тобеъ ба сурати чамъ воқеъ гардида- аст. Бо ин роҳ дар ибораи муносибати партитивӣ — ҷудо кардани чузъ аз кул ифода ёфтааст. Аз ин ҷост, ки хабари ҷумла низ дар шумораи танҳо омада, бо мубтадон худ мувофиқат кардааст. Қондаи забон- мантиқи сухан ҳаминро тақоза мекунад. Ба ин маънӣ, назариёти Б. Ни-

ѐзмухаммадов дар хусуси яклухт мубтадоро ифода кардани ибораҳои мазкур қолиби диққат аст.

Эроди мо дар ин бобат аз ҳамин иборат мебошад, ки дар зикри мисолҳо байни қисми ҷудонопазири мубтадо ва қисме, ки ҷудо кардани он ба маъни халал намерасонад, фарқ гузошта нашудааст. Чунончи, дар ибораҳои чор нафар бачаҳои майда, ду саги ҳалқадуми дарозгӯш, ду карнайҷии солхӯрда, яке аз шогирдпешагони бухороии амлокдори Саричӯй, гурӯҳе аз аҳолии марду зани Сангдара, яке аз мергдонии Дарвоз, чанд нафар қасони аз ҳар ҷо омада ғайр аз таркиби асонони мубтадо мисли майда, дарозгӯш, марду зани Сангдара, Дарвоз, аз ҳар ҷо омада қалима ва ибораҳои ба он дохил карда шудаанд, ки аъзои алоҳидаи ҷумла — муайянкунанда ба шумор мераванд.

Айни ҳамин иштибоҳ дар шарҳи ифодаи мубтадо бо ибораҳои масдарӣ низ роҳ ёфтааст. Муаллиф мисолҳои хонда шудани нақш, кӯфта шудани дари хона, нобуд шудани китоб, дидани аҳволи Зебӣ-ро оварда.²² Чунин маънидод мекунад, ки онҳо якҷоя мубтадоро ифода мекунанд. Ба назари мо, ин ибораҳо низ аз ду категорияи мустақили ҷумла — мубтадо ва муайянкунанда иборатанд. Ибораҳои мазкур, чунон ки маълум аст, аз ибораҳои феълӣ сурат ёфтаанд ва шакли асосии онҳо дар таркиби ин навъи ибораҳо чунин аст: нақшо хонда шудан, дари хонаро кӯфтан, китобро нобуд кардан, аҳволи Зебиро дидан. Ҳоҷати шарҳ нест, ки ин ибораҳо танҳо аз ҷиҳати шакл — тарзи ифода фарқ мекунанд. Дар бобати ифодаи маъно байни онҳо тафовут нест. Маълум аст, ки дар асоли ба сурати ибораҳои феълӣ истифода шудани ибораҳои мазкур ҳиссаҳои нақшо, дари хонаро, китобро, аҳволи Зебиро ҳамчун пуркунанда шарҳ дода мешаванд, яъне ин ҷо онҳо аъзои мустақили ҷумлаанд. Ин қалимаву ибораҳо дар сурати бо изофат вобаста шудан ба масдар низ ҳамин маънои худро маҳфуз медоранд. Аз ин мебарояд, ки ба ду маъни шарҳ додани айни як маънои грамматикӣ, ки танҳо дар шакли ифода фарқ дорад, раво нест.²³

Ҳ. Ш. Маҳмудов дар таъин кардани таркиби мубтадо ба иштибоҳи боз ҳам ҷиддитар роҳ додааст. У дар ҷумлаҳои Ҳавои атроф хеле гарм ва хафа буд; Марди ҷавон дарро боз кард; Дар солҳои Ҷанги меҳани донишҷӯни шӯравӣ аз ҷон гузаштани зиёде аз худ нишон доданд; Хотираҳои гузашта охишта-охишта мисли навори туй сараш боз мешуд; Аммо сӯҳбатҳои дӯстонаи духтар ва кунҷовиаш ӯро ба ҷои худ меҳуб кард ибораҳои ҳавои атроф, марди ҷавон, донишҷӯни шӯравӣ, хотираҳои гузашта, сӯҳбати дӯстонаи духтар-ро якҷоя мубтадо ҳисоб кардааст,²⁴ ки ба ин розӣ шудан мумкин нест: қалимаҳои таркиби ин ибораҳо вазифаи гуногуни синтаксисиро адо кардаанд. Яъне ҳиссаи тобеъкунандаи онҳо дар роли мубтадо омада бошад, ҷузъи тобеашон муайянкунандаи ҷумларо ифода намудааст. Пас, асосе нест, ки ду ҳодисаи алоҳидаи синтаксисӣ ҳамчун як унсур — мубтадо маънидод карда шавад.

Ба назари мо чунин мерасад, ки дар таълифоти олимони мазкур қалимаҳои гурӯҳи мубтадоро чун таркиби ҷудонопазири он ба ҳисоб гирифта, онҳоро ҳамчун аъзои ягонаи ҷумла шарҳу тавҷеҳ намудан натиҷаи омезиши категорияҳои мантиқ ва грамматика мебошад. Чунон ки маълум аст, дар вақташ тарафдорони ҷараёни мантиқпарастӣ дар грамматика байни мубтадо (ҳамчун категорияи грамматика) ва субъект (ҳамчун категорияи мантиқ) фарқе намегузоштанд ва ҳол он ки

грамматика баъди ҷудо шудани аз таъсири илми мантиқ муқарраф кардааст, ки тамоми қалимаҳои гурӯҳи субъект мубтадои грамматикӣ шуданишон шарт нест, балки он қалима, таркиб ё ибораҳо бояд мубтадо ҳисоб карда шаванд, ки ҳамчун предметияти грамматикӣ (грамматическая предметность) соҳиби амал, ҳолат ё аломатро ифода менамоянд. Аз рӯи ин қоида муайянкунандаҳои мубтадо хангоми нигоҳ доштани мустақилии маъноӣ ва синтаксисӣ чун категорияи алоҳида — муайянкунандаи ҷумла маънидод мешаванд. Ба ин муносибат ба хотир овардани гуфтаҳои зерини акад. А. А. Шахматов бисёр бамаврид медонем:

«...Таҳлили грамматикӣ ҷумлаи дутаркиба, ба ин тарика, на ба ҷудо кардани таркиби ҳоким ва тобеъ дар он, ки ба вучуд доштани аъзои ҳоким тобеъ дар коммуникацияи психологӣ мутобикат мекард, балки ба муайян намудани ду қалима ё ибораҳои яклухте меорад, ки онҳо дар алоқаи грамматикӣ, ки дар он вобастагии грамматикӣ як қалима нисбат ба қалимаи дигар мушоҳида мешавад, воқеъ гаштаанд. Дар ҷумлаи Бачаи ҳамсоии мо бо мо дар боғ вохӯрд (Малчи́к нашего соседа встретился с нами в саду) мубтадо бача аст, на бачаи ҳамсоии мо, хабар — вохӯрд мебошад, на бо мо дар боғ вохӯрд».²⁵

Аз мулоҳизаҳои боло чунин хулоса бармеояд, ки мубтадо, дар ҳақиқат, бо баъзе ибораҳо ифода меёбад. Онҳо чунин ибораҳеанд, ки дар байнашон қаробати узвийи маъноӣ вучуд дорад ва дар заминаи ин ҳамбастагӣ якҷоя бо хабари ҷумла алоқа ва мувофиқат ғамуда, яклухт вазифаи мубтадои ҷумларо адо мекунанд. Барои ҳамин ҳам хангоми чун аъзои мустақили ҷумла, яъне муайянкунанда, шарҳ додани ҳиссаи тобеъ дар чунин ибора — мубтадоҳо муносибати қомили предикативии байни сараъзоҳои ҷумла вайрон мешавад.

Забони тоҷикӣ дар бобати ифодаи мубтадо бо ибора хусусиятҳои маҳсусоро дорост, ки муҳимтарини онҳо дар нутқи шевагӣ низ ба назар мерасанд. Аз ин нуқтаи назар, дар шеваи ҷанубӣ тарзи зерини ифодаи мубтадоро бо ибора қайд кардан мумкин аст:

1. Ибораҳои номие, ки ҳиссаи тобеи онҳо аз шумораҳои микдорӣ иборат аст: **дъ мъалим ай Балҷувон къх рафтан** (ғ-к., Балҷувон); **шаб ду-та дуз вохӯрдан** (қ., Навдӣ); **ами арчай бисйор бъридем панҷ кас** (в-к., Яхакпаст); **бист занак Сталинобод рафтан хунданӣ** (қ., Қалъаи Лаби Об); **се кас дар ов уфтодан** (қ., Яхакпаст).

2. Ибораҳои номие, ки ҳиссаи тобеи онҳоро қалимаҳои ифодакунандаи микдори зиёд ташкил медиҳанд: хабари чунин мубтадоҳо низ, асосан, дар шакли ҷамъ воқеъ шуда, аз ҳамин ҷиҳат бо соҳиби амал, ки низ мафҳуми ҷамъро далолат мекунад, мувофиқат мекунанд: **ҷан одам меҳрдан-у ба ами кудақ ном медохтан** (бд., Ямг); **гулаки бисйоре самбақаро дидан** (ш-к., Хаволинг); **дар сари хирман гъндъшки ғарасот ҷамъ шидан** (қ., Хилмонӣ).

3. Баъзан аз ибораҳои номии қолибашон исм ё ҷонишин + сифати феълӣ ҳиссаи тобеъкунандаи фӯрӯғзор мешавад, ки дар ин маврид иборан сифати феълӣ яклухт субстантивация шуда, мубтадои таркибиро ифода мекунад: **меһнат кагӣ роһат мебина** (ш-к., Шехмизон); **ай ҳаму очимо мондагӣ Сорохон ном дора** (қ., Фаррух); **дил дидагӣ лау зад-ай** (қ., Ҷафр); **Сорбоғ-а оғот кааги Қърун ном доштас** (қ., Шулел).

4. Баёниҳо ҳам бо баёншавандаи худ дар вазифаи мубтадои таркибӣ воқеъ мешаванд: **ана ҳам маълими Расул-ам, меган, қорӣ бъд-ай** (ш-к., Даҳана); **акайи Раҷаб секилоӣ додаги-йай** (в-к., Қӯшағба); **бобойи Файзали бедарак нақлгар-ай-да** (ш-к., Қӯлдара).

5. Ибораҳои маҷозӣ низ якҷоя мубтадои таркибиро ифода мекунанд: **ситорайи ишқи у дар дили и задай** (ш-к., Муллоён). Ин гуна мубтадоҳо бештар дар услубҳои фольклорӣ ба қор бурда мешаванд.

6. Дар забони мо, чунон ки дар фасли «Ибора» дидем, як навъ ибораҳои номие мавҷуданд, ки бо ёрии пешоянди **бо** (дар забони адабӣ) ё **қати/қати** (дар шеваҳо ва услуби гуфтугӯӣ) ташкил ёфта, муносибати ҳамроҳиро ифода мекунад. Табиати синтаксисии чунин иборҳо, чунон ки С. Абдурахимов тамоман дуруст қайд мекунад, ханӯз «пурра тадқиқ нашудааст».²⁶ Ин иборҳои номӣ баъзан барои ифодаи мубтадоҳои таркибӣ истифода мешавад, ки дар ин ҳол таъин кардани муносибати синтаксисии он як дараҷа душвор аст. Ба назари мо, дар ин маврид ба кадом шакл ифода ёфтани хабар аҳамияти ҳалқунанда доирад: вай чамъ бошад, ҷузъҳои ибора якҷоя мубтадои ифода мекунад,²⁷ дар сурати ба шаклҳои танҳо воқеъ гаштани он ҳиссаи тобеъ хусусияти пурран вобастагии синтаксисӣ зоҳир намуда, вазифаи пуркунандаро адо менамояд. Инан, истифодаи иборҳои мазкур дар роли мубтадои таркибӣ: **баъд ай чанд соҳате почо қати бача-ш ба хъш омадан** (ш-к., Қадучӣ); **райис қати бъргат туй рафтан** (к., Хилмонӣ).

ХАБАР

Хабар ҳамчун яке аз сараъзоҳои ҷумла аз ҷиҳати маъно ва шакл вобастаи мубтадо буда, якҷоя бо он асоси ҷумларо ташкил менамояд. Хабар нишон медиҳад, ки предмети сухан — мубтадо чӣ амалеро содир ва қабул кардааст ё содир ва қабул менамояд, вай дар кадом ҳолат мебошад, кадом ҳосиятро дорост ба кӣ тааллуқ дорад, дар кучо воқеъ шудааст ё воқеъ хоҳад гашт.

Ин маъноҳои хабар бо категорияҳои гуногуни морфологӣ, пеш аз ҳама, феъл ифода меёбад, Мазияти феъл нисбат ба ҳиссаҳои дигари нутқ дар ин аст, ки вай бе ҳиссаи ёридиҳанда ҳам метавонад, хабарро ифода намояд. Хабар бо ҳиссаҳои номии нутқ низ ифода меёбад, ки дар ин маврид бандҳои хабарӣ, феълҳои ёридиҳанда ё интонация хизмати муҳиммеро адо мекунад.

Хабар ба ду гурӯҳ: **феълӣ** ва **номӣ** тақсим мешавад.

Хабарҳои феълӣ бо феълҳои тасрифшаванда ифода мешаванд. Феълҳои ягона ҳиссаи нутқест, ки табиатан дорои хусусияти предикативӣ буда, кодир аст, ки амали ниҳоят мухталиф, чараёни амал ва ҳолати предметро дар дохили яке аз замонҳо ҳам вобаста ба ғӯянда, ҳам вобаста ба шахси сомеъ ва ғонб фаро гирад. Феъл дар бобати талқини категорияи модалӣ низ аз мумтозтарин ҳиссаҳои нутқ ба шумор меравад. Вай имконият медиҳад, муайян намоем, ки он чӣ ки гуфта мешавад, воқеист ё не, ба амал омадааст ё ба амал хоҳад омад, аз рӯи зарурат сурат мегирад ё ба хоҳишу рағбате вобаста аст.

Академик В. В. Виноградов ҳоҷияти маънои предикативиро ба категорияи модалият, замон ва шахс вобаста намуда, дар ин хусус навишта буд: «Маънои умумии грамматикӣ мансуб будани мундариҷаи асосии ҷумла ба ҳақиқати воқеъ, ҷузъан дар категорияи синтаксисии модалият, замон ва шахс ифода меёбад. Маҳз ҳамин категорияҳо ба ҷумла, ки асоситарин воситаи мубодилаи афкор аст, ранги возеҳӣ ва муҳимият мебахшанд».²⁸

Аз ин нуқтаи назар дар дохили шакли сифаҳои феълӣ аз назар гузаронидани хабар барои ошкор намудани табиати ҷумлаҳои феълӣ аз ҳар ҷиҳат кӯмак хоҳад расонд. Албатта, ин нуқта танҳо бо зикри ин, ки хабар бо фалон сифаи феълӣ ифода ёфтааст, маҳдуд намешавад, балки доираи фарохтаре — мувофиқати субъект ва предикатро аз рӯи шахсу шумора, дар шакли як сифа ифода ёфтани маънои сифаи дигар, табдили замон, ифодаи маъноҳои гуногуни модалӣ ва мисли инҳоро, ки ҳама дар дохили ҷумла, ба туфайли алоқа ва муносибати

асоси структуравии он — мубтадо ва хабар ба амал меоянд, низ дар бар мегирад.²⁹

Хабарҳои номӣ бештар дорои хусусияти ифодаи аломатанд. Ин ҷиҳат ба маънои луғавии исм, сифат, ҷонишин, шумора, гоҳо сифати феълӣ—феълӣ ҳол, ки ҷузъи асосии хабарҳои номии ташкил медиҳанд, марбут аст. Ҳиссаҳои номии нутқ бо қабули бандҳои хабарӣ ва феълӣ ёридиҳанда ба феъл наздикӣ пайдо намоянд ҳам, мавқеи асосии лексикӣ-грамматикӣ худро аз даст намедиханд. Нишондоди зерини акад. А. А. Шахматов дар ин бобат бисёр ҷолиби диққат аст: «Он таълимоте, ки феълро воситаи табиӣ ва ягонаи хабар аст ғӯён тасдиқ менамояд, ба назарам, ҳам аз рӯи моҳияти худ, ҳам аз рӯи ихтилофаш бо далели таърихи забон ғалат аст. Аз рӯи моҳияти худ ба тарзи предикативӣ низ дарк шавад. Аммо мисли забони русӣ дар забонҳои дигар низ муносибати атрибутивӣ на танҳо бо сифати феълӣ, балки бо исм ва сифатҳои гуногун низ ифода меёбад; ин атрибутҳо ба предикат гузашта, ба феъл табдил намеёбанд, балки исм ва сифат шуда мондан мегиранд; аз ин ҷост, ки онҳо низ мисли феъл хабарҳои табиӣ ва ногузир мебошанд».³⁰

Пешгуфторе, ки дар боло ба тариқи гузориши масъала доир ба ҳосият ва ҳелҳои хабар баён шуд, дар тасвири хабар дар шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ асоси назариявӣ қарор хоҳад гирифт.

ХАБАРҲОИ ФЕЪЛӢ

Хабарҳои феълӣ ба се гурӯҳ тақсим мешаванд: содда, таркибӣ, пайваст ё дугона. Ин тақсимот дар заминаи семантикаи феъл, яъне чӣ андоза маънои луғавии худро маҳфуз доштан, сушт кардан ё барҳам додани калимаҳои феълӣ, ки дар вазифаи хабар ширкат мекунад, муқаррар шудааст. Дар ин масъала мо баробари ба эътибор гирифтани хусусияти ҳоси забони тоҷикӣ аз назарияи олимони намоёни рус ва мутахассисони забонҳои дигар ибрат гирифтаем.³¹

Хабарҳои феълӣ содда

Хабарҳои феълӣ содда дар шеваи ҷанубӣ ҳам, мисли забони адабӣ, аз ҳелҳои асосии хабар ба шумор мераванд. Онҳо амал ва ҳолати субъектро ифода мекунад. Заминаи морфологӣ чунин хабарҳои феълӣ содда (чи шакли синтетикӣ ва чи аналитикӣ) ва таркибист.

Ифодаи хабар бо феълҳои содда

Таркиби лексикӣ хабарҳои мазкур хеле гуногун буда, ғайр аз воҳидҳои луғавии умумихалқӣ боз ду гурӯҳ калимаҳои зеринро дар бар мегирад:

а) Калимаҳои адабӣ-китобие, ки бештар махсуси забони адабии пешина буда, дар забони адабии имрӯза бисёр кам, (аксаран дар назм) истифода мешаванд. Чунончи: **поистан**, **рахидан**, **зистан**, **полудан** ва мисли инҳо. Феъл — хабари **поистан** дар забони адабии имрӯза бештар аз тарафи устод Айни истеъмол шудааст. Вай ҳоло дар асарҳои баъзе аз нависандагони дигар низ мушоҳида мешавад. Ин, аз як тараф, ба таъсири навиштаҳои С. Айни, аз тарафи дигар, ба асари лаҳҷаҳои, ки калимаи мазкур дар онҳо мустаъмал аст, алоқаманд мебошад. Қалимаи **поистан** дар забони адабии ҳозира муродифҳо дорад, ки шаклашон таркибист: **боқӣ мондан**, **пайдор мондан**, **дошт додан**.

Хамин хусусият дар калимаҳои дигар низ мушоҳида мешавад. Пас, калимаҳои мазкур ва амсоли онҳо дар бобати ба тарзи синтетикӣ воқеъ гаштани чандин феъл — хабарҳо ҳамчун як аломати махсуси шевагӣ падида меоянд: **ҳамиқа тупи амир то чошт-а напоист** (ш-к., Ховалинг); **ма некӣ кардъм, ки ай бало раҳидъм** (ш-к., Дарбанд); **майлаш бъзийан** (зиндагӣ кунанд) **охир** (к., Қалъанак); **руған-а полонем 'соф кунем'** (ш-к., Даштичум).

б) Калимаҳои шевагӣ, ки махсуси шеваи ҷанубӣ мебошанд. Ма-салан, **врецидан 'хушк шудан'**, **'нобуд шудан'**, **палмосидан 'даст-даст кардан'**, **ҷъкидан 'зер кардан'** ва монанди инҳо: **тушка, пъйоз — ҳама врецид** (ш-к., Ховалинг); **иқа сопид, ки мор-а найофт** (ш-к., Дашти-чум); **пусти хум-а мечикӣ** (ш-к., Ховалинг).

Феълҳои содда таркиби дар вазифаи хабар ҳам ба сурати пур-ра, ҳам дар шакли кӯтоҳшуда истифода мешаванд. Шаклҳои мухтасар бештар махсуси замони ҳозираи муайян (бо **истодан**) мебошанд, ки дар лаҳҷаҳои кӯлобӣ ба ин тарз воқеъ мешаванд: **каисем** < карда исто-дам, **каиш** < карда истодай ва ғайра.

Хелҳои феълҳои содда аз ҷиҳати хусусияти луғавӣ ва тарзи фо-нетикӣ кӯтоҳшавӣ дар фаслҳои лексика, фонетика ва морфологияи монографияи «Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ» батафсил тасвир ёфта-таанд. Бинобар ин, мо бо маълумоти мазкури иҷмолӣ, ки бо мақсади нишон додани манзараи умумии тарзи ифодаи хабарҳои содда бо феъл-ҳои соддаи синтетикӣ ва аналитикӣ баён шуд, иктифо мекунем. Ҳар ду шакли феълҳои содда дар шеваи ҷанубӣ дар дохили ҷумла ғайр аз маънои асосӣ маъноҳои иловагӣ ё тобишҳои маъноӣ низ зохир мена-моянд, ки омӯхтани ин масъала барои таъин кардан парадигмаи ха-бар дар шеваи ҷанубӣ аҳамияти калон дорад: «дар шаклҳои тасрифӣ парадигмаи модалӣ-замонии феъл таҷассум меёбад».³²

1. **Хабари феълӣ соддае, ки бо сифати хабарӣ ифода ёфтааст.** Си-фати хабарӣ дар ифодаи хабар, агар баъзе фарқҳои фонетикӣ шакл-ҳои алоҳидаро мустасно намоем, бо забони адабӣ, асосан, мусоидат дорад. Як фарқи намоён дар ин бобат ҳамин аст, ки дар ин шева, баръ-акси забони адабӣ, ба замони гузаштаи содда (аксаран), гузаштаи хи-коягӣ ва перфект (қисман) ба шакли шахси сеюми танҳо суффикси **-ак** ҳамроҳ мешавад. Ин суффикс ғайр аз маънои грамматикӣ дар ифодаи баъзе тобишҳои услубӣ ва модалӣ низ хизмат мекунад. Чунончи, бо иштироки он ҷумла оҳанги бетакаллуф, навозиш ва мисли инҳоро пай-до мекунад.³³ Р. Л. Неменова дар лаҳҷаҳои Кӯлоб мавҷуд будани ин бандакро қайд намуда, таъкид менамояд, ки вай «махз дар нутқи ҳа-лим ва хоксорона» истифода мешавад.³⁴

Мушоҳида нишон медиҳад, ки мулоҳизаҳои мазкур дар хусуси то-биши маъноӣ-модалӣ суффикси **-ак** тамоман дурустанд. Дар ҷумлаҳои, ки **-ак** истифода мегардад, мубтадо ҳам ба қор бурда мешавад, ҳам не: **и-ра кардъм, баъд шу-м мурдак** (ш-к., Ховалинг); **ай дина возе, тав-ъш гъръфтак** (ш-к., Ховалинг); **дарав гъръфтак-ъш дъруни сандук тъкъд-ъш** (ш-к., Ховалинг).

Дигар аз фарқҳои намоён дар мавҷудияти перфекти ду ба назар мерасад, ки вай, чунон ки проф. А. З. Розенфельд дуруст менависад, дар забони адабии ҳозираи тоҷик ҳодисаи архаистӣ буда, ниҳоят кам, асосан, дар назм истифода мегардад.³⁵

Ифодаи хабар бо ин шакли феълӣ дар ҳамаи лаҳҷаҳои шеваи ҷа-нубӣ якранг нест: вай дар лаҳҷаҳои бадахшонӣ, қаротегинӣ, роғӣ бисъ-ёр шоеъ аст, аммо дар лаҳҷаҳои кӯлобӣ кам истифода меёбад ва бо перфекти муқаррарӣ баосонӣ иваз мешавад. Перфекти ду дар ифодаи замони гузаштаи дур бо префикси **-ме** меояд, ки дар ин ҳол он «ба су-хан тобиши модалӣ имконпазири ва таҳмин медиҳад»³⁶: **оча-ш мега-**

ки у боло рафтастай (ш-к., Ховалинг); сѐми йофтагит-а намегъръфта бѐдастан (ш-к., Ховалинг); муйсафедо пеш хурдастан, сер кардастан (бд., Удит); шумо чизе-мзе гуфтастет? 'Оѐ шумо чизе гуфтед?' (в-к., Яхакпаст).

Шеваи ҷанубӣ дар масъалаи ифодаи хабар бо феълҳои хаст ва доштан низ фарқҳо дорад.

Феълҳои хаст. Ин феъл ҳангоми истифодааш ҳамчун калимаи мус-тақил маънои мавҷудият, доро буданро далолат мекунад. Ин аст, ки дар вақти истифода шудан чун хабар ҳам маънои лексикӣ ва ҳам маъ-ноӣ грамматикӣ яқоя дар худ таҷассум менамояд. Маъноӣ грам-матикӣ, асосан, дар нишон додани категорияи предикативии шахсу за-мон зохир мегардад.

Хабарҳои феълӣ содда бо феълҳои хаст дар шеваи ҷанубӣ ба су-рати зерин дучор мешаванд:

1. Дар шакли пурра, чунон ки дар забони адабист. Ин шакл кам бошад ҳам, дар ҳама лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ истифода мешавад: **йаг хаштот бѐна хаст** (ш-к., Ховалинг), **акъ одам хаст** (к., Навобод).

2. Шакли пурра + бандакӣ **-ай**. Ин нави хабар серистеъмол мебо-шад. Ба охири феълӣ мазкур истифода шудани **-ас**, ки дар лаҳҷаҳои Ле-нинобод хос аст, дар шеваи ҷанубӣ дида намешавад: **ай и бар-ъш йаг роҳ хаст-ай** (ш-к., Ховалинг); **Сартез-да хаст-ай, Лоҳурда хаст-ай** (в-к., Данғара); **е, чой дамкардагӣ хаст-ай?** (к., Безак).

3. Шакли пурра + бандакӣ **-ак**. Хеле камистеъмол буда, асосан, дар лаҳҷаҳои қаротегинӣ ва шимолии Кӯлоб дида мешавад: **ҳами гапи буъък да Муминовог хастак?** (ш-к., Хонақо).

4. Ба сурати **хай**, ки ниҳоят кам истифода шудааст. Ин шакли хаст, тақрибан, махсуси лаҳҷаи қаротегинист: дар материали мо вай дар лаҳҷаҳои дигар қайд нашудааст: **йа бача хай, доди хамин кас** (к., Турғӣ); **ҳоли хами Қъхнабой-да йак одами қъхна хай** (к., Порвоғ).

5. Танҳо дар шакли **ай**. Ин шакл серистеъмол буда, дар ҳамаи лаҳ-ҷаҳои шеваи ҷанубӣ дучор меояд: **иҷа сад фирка одам-ай** (ш-к., Ёхсу); **инҷа чанд бача-ай, Кулоб-да мехуна** (ш-к., Ховалинг); **а вай йа дъх-тар-ай** (к-х., Ёвон); **ҳоли да иҷаҳо нест, да Микойановот-ай** (к., На-вобод);

6. Дар шакли **ас, ѐс**, ки камистеъмол аст. Мисолҳое, ки мо дорем, танҳо ба лаҳҷаҳои Роғ мансубанд: **мъ чим, албат, ас** (Роғ, Хӯчағал-тон) **'ман аз кучо донам, албатта, хаст'**; **ғайр ай уно дъга дафтар ѐс?** (Роғ, Хӯчағалтон).

Дар шеваи ҷанубӣ гоҳо бандакӣ хабарӣ аст низ ҳамчун калимаи феълӣ хаст мавҷудияти предметро ифода намуда, ба сифати калимаи мустақил хабари феълӣро ташкил медиҳад. Дар ин маврид аст ҳамчун хаст на танҳо дар мавзое будан ё ҷо гирифтани предмет, балки уму-ман мавҷудияти субъект ё дар ихтиёри вай будани предметро далолат мекунад: **йак кас омад гуфт, ки: — дар дари хунаи пири мойикаш йак чуви нағз аст** (ш-к., Ховалинг); **бегарзи и мърғи гум шидагӣ нъ мърғ аст** (ш-к., Ховалинг); **намедонум, чойхона аст** (к., Қаҳдара).

Феълҳои хаст дар ифодаи хабари феълӣ шакли инкор низ дорад, ки ба тарзи гуногун воқеъ мегардад.

1. Мисли забони адабӣ бе ҳеҷ дигаргунӣ: **у хона-ш-да нест** (ш-к., Дарнаҷӣ); **мъҳо-да сандалӣ нест** (в-к., Ланғаришоҳ).

2. Бо бандакӣ **ай** (аксар), **ѐ** **-ак** (аҳёнӣ): **чил калом бѐзанам, ки нестай** (ш-к., Ховалинг); **и тор-да чъшма нестай** (ш-к., Навруҳо); **ҳо-чалик хичи нестай, ҳамаш калхоз** (к., Камароб); **чой фамил Фарм-ѐнда, ин ҷо нестай** (к., Бедак); **дъхтур нестак** (Роғ, Офтобзамин); **хичи гап мезадагӣ нестак** (в-к., Хойт).

Дар материалҳои мо бо бандаки ас(т) ба вазифаи хабар омада-ни нест (нестас), ки дар гурӯҳи лаҳҷаҳои Ленинобод маъмул аст, қайд нагардидааст.

3. Танҳо ҳиссаи не-. Чунончи: одамо рафтан, кофтан ҳич дарак не (к., Шинглич); ухели гапо не учаҳо-да (х-к., Норақ); падари ин кас не-йа (в-к., Қўлҳо).

Феъли доштан. Ин феъл дар ифодаи хабарҳои феълии содда дар шеваи ҷанубӣ хеле маъмул ва серистеъмом мебошад. Тарҳи асосии ша-роити истеъмоли он дар ҷумлаҳои дутаркиба чунин аст: субъект — объекти бевоситаи суратнаёфта — предикат. Вобаста ба ин қолиб вай мефаҳмонад, ки предмете, ки дар роли субъект омадааст, молики он предметест, ки объектро ифода кардааст. Агар феъл дар шакли инкор ояд, акси ин маънӣ, яъне аз он предмет маҳрум будани мубтадо фаҳ-мида мешавад. Ин объект метавонад, ҳам бо исми конкрет ва ҳам бо исми абстракт ифода ёбад: **фатир дорӣ, хотир дорӣ** (ш-к., Қўлдара); **ичи дъхтар, бача дорӣ?** (Роғ, Хўчағалтон); **як ҷуфт гов доштем** (к., Шинглич); **вай боғи калун дошт** (к., Тегирмӣ); **йа ғаспи сахтдавун дошт** (ш-к., Ховалинг); **то вахте ки чун доштем, кор кардем, ҳоло чун нест** (к., Тегирмӣ).

Шакли сифаи хабарӣ ва замонҳои феълии онд ба он аз маънои асли ва муқаррари худ каме берун рафта, замони дигар ва тобиш-ҳои модалии дигарро низ ифода мекунад. Ин хосият фақат махсуси услуби гуфтугӯ нест, онро дар услуби китобӣ низ мушоҳида кардан мумкин аст. Гуфтаҳои зерини В. С. Расторгуева дар ин бобат бисёр қобили диққатанд: «Ҷоҳо дар ҷумлаҳои, ки ба тариқи махсус сохта шудаанд ё худ ҳангоми мавҷуд будани калимаҳои модалӣ ва ҳисса-ҳои махсус дар ҷумлае, ки дар вай яке аз шаклҳои сифаи хабарӣ ба кор бурда шудааст, бо дур рафтан аз ифодаи амале, ки бояд ҳатман содир гардад, баъзе тобишҳои модалии дигар низ метавонанд ифода ёбанд. Аммо ҳамаи ин тобишҳо дар семантикаи шакли сифаи хабарӣ мавҷуд набуда, балки бо воситаҳои гуногуни иловагӣ, яъне калимаҳои мухталифи модалӣ ва ҳиссаҷаҳо, интонация, тарзи сохта шудани ҷум-ла ва ғайра ба ҷумла ворид мегарданд»³⁷.

Барои тасдиқи мулоҳизаҳои мазкур баъзе аз замонҳои сифаи ха-бариро аз назар мегузаронем.

а) **Хабарҳои феълии соддае, ки бо шаклҳои замони гузашта ифо-да ёфтаанд.** Шаклҳои мухталифи замони гузашта — гузаштаи содда, гузаштаи ҳикоягӣ, гузаштаи дур, гузаштаи дури давомдор (муайян) вобаста ба шароити сухан ва воситаҳои дигари лексикӣ грамматикӣ амали субъектро аз ҷиҳати намуди мутлақ ва давомдор, як қарат, бис-ёр ё такроран иҷро шудани он шарҳ медиҳанд. Ғайр аз ин, шакли сод-даи сифаи хабарӣ дар ҷумлаҳои мураккаб бо пайрави шартӣ замони ояндаро низ далоят мекунад: **замистун даст-а ки ай остин бӯровар-дӣ, сард мезана** (ш-к., Ховалинг), **тор-да бӯромадӣ, идора дийорги-ай** (ш-к., Ховалинг).

Ин ҳодиса, дар шеваи ҷанубӣ на танҳо дар ҷумлаҳои мураккаб, балки баъзан дар ҷумлаҳои содда низ ба назар мерасад. Шароити синтаксисӣ дар ин маврид чунин аст: хабар ба тарзи ҷида меояд. Аз инҳо феъл — хабари аввал дар шакли замони ҳозира — оянда су-рат меёбад. Хабарӣ дуҷум чун ифодакунандаи натиҷаи амали хабари якум, дар шакли замони гузашта воқеъ мегардад. Хабарӣ якум шах-си якуми танҳоро фаҳмонда, бо гирифтани бандаки феълӣ бо мубтадои худ аз ҷиҳати шахсу шумора мувофиқат мекунад. Хабарӣ дуҷум дар шахси сеюми танҳо, ки сифати феълии архаистист, меояд. Дар натиҷа мувофиқати вай бо мубтадо барҳам меҳӯрад. Ин номувофиқатӣ танҳо ба туфайли хабари аввал, ки хабари сонӣ аз ҷиҳати маъно ба он во-

баста аст, рафъ мешавад. Чунин тарзи ифода, баръакси лаҳҷаҳои сар-ғаҳи Зарафшон, дар шеваи ҷанубӣ хеле кам дучор мешавад. Инак, як мисол: **ҳоли қъланд-а мийоръм, бодъринго-ра қъланд мекънъм-у као-ш-а дъравид.** 'Ҳоло қаланд меорам, бодирингхоро қаланд меку-нам, алафҳояшро медаравам' (к., Қуглик).

б) **Ифодаи хабар бо феъли замони ҳозира-оянда.** Ин шакл ба зам-ми ифодаи амал дар замони ҳозира ва оянда, амалеро низ мефаҳмо-над, ки пеш воқеъ шудааст. Ин тарзи ифода бештар дар фольклор ва нақли ҳодисаҳои аҷибу шавқангез барои зинда, бадеи ва таъсирбахш адо кардани сухан истифода мегардад. Ба ин вачҳ, вай хосияти услубӣ дорад: **йаке хърс мийойа, маро мийова дар тайи арча** (к., Қалъанак); **пъгойӣ мейом, назди пешка шиштай** (ш-к., Мӯминобод); **ҳаму ҷарда беҳот шидъм, мехезъм, ки хънък мехъръм** (ш-к., Ғеш).

Сифаи хабарӣ дар шакли замони ҳозира-оянда гоҳо ба маънои сифаи амрӣ меояд. Хабарӣ, ки ба ин тарз ифода меёбад, назар ба амр ба хоҳишу илтимос бештар майл дорад. Дар ин маврид феъл — хабар ба ду шакл — ба сурати инкор ва тасдиқ истифода мешавад. Фарқи маъноии байни ин шаклҳо иборат аз он аст, ки дар навъи инкор ҷилои хоҳиш бештар аст: **йанга, гапи хуб-хуб мезанӣ, гапи олак назан** (в-к., Ёзғанд); **Ширмо, чой намеқнӣ, йа пийолагӣ бӯгирем** (ғ-к., Балҷувон).

II. **Ифодаи хабар бо сифаи шартӣ-хоҳишмандӣ.** Ҷар ҷаҳор шакли сифаи шартӣ-хоҳишмандӣ — замони ҳозира-оянда ё аорист, замони гузашта, шакли умумизамонӣ, шакли замони муайян, ки бо феъли ёри-диҳандаи истодан сохта мешавад, ба вазифаи хабар ба кор бурда ме-шавад.

Хабарҳои, ки бо аорист ифода меёбанд, амали субъектро бо тоби-ши маъноии шарту хоҳиш, ифодаи нармтари амр, тахмин, мақсад, за-рурат, имконпазирӣ ва мисли инҳо шарҳу эзоҳ медиҳанд. Чунин тобиш-ҳои мухталифи модалӣ бевосита бо худ феъл — хабар не, балки бо ёрии калимаҳои махсуси модалӣ, интонация, шахсу шумораи феъл дар шароити муайяни синтаксисӣ ифода ёфтаанд. Дар ин бобат шеваи ҷа-нубӣ бо забони умумихалқӣ, асосан ҳамрангӣ дорад. Чанд фарқе, ки ба назар мерасад, аз инҳо иборат:

1. Дар шеваи ҷанубӣ, мисли забони адабии пешина, аорист бо пре-фикси **би//бъ** воқеъ мешавад: **хостем, ки зан-ъш бӯтем** (ш-к., Хова-линг); **пъга бӯрава офтоб нозада** (к., Марғзори Сир).

2. Дар шеваи мазкур хабарҳои, ки бо аорист ифода ёфтаанд, ба замми ифодаи амали ғайриреалӣ, амалеро ифода менамоянд, ки иҷ-рои он реалӣ, зарур ва берун аз шакку шубҳа мебошад. Ин маънӣ дар забони адабӣ бо хабарҳои ифода мешавад, ки дар шакли сифаи хабарӣ воқеъ шудаанд: **мън-а хабар ку-да, мън асп бийоръм** 'ма-ро хабар кун, ман асп меорам' (в-к., Яхакпаст); **нон қънъм, ҳамсойоо хавар қънъм** 'нон мекунам, ҳамсояхоро хабар мекунам' (ш-к., Ховалинг).

3. Маъноии хоҳишро ифода кардааст. Мисолҳои мо дар ин хусус ба шеваи Роғ ва Қаротегин мансубанд: **дига гап-ъм назанӣ** 'дигар ба ман гап назан' (Роғ, Хўчағалтон); **нагирӣ** 'гирья нақун' (Роғ, Хўча-ғалтон); **бийо, йак чой занӣ, дамот хот шава** (к., Бедақ).

III. Сифаи шартӣ-хоҳишмандӣ дар ифодаи нармтари хоҳиш бо калимаи модалии **рафтан**, ки ҳам дар шакли тасдиқ ва ҳам дар шакли инкор меояд, инчунин бо ҳиссаҷаи **ку**, калимаи модалии **бийо** низ ба кор бурда мешавад. Дар ҳамаи ин мавридҳо дар ҷумла мубтадо ис-тифода намеёбад: **дохънда, и-ш бут шид, бӯрем пичин бийорем** (ш-к., Ғеш); **намерай, аму бойи қози-ра бийорӣ** (ш-к., Даштиҷум); **гуфт, ку бинъм, гапи ака-м чӣ хел мешава** (ш-к., Қўлдара); **бийо, хона равем, ҳамаш-а мегум** (ш-к., Даҳана).

Дар материалҳои мо бо бандаки ас(т) ба вазифаи хабар омада-ни нест (нестас), ки дар гурӯҳи лаҳҷаҳои Ленинобод маъмул аст, қайд нагардидааст.

3. Танҳо ҳиссаи не-. Чунончи: одамо рафтан, кофтан ҳич дарак не (к., Шинглич); ухели гапо не учаҳо-да (х-к., Норақ); падари ин кас не-йа (в-к., Кӯлҳо).

Феъли доштан. Ин феъл дар ифодаи хабарҳои феълии содда дар шеваи ҷанубӣ хеле маъмул ва серистеъмом мебошад. Тарҳи асосии шароити истеъмоли он дар ҷумлаҳои дутаркиба чунон аст: субъект — объекти бевоситаи суратнаёфта — предикат. Вобаста ба ин қолиб вай мефаҳмонад, ки предмете, ки дар роли субъект омадааст, молики он предметест, ки объектро ифода кардааст. Агар феъл дар шакли инкор ояд, акси ин маънӣ, яъне аз он предмет маҳрум будани мубтадо фаҳмида мешавад. Ин объект метавонад, ҳам бо исми конкрет ва ҳам бо исми абстракт ифода ёбад: **фатир дорӣ, хотир дорӣ** (ш-к., Кӯлдара); **ичи дъхтар, бача дорӣ?** (Роғ, Хӯчағалтон); **як чуфт гов доштем** (к., Шинглич); **вай боғи калун дошт** (к., Тегирмӣ); **йа вәспи сахтдаун дошт** (ш-к., Ховалинг); **то вахте ки чун доштем, кор кардем, холо чун нест** (к., Тегирмӣ).

Шакли сифаи хабарӣ ва замонҳои феълии онд ба он аз маъноии асли ва муқаррарии худ каме берун рафта, замони дигар ва тобишҳои модалии дигарро низ ифода мекунад. Ин хосият фақат махсуси услуби гуфтугӯ нест, онро дар услуби китобӣ низ мушоҳида кардан мумкин аст. Гуфтаҳои зерини В. С. Расторгуева дар ин бобат бисёр қобили диққатанд: «Ҷоҳо дар ҷумлаҳо, ки ба тариқи махсус сохта шудаанд ё худ хангоми мавҷуд будани калимаҳои модалӣ ва ҳиссаҳои махсус дар ҷумлае, ки дар вай яке аз шаклҳои сифаи хабарӣ ба кор бурда шудааст, бо дур рафтан аз ифодаи амале, ки бояд ҳатман содир гардад, баъзе тобишҳои модалии дигарро низ метавонанд ифода ёбанд. Аммо ҳамаи ин тобишҳо дар семантикаи шакли сифаи хабарӣ мавҷуд набуда, балки бо воситаҳои гуногуни иловагӣ, яъне калимаҳои мухталифи модалӣ ва ҳиссаҳо, интонация, тарзи сохта шудани ҷумла ва ғайра ба ҷумла ворид мегарданд».³⁷

Барои тасдиқи мулоҳизаҳои мазкур баъзе аз замонҳои сифаи хабариро аз назар мегузаронем.

а) **Хабарҳои феълии соддае, ки бо шаклҳои замони гузашта ифода ёфтаанд.** Шаклҳои мухталифи замони гузашта — гузаштаи содда, гузаштаи ҳикоягӣ, гузаштаи дур, гузаштаи дури давомдор (муайян) вобаста ба шароити сухан ва воситаҳои дигари лексикӣ грамматикӣ амали субъектро аз ҷиҳати намуди мутлақ ва давомдор, як қарат, бисёр ё такроран иҷро шудани он шарҳ медиҳанд. Ғайр аз ин, шакли соддаи сифаи хабарӣ дар ҷумлаҳои мураккаб бо пайравии шартӣ замони ояндаро низ далолат мекунад: **замистун даст-а ки ай остин бӯровардӣ, сард мезана** (ш-к., Ховалинг), **тор-да бӯромадӣ, идора дийорги-ай** (ш-к., Ховалинг).

Ин ҳодиса, дар шеваи ҷанубӣ на танҳо дар ҷумлаҳои мураккаб, балки баъзан дар ҷумлаҳои содда низ ба назар мерасад. Шароити синтаксисӣ дар ин маврид чунон аст: хабар ба тарзи ҷида меояд. Аз инҳо феъл — хабари аввал дар шакли замони ҳозира — оянда сурат меёбад. Хабарӣ дуҷумла чун ифодакунандаи натиҷаи амали хабарӣ яқум, дар шакли замони гузашта воқеъ мегардад. Хабарӣ яқум шахси яқуми танҳоро фаҳмонда, бо гирифтани бандаки феълӣ бо мубтадои худ аз ҷиҳати шахсу шумора мувофиқат мекунад. Хабарӣ дуҷумла дар шахси сеюми танҳо, ки сифати феълии архаистист, меояд. Дар натиҷа мувофиқати вай бо мубтадо барҳам меҳӯрад. Ин номувофиқати танҳо ба туфайли хабарӣ аввал, ки хабарӣ сонӣ аз ҷиҳати маъно ба он во-

баста аст, рафъ мешавад. Чунон тарзи ифода, баръакси лаҳҷаҳои сарғаҳи Зарафшон, дар шеваи ҷанубӣ хеле кам дучор мешавад. Инак, як мисол: **ҳоли қъланд-а мийоръм, бодъринго-ра қъланд мекънъм-у као-ш-а дъравид.** 'Холо қаланд меорам, бодирингхоро қаланд мекунам, алафҳояшро медаравам' (к., Куглик).

б) **Ифодаи хабар бо феъли замони ҳозира-оянда.** Ин шакл ба зами ифодаи амал дар замони ҳозира ва оянда, амалеро низ мефаҳмонад, ки пеш воқеъ шудааст. Ин тарзи ифода бештар дар фольклор ва нақли ҳодисаҳои аҷибу шавқангез барои зинда, бадеи ва таъсирбахш адо кардани сухан истифода мегардад. Ба ин ваҷҳ, вай хосияти услубӣ дорад: **йаке хърс мийоя, маро мийова дар тайи арча** (к., Қалъанак); **пъгоӣ мейом, назди пешка шиштай** (ш-к., Мӯминобод); **хаму ҷарда бехот шидъм, мехезъм, ки хънък мехъръм** (ш-к., Ғеш).

Сифаи хабарӣ дар шакли замони ҳозира-оянда гоҳо ба маъноии сифаи амрӣ меояд. Хабарӣ, ки ба ин тарзи ифода меёбад, назар ба амр ба хоҳишу илтимос бештар майл дорад. Дар ин маврид феъл — хабар ба ду шакл — ба сурати инкор ва тасдиқ истифода мешавад. Фарқи маъноии байни ин шаклҳо иборат аз он аст, ки дар навъи инкор ҷилои хоҳиш бештар аст: **йанга, гапи хуб-хуб мезанӣ, гапи олак назан** (в-к., Ёзғанд); **Ширмо, чой намекънӣ, йа пийолагӣ бӯгирем** (ғ-к., Балҷувон).

II. **Ифодаи хабар бо сифаи шартӣ-хоҳишмандӣ.** Ҷар ҷаҳор шакли сифаи шартӣ-хоҳишмандӣ — замони ҳозира-оянда ё аорист, замони гузашта, шакли умумизамонӣ, шакли замони муайян, ки бо феъли ёридиҳандаи истодан сохта мешавад, ба вазифаи хабар ба кор бурда мешавад.

Хабарҳои, ки бо аорист ифода меёбанд, амали субъектро бо тобиши маъноии шарту хоҳиш, ифодаи нармтари амр, таҳмин, мақсад, зарурат, имконпазирӣ ва мисли инҳо шарҳу эзоҳ медиҳанд. Чунон тобишҳои мухталифи модалӣ бевосита бо худ феъл — хабар не, балки бо ёрии калимаҳои махсуси модалӣ, интонация, шахсу шумораи феъл дар шароити муайяни синтаксисӣ ифода ёфтаанд. Дар ин бобат шеваи ҷанубӣ бо забони умумихалқӣ, асосан ҳамрангӣ дорад. Чанд фарқе, ки ба назар мерасад, аз инҳо иборат:

1. Дар шеваи ҷанубӣ, мисли забони адабии пешина, аорист бо префикси **би//бъ** воқеъ мешавад: **хостем, ки зан-ъш бӯтем** (ш-к., Ховалинг); **пъга бӯрава офтоб нозада** (к., Марғзори Сир).

2. Дар шеваи мазкур хабарҳои, ки бо аорист ифода ёфтаанд, ба зами ифодаи амали ғайриреалӣ, амалеро ифода менамоянд, ки иҷрои он реалӣ, зарур ва берун аз шакку шубҳа мебошад. Ин маънӣ дар забони адабӣ бо хабарҳои ифода мешавад, ки дар шакли сифаи хабарӣ воқеъ шудаанд: **мън-а хабар ку-да, мън асп бийоръм** 'ма-ро хабар кун, ман асп меорам' (в-к., Яҳакпаст); **нон кънъм, ҳамсойоо хавар кънъм** 'нон мекунам, ҳамсояҳоро хабар мекунам' (ш-к., Ховалинг).

3. Маъноии хоҳишро ифода кардааст. Мисолҳои мо дар ин ҳусус ба шеваи Роғ ва Қаротегин мансубанд: **дига гап-ъм назанӣ** 'дигар ба ман гап назан' (Роғ, Хӯчағалтон); **нагири** 'гирья нақун' (Роғ, Хӯчағалтон); **бийо, йак чой занӣ, дамот хот шава** (к., Бедақ).

III. Сифаи шартӣ-хоҳишмандӣ дар ифодаи нармтари хоҳиш бо калимаи модалии **рафтан**, ки ҳам дар шакли тасдиқ ва ҳам дар шакли инкор меояд, инчунин бо ҳиссаҳои ку, калимаи модалии **бийо** низ ба кор бурда мешавад. Дар ҳамаи ин мавридҳо дар ҷумла мубтадои истифода намеебад: **дохънда, и-ш бут шид, бӯрем пичин бийорем** (ш-к., Ғеш); **намерай, аму бойи қози-ра бийорӣ** (ш-к., Даштиҷум); **гуфт, ку бинъм, гапи ака-м чӣ хел мешава** (ш-к., Кӯлдара); **бийо, хона равем, ҳамаш-а мегум** (ш-к., Даҳана).

IV. Ифодаи хабари феълии содда бо сифаи амр. Хабархое, ки бо сифаи амр ифода ёфтаанд, аз забони адаби, асосан, фарке надоранд: дар шеваи ҷанубӣ низ дар ин маврид дар ифодаи амали шахси алоҳида ва ҷамъ мубтадо, аксаран истифода намешавад: **хърмаи руған-ъ кърут ай роҳ кънора мон** (ш-к., Ховалинг); **бача-м, бъшин, йак осуна бъгу** (қ., Хумдон).

Дар охири тафсири ифодаи хабарҳои содда бо навъи синтетикӣ ва аналитикӣ феълҳои содда дар хусуси шакли такрори онҳо, ки мисли шеваҳои дигар, дар шеваи ҷанубӣ низ бисёр аст, чанд сухан гуфтаи лозим меояд. Аҳамияти ин гуна хабарҳо пеш аз ҳама, бо он муайян карда мешавад, ки онҳо хусусияти услубӣ доранд: илова шудани айни як калима ба калимаи дигар, ки тамоми ҷиҳатҳои хабарро фаро гирифтааст, асли маънои онро таъбир намедихад, балки бо ифодаи маънои давомнокӣ ва такрори амал ба вай дар навбати аввал тобиши маънони модалӣ-экспрессивӣ зам менамояд. Ин аст, ки чунин хабарҳо дар забони адаби низ дар он услубҳои нутқ, ки аз имконияти бадеӣ-экспрессивӣ фориғанд (масалан, дар услубҳои илмию расмӣ) истифода нашуда, балки баштар дар услуби бадеӣ ба қор бурда мешаванд. Мавриди истеъмоли онҳо дар шеваи ҷанубӣ низ, асосан, фольклор ва нақли воқеаҳои ҳаяҷонбахш ва шавқангез аст: **дъхтар-а меварзӣ, меварзӣ, мегъра мерава** (в-к., Лахш); **бача камун-ш-а мегъраву мерава — мерава ки...** (қ., Чорсада); **бънъм, мошин-а тозонда истодай, тозонда истодай** (қ-х., Дуобан Боло); **йаг руз рафт, шари Машрик-да гашт, гашт** (ш-к., Дарнайчи); **по қати мешапӣ, мешапӣ, ба у лой хув мепаз** (ш-к., Шехмизон).

Ифодаи хабари содда бо феълҳои таркибӣ

Ба вазифаи хабарҳои содда истеъмол шудани феълҳои таркибии ҷи номӣ ва ҷи феълӣ дар забоншиносии тоҷик ба тарзи мухталиф шарҳ ёфтааст: баъзеҳо ин гуна хабарҳоро содда, баъзеи дигар таркибӣ ба қалам додаанд.

Марҳум Лутфулло Бузургзода зеро сарлавҳаи «Хабарҳои феълӣ» бо феълҳои содда ва таркибӣ ифода ёфтани хабарҳои феълӣро нишон дода, навишта буд:

«Феълҳои мураккаб аз ду ё якчанд калима таркиб ёфтаанд: Диловарон ба асп савор шуданд; Шодӣ як дасти худро ба сунҷаи таги дарвоза такъя дода истода буд.

Феълҳои мураккаб аз ҷиҳати таркиб ду хеланд: а) Баъзе аз феълҳои мураккаб аз ҳиссаи номӣ ва феъл таркиб ёфтаанд. Ин гуна феълҳои мураккаб сохтан иборат аз сохтани феълҳои нав мебошад, яъне як роҳи сохтани феълҳои нав аз анвои дигари калима мебошад. Бинобар ин феълҳо дар таркиби ин гуна феълҳои мураккаб вазифаи ёридихандагиро бачо меоранд. Бо баъзе ёридихандаҳо феълҳои гузаранда ва бо баъзеашон феълҳои монда ҳосил карда мешаванд. Масалан: 1) **Ҳама истироҳат мекарданд**; 2) **Тайёри тамошуда**. б) Гурӯҳи дигари феълҳои мураккаб аз шаклҳои гуногуни худ феълҳо пайваста мешаванд. Ин гуна феълҳои пайваста барои ифода намудани категорияҳои феъл хизмат мекунанд. Масалан: **Одинамоҳ-хола ба сари чарх нишаста буд**; **Тоҷикистон имрӯз гул кард, фардо ба олами Шарқ меваҳои ширин хоҳад дод**; **Шодӣ ба хиромон-хиромон роҳ гаштани Дилбар нигоҳ карда меистод**; **Собир чизе гуфта натавонист**.³⁸

Муаллиф фикри худро ҷамъбаст намуда мегӯяд, ки «xabарҳои феълӣ хоҳ содда ва хоҳ аз якчанд калима таркиб ёфта бошанд, азбаски ба ҳукми шаклҳои гуногуни як калимаанд, хабарҳои содда ҳисоб меёбанд».³⁹

Ин иқтибос дар бобати муайян кардани ақидаи яке аз забоншиносони ёистеъдоди тоҷик дар хусуси хабар аз чунин ҷиҳатҳо қобили диққат аст: 1) Муаллиф феълҳои мураккабро ба ду гурӯҳ ҷудо мекунад, ки сохти онҳо чунин аст: а) ҳиссаи номӣ ва феъл; б) феълҳои феъл. Бо ҳамин ӯ исбот мекунад, ки хабарҳои феълӣ на фақат ҳолис бо феъл, балки бо феълҳои таркибии номӣ низ ифода мешаванд. 2) Вай дар байни шаклҳои аналитикӣ феълҳои содда (нишаста буд, хоҳад дод) ва феълҳои таркибӣ (нигоҳ кардан, гуфта натавонистан) тафовуте нагузошта, ҳар ду шакл — ҳам феълҳои содда ва ҳам феълҳои таркибӣ, аз ҷумла шакли **гуфта натавонистанро**, танҳо ҳамчун хабари содда маънидод мекунад. Ин аст, ки аз рӯи ақидаи ӯ хабарҳои феълӣ танҳо аз хабари содда иборат мешаванду бас; 3) Л. Бузургзода дар ҷумлаи боло ибораи **такъя дода истода буд-ро** яққоя хабар пиндоштааст ва ҳол он ки ин ҷо хабар таркиби **истода буд** ба шумор рафта, **такъя дода** ба ҳоли тарзи амал мансуб аст.

Дар китоби дарсии синтаксис, ки аз тарафи А. Мирзоев, Ш. Ниёзӣ ва М. Гафуров таълиф ёфтааст, дар хусуси бо ду навъи феъл — феълҳои таркибие, ки ҳар ду ҷузъашон аз феъл иборат аст ва феълҳои таркибие, ки аз ҳиссаи номиву феъл сохта шудаанд, ифода ёфтани хабар чизе гуфта намешавад. Лекин аз мисолҳои зеро **сарлавҳаи «Хабарҳои феълӣ мураккаб»** маълум мегардад, ки муаллифон дар бобати ду хели мазкури феъл бо Л. Бузургзода ҳамфикр бошанд ҳам, дар масъалаи хабари соддаро ташкил кардани ин феълҳо ақидаи вайро пайравӣ накардаанд. Ба ин вачҳ онҳо феълҳои хонда истодааст, доништа гирифт, дар ғазаб шуд, ташкил кардаанд, ҷамъ шуда буданд, омада монда будааст-ро ҳамчун хабари феълӣ мураккаб тафсир кардаанд.

Дар хусуси хабарҳои феълӣ маълумоти аз ҳама бештар дар асарҳои акад. Б. Ниёзмұхаммадов дарҷ ёфтааст. Аммо ин маълумотҳо ба со мухталиф буда, дар онҳо таъбир ёфтани нуктаи назари муаллиф дар шарҳи масъалаи мазкур равшан инъикос ёфтааст. Барои исбот мулоҳизаҳои ӯро аз рӯи ҷаҳор маъхаз зикр мекунем.

Б. Ниёзмұхаммадов дар асари худ «Ҷумлаҳои содда дар забони адабии ҳозираи тоҷик», ки соли 1960 ба таърифи расидааст, дар хусуси хабарҳои таркибии феълӣ навишта буд: «Хабарҳои таркибӣ бо таркиб ёфтани феълҳо ва ё бо таркиб ёфтани ҳиссаҳои дигари нутқу феълҳои ёридиханда ташкил меёбанд». Барои тасдиқи фикр ҷумлаҳои мисол овардааст, ки хабарашон бо таркибҳои зерин ифода ёфтаанд: **шиштан гирифтанд, омӯхта истодаем, хоҳад монд, шинонда истода буд, боридан гирифт, омада истодааст, тамошуда шуд, қарор гирифтанд, ҷавоб дод, ба охир расид, ба анҷом расид, ба роҳ даромад, ҳаққонӣ мешуморанд** ва ғайра.⁴⁰

Дар фасли «Хабар»-и китоби дарсии синтаксис барои мактабҳои олии, ки низ ба қалами Б. Ниёзмұхаммадов тааллуқ дорад, хабарҳои феълӣ таркибӣ чунин шарҳ ёфтаанд: «Хабарҳои феълӣ таркибӣ аз ду феъл иборат мешаванд. Қисми якуми ин гуна феълҳо одатан бо феълҳои ҳол ё масдар ифода меёбад. Феълҳои дуюм амали бо феълҳои якум ифода шударо аз ҳар ҷиҳат равшан менамояд. Як навъи хабарҳои таркибӣ бо феълҳои номии пешоянддор ифода меёбанд». Мисоли ин қоида аз феълҳои зерин иборат аст: **гуфта гирифт, хонда дод, шистан гирифтанд, боридан гирифт, рафтани намехост, ба охир расид, ба ҷунбиш омад, ба анҷом расонд, ба танг омадем, ба ҷо меоваранд, ба даҳшат омадем**.⁴¹

Б. Ниёзмұхаммадов дар нашри нави ин китоб (1970) дар хусуси хабарҳои феълӣ таркибӣ қоидае намода, зеро сарлавҳаи «Ифодаи хабар ба воситаи феълҳои таркибӣ» дар дохили ҷумлаи феълҳои зерин-

ро овардааст: гуфта гирифт, хонда дод, шиштан гирифтанд, боридан гирифт.⁴²

Дар асарҳои мунтахаби муаллиф, ки бо номи «Забоншиносии тоҷик» ба таъби расидааст, фикри охир бо каме тахрир такроран сабт шудааст.

Баръакси сухани боло ӯ ин ҷо илова кардааст, ки «фeyлҳои таркибӣ дар ҷумла ба вазифаи хабар меоянд. Ғайр аз ин дар ифодаи хабар бо фeyлҳои содда чунин сарлавҳа мондааст, ки дар асарҳои пешинааш набуд: «Хабарҳои фeyли содда ва сохта».⁴³

Агар ин порчаҳо, ки аз ҷаҳор ҷо иқтибос шуданд, ба ҳам муқоиса карда шаванд, нуқтаи назари муаллиф дар бораи хабарҳои фeyлӣ ба сурати зайл падида меояд:

1. Аз порчаи яқум маълум мегардад, ки вай хабархоеро, ки бо фeyлҳои таркибии номӣ ва фeyлӣ ифода ёфтаанд, ба хабарҳои таркибӣ мансуб медонад. Ӯ дар масъалаи бо шаклҳои аналитикии фeyлҳои содда ифода ёфтани хабар низ ба ҳамин ақида мебошад.

2. Порчаи дуоҷиб нишон медиҳад, ки муаллиф фикри худро дар хусуси бо фeyлҳои таркибии номӣ ифода ёфтани хабар таъбир додааст. Ӯ акнун тарафдори он аст, ки хабарҳои таркибии фeyлӣ танҳо «аз ду фeyл иборат мешаванд».

3. Аз иқтибоси сеюм аён аст, ки вай аз таъриф додан ба хабарҳои таркибии фeyлӣ тамом даст кашидааст. Фақат ҳамин қадар мегӯяд, ки фeyлҳои таркибӣ ба вазифаи хабари таркибӣ омада метавонанд.

4. Иқтибоси чорум аз иқтибоси сеюм моҳиятан фарқ надорад. Чизе тоза дар ин ҷо ҳамин, ки хабарҳои фeyлӣ гӯё содда ва сохта мешудаанд ва ҳол он ки истилоҳи сохта на ба синтаксис, балки ба морфология мансуб аст.

Иштибоҳи дигаре, ки дар китобҳои дарсӣ ва баъзе асарҳои тадқиқотӣ роҳ ёфтааст, чун хабарҳои номӣ шарҳ додани хабархоест, ки бо фeyлҳои номии таркибӣ ифода ёфтаанд. Масалан, ҷумлаҳои Истибдоли амири Бухоро зеру забар гардид; Қабқҳои дарӣ гоҳо дар теға ва гоҳо дар камар сайру гашт мекарданд;⁴⁴ Занони амакзодаҳоям баъд охир ошкоро ғур-ғур мекардагӣ шуданд; Бинои омӯзишгоҳ монанди хонаи замбӯр ғуввос мезад; Ёдгор ба падараш нигоҳ кард; Вай ҳар дам бесабаб ҳангоҳ мезад; Вай ҳам монанди ман Ершовро ба хотир оварда буд; Падару модарам талаби фарзанди маҳбуби худро... то ҳадди имкон ба ҷо меоварданд⁴⁵ ва мисли инҳоро зикр карда, мегӯяд, ки дар онҳо таркибҳои зеру забар кардан, сайру гашт кардан, ғур-ғур кардан, ғуввос задан, нигоҳ гардидан, ба хотир овардан, ба ҷо овардан хабари номиянд. Аммо ҳосияти ин таркибҳо далолат мекунад, ки мо онҳоро на ба ғурӯҳи хабарҳои номӣ, балки ба хели хабарҳои фeyлӣ дохил намоем: онҳо на аломати тавсифии субъектиро, чунон ки ҳоси хабарҳои номист, балки ҳамчун хабари фeyлӣ амал ва ҳолати онро ифода мекунад. Ин аст, ки баъзеашон ҳамчун фeyлҳои дубаҳра ба осонӣ ба фeyлҳои содда табдил меёбанд. Чунончи: ғур-ғур кардан — ғуридан, нигоҳ кардан — нигаристан ва ғайра.

Ҳаминро низ хотирнишон кардан лозим аст, ки бар хилофи забоншиносии тоҷик дар он асарҳое, ки ба таҳлили синтаксиси забонҳои форсӣ бахшида шудаанд, хелҳои хабар аз ҷиҳати маънӣ ва таркиб бехтар таҳлил шудаанд. Агар сахв накунем, аввалин тадқиқоти инсбатан муфассал дар ин бобат дар асари А. Аренде «Синтаксис персидского языка» дарҷ ёфтааст. Дар фасли «Хабар»-и ин асар муаллиф бо ҳафт калимаи фeyлӣ: кардан, намудан, додан, доштан, задан, ёфтан, хӯрдан сурат гирифтани хабарҳои фeyлиро нишон дода, дар айни замон кӯшиш кардааст, ки тарзи ташкили ин фeyлҳо ва муносибати маъноии ҷузъҳои онҳоро низ ошкор созад.⁴⁶

Дар асари Л. С. Пейсиков «Вопросы синтаксиса персидского языка» низ дар бораи хабар, хел ва тарзи ифодаи он, фарқи хабарҳои таркибии фeyлӣ аз хабарҳои таркибии номӣ маълумоти хеле батафсил сабт шудааст. Муаллиф хабарро ба чунин хелҳо тақсим мекунад: 1. Хабарҳои фeyлӣ; 2. Хабарҳои номӣ; 3. Хабарҳои фeyли номӣ; 4. Хабарҳои зарфӣ-нидой; 5. Хабарҳое, ки бо ғурӯҳи синтаксисии типии предикативӣ ифода ёфтаанд.⁴⁷ Ин тақсимог, ба назари мо, баъзе нуқсонҳо дорад, ки дар ин хусус дар ҷаҳон зарурӣ таваққуф хоҳем кард. Ҳоло фақат бо шарҳи назари ӯ ба хабарҳои содда иқтифо мекунем.

Дар китоб хабарҳои фeyлӣ ба ду — хабарҳои фeyлии содда ва мураккаб тақсим шуда, хабарҳое, ки аз ҳиссаҳои номии нутқ ва фeyли ёридиханда ташкил ёфтаанд, ба ғурӯҳи хабарҳои содда, хабарҳое, ки ҳар ду ҷузъашон фeyл аст, ба ғурӯҳи хабарҳои фeyлии мураккаб дохил карда шудаанд.

Чунин ба назар мерасад, ки дар ин таснифот хусусияти хабарҳои содда ва ғайрисодда пурра ба ҳисоб гирифта нашудааст: дар фeyлҳои таркибии фeyлӣ маънои асосиро яқе аз калимаҳои ифода менамояд, калимаи дигар дар онҳо ҳамчун ёридиханда, модификатор воқеъ шуда, ба калимаи асосӣ тобиши иловагии маъноӣ, пеш аз ҳама, маънои намудӣ, ҳамроҳ мекунад ва ҳол он ки дар хабарҳои ғайрисодда, ки бо ду фeyл ифода мешаванд, ҷузъи ёридиханда ҳам маънои аслии худро қаму беш нигоҳ медорад ва ғайр аз ифодаи маънои асосии хабар барои ифодаи маъноҳои модалӣ низ хизмат мекунад. Муҳимтар аз ҳама ин аст, ки хабарҳои ғайрисодда бо талаби сохти ҷумла ба вучуд меоянд ва ба ин вачҳ табдили онҳо бо як калима, ки дар хабарҳои содда имконпазир аст, қатъан мумкин нест.

Дигар аз ҷиҳатҳои мавриди баҳс дар асари Л. С. Пейсиков ин аст, ки вай фeyлҳои номии таркибиро ҳамчун воҳидҳои фeyлии фразеологӣ ба қалам додааст.⁴⁸ Ин фикр, ба назари мо, дар хусуси аксарияти қулли хабарҳои мазкур дуруст аст. Баъзе аз забоншиносони дигар масалан, проф. В. С. Расторгуева, низ ба ҳамин ақидаанд.⁴⁹ Воқеан ҳам, бисёр фeyлҳои номӣ ҳоло ҳамчун ибораҳои фразеологӣ маънохоеро ифода мекунанд, ки ба маънои реалии ҷузъҳои таркиби онҳо алоқаи сусти доранд. Дар баробари ин фeyлҳои номие низ ҳастанд, ки маънои аслии калимаҳои таркибӣ онҳо ҳанӯз ҳис карда мешавад. Чунончи, агар таркибҳои хунук хӯрдан, сар додан ва мисли инҳо як навъ хусусияти идиоматикӣ гирифта бошанд, фeyлҳои гӯш додан, тамошо кардан, ба хотир овардан, дар ҳайрат мондан ҳанӯз ба ин дараҷа нарасидаанд. Фeyлҳои лой кардан, рақс кардан, нигоҳ кардан ва амсоли инҳо аз маънои аслии худ чандон дур нарафтаанд. Бинобар ин, онҳо бо маҳфуз доштани маънои ҳиссаи номӣ ба осонӣ ба фeyлҳои содданомӣ табдил меёбанд: ловидан, рақсидан, нигаристан. Ҳаминро ҳам бояд гуфт, ки дар байни ин се ғурӯҳ девори хитой гузоштан мумкин нест, сарҳадди байни онҳо дар бисёр мавридҳо хеле қарин аст.

Аз баёни ин мулоҳизаҳо ҳулоса ҳамин аст, ки на ҳамаи фeyлҳои таркибии номӣ тамоми ҳосияти воҳидҳои фразеологиро қасб кардаанд.⁵⁰ Агар ин нуқта қобили қабул бошад, пас, аз баҳри ифодаи хабар бо фeyлҳои номӣ баромада, ба ҷои он масъалаи танҳо бо воҳидҳои фразеологӣ ифода ёфтани хабарро гузоштан чандон қобили қабул нест. Дар акси ҳол бо навъи фразеологии фeyлҳои номӣ маҳдуд монда, хели дигари онро аз доираи омӯзиш берун мегузорем.

Дар боло бештар дар бораи хабарҳои соддае таваққуф кардем, ки яқе аз ҷузъҳои онҳоро калимаҳои номӣ ташкил медиҳанд. Ҳоло дурусттар бубинем, ки ҳосияти хабарҳои соддаи бо фeyлу фeyл ифода ёбанда аз ҷиҳати иборат аст. Ин навъи хабарҳои содда аз ҷиҳати шакл ба хабарҳои соддае, ки бо шакли аналитикии фeyли содда ифода ме-

ёбанд, монанд аст. Фарқи асосии байни онҳо иборат аз ин мебошад, ки дар навъи дуом, баръакси навъи якум, ҳиссаи ёридиханда фақат бо ифодаи маъноӣ грамматикӣ маҳдуд намешавад, балки дар баробари ин ба чузъи асосӣ тобишҳои маъноӣ низ зам менамояд. Чунончи, дар ҷумлаҳои пӯли мо суخت рафт, нон-а луча кард-ъ хърдан гърифт, чузъҳои асосии хабар феълҳои суختан ва хърдан ба шумор мераванд. Қалимаҳои рафтани ва гърифтани бошанд, ин ҷо маъноӣ асосии худро қарда, ҳамчун модификатори феълӣ ба чузъи асосӣ тобиши маъноӣ илова кардаанд: рафтани амали субъектро аз ҷиҳати комилан, бевосита содир шудан, гърифтани шурӯъ шуда, бетанаффус давом кардани онро ифода кардааст.

Мо ба хабарҳои феълӣ соддаи гурӯҳи мазкур шаклҳои таркибии феълӣро дохил мекунем, ки дар онҳо феълҳои ёридиханда маъноӣ ибтидоии худро гум кардаанд. Он таркибҳои феълӣ, ки чузъи ёридихандашон маъноӣ аслии худро қисман нигоҳ доштаанд, дар фасли хабарҳои таркибӣ ва пайвасти таҳлил хоҳанд шуд.

Ҳоло ки хусусияти асосии ду навъи хабарҳои феълӣ содда муайян гашт, истифодаи ҳар кадоми онро дар шеваи ҷанубӣ алоҳида аз назар мегузаронем.

Хабарҳои феълӣ содда, ки бо феълҳои таркибии номӣ ифода ёфтаанд

Хабарҳои феълӣ, ки бо феълҳои таркибии номӣ ифода мешаванд, мисли забони адабӣ, дар шеваи ҷанубӣ низ, асосан, аз исми сифат ва феълҳои ёридиханда ташкил ёфтаанд. Ин нуктаро ҳам бояд гуфт, ки аз ду гурӯҳ қалимаҳои номӣ қисми асосиро исм фаро мегирад. Сифат хеле камистеъмом буда, шумораи феълҳои ёридиханда бо он низ маҳдуд аст. Дар бобати ба қор бурда шудани феълҳои ёридиханда ҳам шеваи мазкур бо забони адабӣ, асосан, мусондат дорад. Фарқи асосӣ дар вазифаи ҳамдигарро иваз кардан ва дараҷаи истеъмоли онҳо, яъне кам ё бештар истеъмом ёфтанишон нисбат ба забони адабӣ, мушоҳида мегардад.

Дар мисолҳои дасти мо дар ташкили хабарҳои феълӣ истифода ёфтани феълҳои ёридиханда зерин қайд шудааст: кардан; шудан; доштан; рафтани; дидан; задан; гирифтани; хърдан; андохтан; ёфтани; баромадан; доништан; бурдан; гуфтани; кашидан; гаштан; бастан; мондан; овардан; дидан.

Аз ин феҳрист феълҳои кардан, шудан, доштан, рафтани, додан, задан, гирифтани, хърдан, андохтан серистеъмом буда, бақияи онҳо хеле кам дучор мешавад.

Феълҳои ёридихандаи кардан. Ин феъл дар ифодаи хабарҳои феълӣ аз ҳама серистеъмом аст, ҳам бо исм ва ҳам бо сифат истифода мешавад. Таъдоди истеъмоли он бо исм назар ба сифат бештар мебошад.

Хабарҳое, ки аз сифату феълӣ ёридихандаи кардан сурат ёфтаанд, амали феълро бо тобиши маъноӣ тавсифӣ шарҳ медиҳанд. Ин хусусият дар он гурӯҳ таркибҳое, ки маъноӣ аслии сифат дар онҳо аён аст, хубтар ба назар мерасад. Чунончи: ина ғозир сафед менъм (к., Хумдон); дар вақти отам буд, ҳама ҷо сафед қадагӣ буд (ш-к., Ховалинг); бӯҳезим, ки сийоҳ-ум мекъна (к., Навдех).

Дар шеваи ҷанубӣ қалимаҳои хӯй, обӣ, роҳӣ ба сифати ҳиссаи номии хабарҳои феълӣ таркибӣ хеле серистеъмоманд ва ҳол он ки дар шеваи шимоли дар ин маврид феълҳои алоҳида ба қор бурда мешаванд: гъре-ра хӯй къ (ш-к., Ховалинг); ба йаке мърда-ра луч ови кард (ш-к., Ховалинг); шир-ш-а ови мекънан (в-к., Ҷиргатол); акам

мега, ки йа майда пахта роҳӣ кънӣ (ш-к., Шӯробдара); кай руган роӣ мекъна? (Роғ, Хӯчағалтон).

Исмҳое, ки бо феълӣ ёридихандаи кардан хабарҳои феълӣ сохтаанд, дорон маъноӣ гуногунанд. Қисми асосии онҳо бо феъл маҳлут шуда, бевосита амали фоилро далолат мекунанд: даври Николайнда дар ҳаму завоҷ-нда қор мекъна (в-к., Ҷиргатол); дев-а маҷбур қорд (ш-к., Ховалинг); ҳоли фаромуш-ът қордъм (ш-к., Ховалинг); ай ҳаму сън дърбин қати қоҳойи мо-ра нигоҳ қара меистод (к-х., Ҳисор).

Дар баробари ин исм ва феълӣ ёридихандаи кардан хабарҳоеро сурат медиҳад, ки то дараҷае соҳиби маъноӣ ҳосиятанд. Ин маънӣ дар исмҳои мураккаб, инчунин исмҳое, ки аз сифат сохта шудаанд, хубтар падида меояд. Баъзе аз ин хабарҳо, ки исми онҳо ихтисосро номбар мекунад, амали субъектро аз ҷиҳати таҳассус шарҳу эзоҳ медиҳанд: и-ра мома-ш ниғахвунӣ мена (ш-к., Шӯробдара); баҳчи ҳамита гаразгӯйӣ мекънӣ? (ш-к., Ёхсу); уҷа-да фақат ғалақорӣ, алафдъравӣ мекънан (к-х., Файзобод); шъмо даҳ сол райисӣ қайе (в-к., Ҷиргатол); йақта зан дар Қаротегин мегира, дар район муалимӣ қорд (в-к., Яҳакпаст).

Феълҳои ёридиханда кардан бо қалимаҳои рафтани, гузаронидан, пурсидан, гирондан, ки ба шакли феълӣ ҳол (бо суффикси он) меоянд, низ хабарҳои содда ташкил додааст: мъ съвоҷка-ра дина равон қордъм (Роғ, Хӯчағалтон); ина и қати гузарон қадагӣ (ш-к., Сарчашма); Иброҳим-а пурсона мена (к-х., Ҷалҷит); қироғ-а гирон қун (ш-к., Ғеш); алов-ъш-а гърён кънъм? (ш-к., Ховалинг); у ай дърав омад, партов гирон-ш къ! (Роғ, Қондара).

Дар як мисол қалимаи шинохтан дар шакли сифати феълӣ замони гузашта (бо суффикси-а) ба сифати ҳиссаи асосии хабар омадааст: ина нумури мошин-а шинохта қадъм (ш-к., Хонақо).

Ҳиссаи бисёр азими хабарҳои феълӣ содда бо феълӣ ёридихандаи кардан дар шеваи ҷанубӣ ҳам, мисли забони адабӣ, бо қалимаҳои тасвири ва таркибҳои такрор ифода меёбад. Аксарияти қуллии қалимаҳои такрор бо ҳиссаи феълӣ комилан ихтилот ёфта, воҳиди ягонаи лексикиро ташкил мекунанд. Ба ин ваҷҳ аст, ки онҳо дар алоҳидагӣ қариб истифода намешаванд: хестан, соп-соп қордан (ш-к., Ховалинг); гуштин-да дъл-ъм зъм-зъм мекъна (ш-к., Шехмизон); астъғунъм зъқ-зъқ мекъна (ш-к., Хонақои Боло); иморат-а титъ-пит қордастак (қ., Ялдамич); ҳамита бари ба бар қаан (ш-к., Хонақо).

Дигар аз ҷиҳатҳои фарқкунанда дар шеваи ҷанубӣ ба ҷои муридиҳои умумистеъмолии худ истифода шудани феълӣ ёридихандаи кардан мебошад. Дар мисолҳои мо вай чанд феълӣ ёридихандаро иваз кардааст.

Аз ҳама бештар феълӣ шуданро иваз менамояд. Дар ин вазифа қордан ҳамчун шудан дар ҳуди субъект мондани амалро ифода мекунад. Ин аст, ки, одатан, бе объекти бевосита, воқеъ мегардад ва ҳол он ки дар вақти дар вазифаи муқаррарии худ омадани вай ҳамеша акси ин ҳодиса рӯй медиҳад: ийо ба йақ қузаи ов сер намеқънан (ш-к., Ховалинг); ай дуғ сер қордӣ (ғ-к., Балҷувон); неке ҳаво сийодуд қад (к-х., Обигарм).

Дар хусуси сабаби пайдо шудани қисме аз ин таркиботи синтаксисӣ чунин таҳминро баён кардан мумкин аст: онҳо аслан дорон объекти бевосита бошанд ҳам, бо талаби ихтисори суҳан дар натиҷаи гузашти вақт аз ҷумла соқит шудааст. Дар забони ҳамоили тоҷикӣ — забони шугнонӣ бо конструкцияи мазкур ба қор бурда шудани ҷонишини худ дар мисоли зерин далели ин даъво шуда метавонад: узум ху сер ҷуд ман худамро сер қордам.⁵¹

Ғайр аз ин феълӣ ёридихандаи кардан дар хабарҳои феълӣ тар-

киби гоҳо ба вазифаи феълҳои ёридиҳандаи омадан, додан, гузоштан низ истифода мешавад: **йак йигити хъшруе хаст**, ки **Навас-ът мекъна** (ш-к., Хонақои Боло); **и-ра чавоб-ъш каан** (в-к., Хичборак); дар **Пум-бачи хабар кардум** (к., Шомирзоён); **омада, одамойи Файзовот-а шикаст карда меран** (к-х., Файзобод); **ай руйи хама, Гъргън нум-ъш кардан** (ш-к., Пушъёни Миёна).

Шакли инкории хабарҳои соддаи феълӣ бо кардан ғайр аз тарзи маъмул, яъне префикси **на-** гирифтани феъл (хавар накаан), **Боз ба тарикти зерин ифода меёбад**: феълҳои ёридиҳандаи кардан дар шакли сифати феълҳои замони гузашта (бо суффикси **-гӣ**) омада, пас аз он хиссаи **не** < нест истифода мегардад. Ин тарзи ифода дар шеваи шимолӣ бештар хоси гуруҳи лаҳҷаҳои Ленинобод ва Фарғона аст: **йак сол шид кори зур кардагӣ не** (к., Навдех); **хичка ма-да насихат кардаги-ш не** (ш-к., Ховалинг).

Феълҳои ёридиҳандаи шудан. Ин феъл дар ифодаи хабарҳои феълҳои содда бо хиссаҳои гуногуни нутқ ба қор бурда мешавад.

1. Бо исми омада, амал ва ҳолати субъектро ифода мекунад. Дар ин вазифа ғайр аз исми содда исми мураккаби гуногун, аз ҷумла исми мураккаби навъи копулятивӣ, ки аз такрори калима бо садоноки пайвандакунандаи **-о** сохта шудаанд, бисёр истифода мешаванд. Дигар аз хусусиятҳои муҳим дар ин бобат хамин аст, ки бисёре аз исми хоро калимаҳои шевагии дар байни шеваҳои ҷанубӣ, ҷануби шарқӣ ва забонҳои помирӣ муштарақ ташкил менамоянд: **хар ай гап пъшаймон шъд** (ш-к., Ховалинг); **найъмадӣ, мо хавос шидем** (ш-к., Саидон); **хамуча-да омадай, вай хавар нашидай** (к-х., Хисор); **йаке паронар шид** (ш-к., Ховалинг); **хар-шон да лой ғът шид** (к-х., Хисор); **уча йарч шидан** (ш-к., Токак).

2. Бо сифат омада, ҳолат ва амали субъектро аз ҷиҳати гуногун шарҳ медиҳад:

а) Амалеро мефаҳмонад, ки тобиши тавсифӣ дорад. Ин гуна хабарҳо бо сифатҳои аслии содда, сохта ва мураккаб, ки маънои аслии худро то дараҷаи пурра нигоҳ доштаанд, ифода меёбанд: **калхоз но-илоҷ шуд** (ш-к., Сарихосор); **гълундарт шидъм** (Роғ, Балуч); **чарх да болойи у ки истод, ба осонгарт мешава** (ш-к., Хонақои Боло).

б) Ҳолати субъектро мефаҳмонад. Сифатҳои, ки дар ин маврид хиссаи номии хабарро ташкил мекунад, аз исми бо ёрии суффикси **-ӣ** сохта шудаанд; **ман найратӣ шъдъм и овози кӣ-ай?** (ш-к., Ховалинг); **мъ фикрӣ шъдъм** (ш-к., Шӯробдара);

в) Амали субъектро аз рӯи равон шудани вай ба сӯе ифода мекунад. Ин гуна сифатҳо аз исми конкрет бо суффикси **-ӣ** сохта шудаанд: **самолот хавойӣ шъд** (ш-к., Ёхсу); **ахир мардаг ай хуна бурода адири мешава** (ш-к., Хонақои Боло); **чъроғ-а ғърамбид-ъ дашти шид райис** (ш-к., Токак).

3. Бо феъл ва феълҳои ҳол меояд. Ин навъи хабарҳои феълӣ хеле камистеъмом аст: **дар ами кишлоки мо омъхт шудӣ?** (Роғ, Хӯчағалтон); **йата-ш ғърйун меша** (ш-к., Ховалинг); **афанди хар-аш-да езим бор карда равун шид** (ш-к., Ховалинг).

Феълҳои ёридиҳандаи шудан дар ташкили хабарҳои феълҳои таркибӣ бо хиссаи номии нутқ гоҳо ба ҷои кардан истифода мешавад. Ин ҳодиса камистеъмом буда, дар материалҳои мо бо калимаҳои **хоб, та-аччуб** сабт шудааст: **бача-ра нофор кардӣ, мун хов шава** (ш-к., Ховалинг); **холи хов намешен, маелим?** (к., Қалъаи Нав); **охи таъҷиб шъдем, и чӣ орд-ай** (ш-к., Ховалинг).

Феълҳои ёридиҳандаи доштан. Хабарҳои соддаи феълӣ бо ин феъл

дар шеваи ҷанубӣ назар ба шеваи шимолӣ хеле серистеъмоманд: **ей чура, гуфтъм, намаки нукумат-а пос надошти** (ш-к., Кӯлдара); **точик мардъм хърга қати уқа шеел** (шугл) **надорад** (в-к., Чиргатол).

4. Феълҳои ёридиҳандаи задан. Феълҳои таркибии номӣ бо ин феълҳои ёридиҳанда дар шеваи ҷанубӣ дар ифодаи хабарҳои феълҳои содда серистеъмоманд. Он ғайр аз вазифаи асосии худ гоҳо ҷун муродифи феълҳои ёридиҳандаи кардан низ меояд. Хиссаи номии хабарҳо бо феълҳои мазкур, асосан, аз исми иборат аст: **фақат тоқиқ гап мезаним** (к., Шинглич); **чиготе хъш-ъш мийомад, чиг мезадак** (ш-к., Даштиҷум); **ма ҷум ай чо-ай, раҳгум задас** (ш-к., Ховалинг); **бад подшо хест фай-род зад** (к-х., Файзобод).

5. Феълҳои ёридиҳандаи гирифтани//ғърифтани. Дар мисолҳои мо танҳо бо исми омадааст. Дар баъзе аз ҷунин хабарҳо тобиши шурӯи амал, саршавии он низ хис мешавад. Феълҳои гирифтани дар таркибҳои ҷудогона ёридиҳандаи кардан-ро иваз намудааст: **раиси мо-ра чъшмдарт ғърғфта бъд** (ш-к., Дара); **дъто-ра ма-да те. бача, йа нохун кънъм, хоб-ам ғърифт** (ш-к., Кӯлдара); **моло-ра бите-ш ғъфта зора ғърғфт** (в-к., Хичборак); **симърг зад рафт къхи Қоф-да ватан ғърифт** (ш-к., Дарнайҷӣ).

6. Феълҳои ёридиҳандаи хӯрдани. Танҳо бо исми омада, дар хабарҳои тӯр хӯрдани, лат хӯрдани мисли забони адабӣ, аммо дар таркибҳои ғел хӯрдани (ғел задан) **ғумур хӯрдани** (умр дидан), **тарс хӯрдани** (тарсидан), **хавас хӯрдани** (хавас кардан) ва ғайра феълҳои ёридиҳандаи дигарро иваз намудааст: **дар айлоқи Бедара ош ба рӯи сабза ғел мехъ-ра-въ сабза ба руи ош** (ш-к., Ховалинг); **дар замони қадим-да одамо навад сол, сад сол умр мехърдани** (ш-к., Пушъёни Поён); **у ай ма тарс хърд** (ш-к., Ғеш); **уча уқа ҷоие нест, воре мардъм хавас мехъран** (ш-к., Ховалинг).

7. Феълҳои ёридиҳандаи андохтани//дохтани, додан, рафтани дар ташкили феъл-хабарҳои содда, асосан, бо забони адабӣ мусондат доранд. Фарқи ҷузъие, ки дар истеъмоли онҳо ба назар мерасад, ин аст, ки баробари калимаҳои умумихалқӣ бо калимаҳои шевагии низ таркибҳои месозанд. Дигар ин, ки баъзеашон дар ин шева, баъзи шеваи шимолӣ, бештар истифода мешаванд: **ай у занак фарзан найофтак** (к., Фаррух); **мо дърак найофтем** (к., Халқарф); **холи бърем шурм-он бъдоза ба чӣ мешава** (ш-к., Ховалинг); **дъсто-м пус дохтан** (в-к., Саридашт); **мъғамбир хъд-ш-а дур медозав-у хичи намега** (ш-к., Даштиҷум); **хъд-ъш баамал меша** (амал мекунад) **дав медоза** (ш-к., Шехмизон); **ҳай ғам мета ма-ра** (ш-к., Ховалинг); **ло-йа қарор натийе** (в-к., Чиргатол); **хамута ба лоқу лапар-ъш фър метан** (ш-к., Ховалинг); **ма хама дъмби йа кас-а хуй надодум** (ш-к., Шехмизон); **ҳар зайле ки нохун къни, арғъшт мерам** (ш-к., Ховалинг); **уҳо таги кърта фасонҷоп хов рафтан** (ш-к., Дахана).

8. Феълҳои ёридиҳандаи дидани, кашидани, овардани, мондани, гузарондани, доништан, номидани камистеъмом буда, дар ташкили хабарҳои феълӣ содда аз забони адабӣ фарқи казоӣ надоранд. Феълҳои гардидани танҳо бо калимаи шевагии фър истифода мешавад. Ҳоло баърои намуна аз ин гуна хабарҳо яқтоғӣ мисол меорем: **талбънда талбънда-ра шъм мебина** (к., Чафр); **дар Қуқон ҷувоз кашидем** (к., Чафр); **асп тур мийора** (ш-к., Ховалинг); **и тъшнаи ош мондай** (ғ-к., Балҷувон); **мусъфедо-йам сохти мо йод намедунан** (в-к., Ярхаб); **баед ай он интиҳоби почо-ра ғъзарондан** (ш-к., Қадучӣ); **ай хамин сабаб ғалқарф номидан-ъш** (к., Халқарф); **саръм фър мегарда** (в-к., Хичборак).

Калимаҳои номии хабарҳои феълии содда дар шакли ибора низ метавонанд воқеъ гарданд. Тарҳи асосии ин гуна ибораҳо дар ин вазифа, асосан, исму сифат, исму масдар аст. Онҳо танҳо бо калимаи пур дар шакли сифату исм меоянд.

Агар тарҳи ибора ба сурати исму сифат бошад, муносибати муайянкунандагӣ ифода меёбад: **и мошин ай търактир-да пъхастӣ зур ме-къна** (ш-к., Ховалинг); **мъ курпачаҳак-ъм-а авра астари нав каам** (ш-к., Ховалинг); **занак цолайи пърдард кард** (ш-к., [Кадучӣ).

Ҳиссаҳои номии хабарҳое, ки ба тарзи исму исм, исму масдар ифода шудаанд, асосан, муносибати пуркунандагӣ ва гоҳо ҳолиро ифода мекунанд: **оҳе, у кистайи қаламу дафтар-му кард** (в-к., Қалъаи Лаби Об); **тъшнаи ов шъдъм** (ш-к., Ховалинг); **ма хоҳиши рафтан доштъм** (ш-к., Хонақо); **фърчаи чойхъри надоръм** (ш-к., Ховалинг); **оли нийати йол рафтан дорум** (ш-к., Даштиҷум).

Дар ин гуна хабарҳо баъзан дар байни ҳиссаҳои номӣ ва феълӣ пайвандаки ки низ истифода мешавад: **ҳаваси зан-ъш ки кард, нишеб шъд умад** (ш-к., Ғелот).

Ибораҳо дар ҳиссаи номии хабар, чунон ки аз мисолҳои боло аён аст, байни худ бо изофат алоқа мебаранд. Дар баробари ин дар ифодаи муносибати объекти гоҳо чузъи тобеъ пасоянди-ро//ра низ дошта метавонанд. Ин ҳодиса аслан хоси алоқаи объект бо феъл дар шароити берун аз изофат буда, ҳангоми бо изофат дар дохили феълҳои таркибӣ истифода шудани он пасоянд бевосита бо вай ҳамроҳ омадааст. Чунончи, **бори ма-ра кардай** — ба ман бор кардай ё ма-ро бор кардай дар мисоли зерин: **йак одами дигар задай, бори ма-ра кардай**.

Ҳиссаҳои номӣ артикли -е низ мегирад, ки ҳам ба исм ва ҳам ба муайянкунандаи он метавонад васл гардад. Ин ҳолат махсусан дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави миқдору дараҷа бештар мушоҳида мегардад: **мо ачаб кори гандайе кардем** (ш-к., Ховалинг); **ича зан қимате ҳаст, ки г"рифта намешава** (ш-к., Мӯминобод); **ҳами шоли хамиқа шидане кад, ки навад-у хаш синтир шъд** (ш-к., Шехмизон).

Яке аз барҷастатарин хусусиятҳои хабарҳои феълии содда дар шеваи ҷанубӣ ин аст, ки онҳо ҷонишини энклитикӣ қабул мекунанд. Ҷонишини энклитикӣ дар ин маврид ҳам объекти бевосита, ҳам бавоситаро ифода мекунанд. Шеваи мазкур дар ин бобат анъанавӣ забони адабии пешинаро пурра нигоҳ доштааст. Бояд гуфт, ки дар тамоми мисолҳои мо, ғайр аз ҷумлаи **ба у мерава ғарз мена-му**, ки аз китоби А. З. Розенфельд гирифта шудааст, ҷонишинҳои энклитикӣ танҳо ба чузъи номии феъл пайваست шудаанд: **мо бьдар-ът намеқънем** (Роғ, Хӯчағалтон); **ошалф-мъ кардан, бедор шидъм** (к., Қамароб); **фан-му каран, ки хар чиз-ту меорем** (к., Навдех); **бъдав, фарйод-ъш къ к-х. Хисор**; **дидем, нишун-мон дод** (ш-к., Кадучӣ).

Дигар аз ҷиҳатҳои намоёни шеваи ҷанубӣ дар истеъмоли хабарҳои гурӯҳи мазкур аз он иборат аст, ки калимаҳои таркиби онҳо гоҳо ба тарзи инверсия воқеъ мегарданд. Ин ҳодиса фақат бо ҷои худро иваз кардани феъл ва ҳиссаи номӣ маҳдуд намешавад, балки аз ҳам хеле дур рафтани онҳо ва дар байнашон омадани аъзоҳои дигари ҷумларо низ дар бар мегирад. Дар шеваи ҷанубӣ аз феълҳои ёридиҳанда, ки дар боло зикр кардем, танҳо **кардан, задан** (хеле фаровон) ва **шудан** (камтар) дар ин шакл истифода шудаанд.

а) Мисолҳо бо феълҳои ёридиҳандаи **кардан**: **ку момаш йаке нава-сат-а къ нигоҳ, шави дъроз мегирйа** (ш-к., Ховалинг); **у-ра ба дъхтарй накард қабул** (ш-к., Дарнайчӣ); **Авлийокулбек аз Душанбе омад, हु-кум ба парондан кард** (к., Шомирзоён); **пири моикаш назар бар дайро кард** (ш-к., Ховалинг).

б) Бо феълҳои задан: **ш"кор мекадан, шурък-у съфедхорак-а ме-**

задан алов, собун мепъхтан (ш-к., Ғеш); **занак ича-ра зад қап, уча-ра зад қап, дига һайрон шъд** (ш-к., Кӯлдара); **хар зад һанг и лави шар рафт, бо зад һанг у лави шар рафт** (ш-к., Ховалинг); **задем сандал** (в-к., Кӯлҳо).

в) Бо феълҳои шудан: **ага санг йагон-та-да мезад, ба мешъд шар-мандагӣ** (ш-к., Пушъени Миёна); **ow-а ки мебаран, ду-се руз-да мешаван таслим** (ш-к., Дарбанд); **хуни һаром-ъш ки рехт, меша халос** (ш-к., Дарбанд); **хавар ай бачай ow бурдагӣ бишнавам** (ш-к., Кадучӣ).

Ҳодисаи ҷойбадалкунии чузъҳои хабарҳои таркибӣ бештар хосияти услубӣ дошта, барои ҷалб кардани диққати шунаванда ба амал меояд. Вай, асосан, дар баёни ҳодисаҳои аҷиб ва ифодаи суҳанҳои тантанавӣ дар услуби нақл истифода мешавад.

Хабарҳои феълии соддае, ки бо феълҳои таркибии феълӣ ифода ёфтаанд

Ин нави хабарҳои феълӣ ба ду гурӯҳ тақсим мешавад.

1. Хабарҳое, ки ҳар ду чузъашон дар як шакл воқеъ шуда, як хел тасриф мешаванд. Чунончи, **мембрем мерем, кардийан мондийан** дар мисолҳои зерин: **имруз йо пага мембрем мерем** (к., Қаҳдара); **хона даромадийан, ҳаминқа ғажде кардийан, ки бътун расво кардийан мондийан** (ғ-к., Зогнӯл).

Феълҳои ёридиҳанда дар хабарҳои таркибии гурӯҳи мазкур, асосан, пас аз чузъи асосӣ меоянд. Гоҳо акси ин ҳолат низ дида мешавад. Дар шеваи ҷанубӣ дар таркиби хабарҳои феълӣ мазкур чунон феълҳои ёридиҳанда истифода мешаванд: **гаштан, мондан, рафтан, додан, хестан, задан, гирифтани/гърифтани**.

Аксарияти ин феълҳо пас аз ҳиссаи асосӣ воқеъ мешаванд. Аз онҳо фақат феълҳои задан доимо пеш аз чузъи асосӣ меояд. Калимаи **гирифтан/гърифтани** ҳам пеш аз феълҳои асосӣ, ҳам пас аз он истифода мешавад: **се мойи зъмистон мехърдум мегаштум** (к., Ғофилобод); **ҳама-ра алдараш кардй мундй** (к-х., Роҳатӣ); **ҳама-ш мереза мерава** (к., Сангиҳо); **афгор шидай бърафтай** (ш-к., Дара); **ҳаму чойхона-ра колхос замистун-да бът кард дод** (в-к., Ҷиргатол); **йаг сад-ъ бист қишлоқ-а нум-ш-а гуфтъм додъм** (ш-к., Даҳана); **ба ай ҳамуҷа пийо да задъм омадъм** (ш-к., Дарнайчӣ); **чизе бъгуй, менависан мегъран-ъш** (ш-к., Хонақо); **мо-ра да гастиниса гирифт бурд** (ғ-к., Кангурт).

2. Хабарҳое, ки чузъи асосиашон ба сурати сифати феълӣ, чузъи ёридиҳандашон дар шакли гуногуни тасрифи воқеъ мешаванд: **бача-ҳо-ш хурда шиштан** (в-к., Яхакпаст).

Дар шеваи ҷанубӣ дар ин вазифа чунон феълҳои ёридиҳанда сабт шудаанд: **гаштан, дидан, гузаштан, рафтан, шиштан, гирифтани**: **моли калхос-а варзида гаштаестодем** (в-к., Ҷиргатол); **ку йаг ҷуволи ҳамира хуй карда бинъм** (ш-к., Ғелот); **рафико, иҷозат дихед, дар бораи муваффақиятҳои калхоз гуфта мегузарем** (к., Қалъанак); **ай ҳаму боз итари касал шуда бърафтъм** (ш-к., Ховалинг); **бачаҳо-ш амуно-ра хурда шиштан ҳамунҷо** (в-к., Ёзғанд); **Йозған-а печунда гърифт** (к., Марғзори Сир).

Дараҷаи истеъмоли ду хели хабарҳои соддаи мазкур дар шеваи ҷанубӣ яқинан нест. Навӣ аввал дар ҳамаи лаҳҷаҳои он як хел истифода мешавад. Ин шева дар ин бобат аз забони адабӣ ва шеваи шимолӣ, ки дар онҳо чунон хабарҳо ахёнён ба назар мерасанд, фарқи барҷаста дорад. Хели дуҷуми хабарҳои содда, бар хилофи нави якум, дар шеваи ҷанубӣ ниҳоят кам истеъмоли мешавад. Сабаби инро чунон шарҳ додан мумкин аст:

Якум ҳамин, ки онҳо дар забони мо таърихан чандон хос набуда, дар забони адабии имрӯза бо асарн забони зинда хусусияти умумӣ пайдо кардаанд.⁵² Дуюм ин ки, дар шеваи ҷанубӣ, чунон ки дар боло дидем, бар хилофи шакли сифати феълӣ+феъли тасрифӣ, шакли ҳар ду ҷузъаш тасрифӣ мустаъмал аст. Ба ин ваҷҳ табиист, ки барои иваз кардани шакли мавҷуда бо шакли нав эҳтиёҷи зиёд пайдо нашудааст.

Таъдоди истеъмоли хабарҳои соддаи навъи дуюм дар шеваи ҷанубӣ якранг нест. Вай дар лаҳҷаҳои бадахшонӣ ва роғӣ ниҳоят кам дучор мегардад. Дар доираи интишори лаҳҷаи ваҳъӣ-каротегинӣ бештар дар лафзи мардуми Ҷиргатол маъмул аст. Дар лаҳҷаҳои кӯлобӣ қисман дар лаҳҷаи шимолӣ (дар Мӯминобод ва Дарачӣ), қадре зиёдтар дар лаҳҷаи ғарбии Кӯлоб ба қор бурда мешавад.⁵³ Нисбат ба ин тар дар лаҳҷаи ғарбии Кӯлоб ба қор бурда мешавад. Муҳаққиқи ҷоҳо дар лаҳҷаҳои кӯлобии Ҳисор боз ҳам афзунтар аст. Муҳаққиқи лаҳҷаҳои Қаротегин А. З. Розенфельд, мисоле нишон надиҳад ҳам, таъкид менамояд, ки феълҳои таркибии мазкур «дар лаҳҷаҳои Қаротегин ниҳоят кам дучор мешаванд».⁵⁴ В. С. Расторгуева ба чунин ҳулоса омадааст, ки яке аз фарқҳои лаҳҷаҳои Қаротегин «дар набудани феълҳои таркибии феълӣ дар онҳост».⁵⁵ Мисолҳои мо, ки намунаи онҳоро дар боло овардем, нишон медиҳанд, ки ин воҳиди грамматикӣ, ҳар чанд хеле кам бошад ҳам, дар лаҳҷаҳои қаротегинӣ низ дучор мешавад.

Дар охири ин фасл дар бораи як навъи дигари хабарҳои феълӣ содда, ки аз масдар ва феълӣ ёридихандаи гирифтани ташкил меёбад, таваққуф мекунем. Ин ёридихандаи феълӣ якҷоя бо феълӣ асосӣ оғози амал, инчунин шуруъ шуда, муттасил давом кардани онро ифода мекунад.⁵⁶ Шеваи ҷанубӣ дар бобати истеъмоли ин гуна хабарҳо аз забони адабӣ ва шеваҳои дигар тафовут надорад: **хар хест-ъ куча-да рафтан гиръфт** (ш-к., Ховалинг); **у гап зада истодай, мъ навиштан гъръфтм** (ш-к., Ховалинг); **дъхтар хъд-ш-а қаландар кард, ай ақиби и рафтан гъръфт** (ш-к., Қафтархона); **ҷойи, ки шиштем, шиштан мегирем** (в-к., Қалъаи Лаби Об).

Хабарҳои феълӣ таркибӣ

Хабарҳои феълӣ таркибӣ аз бобати сурат ёфтани бо ду калимаи феълӣ ба хабарҳои содда бо феълҳои таркибии феълӣ ифодаёбанда монанд бошанд ҳам, ҳам аз ҷиҳати фаро гирифтани хели махсуси феъл, ҳам аз лиҳози мундариҷа аз онҳо фарқҳои ҷиддӣ доранд. Муҳимтарини ин фарқҳо иборат аз инҳост: 1) Дар хабарҳои таркибӣ ҷузъи асосиро шакли тасрифӣ ё шаклҳои ғайритасрифӣ феъл (дар навбати аввал масдар) ташкил менамоянд; 2) Ҷузъҳои ёридихандаи феълҳои ифодакунандаи хабарҳои таркибӣ маънои ибтидои худро қисман маҳфуз доштаанд. Бинобар ин, онҳо ба феълӣ асосӣ тобиши иловагии маъноӣ зам намуда, якҷоя бо он процесси ягонро мефаҳмонанд; 3) Феълҳои ёридиханда дар хабарҳои содда ба ҷузъи асосӣ бештар маъноӣ намудро илова мекунанд, аммо феълҳои ёридихандаи хабарҳои таркибӣ маъноҳои гуногуни модалиро мефаҳмонанд, ки дар зимни маъноӣ модалии реалӣ ё ғайререалии ҷумла ба зуҳур меоянд;

Хабарҳои таркибӣ дар забони форсӣ танҳо Л. С. Пейсиков дар ин бора маълумоти нисбатан батафсиле дода, саъй кардааст, ки фарқи хабарҳои мураккабро (бо истилоҳи *ӯ*) аз хабарҳои содда ва ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар забони форсӣ нишон диҳад. *У* дар ин кӯшиши худ муваффақияти ҷудогона ба даст дароварда бошад ҳам, дар шарҳи баъзе масъалаҳо, ба назари мо, қисман яктарафа рафтор кардааст.

Аввалин ҷизи баҳсталаб ҳамин аст, ки вай дар ҷумлаҳои **Па-йе руд-хане герефт нешаст; Аҳмадк зир-е дерҳте герефте о хабиде; Бегир бехаб таркибҳои герефт нишаст, герефте о хобиде, бегир бехаб-ро ҳамчун хабари мураккаби феълӣ маънидод намуда**,⁵⁷ бо ҳамин ду категорияи алоҳидаи синтаксисӣ — хабари содда ва хабари мураккабро бо ҳам омехтааст ва ҳол он ки ҳар кадоме аз ин хабарҳо бо хусусияти хос аз якдигар фарқ мекунад: дар хабарҳои содда феълӣ ёридиханда, чунон ки гуфтем, танҳо хосияти модификаторӣ дорад. Дар мисолҳои мазкур низ феълӣ гирифтани молики айнаи ҳамин хусусият аст. Аммо дар хабарҳои мураккаб ё таркибӣ, чи навъе ки баён шуд, феълӣ дуюм маъноӣ нисбатан мустақилро ифода менамояд.

Масъалаи дигаре, ки аз ҷиҳати гузориши худ бисёр ҷолиби диққат аст, шарҳи фарқи хабарҳои мураккаб аз ҷумлаҳои мураккаб ба шумор меравад. Ин масъала тадқиқоти махсусро талаб мекунад. Мо ҳоло ҳамин қадар мегӯем, ки дар ҷумлаҳои *У маҷбур аст кар кунад. У дуст дарад кар кунад; Педарам алогеманд нист ке ба Техрон баргарад; Амд ангештараш-ра бийаварад бирун; Саҳабхоне давид ҷойаш ра нешан бадеҳад ва мисли инҳо таркибҳои маҷбур аст кар кунад, дуст дорад кар кунад, алоқаманд нест ки ба Техрон равад, омад ангуштаринаш-ро биоварад берун ва давид ҷояшро нишон бидиҳад*ро ҳамчун хабари мураккаб шарҳ додан қобили қабул нест.

Ба ақидаи мо, ҷумлаҳои мазкур на содда, балки мураккабанд. Аз инҳо се ҷумлаи аввал мураккаби тобеъ ба пайрави пуркунанда буда, дуи дигар бо пайрави мақсад мебошанд. Ҷумлаҳои пайрави пуркунанда ба эзоҳи пуркунандаҳои сарҷумла, ки бо тақозои ихтисори суҳан зикр наёфтаанд, истифода шудаанд. Бинобар ин, шакли пурраи ин ҷумлаҳо дар таҳрири муътадил чунин аст: *У маҷбур аст ба он, ки кар кунад; Падарам алоқаманди он нест, ки ба Техрон баргарад; У ҳаминро дуст дорад (ё дуст медорад), ки кар кунад.* Дурустии ин ақидаро бо ҳамин далел низ исбот кардан мумкин аст, ки ҳангоми табдил додани ин ҷумлаҳои мураккаб ба ҷумлаҳои содда ҷумлаҳои пайрави онҳо дар шакли ибораҳои масдарӣ, ки пуркунандаи тафсиلىро ифода мекунад, воқеъ мегарданд: *У ба кар кардан маҷбур аст; Падарам барои рафтан ба Техрон алоқаманд нест (ё хоҳиш надорад); У кар карданро дуст медорад.*

Дар ҷумлаҳои мо, пайравашон мақсад аст, сарҷумла низ бо таълаби кӯтоҳбаёнӣ бе калимаи ҳамнисбати **барои он** сурат ёфтааст ва ғарна шакли комили он чунин ифода мегардад: **Соҳибхона барои он давид, ки ҷояшро нишон диҳад; У бо он мақсад омад, ки ангуштаринро аз дасти ӯ биёварад берун.** Ин ҷумлаҳои мураккаб низ ба ҷумлаи соддаи дорои иборати масдарӣ табдил меёбанд, ки ҳоли мақсадро ифода мекунад: **Соҳибхона барои ба вай ҷой нишон додан давид; Вай барои ангуштаринро аз дасти ӯ берун овардан омад.**

Л. С. Пейсиков феълҳои модалӣ боистан, хоستان, тавонистан ва синонимҳои онҳоро ҳамчун ҷузъи таркибии хабарҳои мураккаби феълӣ тафсир карда, аз он ба таъҷуб меояд, ки чаро В. С. Расторгуева дар ҷумлаи **Ман бояд равам калимаи боядро ҳамчун хисси хабар, аммо дар ҷумлаи Мехоҳам ҷизҳои наредонистагиамро ёд гирам мехоҳам-ро** ҳамчун ҷумлаи мустақил ба қалам додааст.⁵⁸

Ба фикри мо, таснифоти В. С. Расторгуева дар айнаи ҳол дуруст аст: калимаи **бояд** ин ҷо аз маънои аслии худ дур шуда, танҳо маънои модалӣ заруратро далолат кардааст. Баръакси ин хоستان ҳамчун калимаи мустақил ҷумлаи дигарро, ки пайрави пуркунанда мебошад, ба худ тобеъ намудааст.

Аз мулохизаи мазкур маълум мегардад, ки Л. С. Пейсиков дома-ни хабарҳои феълӣ мураккабро бисёр васеъ гирифта, дар зимни ин дар баъзе мавридҳо байни аъзои алоҳидан ҷумла, ҳатто, ҷумлаҳои алоҳида ва хабарҳои мураккаб фарқ нагузоштааст.

Аз гуфтаҳои боло ба хулосае омадан мумкин аст, ки масъалаи хабарҳои содда, таркиби ва мураккаб ё пайвасти феълӣ дар забонишно-барҳои содда, таркиби ва мураккаб ба шумор меравад.⁵⁹ Сани тоҷик аз масъалаҳои ҳалношуда ва бахсталаб ба шумор меравад.

Меъёри фарқкунандаи ҳар се навъи мазкур хабарҳои феълӣ ҳа-нӯз қатъӣ муайян карда нашудааст. Шартӣ муҳим дар ин бобат, чу-нон ки дар боло гуфтем, ба ҳисоб гирифтани таносуби маъноии байни ҷузъҳост. Феълҳои ёридиҳанда дар хабарҳои таркиби хели махсусро ташкил менамоянд. Ба ин гурӯҳ дар шеваи ҷанубӣ калимаҳои таво-нистан, шудан, хоستان, бонстан, даркор, лозим дохил мешаванд. Ха-барҳои таркиби бо ин калимаҳо маъноҳои мухталифи модалиро ифода мекунанд.

1. Имкониятро мефаҳмонанд. Ҷузъи асосии ҷунин хабарҳоро мас-дар, ҷузъи ёридиҳандашонро калимаҳои тавонистан ва шудан таш-кил менамоянд.

1) Бо тавонистан. Ҷои ин феъл дар таркиби хабар устувор нест; вай ҳам пеш аз ҷузъи асосӣ, ҳам пас аз он воқеъ мешавад: **говот-а чушида наметонъм** (ш-к., Ховалинг); **дига ниго дошта наметунем** (в-к., Ҷиргатол); **асп-ъм соф-ай, наметуна рафтан** (ш-к., Ховалинг); **ман ин хел боз наметунам навиштан** (к., Навдех); **тарма ки омад, роҳ-ро банд мекина, мошин наметона омадан** (бд., Андароб).

Аз ин ду тарз ходисаи аввал, яъне пас аз феълӣ асосӣ омадани тавонистан дар ҳамаи лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ маъмул ва серистеъмол буда, аммо пеш аз хабар истифодаи шудани он нисбатан камтар ба назар мерасад.

Масдар дар таркиби хабарҳои мазкур дар ду шакл — шакли пур-ра ва ноқис дучор мешавад. Шакли пурраи он дар лаҳҷаҳои бадахшо-нӣ ва қаротегинӣ сабт шудааст. Шакли масдари ноқис, баръакси ин лаҳҷаҳо, дар лаҳҷаҳои кӯлобӣ, роғӣ ва кӯлобии Ҳисор ниҳоят серис-теъмол ба шумор меравад. а) Мисолҳо бо шакли пурраи масдар: **ута нагу, ман тарҳ-а чам-а буровардан метунъм** (к., Шинглич); **саломат наметуна омадан** (бд., Гармчашма); б) Мисолҳо бо масдари ноқис: **шъфир-а фърухта натонистай** (ғ-к., Данғара); **усто Қърбон-а йофта натонистъм** (ш-к., Мӯминобод); **тув-ъ мо пул бӯроварда метонем** (к., Обигарм); **соф хеста наметонъм** (Роғ, Хӯчағалтон).

Дар мисолҳои мо таркиби масдари беванд ба феълӣ тавонистан (амсоли метавон гуфт) ва ба шакли тасрифӣ омадани ҳар ду ҷузъ (ҳамчун метавонам хонам) дарҷ наёфтааст.

Як ходисаи намоёни шевагӣ дар бобати истеъмоли хабарҳои тарки-би бо феълӣ модалӣ тавонистан дар шеваи ҷанубӣ ин аст, ки онҳо бандакҷонишинҳои шахсӣ-соҳибӣ қабул мекунанд. Бандакҷонишинҳои шахсӣ-соҳибӣ, ки дар ин маврид объектро ифода мекунанд, ҳам ба ҳис-саи асосӣ ва ҳам ба феълӣ модалӣ васл меёбанд: **ба пъл кати харида наметуни-ш** (к., Қалъанак); **ҳами зону-м дарманд-ай, рос каа-ш наме-тонъм** (ш-к., Ховалинг).

2.) Бо феълӣ шудан. Ҳиссаи асосии хабарҳои таркибиро бо феълӣ шудан низ масдар ташкил менамояд. Ҷумлаҳои, ки хабарашон бо мас-дар ва феълӣ шудан сурат гирифтааст, яктаркибаи бешаҳс ба шумор меравад.

Масдари хабарҳои таркибии мазкур, асосан, пеш аз феълӣ тасри-фӣ истифода мешавад. Вай дар мисолҳои мо ҳам ба сурати комил ва ҳам ба сурати ноқис қайд шудааст. Шакли ноқис, асосан, ҳоси лаҳ-ҷаҳои Қулоб, Роғ ва кӯлобии Ҳисор мебошад: **бепъл г"рифта намеша-**

ва (ш-к., Мӯминобод); **иҷа йа калоти кърте-ай, ки ҳамбида намеша** (ш-к., Ҳхсу); **ай хона бӯромада намешава** (Роғ, Хӯчағалтон); **забони пъшт-ра фамидан меша-ъ неки шар-шари бад мегуя** (ш-к., Кафтар-хона); **ага адирӣ шаван, дига мошин ёфтан намеша** (ш-к., Хонаҳои Боло); **ҳамин руз рузи қъшинги хънъки аст, ки баромадан намешавад** (к., Қазнок).

Хабарҳои таркиби бо феълӣ шудан низ гоҳо бандакҷонишини шахсӣ-соҳибӣ мегиранд, ки объектро ифода мекунанд: **ҳозир намеша-ва-ш хурда** (в-к., Ярҳаб).

2. Хоҳиш ва ниятро мефаҳмонанд. Ҷузъи тобеи ҷунин хабарҳо бештар аз калимаи хоستان иборат мебошад. Ҳиссаи асосии хабарҳои таркиби бо ин феъл низ аз масдар иборат аст: **хокистари куча ши-дан-а талаб доръм-ъ ҳами зан-а дидан намехоҳъм** (ш-к., Дарбанд).

Айни ҳамин маънӣ дар шеваи ҷанубӣ бо ду тарзи зерин низ ифо-да меёбад: а) таркибе, ки аз сифати феълӣ-феълӣ ҳол (бо суффик-си -он) ва феълӣ шудан//шъдан сурат ёфтааст: **и кампир мърдан пас йак дъ-се зан-а гиръм шъдъм, зано наг"рфтан-ъм** (ғ-к., Давлатшоён); б) таркибе, ки дар қолиби сифаи хабарӣ (шакли ҳозира-оянда) ва шар-тӣ-хоҳишмандӣ (бештар дар шакли якум) ва калимаи **гъфтан** воқеъ мегардад: **ҳас-а мегъръм гъфтем, замбър газидъм** (ш-к., Ховалинг); **бор кънъм гъфтъм, ки яке қипданъм** (ғ-к., Қангурт).

3) Зарурат ва лозимиятро мефаҳмонанд. Ҷузъи ёридиҳандаи ҷу-нин феълҳоро бояд ва калимаҳои илтизомии даркор, лозим ташкил менамоянд.

а) Бо калимаи бояд, ки дар ду шакл — ҳам дар шакли решагӣ, ҳам бо гирифтани префикси ме- ба сурати **мевоя** дучор мешавад. Шакли **мевоя** дар мисолҳои лаҳҷаҳои бадахшонӣ сабт шудааст; хе-ли решагӣ барои ҳамаи лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ умумист. Ҷузъи асосии ин гуна хабарҳо ҳамеша ба сурати тасрифӣ воқеъ мешавад. Мавқеи ҷузъи ёридиҳанда мудом пеш аз ҷузъи асосист: **ҳами йа-ду руз-да бойад бӯзоя** (к., Пору); **бегайӣ бойад бӯрава** (к., Ҳакимӣ); **мевоя имруз бийойӣ** (бд., Андароб).

б) Бо даркор ва лозим. Аз ин ду калима даркор серистеъмол бу-да, лозим камтар истифода мешавад. Вай, асосан, аз гуфтори зиё-иён ба қайд гирифта шудааст. Ин калимаҳо ҳамеша бо масдар, ки дар аввали таркиб воқеъ мешавад, ба кор бурда мешаванд. Доираи интишори хабарҳои мазкур васеъ нест: онҳо бештар дар лаҳҷаҳои кӯ-лобии Ҳисор ва ваҳий-қаротегинӣ дучор мешаванд. Ҷумлаҳои, ки ин хабарҳо ба кор бурда мешаванд, ҳамеша яктаркибаи бешаҳсанд: **акъ ҳаму-ра барвахтар каан даркор** (к-х., Файзобод); **исканапайван кар-дан даркор** (к., Самсолиқ); **гап-а кам кардан даркор** (к-х., Роҳатӣ); **дига ов додан лозим не** (к., Хумдон); **нақи одамо-нда хъбӣ кардан ло-зим** (в-к., Ҳоит).

Хабарҳои пайваст

Ин гуна хабарҳо бештар аз ду феъл сурат меёбанд. Дар онҳо ҷузъи ёридиҳанда маънои аслии худро нисбатан пурратар нигоҳ дош-та, бо ҳамроҳии ҷузъи асосӣ ҷараёни ягонаи амалро, ки яклухт ва ҷудонопазир аст, ифода мекунанд. Хабарҳои пайваст ҷи аз бобати ба вучуд омадан бо талаби ҷумла, ҷи аз ҷиҳати ифода ёфтан бо ду ка-лимаи феълӣ, ки қолиби асосии онҳост, ҳарчанд ба хабарҳои таркиби шабеханд, аммо бо чанд хусусият аз онҳо фарқ мекунанд. Шарҳи ин тафовутҳо иборат аз инҳост:

1. Ҷузъи асосии хабарҳои таркибиро, ҷунон ки гуфтем, бештар масдар ва қисман феълҳои тасрифӣ ташкил мекунанд ва ҳол он ки ин

ифода меёбанд. Шеваи чанубӣ дар ин бобат аз шеваи шимолӣ бо ду хусусият фарқ мекунад: а) дар ин шева ба сурати тасрифӣ омадани ҳар ду феъл қондаи асосист; б) феълҳо ҳамчун нормаи умумии ин лаҳҷаҳо бештар бо префикси бъ (аксар яке аз қузъҳо) воқеъ мегарданд: ай хаму алболуо иқа бъшу, бъгӣ бийо (ш-к., Ховалинг).

Дар хусуси хабарҳои пайваст ба сифати чамъбаст ҳаминро бояд хотирнишон кард, ин онҳо, аз як тараф, ба хабарҳои феълии таркибӣ, аз тарафи дигар, ба хабарҳои чида қаробат дошта бошанд ҳам, лекин бо ҷиҳатҳои махсус ҳам аз ин, ҳам аз он фарқ мекунанд. Фарқи асосиашон аз хабарҳои таркибӣ чунин аст: дар хабарҳои таркибӣ феъли дуҷум, ҳамчун ҳиссаи ёридиҳанда, ба замми ифодаи маънои грамматикӣ хабар (сиға, замон, шахс ва шумора), маънои модалиро низ фаро мегирад. Аммо дар хабарҳои пайваст вай маънои нисбатан мустақиле дошта, ба ин вачҳ, ҳамчун хабари дуҷумдараҷа, хабари пайрав амал мекунад. Ин аст, ки мо дар таснифи хабарҳои феълӣ на ҷиҳати зоҳирӣ, балки мундариҷаро ба назар гирифта, хабарҳоеро, ки аз ду ё се калимаи феълӣ ташкил ёфтаанд, вобаста ба дараҷаи нигоҳ дошта шудани маънои аслии ҳиссаи ёридиҳанда ба гурӯҳи хабарҳои содда, таркибӣ ва пайваст ё дугонаи феълӣ ҷудо намудем.

Аз рӯи ин меёр ҳиссаҳои дуҷумдараҷаи хабарҳои пайваст аз феъли ёридиҳандаи хабарҳои таркибӣ қомилан фарқ карда, ба хабарҳои чида, ки баробармаъно буда, байни худ муносибати пайваст доранд, наздикӣ пайдо мекунанд. Аммо мавҷуд набудани муносибати синтаксисӣ дар байни қузъҳо ва нисбатан сушт шудани маънои реали дар яке аз онҳо ҳамчун муҳимтарин аломати грамматикӣ хабарҳои пайвастро аз хабарҳои чида фарқ мекунонанд. Ин хусусият дар онҳо бо қондаи дигари грамматика — тартиби калима мустақкам гаштааст: ҳиссаҳои хабари пайваст аз ҷиҳати мавқеъ асосан устувор буда, таъдиди ҷо дар онҳо боиси таъбири маъно мешавад ва ҳол он ки дар аъзоҳои чида иваз кардани ҷои калима ба хусусияти синтаксисии онҳо зиёне намерасонад. Дигар аз аломатҳои фурқунанда дар ҷиҳати фонетикӣ ба назар мерасад. Паузаи байни хабарҳои пайваст, бар хилофи паузаи байни хабарҳои чида, қариб ҳиснашаванда аст. Ин хусусият, махсусан, ҳангоми ба сурати сифати феълӣ омадани ҳиссаи якум хеле равшан дарк мешавад. Ҳамаи ин ҷиҳатҳо боиси он шудааст, ки ду феъл (яке аз онҳо бо маънои луғавии қисман суштшуда ё нисбатан баробархуқук) дар як ҷо воқеъ шуда, яклухт ягонагии маъноӣ ва грамматикиро ташкил намоянд.

Ҳиссаҳои хабарҳои пайваст ё дугона ҳамин ки аз ҳам дур шудаанду дар байни онҳо аъзои дигари ҷумла ворид гашт, хусусияти мустақил пайдо намуда, ҳар қадом ҳамчун хабари алоҳида ба зухур меоянд. Дар ин хусус зикри мулоҳизаҳои зерини Н. Маъсумӣ бамаврид аст: «...Таркиби баробармаънои феълҳои мураккаби ҳоли дар мавридҳои ҷудогона аз ҳам ҷудо мешаванд ва ҳар як ҳисса ифодакунандаи маънои мустақил — амал ё ҳоли мустақил шуда мемунад. Ин ҳол танҳо дар сурате воқеъ мегардад, ки дар ҷумла бо пурқунанда ва ҳолшарҳкунандаҳои ҷудогона омадани ҳар қадом қисми таркибии мустақилмаънои феъли мураккаби ҳоли зарурат дошта бошад».⁶⁴

Ҳоло барои тасдиқи фикр мисолҳои зайлро ба сифати қиёси ҳамдигар зикр мекунем: а) дидъм, ки бо ҳамбида умад; б) ай Кафтархона ҳамбидан, шәр рафтан (ш-к., Ховалинг); а) бачам, бъра, йа дуғи дъгар-ам бъгӣ бъйо; б) бад бача хари хъд-ъш-а гърифтас, хонай вош-а умадаст (Роғ, Хӯҷағалтон); а) бъра, йаг лав нун бърор бъте; б) коса-ра бъшу, апа-т-а оw бъте (ш-к., Сарихосор).

Чанд сухан доир ба фарқи хабари номӣ аз хабари феълӣ

Дар адабиёти илмӣ забоншиносӣ тафовути хабари номӣ аз хабари феълӣ пурра ва қатъӣ муайян карда нашудааст. Таърифоте, ки дар ин хусус дар китобҳои дарсӣ мазкур аст, далели ин даъво шуда метавонад. Масалан, Е. М. Галкина-Федорук дар бораи хабарҳои феълӣ ва номӣ қондаи зеринро лоиқ дидааст: «Хабар феълӣ ва номӣ шуда метавонад. Хабаре, ки бо шаклҳои феълӣ ифода ёфтааст, амал ва ҳолатро мефаҳмонад. Хабаре, ки бо ҳиссаҳои номии нутқ ифода шудааст, хосият ва аломати предметро, ки мубтадо дорон он аст, мефаҳмонад».⁶⁵

Аз ин таъриф равшан аён аст, ки муаллиф ифодаи ҳолатро на мансуби хабари номӣ, балки хоси хабари феълӣ донистааст. Бар хилофи ин А. Н. Гвоздев ифодаи ҳолатро махсуси хабари номӣ фаҳмида, навиштааст: «Дар ин ҳолат (дар ҳолати бо сифат ифода ёфтани хабари таркибӣ. — Р. Ф.) хабар ба мубтадо характеристикаи сифатӣ медиҳад ё ҳолати онро ифода менамояд».⁶⁶

Дар асарҳои, ки дар хусуси забонҳои тоҷикию форсӣ навишта шудаанд, дар шарҳ ва муайян кардани фарқи хабари номӣ аз хабари феълӣ манзараи зеринро мебинем: қариб ҳамаи мутахассисони забони тоҷикӣ, ки дар ин бора баҳс кардаанд, фарқи хабарҳои номӣ аз хабарҳои феълӣ, пеш аз ҳама, дар шакли ифода мушоҳида намуда, ба чунин хулоса омадаанд, ки «ба сифати хабарҳои номӣ, гайр аз феъл дигар анвои калимаҳо омадан мегиранд».⁶⁷ Абдулғанӣ Эшонҷонов ин масъаларо амиқтар шарҳ дода, ба хулосаи зерин омадааст: «Як фарқи барҷастаи хабарҳои феълӣ аз хабарҳои номӣ дар ҳамин аст, ки онҳо ба воситаи сиғаҳои феъл ифода меёбанд ва дорон шахсу шумораю замон мебошанд. Тафовути дигари хабарҳои феълӣ аз хабарҳои номӣ боз дар он аст, ки аксарияти хабарҳои феълӣ дорон ягон хел объект ва ҳол мебошанд ва дар баробари ин бо субъекти худ дар шахсу шумора мувофиқат мекунанд».⁶⁸

Ба фикри мо, ин мулоҳиза андак тавзеҳ мецоҳад. Аввал ҳамин, ки хабарҳои номӣ гарчи бо сиғаҳои феълӣ ифода наёбанд ҳам, ифодаи категорияҳои феълии замон, шахс, шумора ва сиға дар онҳо низ бегона нест. Чунончи, дар ҷумлаҳои **Ҳаво соф аст, Ҳаво соф буд**, хабарҳои **соф аст, соф буд**, аломати фоилро дар ду замон ва сиғаи хабарӣ ифода карда бошанд, хабарҳои **соф бошад, соф будагист** дар ҷумлаҳои **Ҳаво соф бошад... Ҳаво соф будагист** ин аломатро дар сиғаҳои шартӣ-хоҳишмандӣ ва эҳтимоли ифода кардаанд. Пас, хабарҳои номӣ низ дорон аломатҳои асосии предикативӣ — шахс шумора ва замонанд, ки ду навъи мазкури хабарро аз ҳам ҷудо не, балки наздик мекунанд. Фарқи асосӣ дар он аст, ки дар хабарҳои феълӣ ин ҷиҳатҳо хеле инкишоф доранд.

Дигар ин, ки хабарҳои феълӣ вобаста ба мундариҷаи сухан, дар воқеъ, ҳол ва объект гирифта метавонанд. Аммо ин хислат барои баъзе аз хабарҳои номӣ низ чандон бегона нест. Дар ҳамин асос, гуфтан мумкин нест, ки он ду далеле, ки А. Эшонҷонов чун аломати фарқкунандаи хабарҳои феълӣ аз хабарҳои номӣ овардааст, моҳияти масъаларо пурра фаро намегирад. Ин фарқҳо, ки дар як навъи хабар бештар, дар дигараш камтар воқеъ мегарданд, танҳо ҷиҳати дуҷумдараҷа ба шумор мераванд.

Ба назар чунин мерасад, ки дар таъин кардани навъҳои хабар ҳам маънӣ ва ҳам шакл — тарзи ифодаро якҷоя ба ҳисоб гирифтани лозим аст. Аз ин нуқтаи назар, хабарҳои феълӣ субъекти худро аз ҷиҳати амал ва ҷараёни он шарҳ медиҳанд. Ба ин вачҳ заминаи морфологияи

ифодаи онҳо феъл аст. Баръакси ин хабарҳои номӣ барои шарҳи тавсифии мубтадо ба кор бурда мешаванд. Аз ин ҷиҳат, ин хели хабарҳо ба муайянкунандаҳо, ки низ барои тавзеҳи сифати предмет истифода мешаванд, қаробат доранд. Беҳуда нест, ки дар вазифаи хабари номӣ ҳам, асосан, он ҳиссаҳои нутқ меоянд, ки дар ифодаи муайянкунанда ба кор бурда мешаванд. Дар ин масъала мулоҳизаи зерини А. Аренде, ки дар пайравии таҳрири акад. А. А. Шахматов гуфтааст, бисъёр қобили тавачҷӯх мебошад:

«Дар ҷумлаҳои адъективӣ хабар аз сифат ё ҳиссаҳои дигари нутқ, ки ба вазифаи адъективӣ меоянд, махсусан аз зарф, ки аз сифат шакллан фарқ надорад, иборат мешавад. Ба ин тариқа, ба вазифаи хабар ҳиссаҳои нутқе метавонанд истифода шаванд, ки барои ифодаи муайянкунанда меоянд. Ҳодисаи охир аз хешии функционалӣ, наздикии хабар ва муайянкунанда гувоҳӣ медиҳад. Воқеан ҳам, муносибати атрибутивӣ, яъне муносибати байни калимаи муайяншаванда ва муайянкунандаи он, метавонад, ҳамчун муносибати предикативӣ фаҳмида шавад».⁶⁹

Аз рӯи тафсири мазкур фарқи хабари номӣ аз хабари феълӣ, дар он аст, ки вай дорои хосияти номӣ ва тавсифӣ буда, мавсуфи худ — мубтадоро, пеш аз хама, аз бобати хислат ва аломат шарҳ медиҳад. Чунин фарқи маъноӣ, яққоя бо фарқҳои шаклӣ имконият медиҳанд, ки ду хели мустақили хабар — хабарҳои номӣ ва феълӣ, ки баъзе аз онҳо бо ҳам хеле шабеҳанд, ба осонӣ ҷудо карда шаванд. Аз ин нуқтаи назар, хабарҳои сайру гашт менамуданд, нигоҳ кард ва мисли инҳоро дар ҷумлаҳои **Кабҳои дарӣ гоҳо бар тега ва гоҳо дар камар сайру гашт менамуданд;**⁷⁰ **Ёдгор баргашта ба ҷои худ нишаста, ба падараш нигоҳ кард**⁷¹ на ба гурӯҳи хабарҳои номӣ, балки ба қатори хабарҳои феълӣ даровардан ҷоиш аст.

Далели ин ақида аз инҳо иборат аст: 1) Хабарҳои мазкур субъектро аз ҷиҳати иҷрои амал шарҳ додаанд, на аз бобати хосият ва аломат; 2) дар онҳо ҷузъи феълӣ маънои луғавии худро тамом аз даст надодааст. Аз ин сабаб ин таркибҳо дар морфология ҳамчун феълҳои таркибии номӣ маънидод мешаванд.

Ҳаминро низ бояд хотирнишон кард, ки истилоҳи хабарҳои номӣ, ки дар грамматикаҳои нормативӣ ба кор мебаранд, бо таснифоти морфологияи ҳиссаҳои нутқ чандон мувофиқ намеояд: ба гурӯҳи ҳиссаҳои номии нутқ, чунон ки маълум аст, исм, сифат, ҷонишин ва шумора дохил мешаванд, аммо ба қисмати хабарҳои номӣ ғайр аз ин ҳиссаҳои нутқ зарф, сифати феълӣ ва масдарро мансуб медонанд ва ҳол он ки зарф аз хусусияти номӣ барӣ буда, сифати феълӣ ва масдар дорои ҳар ду хусусият — ҳам хусусияти номӣ ва ҳам феълӣ мебошанд. Хосияти феълӣ масдар ва сифати феълӣ, вобаста ба ин фарқи онҳо аз хабарҳои сирф номӣ, бо ҳамин низ тақвият меёбад, ки ҳар ду ҳам метавонанд, дорои объекти бевосита бошанд. Аз тарафи дигар, масдар ва сифати феълӣ гоҳо дар вазифаи ҳиссаи асосии хабар — предикатив ҷиҳати номии худро равшан зоҳир намуда, субъекти ҷумларо аз бобати хислату аломат шарҳ медиҳанд.

Ҳоло барои тасдиқ ин иттиҳоди вазифаҳои синтаксисии сифати феълӣ ва масдарро каме батафсилтар аз назар мегузаронем.

Сифатҳои феълӣ замони ҳозира, ки бо суффикси **-о, -он, -анда**, сохта мешаванд, дар забони адабии имрӯза дорои хусусиятҳои мухталифанд. Аз онҳо шакле, ки бо **о** ташкил меёбад, бештар адъективонида шудааст.⁷² Бинобар ин, вай дар ифодаи хабарҳои номӣ ба тарзи фаровон ба кор бурда мешавад. Хабарҳо бо ин навъи сифати феълӣ ҳамчун сифатҳои тавсифӣ мубтадоро аз ҷиҳати аломат эзоҳ медиҳанд. Ин аст, ки дар чунин мавридҳо сухан на дар бораи бо сифати феълӣ ифо-

да ёфтани хабар, балки дар бораи ин меравад, ки сифати феълӣ ба сифат табдил ёфта, вазифаи онро адо мекунад. Чунончи, калимаҳои **зебо ва бурро** дар ин ҷумлаҳо: Қомати вай бисъёр зебо буд; Овози тарафдорони сулҳу амният бурроост (М. Миршакар).

Шакле, ки бо суффикси **-он** сохта мешавад, бештар хосияти феълӣ холи, зарфӣ, қисман хусусияти сифати пайдо кардааст. Аз рӯи ду ҷиҳати аввал вай ҳамчун ҳоли тарзи амал ба кор бурда шавад, аз рӯи хусусияти сифатиаш ҳамчун хабари номӣ истифода мегардад. Проф. Д. Тоҷиев дар ҷумлаи **Абр гирёну лолаҳо хандон, Бод ларзону сабзаҳо рақсон** нишон додааст, ки ин ҷо калимаҳои **гирён, хандон, рақсон, ларзон** хабари номиро ифода кардаанд.⁷³ А. Эшонҷонов ҳам дар хусуси ифода ёфтани хабар бо калимаҳои мазкур ва амсоли онҳо дар ҳамин ақида мебошад.⁷⁴ Дар воқеъ, сифатҳои феълӣ мазкур мубтадоро аз ҷиҳати аломат шарҳ додаанд. Фарқи онҳо дар ин бобат аз сифат иборат аз он аст, ки аломати ифода кардашон тобиши ҳолатро дорост. Аз ин ҷиҳат, ин гуна калимаҳо (гирён, хандон, рақсон, ларзон) бо айни матн мазкур ба гурӯҳи хабарҳои феълӣ дохил кардани Б. Ниёзмухаммадов⁷⁵ ба ҳақиқати масъала мувофиқ нест.

Дар сифатҳои феълӣ бо **-анда** сохташаванда хусусияти сифати феълӣ бештар маҳфуз мондааст. Ба ин сабаб, нисбат ба ду шакли аввал бештар ба вазифаи асосии худ истеъмом мешаванд. Дар ҷумлаи ин вазифаи онҳо, асосан, ҳамчун муайянкунанда падид меояд. Дар айни ҳол ин навъи сифати феълӣ замони ҳозира низ ба сифат ва исм табдил меёбад, ки аз рӯи чунин хусусият ҳамчун ҳиссаи асосии хабарҳои номӣ ба кор бурда мешавад. Дар ин маврид вай «хусусияти предикативии худро барҷаста зоҳир менамояд».⁷⁶ Дар хусуси ҷараёни гузаштани сифати феълӣ замони ҳозира бо **-анда** ба сифат, фарқи маъноии вай аз сифатҳои холис чунин қайди Д. Тоҷиев ҷолиби диққат аст:

«Дар забони тоҷикӣ ҷараёни фавқуллода фаъоли гузаштани сифати феълӣ ба сифат ва исм ба амал омада истодааст. Махсусан, сифатҳои феълӣ яққо, ки бо калимаи эзоҳӣ тафсил наёфтаанд, ба осонӣ ба сифат табдил меёбанд. Ғайр аз ин, истифодаи шакли мазкур дар ифодаи маъноӣ ҳамзамонӣ бо амале, ки ба воситаи феълӣ тасрифӣ адо шудааст, маъноӣ замони онро заиф намуда, барои гузаштани сифати феълӣ ба сифат имконияти хуб медиҳад. Рост аст, ки дар ин ҳол бар хилофи сифат, ки аломатро ба тарзи статикӣ ифода менамоянд, сифати феълӣ бо **-анда** ҳамчун сифати амал аломатро чун амал, чун процесс тасвир мекунад».⁷⁷

Табиист ки, ҳангоми чун сифат хабари номиро ифода кардани сифати феълӣ замони ҳозира бо суффикси мазкур ин фарқи маъноии он аз сифати сирф комилан нигоҳ дошта мешавад, яъне хабарҳои номӣ дар ин маврид аломати мубтадоро тарзе шарҳ медиҳанд, ки дар ҷараён аст. Чунончи, калимаҳои **поянда** дар байти зерини М. Турсунзода:

Не, ҳамагӣ зиндаю пояндаанд,
Зиндаи имрӯзаю ояндаанд.

Сифати феълӣ замони гузашта низ дар ҷумлаи вазифаҳои гуногуни синтаксисиро адо мекунад. Чунончи, шакли бо суффикси **-а** сохташуда дар роли муайянкунанда, ҳол ва хабар ба кор бурда мешавад. Дар ифодаи хабар ҳам хабари номӣ ва ҳам хабари феълӣро ташкил медиҳад, ки иҷрои яққо аз ин вазифаҳо ба захири маъноии феълӣ ё номии он марбут аст.

Ин шакл дар ифодаи хабарҳои номӣ бисъёр кам ба назар меравад. Вай дар ин вазифа вақте ба кор бурда мешавад, ки ба сифат

гузашта бошад. Азбаски ин гуна сифатҳо тобиши маъноӣ амалро низ моликанд, хабарҳои номие, ки бо онҳо ифода меёбанд, аломати мубтадоӣ худро бо ҷилои маъноӣ ҳолат тавзеҳ менамоянд. Чунончи, калиди маи **кушода** ҳамчун предикатив — ҳиссаи асосии хабар дар ҷумлаҳои поён айнаун ҳамин маъниро далолат кардааст: Тиреза **кушода** буд (Ҷ. Икромӣ); Барои одами ҳаёт ва фаъолияти худро ба партия вобаста кардагӣ дари партия ҳамеша **кушода** аст (Ф. Ниёзӣ).

Баръакси хабарҳои номӣ дар ифодаи хабари феълӣ омадани сифати феълӣ замони ҳозира бо суффикси **-а** ҳам дар забони адабии давран классикӣ ва ҳам дар забони адабии имрӯза зиёда мушоҳида мешавад. Дар ин вазифа вай ҳислатҳои гуногун дорад, ки муҳимтарини онҳоро ба тарзи зер шарҳ додан мумкин аст.

а) Маъноӣ перфектро ифода мекунад.⁷⁸ Дар ин ҳол, одатан, бе бандакҳои феълӣ ба қор бурда мешавад. Ин тарзи ифода дар забони адабии тоҷикӣ тоҷикӣ бисёр маъруф буда, холо, асосан, дар назм дучор мешавад. Истеъмоли вай дар наср хеле маҳдуд аст. Аз ин ҷиҳат, дар ҷумлаҳои амсоли **Дар кӯҳу дар дашт лола расида, Дар боғу дар кишт сабза дамида; Ба сахроат ҳамчун бахти халқам, Шукуфта пахтаҳои нукраворат ҳамчун хабари феълӣ маънидод шудани калимаҳои расида, дамида, шукуфта** дуруст аст.⁷⁹

б) Дар таркиби хабарҳои феълӣ ва номӣ ба сифати феълӣ ёридиханда ва ё бандакҳои хабарӣ ба қор бурда мешавад. Дар ин маврид асоси хабарро он не, балки калимаҳое, ки маъноӣ луғавӣ худро пурра нигоҳ доштаанд, ташкил менамоянд. Аз ин ҷост, ки дар ҷумлаҳои амсоли **Табиатро мутеи хеш карда, Дили саҳти табиатро реш карда, Аз онҳо кӯҳҳо гардида ҳамвор, Шуда вайронаҳо боғу чаманзор**⁸⁰ таркибҳои мутеи хеш карда, реш карда, ҳамвор гардида, чаманзор шударо ҳамчун асоси хабар маънидод карда, хабар ин ҷо бо сифати феълӣ ифода ёфтааст, гуфтан қобили қабул нест. Дар ин маврид ба сурати ғайритаорифӣ воқеъ шудани феълҳои ёридиханда, яқин, ба ҳодисаи ҷида шуда омадани хабар алоқаманд аст.

Сифати феълӣ замони гузашта бо суффикси **-гӣ**, ки онро шакли дуҷуми сифати феълӣ замони гузашта низ меноманд, дар ҷумла, асосан, муайянкунанда ва хабарро ифода мекунад. Дар масъалаи қадом гурӯҳи хабар—хабарҳои номӣ ё феълӣ ташкил намудани шакли мазкур дар байни мутахассисони забони тоҷикӣ ҳамфикрӣ нест. Масалан, Б. Ниёзмухаммадов дар тамоми асарҳои онро ҳамчун хабари феълӣ, маънидод кардааст.⁸¹ Ақидаи таҷкиҷотчин асосии хабарҳои номӣ А. Эшонҷонов дар ин бобат ҷандон муайян нест. Ӯ дар рисолаи худ дар хусуси истифодаи шакли мазкур ба вазифаи хабар батафсил сухан ронда,⁸² аммо дар ягон ҷо возеҳ нагуфтааст, ки вай маҳз қадом гурӯҳи хабарро ташкил менамояд. Аз рӯи ин, ки ин масъала дар рисолаи доир ба хабарҳои номӣ таҳлил шудааст, пиндоштан мумкин аст, ки муаллиф ба гурӯҳи хабарҳои номӣ дохил кардани ин навъи сифати феълӣро ба мақсад мувофиқ медонад.

Аз таҳрири А. З. Розенфельд маълум мешавад, ки ӯ тарафдори ҳам хабари феълӣ ва ҳам хабари номӣро ифода намудани шакли мазкури сифати феълӣ замони гузашта мебошад. Аз рӯи ақидаи вай, сифати феълӣ замони гузашта дар вазифаи перфект хабари феълӣро, ҳангоми истифода шудани бо феълҳои ёвари будан ва шудан хабари номӣро ифода менамояд.⁸³

В. С. Расторгуева ҳам дар асарҳое, ки доир ба шеваҳои забони тоҷикӣ навиштааст, ҳам дар китоби «Система таҷикского глагола», ки ҳамроҳи А. Қаримова таълиф кардааст, бар сари ин ақида мебошад, ки сифати феълӣ бо **-гӣ** як навъи махсуси хабарҳои номӣро ташкил ме-

намояд. Муаллиф дар ду ҳолат хабар шуда омадани ин шаклро нишон дода, моҳияти онҳоро ин тавр шарҳ додааст:

«Дар вазифаи предикативӣ махсусан шакли бо **-гӣ** сохташудаи сифати феълӣ замони гузашта зиёда истифода мешавад. Ду ҳолати истифодаи ин шакл ба вазифаи хабар ба мушоҳида мерасад: 1) вақте ки худ он аз ҷиҳати маъноӣ ҳамчун сифати феълӣ дар қарда мешавад: **Дадет омадагӣ..., Дарвозаи мактабхона кушодагӣ**; 2) вақте ки ин шакл маъноӣ исми амалро дорост: **Ҷанҷол кардагем не-ку, Ин ҷӣ гуфтагетон.**

...Сифати феълӣ замони гузашта бо суффикси **-гӣ** дар вазифаи хабар тӯё як хели махсуси хабарҳои номӣро ташкил медиҳад: Хона равшан ва озода, дар тирезаҳои пардаҳои сап-сафеди нафис кашадагӣ, аз ин хона ба хонаи дигар гилемчаи борикӣ гулдӯр андохтагӣ, фарши тахтагинаш ранг кардагӣ ва шаффоф буд (С. Улуғзода).

Хабарҳои бо шакли сифати феълӣ замони гузаштаи мазкур ифодаёфта то дараҷае ба хабарҳои номӣ сирф монанд бошад ҳам, аммо аз онҳо фарқи намоёне доранд, зеро дар ин шакл, чунон ки гуфтем, ташкили феълӣ он акс ёфтааст. Ин навъи хабарҳо метавонанд, объектеро тобеъ қарда оянд».⁸⁴

Д. Т. Тоҷиев ба В. С. Расторгуева иттиҳод қарда, фикри ӯро дар хусуси хабари номӣро ифода қардани сифати феълӣ замони гузашта бо суффикси **-гӣ** тарафдорӣ қардааст. Ӯ дар ин вазифа аз перфекти соф фарқ қардани шакли мазкурро чунон шарҳ медиҳад: «Бар хилофи перфект, ки маъноӣ модалӣ муайяне дорад, сифати феълӣ замони гузашта дар вазифаи хабар танҳо натиҷаи амалро ифода менамояд».⁸⁵

Аз гуфтаҳои боло маълум мегардад, ки сифатҳои феълӣ замони гузашта бо суффикси **-гӣ** дар сурати нигоҳ доштани маъноӣ сифати-феълӣ худ ба хабарҳои соф номӣ айнаунӣ том пайдо кунанд ҳам, аммо ҳангоми истифода шудани онҳо чун перфект ба хабарҳои феълӣ монанд мешаванд.

Сифати феълӣ замони оянда, ки аз масдар бо суффикси **-ӣ** сохта мешавад, дар вазифаи хабар дорони хусусиятҳои гуногун аст.

1. Маъноӣ сифати феълӣ худро нигоҳ дошта, ҳамчун хабарҳои номӣ аломати субъектро шарҳ медиҳад. Фарқи вай дар ин маврид аз хабарҳои соф номӣ аз он иборат аст, ки баръакси онҳо, аломатро бо тобиши маъноӣ лоик ва сазовор ифода менамояд. Таърихи пур шудани дили ӯ ба он саройбон... шуниданист (С. Айнӣ).

Сифати феълӣ замони оянда дар ташкили хабари номӣ аз чунон хели хабарҳои номӣ, ки бо калимаҳои лоик, сазовор ва мисли инҳо ифода мешаванд, муродифҳо дорад. Дар ин маврид ҷумлаи мазкурро ин тавр метавон таҳрир қард: Таърихи пур шудани дили ӯ ба он саройбон ба шунидан лоик (ё сазовор) аст. Ин далелҳо дар ифодаи маъноӣ лоику сазовор гурӯҳи махсуси хабарҳои номӣро ташкил қардани сифати феълӣ замони ояндаро нишон медиҳанд.

2. Ҳамчун феълҳои тасрифӣ амалро ифода намуда, хабарҳои феълӣро ташкил медиҳад. Дар ин ҳол вай маъноӣ модалӣ аз мисли инҳо ро далолат мекунад. Сифати феълӣ замони оянда дар ифодаи ин маъноӣ аз феълҳои мураккаби бо масдар ва феълӣ модалӣ **хостан** суратҳои ёбанда вариантҳо дорад, ки ин ҳодиса мансубияти онро ба гурӯҳи хабарҳои феълӣ бебаҳс мегардонад. Чунончи: Туро ба ким-қадом мактаби Тошканд фиристодани ҳастанд (С. Улуғзода). — Туро ба ким-қадом мактаби Тошканд фиристодан мехоханд.

Ғайр аз ин, сифати феълӣ замони оянда дар ифодаи хабарҳои феълӣ ҳосияти комили феълӣ зоҳир намуда, пурқундан ба вобаста ва бевобаста, ҳолҳои замон, макон ва тарзи амалро ба худ тобеъ мекунад: Вай сабаби дар рӯзи ваъда рафтаниро ба ӯ фаҳмондани буд

(С. Улуғзода); Қорй-Ишкамба бо он одаме, ки ўро овардани буд, ҳамроҳ омад (С. Айни); Пулод пасфардо ба Москва рафтани аст (Р. Чалил).

Чунин хусусиятҳои феълӣ сифати феълӣ замони оянда водор мекунад, ки хабарӣ шумлаҳои Ойҷон дод гуфта ба халтача часпидани шуд, Аввал хавлиро рӯфтанию баъд ба омӯзишгоҳи педагогӣ рафтани буд, Барои чӣ онҳо аз дасти камбағалон лукмашонро зада гирифтани буд, Вале дид, ки шаш нафар тоторҳо асп тозонда пеши роҳи ўро буриданӣ ва мисли инҳоро на ба хабарҳои номӣ, балки ба хабарҳои феълӣ мансуб шуморем. Аз ин ҷихат дар шумлаҳои Посбонҳо пеши роҳи ҳезумкаши «сахархезро» доштани мешаванд, Вақте ки Норбой Каркӣ рафтани шуд, инро таъин кард феълҳои доштани мешаванд, рафтани шуд-ро ба гурӯҳи хабарҳои феълӣ дохил кардани Б. Ниёзмухаммадов тамоман қобили қабул аст.⁸⁶

Аз мулоҳизаҳои боло маълум мегардад, ки шаклҳои гуногуни сифати феълӣ вобаста ба зухури хосияти сифатӣ ё феълӣ худ дар шумла метавонанд, ҳам хабарӣ номӣ ва ҳам хабарӣ феълӣро ифода намоянд. Дар таснифи ҳамаи хабар ба ҳисоб гирифтани ин масъала дар рафти иштибоҳе, ки дар ин бобат дар китобҳои дарсӣ ва баъзе асарҳои тадқиқотӣ ба назар мерасад, кӯмак хоҳад кард.

Масдар ҳам мисли сифати феълӣ дар роли хабар вазифаи дугонаро адо мекунад: аз як тараф, исми амалро ифода намуда, ҳамчун ҳиссаҳои номии нутқ субъекти шумларо аз ҷихати аломат шарҳ диҳад, аз тарафи дигар, хосияти феълӣ худро барҷаста зоҳир карда, ҳамчун феъл ҷараёни амали мубтадоро ифода менамояд. Табиист, ки вобаста ба чунин вазифаҳои худ ба ҳар ду навъи хабар мансубият пайдо мекунад. Масалан, дар шумлаҳои **Максади мо хондан аст, Вазифаи мо гурехтан нест** калимаҳои **хондан** ва **гурехтан** ҳиссаҳои асосии хабарӣ номиро ташкил намуда, баръакси феълҳои асил на ҷараёни динамики амал, балки номӣ амалро ифода кардаанд. Сабаб ҳамин аст, ки ин гуна хабарҳо дар шароити дигарӣ сухан ҳамчун исми амал дар вазифаи мубтадо ба қор бурда мешаванд: **Хондан максади мост, Гурехтан вазифаи мо нест.**

Хосияти номии масдарро дар мисолҳои боло бо далелҳои зерин низ ба субут расонидан мумкин аст: а) онҳо мисли хабарҳои дигаре, ки ҷавҳарашон исм аст, дар шакли ибораҳои номӣ дар вазифаи хабар меоянд. Дар ин ҳол ҳамчун ибораҳои дигарӣ номӣ масдар ҷузъи тобеъкунандаи ибора ба шумор рафта, дар шумла асоси хабарро ташкил медиҳад. Чунинчи, иборани фиреб додани ў дар мисоли зерин: **Ниятам фиреб додани ў нест**; б) дар ин навъ шумлаҳо фуруғзор кардани ҳиссаи феъл мумкин аст, ки дар натиҷа худ исми маъноӣ масдари тасвириро ифода мекунад—фиреб додани ў — фиреби ў; в) масдар дар вазифаи хабарҳои номӣ бо бандакҳои хабарие меояд, ки махсуси хабарҳои номӣанд. Ин аст ки, дар шарҳи маъноӣ умумизамонӣ мисли хабарҳои номии сирф бе бандакӣ хабарии аст ба вазифаи хабар меояд: **Сафар кардан — ҷаҳон дидан** (Ч., Иқромӣ).

Баръакси мисолҳои боло дар шумлаи зерин масдар аз хосияти номӣ маҳрум аст: **Сулаймонов гуфт, ки ба шӯъбаи маорифи шаҳр рафта, адреси муаллимро пурсидан лозим аст** (С. Улуғзода).

Мулоҳизаҳои боло собит менамоянд, ки масдар ҳам хабарӣ номӣ ва ҳам хабарӣ феълӣро ифода мекунад. Иҷрои яке аз ин вазифаҳо ба тозохури хосияти исмӣ ё феълӣ он дар шумла алоқаманд аст.

Дар таркибҳои амсоли **дар боридан будан** (Борон дар боридан буд), **дар рамидан будан** (Охубаррагон дар рамидан мебошанд) масдар дар шарҳи мубтадо ҳам хусусияти номӣ, ҳам феълӣ зоҳир кардааст. Баъзе олимони дар таҳлили мисолҳои мазкур ва мисли онҳо ҷиҳат

ти феълӣро зиёдтар дониста, онҳоро ҳамчун хабарӣ феълӣ,⁸⁷ баъзеи дигар хосияти номиро бештар шуморида, чун хабарӣ номӣ ба қалам гирифтаанд.⁸⁸ Ба назари мо, ин гуна таркибҳо аз ҷиҳати семантика то дараҷае ба хабарӣ феълӣ шабоҳат дошта бошанд ҳам, аз бобати хосияти грамматикӣ зиёдтар хабарӣ номиро ба хотир меоранд. Чунинчи, истеъмоли пешоянд ва бандакҳои хабарӣ бо онҳо аз шумлаи чунин аломатҳо ҳисоб меёбанд. Дигар ин, ки дар забони мо айни ҳамин маънӣ дар ҳамин қолаб бо исмиҳо низ ифода меёбад: **хаму чен-да да гирйа бьдастан** (ш-к., Ховалинг).

Дар асоси гуфтаҳои боло ба чунин ҳулоса омадан мумкин аст, ки таркибҳои мазкур дар байни хабарҳои номӣ хели махсусро ташкил менамоянд: онҳо баръакси хабарҳои, ки бо исми ё сифат ифода меёбанд, аломати статикиро не, балки аломатери мефаҳмонанд, ки дар ҷараён аст.

Муҳаққиқи хабарҳои номӣ Абдулғани Эшонҷонов хабарҳои бо масдар ифодаёбандаро хабарӣ номӣ шуморида, қайд мекунад, ки «масдар дар ҳолати ба вазифаи хабар омадан ба худ калимаҳоро тобеъ мекунаду дорои объект ва субъект мебошад».⁸⁹ Муаллиф барои тасдиқи фикри худ мисолҳои овардааст, ки баъзе аз онҳо чандон қолиби қабул нестанд. Масалан, ў дар шумлаҳои **Паҳлавон Муҳаммад дар либоси шотирӣ дар ҷилави аспӣ подшоҳ муҳайёи қадам задан, Ман дар ҷойхона саргарми газета хонда додан будам** ибораҳои муҳайёи қадам задан, саргарми газета хонда доданро ҳамчун ибораҳои масдарӣ ба қалам дода, нишон додааст, ки дар ин гурӯҳ мисолҳо «xabарҳо ба воситаи масдар ва ибораҳои масдарӣ ифода ёфтаанд».⁹⁰

Ба назари мо, ин ҷо хабар бо иборани масдарӣ не, балки бо ибораҳои номӣ, ки ҷузъи тобеи онҳо аз масдар иборат аст, ташкил ёфтааст. Ин матлаб дар сурати табилии воситаи алоқани ибора, яъне истифодаи пешоянди ба дар ҷои изофат, барҷаста намоён мешавад: **муҳайёи қадам задан будан — ба қадамзани муҳайё будан, саргарми газета хонда додан будан — ба газета хонда додан саргарм будан.** Пас, дар ин қабил мисолҳо асоси хабарро калимаҳои муҳайё ва саргарм ташкил мекунад, на масдар. Бинобар ин, онҳоро хабарҳои бо масдар ифодаёфта ҳукм кардан мувофиқи матлаб нест.

Ба ин тариқа, сифати феълӣ ва масдар танҳо дар сурати зухури хосияти номӣ дар роли хабарӣ номӣ истифода мешаванд. Ин аст, ки, дар чунин маврид дар қисмати хабарҳои номӣ аз назар гузаронидани онҳо ба матлаб мувофиқ аст. Монанди ҳамин аз рӯи хусусияти феълӣ ба вазифаи хабарҳои феълӣ омадани сифати феълӣ ва масдар бояд мавзӯи баҳси хабарҳои феълӣ қарор гирад. Танҳо дар ҳамин сурат ҳодисаҳои грамматикӣ ҳар қадом дар маҳалли худ шарҳ ёфта, ихтилот ва омезиши онҳо бо ҳам бартараф мегардад. Мо дар тасвири хабарҳои номии шеваи ҷанубӣ маҳз аз ҳамин мавқеъ амал хоҳем кард.

Ҷавҳари хабарҳои номӣ

Ҷавҳар, асоси хабарҳои номиро калимаи муस्ताқилмаъноӣ таркиби он ташкил менамояд. Бандакҳои хабарӣ ва феълҳои ёридиҳанда танҳо вазифаи ёварӣ дошта, категорияҳои гуногуни грамматикиро ифода мекунад. Аз ин ҷиҳат, дар вақти муайян кардани хели хабар, ифодаи вай бо ҳиссаҳои гуногуни нутқ равшан намудани ҷавҳари таркиби хабарӣ аҳамияти қалон дорад. Бисёр иштибоҳҳо, ки дар таснифи хабар, ифодаи он бо ҳиссаҳои мухталифи нутқ ба назар мерасанд, маҳз дар натиҷаи дуруст таъин карда натавонистани ин ҳиссаи хабар рӯй додаанд. Барои исбот се гурӯҳ мисолҳои зеринро аз назар мегузаронем.

Гурӯҳи якум: 1. Камол ҷавони фарохсина, миёнақад буд; 2. У як духтари мешчашми сафедруи чингаламуи миёнақомати пуррабадане буд; 3. Вай одами калоншаванда аст; 4. У бачаи хушрӯй, баодоб ва ақлнок буд; 5. У як ҷавони баландқомати зардинаруи тунукмуи тангчашми пурхашм буд; 6. Ин писар дар рӯзҳои революцияи Бухоро як ҷавони хабдаҳ-ҳаждаҳсола шуда буд; 7. Шавҳари Нисохон одами бадҷаҳл аст.

Б. Ниёзмухаммадов дар чор ҷумлаи аввал ибора ва таркиботи ҷавони фарохсина, миёнақад буд, як духтари мешчашми сафедруи чингаламуи миёнақомати пуррабадане буд, одами калоншаванда аст, бачаи хушрӯй, баодоб ва ақлнок будро хабар ҳамл карда, нишон медиҳад, ки дар онҳо хабар, асосан, ҷавон буд, духтар буд, одам аст, бача аст буда, ҷузъҳои дигар муайянкунандаи исми ин таркибҳо мебошанд. Чунончи, вай хабари ҷумлаи якумро ин тавр маънидод кардааст: «Дар ҷумлаи Камол ҷавони фарохсина, миёнақад буд калимаи Камол — мубтадо, калимаҳои ҷавон буд хабар, калимаҳои фарохсина ва миёнақад муайянкунандаҳо буда, ҳиссаи номии хабар (калимаи ҷавон) ро муайян мекунанд, яъне бо ҳиссаи номии хабар (ба калимаи ҷавон) муайянкунандаҳо шуда омада, хабари тафсилӣ ташкил додаанд».⁹¹

А. Эшонҷонов ҳам дар ҳалли ин масъала мисли Б. Ниёзмухаммадов амал карда, дар мисолҳои мазкур ҷавон буд, одам буд-ро ҳамчун асоси хабар ба ҳисоб гирифтааст. Чунончи, вай ҷумлаи ӯ як ҷавони баландқомати зардинаруи тунукмуи тангчашми пурхашм будро ин тавр таҳлил кардааст: «Дар мисоли дуум ӯ — мубтадо, иборати як ҷавон буд — хабари номии эзохталаб буда, калимаҳои ба воситаи бандаки изофӣ ба алоқа даромадан баландқомати зардинаруи тунукмуи пурхашм — муайянкунандаи сифатии ҳиссаи номии хабар (калимаи ҷавон) мебошанд».⁹²

Дар хусуси ин ки дар ҷумлаҳои мазкур сифатҳо исмиро муайян карда, яққоя бо он хабари тафсилӣ сохтаанд, ҳеч ҷои шубҳа нест. Лекин масъалаи муайян кардани ҷавҳари хабар дар онҳо, яъне аз исми сифат иборат будани он, баҳси ҷиддӣ металабад. Аз ин нуқтаи назар, дар ҷумлаҳои Камол ҷавони фарохсина буд, Шавҳари Нисохон одами бадҷаҳл аст ва мисли инҳо мағзу ҷавҳари хабарро аз ҷиҳати маъно таркибҳои фарохсина буд, бадҷаҳл аст ташкил менамоянд, на ҷавон буд ва одам аст: калимаи ҷавон ва одам дар ин қабил мисолҳо маънои лексикӣ худро заиф карда, ҳамчун як навъ воситаи алоқа барои қавитар сурат гирифтани муносибати мубтадо ва хабар истифода шудаанд. Бинобар ин, маънои асосии лексикӣ сифатҳои ифода мекунанд, ки дар тавсифи ин исмҳо омадаанд. Ба ин вачҳ аст, ки таркиби исми аз таркиби ин гуна хабарҳо ба маънои предикативии ҷумлаи чандон осеб намерасонад. Чунончи, ҷумлаҳои Камол ҷавони фарохсина буд, Шавҳари Нисохон одами бадҷаҳл аст-ро бо соқит кардани калимаҳои ҷавон ва одам ин тавр таҳрир кардан ҳам мумкин аст: Камол фарохсина буд, Шавҳари Нисохон бадҷаҳл аст. Маҳз барои ҳамин ҳам чи дар осори классикӣ ва чи дар забони адабии имрӯза хабарҳои навъи мазкур бе исми, танҳо бо сифат низ фаровон истеъмол меебанд: Агарчи Рашидӣ ҷавон буд, аммо олим буд (Низомии Арӯзии Самарқандӣ); Янгаам миёнақад, гулруҳсор буд (С. Улуғзода).

Дар воқеъ, дар ҷумлаҳои боло ва амсоли онҳо мақсад аз овардани хабар шарҳи ҷавонии Камол ва одам будани шавҳари Нисохон не, балки характеристикаи фарохсина ва бадҷаҳл будани ин мубтадохост. Ин аст, ки дар сурати ба ҳисоб гирифтани исми ин гуна хабарҳо ҳамчун асос—предикатив ин маънӣ нуқсон мебинад. Масалан, аз ҷумлаи Шавҳари Нисохон одами бадҷаҳл буд, шакли Шавҳари Нисохон одам буд боқӣ мемонад, ки дар он муносибати маъноии байни мубтадо ва

хабар чандон сарех нест: бе зикри исми одам ҳам аз худ мубтадо аён аст, ки вай маънои шахсро дорад.

Пас, дар хабарҳои боло вазни асосӣ дар ифодаи маънои хабар ба исми не, ҳар чанд гоҳо бе он ташкил ёфтани хабар муҳол аст, балки ба сифат меафтад. Маҳз дар ҳамина гуна ҳолатҳо исми бештар ба сифати алоқави байни мубтадо ва хабар, аммо сифат ҳамчун ҷавҳари хабар воқеъ мегардад.

Акад. А. А. Шахматов дар мисоли забони русӣ дар бораи айнан ҳамина гуна ҳодисаи синтаксисӣ ин тавр навишта буд: «Қайд мекунем, ки зикри шахс дар мубтадо бо номбар кардани аломат дар хабар бисёр вақт ба воситаи калимаҳои одам, мужик, зан, халқ алоқаманд мегардад».⁹³ Проф. А. Н. Гвоздев низ ба ин масъала дахл карда, бо зикри ҷумлаҳои Лисица—хитрое животное, он — неглупый человек, Гимнастика — вещь полезная нишон додааст, ки дар ин қабил ҷумлаҳои «чунин мафҳумҳои умумӣ, ҳамчун одам, ҳайвон, чиз, тақрибан, маънои худро гум мекунанд ва ба сифати воситаи алоқави синтаксисӣ воқеъ мешаванд».⁹⁴

Гурӯҳи дуум: 1. Паҳлавон Мухаммад дар либоси шотирӣ дар ҷилави аспидподшоҳ муҳайёи қадам задан; 2. Ман дар ҷойхона саргарми газета хонда додан будам.

А. Эшонҷонов дар тадқиқоти худ ин мисолҳоро дар фасли ифодаи хабар бо масдар оварда, таъкид мекунанд, ки дар онҳо «хабарҳо ба воситаи масдар ва ибораҳои масдари ифода ёфтаанд ва аз ҳиссаҳои номии нутқу масдар ташкил ёфтаанд».⁹⁵

Ба назари мо чунин мерасад, ки дар ин мисолҳо ҷавҳари хабарро на масдар, балки ҳиссаҳои номии нутқ ташкил кардаанд. Масдар дар онҳо ҳиссаи ҳоким не, балки ҷузъи тобеи ибора ба шумор меравад, ки қолиби он дар таркиби ибораҳои номӣ чунин аст: исми+масдар. Ибораҳои номӣ дар ин қолиб муносибати объективиро мефаҳмонанд ва шакли маъмули онҳо, ки, одатан, ба пешоянд сурат меёбад, чунин аст: ба қадам задан муҳайё будан, ба газета хонда додан саргарм будан. Пас, асоси хабари ҷумлаҳои мазкур аз ҳиссаи номии нутқ иборат буда, масдар дар онҳо ҳамчун ҳиссаи тобеи воқеъ гаштааст. Ин аст, ки, аз таркиби хабар фуруғзор кардани он ба асоси предикативии ҷумла зиён намерасонад: Ман дар ҷойхона саргарми газета хонда додан будам — Ман дар ҷойхона саргарм будам. Равшан аст, ки дар ин ҷумла иборати газета хонда додан маҳз ҳамчун объект зарурат дорад.

Гурӯҳи сеюми мисолҳо: 1. Дар ан отаг бимар парварде шудем. 2. У аз клиник тандорост ва солем бирун рафт. 3. Хасте о куфте боланд шодам бирӯям; 4. Мадарам аблаҳ бе донья амде; 5. Госседар ва оугатталх омданд гаср; 6. Арбазде ра дар отомобил ламиде дид.⁹⁶ 7. Боровиковро вай дар паси стол нишаста дид.⁹⁷ 8. Машғулияҳои ман ана ҳамина санғоро ба тартиб чидан аст.⁹⁸

Дар манбаъҳои мазкур хабари ин ҷумлаҳо чунин чудо карда шудааст: бемор парварда шудам, тандуруст ва солим берун рафт, хаста ва кӯфта баланд шудам, аблаҳ ба дунё омада, ғусадор ва авқотталх омаданд, ламида (афтада) дид, дар паси стол нишаста дид.

Ба фикри мо, дар ин ибораҳо ба таркиби хабар дохил кардани калима ва ибораҳои бемор, тандуруст ва солим, хаста ва кӯфта, аблаҳ, ғусадор ва авқотталх, дар паси стол нишаста, ба тартиб, чандон мақбул нест, зеро ҳар кадоми онҳо вазифаи муस्ताқили синтаксисӣ дорад ва ҳиссаҳои боқимонда бе ин калимаю ибораҳо ҳам бо мубтадо алоқа карда, муносибати пурраи предикативиро ифода менамоянд. Аз

инҳо дар панҷ ҷумлаи аввал сифатҳо бидуни ягон воситаи грамматикӣ, ба вазифаи ҳол истифода шудаанд.

Чунонки маълум аст, ҳолҳои тарзи амал, аз ҷумла ҳолҳои, ки дар қадом вазъу ҳолат будани субъектро ҳангоми иҷрои амал мефаҳмо- нанд, бо ду роҳ ба хабарӣ ҷумлаи вобаста мегарданд: ҳам бевосита, ҳам бевосита. Ҳар ду ҳолат ҳам дар забони мо аз қадим маъруф буда, ам- ба бевосита. Ҳар ду ҳолат ҳам дар забони мо аз қадим маъруф буда, ам- ба бевосита. Ҳар ду ҳолат ҳам дар забони мо аз қадим маъруф буда, ам- ба бевосита, нисбатан камистеъмом шудааст. Чудо кардани ҳолҳои тарзи амали бевосита аз таркиби хабар мушкилне пеш наорад ҳам, фарқ кардани ҳолҳои бевосита гоҳо каме душвор аст. Барои ҳамин ҳам, дар мисолҳои боло сифат — ҳолҳои тарзи амал бо хабар ҳамтаркиб дарк шудаанд. Лекин андешаи ботаамул, киёси ин ҳолҳо бо ҳолҳои дигар- ре, ки низ бе ҳеч аломати рельефивӣ, бо роҳи алоқаи ҳамроҳӣ, ба хабар тобеъ шудаанд, нишон медиҳад, ки ин калимаҳо на ба шарҳи мубтадо, балки дар эзоҳи хабар хизмат кардаанд.

Ба фикри мо, дар ин маврид сифатҳои ҳама мисли зарф ва сифат- ҳои феълӣ, ки бо роҳи алоқаи ҳамроҳӣ ҳоли тарзи амалро ифода ме- кунанд, бояд ба ҳисоб гирифт. Маҳз дар ҳамин маврид омезиши ду ка- тегорияи синтаксисӣ ба ҳам рафъ шуда, сифатҳо дар ҷумлаҳои мазкур ҳамчун аъзои мастақили ҷумла аз хабарӣ чудо карда мешаванд.

Акнун меоем ба сари ҷумлаи **Боровиковро вай дар паси стол ни- шаста дид**, ки **нишаста дид** дар он ҳамчун хабарӣ мураккаб маънидод шудааст. Ба фикри мо, ин ҷо калимаи **дид** ҳамчун феъли гузаранда комилан мустақил буда, ба танҳои маънои предикативиро ифода меку- над. Бинобар ин, шакли ҳулласи ҷумларо ин тавр метавон таҳрир кард: **Вай дид**; Конструкцияи **дар паси стол нишаста** бошад, конструкцияи сифати феълӣ, ки яклухт ҳоли тарзи амалро ифода кардааст. Ин ид- даоро ба воситаи суолу ҷавоб ҳам тасдиқ кардан мумкин: ҷӣ кард? « дид, кӣ? — Вай, киро дид? — Боровиковро, дар қадом ҳолат? — дар паси стол нишаста. Далели дигар ин аст, ки ҳангоми табилии ҷумлаи мазкур ба ҷумлаи мураккаб, конструкцияи сифати феълӣ ҷумлаи пай- равро ташкил медиҳад: Вай Боровиковро дар он ҳолате дид, ки дар паси стол менишаст.

Ифодаи хабарҳои номӣ

Исм дар вазифаи ҷавҳари хабар

Дар шеваи ҷанубӣ ҳар ду навъи исм — ҷи исми ҷинс, ҷи исми хос — дар роли хабар фаровон истифода мешавад. Дар ин вазифа он- ҳо дар се шакл воқеъ мешаванд: а) ҳолис, б) бо бандакҳои хабарӣ, в) бо бандак-феълҳои ниммустақил. Ҳоло ҳар қадоме аз ин тарзҳои алоҳида аз назар мегузаронем.

Истеъмоли исм ба вазифаи хабар дар шакли ҳолис. Ин навъи ифодаи хабар бештар ҳоси нутқи гуфтугӯист. Бинобар ин истифодаи он дар услуби китобӣ «характери услубӣ дорад».⁹⁹ Чунин ҷиҳати ус- лубӣ дар адабиёти бадеӣ, аз як тараф, дар характеристикаи нутқи пер- сонажҳо, аз тарафи дигар, барои ихтисори сухан ва ҳудудорӣ кардан аз такрор ба зухур меояд. Дар услубҳои дигари забони адабӣ низ хусу- сияти дуоми он ба назар гирифта мешавад. Азбаски дар синтаксиси ше- ваи ҷанубии забонамон анъанаи забони адабии пешин хеле устувор аст, ифодаи хабар бе бандак, ҳамчун ҳодисаи махсуси услубии гуф- тугӯ, дар ин шева, бар хилофи шеваи шимолӣ, камтар воқеъ мегар- дад.¹⁰⁰ Тарки бандак аз хабар, одатан, дар ифодаи замони ҳозира ба амал меояд. Дар баробари ин шакли бандакдор аз шакли бевандак бо тобиши маъноӣ фарқ мекунад: вай аломат ва ҳосиятеро мефаҳмонад,

ки аҳамияти умумизамонӣ дорад. Дар сурати дар назар надоштани ин нуқта гӯянда дар гуфтори худ калимаҳои ҳоло, ҳозир, имсол ва мисли инҳоро ба қор бурда, мансубияти аломатро ба замони ҳозира таъкид мекунад. Намунаи мисолҳо:

Хирс гуфтаӣ: — ту кистӣ? — гуфтас: ман — одам (ш-к., Сарихо- сор); нағз меидагӣ алафи гуспанд — печък (ш-к., Ховалинг); акаи мъ — котиб (Роғ, Хӯчагалтон); қор бей одам-а — танакор (в-к., Ҷир- гатол); вай — духтандар (қ., Навдех); модари падар-ём — ви (в-к., Пилдон); мъна ҳами мардак — зивина (қ-х., Ҷалчит); нуми кишлок Ҷурдхам (в-к., Ҷурдхам); ҳамита ростакӣ бӯрой, ақив-ёш Қулов (ш-к., Даштиҷум).

Истеъмоли исм ба вазифаи хабар бо бандакҳои хабарӣ. Ин шакли ифода дар шеваи ҷанубӣ назар ба шакли бевандак бештар истифода мешавад. Ин шева аз ин ҷиҳат аз шеваи шимолӣ, ки ҳодисаи беван- дак дар онҳо тарзи асосии ифодаи хабарҳои номист, фарқи ҷиддӣ до- рад. Чанд мисол: мо йигитем, лавз йак-ай (ғ-к., Давлатшоён); ма ға- латайоркӯнӣ-да ширкат-ём (ғ-к., Давлатшоён); мо ҳар дъ-мон дохун- да-ем (ш-к., Даштиҷум); йоздах сари сол шъд, мън шафйор-ём (в-к., Ҷиргатол); да ҷъгарои тъ сатқам (қ., Қалъанак); мега, ҳакатан тъ ғълакӣ (қ., Фаррух); мо-қу фурҳолак (нимқола) роҳбарем (в-к., Та- вилдара); и ҳари Абдусайит-ай (қ., Ҳакимӣ); хърс дар къх Абуали Си- ност (в-к., Ҷиргатол); вайо, ғъфтам-қу, ҷисти тоҷик-ан (в-к., Қӯшағба).

Ақсарияти лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ дар бобати ташкили хабар бо бандакҳои хабарӣ бо ҳам умумияти тоҷ доранд. Андак фарқ дар лаҳ- ҷаҳои Бадахшонӣ ба назар мерасад: дар ин лаҳҷаҳо шакли бевандак назар ба шакли бандакдор қадре зиёдтар истифода мешавад.

Бандакҳои хабарӣ дар шеваи ҷанубӣ аз забони адабӣ баъзе фарқ- хо доранд. Фарқи асосӣ, пеш аз ҳама, дар таркиби фонетикӣ онҳо мушоҳида мешавад. Аз ҷумла, бандакҳои шахси яқум ба сурати -ум// -ём дар ҳамаи лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ умумӣ буда, дар ҳар ду шакл ба тарзи мувозӣ истеъмом меёбад.

Бандакҳои шахси сеюми танҳо чунин шаклҳо дорад: а) **-ай** (пас аз садонокҳо **-йай**). Ин шакл ғайр аз лаҳҷаҳои Ба- дахшон ва Роғ дар тамоми гурӯҳҳои дигар маъмул аст. Муҳаққиқи лаҳҷаҳои Қӯлоб Р. Л. Неменова маврид ва дараҷаи истеъмоли ин бан- дак, фарқи онро аз бандакҳои **-ас(т)** ин тавр шарҳ додааст: «Дар лаҳҷа- ҳои Ховалинг ҷиҳати асосӣ мавҷудияти бандакҳои шахси сеюми танҳои — **ай** ба шумор меравад. Бандакҳои **-ай** нисбат ба **-ас(т)** хеле уни- версал буда, ҳам бо хабарҳои номӣ, ҳам бо хабарҳои феълӣ истифода мешавад. Бандакҳои **-ас** танҳо бо шаклҳои феълӣ (бо **-ай** ба тарзи му- возӣ) дучор мешавад, вай бо хабарҳои номӣ қайд нашудааст».¹⁰¹

Хулосаи мазкури Р. Л. Неменоваро фактҳои иловагӣ, ки дар на- тижани экспедицияҳои ҷандинкарата аз Қӯлоб ҷамъ шудаанд, пурра тасдиқ менамоянд. Материалҳо нишон медиҳанд, ки айни ҳамин хо- диса ба лаҳҷаҳои дигари ҷанубӣ (ғайра аз гурӯҳи Бадахшон) низ ҳос аст. Яъне дар лаҳҷаҳои дигар низ шакли лаҳҷавии бандакҳои **ас** ба су- рати **-ай** ҳам бо хабарҳои номӣ, ҳам бо хабарҳои феълӣ ба қор бур- да шуда, шакли **-ас** танҳо махсуси хабарҳои феълӣ мебошад. Чанд ми- сол: айби ҳаво-ай, йо ки дайро-ай, ки радиё хъраст қардестай (ш-к., Ховалинг); ами оли һин-ёш зира-ра (ш-к., Сангдара); назар ба иҷоҳо уҷаҳо къхпора-йай (қ-х., Сумбула); забони модарийи хъд-ём ни(з) то- чикӣ -ай (в-к., Ҷиргатол); да Йалдамичънда даҳмарда-й (қ., Қалъ- анак); дар халқ хубтарин хислат одоб-ай (қ., Хилак);

б) **-аст, ёст** (пас аз садонок **-ст**), **-ас, -ёс** (пас аз садонок **-с**). Ин бандакҳо ҳоси лаҳҷаҳои Роғ ва қисми Бадахшон (шакли **аст, ст**) ме- бошанд. Фарқи лаҳҷаҳои Роғ дар ин бобат аз лаҳҷаҳои Қӯлобу Ка-

ротегин аз хамин иборат аст, ки, баръакси ин лаҳҷаҳо, дар онҳо шақ-
ли адаби ва пурраи бандаки хабарии шахси сеюми танҳо — аст зиёда
дучор мешавад. Бар хилофи ин дар лаҳҷаҳои мазкур шакли -ай ахё-
нан ба назар мерасад. Бандакҳои мазкур дар ташкили хабарҳои номӣ
ғайр аз исм бо дигар ҳиссаҳои номии нутқ ҳам ба қор бурда меша-
ванд: у ай ть-на сергап аст; **наи-ш сьфед аст**; **бъргадир къшо аст**; **ай**
аму калхос и калхос хуб аст; **Чалол бачаи ака-ш аст** (қ-х., Мағмуруд);
хама ови мо дори-ст (ш-к., Ёхсу); **район-на апа-м говон-ас** (Роғ, Ху-
чағалтон); **ай тьн-ъст**; и занҷир дар кучо-ст; и хари ки-ст?; у касал-ъс;
дасто-ш барах-ъс; и сала барой ами офтов хуб-ъс; ба назар-ам, ин до-
ру-с; и бачандари мь-с; калуш ай ки-с? — ай даи мь-с; дар қълф-ай?;
шир ганч-ай, охи. (Роғ, Хучағалтон).¹⁰²

Дар лаҳҷаҳои Роғ ҳам бандаки -ас бо хабарҳои феъли ба қор
бурда мешавад. Истифодаи вай бо хабарҳои номӣ дар ҷумлаҳои амсо-
ли **гандъм амтари соф ғалтидагӣ ас** ба назар мерасад, ки ҷавҳари онҳо
феъли ғайритасрифӣ мебошад.

Дар шеваи ҷанубӣ шакли мукаммали бандаки хабарӣ низ дида
мешавад. Вай дар ифодаи шахси якуми танҳо ба сурати **ҳастум//ҳас-**
тъм//астум//астъм, дар шахси дуум **ҳастӣ//астӣ** ва дар шахси сеюм дар
шакли **ҳастаст//астай** ба қор бурда мешавад. Таъдоди истеъмоли ин
шакл нисбат ба шаклҳои дигар камтар мебошад: **бād** (баъд) **ай дъру-**
ни дърахт гуф, ки ма-ра назане, ки мьн одам **ҳаст-ъм** (қ., Самсолик);
вакте ки аво (ҳаво) бисйор абр ҳастаст, самолот наметона омадан (бд.,
Андароб); **халқи Ғорон куҳсор астан** (бд., Гармчашма); **И санг пар ас-**
тай, ба ов қати мерай (ш-к., Ховалинг); **гул-ам астӣ, булбул-ам астӣ**
(бд., Гармчашма).

Бандаки хабарии шахси сеюм дар лаҳҷаҳои бадахшонӣ вариант-
ҳои хеле гуногун дорад. А. З. Розенфельд чунин шаклҳои онро номбар
кардааст: **аст, ист, аста, ста, ст, астаст, ҳастаст, истаст**: муйсафед хуб
мардук иста; эй мурғ, ту нанол, ки шаб дароз аста; дасти чапистаст.¹⁰³
Аз материалҳои асари муаллиф маъмул мешавад, ки дар ин лаҳҷаҳо
шакли **иста** низ ҳамчун бандаки хабарӣ бисёр истифода мегардад:
муйсафед хуб мардук иста; Атобек дар кишлоқи мо муаллим иста;¹⁰⁴

Шакли ҷамъи бандакҳои хабарии шахси дуум ва сеюм ба сурати
зерин истифода мегардад: гурӯҳи лаҳҷаҳои Қӯлоб: **-ен, -ан**; Қаротегин:
-ед, -ан; Бадахшон: **-ед, -ид, -ит, -ан, -анд**; Роғ: **-ен, -ан//ън**; қулобии
Ҳисор: **-е(н), -ан**.

Бандакҳои хабарӣ шакли инкор низ доранд, ки одатан, аз ҳиссаи
асосӣ ҷудо воқеъ мегардад. Дар шеваи ҷанубӣ чунин тарзи истифодаи
он дида мешавад; а) шакли пурра: **нест**; б) шакли ноқис: **не**; в) шак-
ле, ки перфекти II дорад. Ин шакл дар лаҳҷаҳои қулобӣ бо иловаи
-ай, дар гурӯҳи дигар бо **-ас//ъс** ташкил меёбад. Ғайр аз ин, дар ин
лаҳҷаи шеваи ҷанубӣ бо форманти **-ак** ифодаи гаштани калимаи **нест**
низ мумкин аст. Мисолҳо:

магазинчигӣ уқа касабас не (ш-к., Даҳана); **бачаҳои мо қаҳда**
мухтоҷ не (ш-к., Даштиҷум); **қатҳдойот-а иқа маза-ш не** (қ., Нимич);
қарлиқо гана-да мутахасис не (қ-х., Норақ); **ма-да маёкул нест** (ш-к.,
Қадучӣ); **тъ ба чени бача-м нестӣ** (ш-к., Ховалинг); **мъ насибаи шъмо**
нестъм (ш-к., Ховалинг), **ови Ширинбӯлоқ бьсйор ови хуб-ай, ай чъбор**
нестай, ай чаҳ-ай (қ-к., Балҷувон); и **бача уқа хафашав нест-ай** (ш-к.,
Ховалинг); и **дъхтур нестак** (Роғ, Хучағалтон).

Истифодаи исм ба вазифаи хабар бо бандак-феълҳои ниммустақил.
Назар ба нишондоди А. Эшонҷонов дар забони адаби чунин феълҳои
ёридиҳанда бо исмҳои барои ташкили хабарҳои номӣ иштирок мекунад:
будан, шудан, ҳаст, қардан, намудан, гардидан, шумурдан.¹⁰⁵ Ин кали-
маҳо аз ҷиҳати нигоҳи доштани маънои луғавӣ як хел нестанд: чунон-

чи, **будан** ва **ҳаст** мустақилии худро тамомай аз даст додаанд. Бино-
бар ин, **ҳаст** дар ташкили хабарии номӣ ҳамчун шакли мукаммали **бан-**
даки хабарӣ воқеъ мегардад. Феъли **будан** аз бобати иҷрои вазифаи
грамматикӣ аз бандакҳои хабарии **аст//ҳаст** бештар дар ифодаи замони
фарқ мекунад: **аст//ҳаст** замони ҳозира, **буд** дар хамин шакл замони
гузашта, ҳангоми гирифтани префикси **-ме** замони ҳозира-ояндаро да-
лолат менамояд.

Феълҳои дигар дар таркиби хабарҳои номӣ маънои ибтидоии худ-
ро қисман нигоҳ медоранд. Сарфи назар аз чунин хусусият дар ифодаи
аломати субъект маънои асосиро на онҳо, балки ҳиссаҳои номӣ фаро
мегиранд. Ин аст, ки вазифаи грамматикӣ ҷузъҳои феъли дар хабар-
ҳои номӣ ба вазифаи бандакҳои муқаррарии хабарӣ бисёр монанд
мебошад. Чунончи, дар ҷумлаи **У бемор аст** шарҳи ҳолати мубтадо ба
ӯҳдаи калимаи **бемор** буда, бандаки **аст** танҳо барои нишон додани
соҳиби ин аломат ва замони судури он хизмат кардааст. Агар **У сикат**
шуд гӯем, низ ба хамин монанд як ҳодиса ба назар мерасад. Яъне ин
ҷо ҳам соҳиб шудани мубтадо ба аломати нав, пеш аз ҳама, ба воси-
таи ҳиссаи номии хабар ифода ёфта, ҷузъи феъли хамин ҳодисаро,
ки содир шудааст, қайд менамояд. Аз тарафи дигар, баръакси банда-
ки **аст**, ба калимаи дар ташкили аломати нав андак саҳме низ ҳамроҳ
мекунад. Аммо саҳмгузори вай дар ин маврид на ба он дараҷаест,
ки феълҳо дар ташкили аломати нав андак саҳме низ ҳамроҳ
ҷунон ки гуфта будем, ифодаи маъно ба ҳар ду ҷузъ баробар дахл
дошта, ҳиссаи феъли дар онҳо ба замми ифодаи категорияи феъли, дар
ифодаи маънои умумӣ низ ширкат мекунад. Аммо дар хабарҳои номӣ
ифодаи маънои асосӣ ба зиммаи ҳиссаи номӣ вогузор шуда, саҳми
ҷузъи феъли дар ин бобат нисбатан маҳдудтар мебошад.¹⁰⁶ Сабаб ҳа-
мин аст, ки таркиби **сикат шуд** дар ҷумлаи боло на амалеро содир кар-
дани мубтадо, балки ба аломати нав соҳиб гаштани онҳо ифода ме-
намояд.

Дар ин бобат қайди зерини проф. Л. С. Пейсиков ҷолиби диққат
аст: «Аз ҷиҳати маъно, — навиштааст **ӯ, — шудан** (шодан) аз **будан**
(будан) бо он фарқ мекунад, ки нисбат ба мубтадо ба вучуд омадан,
ташкил ёфтани аломати нави сифатиро қайд мекунад. Бо ёрии **шудан**
аломати номии пешинаи мубтадо гӯё соқит мешавад: мубтадо назар
ба он ҳолате ки то лаҳзаи сухан буд, ранги дигар мегирад».¹⁰⁷

Хабарҳои феъли (навӣ бо феълҳои таркибии номӣ ифо-
дашавандаи онҳо) ва хабарҳои номии таркибӣ аз бобати заминаи
морфологӣ ифода ба ҳам бисёр шабеҳанд. Барои хамин ҳам,
дар баъзе мавридҳо фарқ қардани онҳо душвор аст. Мо тадқиқи
пурраи ин масъаларо ба вақти дигар мақуф гузошта, ҳоло хамин қар-
дар меӯем, ки калимаҳои феълие, ки дар забони адаби бо исми хабар-
ҳои номии ифода мекунанд, ҳамчун воҳидҳои луғавӣ умумихалқӣ,
дар шеваи ҷанубӣ низ маъмуланд. Дар баробари ин шеваи ҷанубӣ дар
ин бобат баъзе фарқҳо низ дорад. Чунончи, феъли **шудан** дар ин шева
бе префикси **ме-** барои ифодаи аломати доимии мубтадо фаровон исти-
фода мешавад: **и бача ба ма навра меша** (қ-х., Сумбула); **бачаи ака-**
мо меша, ба мо хорзо (ш-к., Хонақои Боло). Дар забони адаби дар ин
вазифа бандакҳои хабарӣ ё фразеологизмҳои **ҳисоб меёбад, ба шумор**
меравад истеъмоли меёбанд. Ба ивази ин воҳидҳои фразеологӣ дар ифо-
даи маънои мазкур дар шеваи ҷанубӣ таъбири **ҳисоб мехъра** маъмул
аст: **ай Зелолак боло Шугнов ҳисоб мехъра** (ш-к., Ховалинг); **мо қуло-**
бӣ ҳисоб мехърем (ш-к., Ховалинг). Дар шеваи ҷанубӣ феъли ёриди-
ҳандаи **доштан** низ дар ташкили хабарҳои номӣ серистеъмоли аст, ки
ин ҳолат дар шеваи шимолӣ расм нест: **ма ба у хешигарӣ доръм** (қ-к.,
Уҷкул); **Ҷонварсуз Дашти Майдун ном доштай** (қ-х., Файзобод).

Хабарҳои номие, ки ҷавҳарашон исм аст, аломати мубтадои худро бо чунин тобишҳои маъноӣ шарҳ медиҳанд:

а) Мансубиятро мефаҳмонанд: **Ситорамо зани амак-ъш** (бд., Ан-дароб); **и бачи амак-ъш** (в-к., Лангар); **ана вай духтари ака-м** (к., Навдех); **и хари Абсайит-ай** (к., Ҳакимӣ);

б) Ба аломат ва хусусияти нав соҳиб шудани субъектро нишон медиҳанд: **Саҳидаҳмад директор шъдай** (в-к., Ёзғанд); **мамлакат тинҷи шъд** (к-х., Файзобод).

в) Мефаҳмонад, ки мубтадо ҷи ном дорад. Дар ин вазифа, одатан, исмҳои хос истифода мешаванд. Мубтадои ин гуна хабарҳо ҳамеша таркиби буда, ҳиссаи асосии онҳоро калимаи ном, ҷузъи вобастаашро ҷонишинҳои шахсӣ, исмҳои хешу таборӣ (амсоли амак, падар ва ғ.), калимаҳои ифодакунандаи ҷинси предмет (бача, духтар, зан, мард), исмҳои макони кишлок, шаҳр ва монанди инҳо ташкил мекунад: **номи ҳами бача — Розибег** (к., Луғури Поён); **ман нум-ъм — Шамсидин, нуми падар-мо Йоқуб** (к-х., Роҳатӣ); **нуми кишлок — Гърдхам** (в-к., Гурдхам).

г) Касбу ҳунар ва машғулиятро мефаҳмонад: **акаи мъ котиб** (Роғ, Хӯҷағалтон); **ҳоли Абдулло да ҳамуча магазинҷи-йай** (к., Навобод); **Одинабег да ҳамуча қаравул-ай** (к-х., Роҳатӣ); **и сол Амирхон подавон-ай** (к., Ғофилобод).

Дар ин мисолҳо мубтадоҳои исми хос буда, соҳиби аломатро, хабарҳо, ки исми ҷинсанд, аломати онро ифода кардаанд. Дар синтаксис шеваи ҷанубӣ, ҳамчун дар забони адабӣ, акси ин ҳодиса низ мушоҳида мешавад. Яъне исми ҷинс соҳиби аломатро, исми хос аломати онро ифода карда метавонад, ки дар ин маврид ҷумлаи охири ин тавр сурат меёбад: **и сол подавон Амирхон-ай**.

Дар ин тарзи таҳлил маънои лаксикӣ калимаҳо не, балки ҳосияти синтаксисӣ ва вазифаи коммуникативӣ онҳо дар ҷараёни нутқ ба ҳисоб гирифта мешавад. Агар ин равиш риоя нашавад, дар ҳалли масъала дӯлобие ба вучуд меояд, ки рафъи он ниҳоят душвор аст.

Воқеан ҳам, дар ҷумлаи **имсол подавон Амирхон-ай** калимаи **Амирхон** ба кӣ нисбат доштани мубтадори нишон дода, вобаста ба ин хабарӣ ҷумларо ифода кардааст. Дар ин ҷумла маҳз калимаи **подавон** аст, на **Амирхон**, ҳар чанд ки аз ҷиҳати моҳияти луғавӣ калимаи **подавон** ҷинси предмет ва **Амирхон** навъи онро мефаҳмонад. Дар ҷумлаи **имсол Амирхон подавон-ай** бошад, ин ду калима бидуни тағйири маъноӣ лексикӣ вазифаи синтаксисии нав гирифтаанд: **Амирхон** предметро нишон медиҳад, ки дар ҷумла сухан дар бораи вай меравад, калимаи **подавон** тобеи он буда, ҳамчун асоси хабар калимаи тобеқунандаи худро аз ҷиҳати шуғлу вазифа эзоҳ менамояд. Агар ба тарзи дигар гӯем, аз ҷумлаи **имсол подавон Амирхон-ай** фаҳмида мешавад, ки **имсол** бо касби подавонӣ маҳз **Амирхон** машғул шудааст, на каси дигар, аммо ҷумлаи **имсол Амирхон подавон-ай** мефаҳмонад, ки **Амирхон**, баръакси солҳои дигар, **имсол** бо подавонӣ шуғл варзидааст.

Аз ин мебарояд, ки тақсими вазифаҳои синтаксисӣ дар исмҳои хосу ҷинс аз рӯи маънои луғавӣ — ифодаи маъноӣ ҳамчунин ва навъи он на ҳамеша мақбул аст. Ин ҷо бояд, пеш аз ҳама, мароми коммуникативӣ сухан ва вазифаи синтаксисии калимаҳо дар он ба ҳисоб гирифта шавад. Тағйири вазифаи синтаксисӣ дар ҷумлаҳои субстантивӣ бо воситаҳои алоҳидаи синтаксисӣ низ сурат мегирад. Масалан, бандакӣ хабарӣ, асосан, бо он калимае меояд, ки предикати ҷумла аст. Аз ин ҷиҳат, ивази ҷои калима дар ҷумла вазифаи синтаксисии онро дигар намекунад. Чунончи, дар ҷумлаи **Адҳам-ай нуми мън** (в-к., Ҷиргатол)

бандакӣ -ай маҳз барои он бо исми хоси **Адҳам** омадааст, ки ҷавҳарӣ хабар аст, агар дар ин маврид иборати **нуми мън** хабарро ифода менамуд, бандакӣ хабарӣ, бешак бо он истифода мегардад: **Адҳам нуми мън-ай**.

Характеристикаи аломати ҳемешагии субъект дар он вақте ки мубтадо ва хабар бо айни як калима ифода меёбанд, махсусан, хеле барҷаста намоён мегардад. Ин гуна хабарҳо бештар дар шакли иборати номии изофӣ воқеъ мегардад. Дар ин маврид бори асосӣ ба зиммаи ҷузъи тобеъ буда, ҳиссаи тобеқунандаи онҳо роли таъкиди мебозад. Аз ин ҷост, ки, соқит кардани чунин исмҳо аз таркиби хабар ба маънои асосии онҳо ҷандон осеб намерасонад. Мубтадои ин гуна хабарҳо низ, асосан, таркиби мебошад. Муайянкунандаи онҳо агар бо ҷонишинҳои ишоратӣ ифода шуда бошад, пеш аз исм, дар мавридҳои дигар пас аз он ба кор бурда мешавад: **и шаб шаби маҳтов-ай** (к-х., Файзобод); **у соло солоӣ гъшнагӣ бъд** (ш-к., Қадучӣ); **и вахт вахти хундан-ай** (к-х., Ҷонварсӯз); **райи Питов райи зур-ай** (ғ-к., Балҷувон), **и себ ика себи созе не** (ш-к., Сарихосор); **и мардако мардакоӣ хуб-ан** (ғ-к., Қангурт); **мардуми Хочамард бисӣ мардуми хуб-ай** (к-х., Файзобод); **и занак зани чалфъс-ай** (ш-к., Қадучӣ); **саги Иброҳим йа саги олак-ай** (ш-к., Дарай Турбат); **ана и ов ови хавзи ича-ай** (ш-к., Ховалинг).

Дар байни хабарҳои номие, ки бо исм ифода мешаванд, хабарҳои мавҷуданд, ки маънои луғавӣ исм дар онҳо суғшудааст. Чунин хабарҳо низ дар қолиби ибораҳои номии изофӣ воқеъ мегардад. Задаи мантиқӣ дар онҳо, бар хилофи хабарҳои дигаре, ки танҳо бо исм ифода мешаванд, ба исм не, балки ба сифат меафтад ва маҳз ҳамин калимаи сифатӣ ҷавҳари хабар ба шумор меравад. Роли исм дар чунин таркибҳои хабарӣ аз он иборат аст, ки бо ифодаи маънои кул мансубияти предметии ҷузъ — мубтадори ба ин гурӯҳ таъкид намуда, ба ин роҳ алоқаи ду воҳиди асосии ҷумла — мубтадо ва хабарро боз ҳам қавитар мекунад. Аз ин ҷиҳат, ин гуна исмҳо хизмати якдараҷаи туфайлигӣ доранд ва ба ин ваҷҳ шартофтани баъзе аз онҳо аз таркиби хабар ба мазмуни умумии ҷумла ҷандон зиён намерасонад. Чунончи: **калхоз чизи хуб-ай — калхоз хуб-ай** ва ғайра.

Ин ҳодисаи грамматикӣ бештар махсуси нутқи гуфтугу буда, ҳамчун ҳамаи шеваҳои забони тоҷикӣ, дар шеваи ҷанубӣ низ фаровон истифода мегардад. Дар ин вазифа, одатан, калимаҳои **одам**, **бача**, **духтар**, **мард**, **зан**, **хайвон**, **парранда**, **чиз** ва мисли инҳо ба кор бурда мешаванд: **хъд-ътон одами аҳли савот, ҳама-ш-а мефаҳме** (к-х., Сумбула); **у бисӣор одами донишманди зур бъдай** (ш-к., Даҳана); **хъд-ат бъсӣор дъхтари хубӣ** (Роғ, Хӯҷағалтон); **ҳами Алқос хъд-ъш дъхтари ғърт-ғъртӣ-ай** (ш-к., Ховалинг); **у вақт-да мъ ай Ҷамолбӣ-да дъхтари калонтар бъдъм** (ш-к., Ховалинг); **у бъсӣор бачайи пъхта-ай** (к-х., Ҷалчит); **Савзамо-ра шу-ш бъсӣор мардаки хуб-ай** (ш-к., Ховалинг); **калхоз чизи хуб-ай** (ш-к., Шӯробдара).

Дар байни хабарҳои номие, ки ҷавҳари онҳоро исм ташкил менамояд, хабарҳои мавҷуданд, ки дар таркиби худ пешоянд ё пасоянд доранд. Ин гуна исмҳо ҳарчанд аз ҷиҳати тарзи таркиббандӣ ба ҳол ва пуркунанда шабоҳат доранд, аммо аз ҷиҳати иҷрои вазифа аз ин категорияҳои синтаксисӣ фарқ мекунанд: онҳо, бар хилофи ҳол ва пуркунанда, ки, одатан, вобастаи хабаранд, бевосита ба мубтадо тобеъ шуда, онро равшан ва муайян месозанд. Чунин хабарҳо аз хабарҳои муқаррарии номӣ бо он фарқ мекунанд, ки дар характеристикаи ҷиҳати номӣ ифодаи баъзе маъноҳои ҳол ва пуркунандаро низ дар худ фаро мегиранд. Чунончи, дар ҷумлаи **ҷоруб сари девол-на** (Роғ, Офтобзамин) шарҳи аломати мубтадо якҷоя бо ишорати ин аломат ба

маконе ифода ёфтааст. Ин гуна хабарҳо дар забони адаби бисёр бошанд ҳам, шумораи аз ҳама зиёди онҳо дар нутқи гуфтугӯ, ки ҳа- меша ба ихтисори сухан майл дорад, ба назар мерасад.

Хабарҳои мазкур мубтадоро аз чунин ҷиҳатҳо шарҳ медиҳанд:
1. **Аз ҷиҳати макон**, ки ҷои ист ва маҳалли баромади мубтадоро нишон медиҳад. Ин гуна хабарҳо бо пешояндҳои дар//да, ай//аз, па- сояндҳои -на, -да, -нда//нда, пешояндҳои изофии миёнаи, поёни, бари, лаби, тори, сари, паси, даҳани, таи, пушти, параи, болон, зии, танаи, пеши, сини, ки ҳам танҳо ва ҳам бо пешояндҳои асли ва пасояндҳо меоянд, сурат мегиранд:

а) ганҷ дар вайруна (в-к., Хичборак); нун-ам дар дегдун (Бд., Ан- дареб); нун да дасторхун (Роғ, Хӯчағалтон); одамои кунаги дар ҳами қишлоқи мо-йан (ш-к., Наврӯхо); ватанойи мо ай и тараф-ан (к., Де- гай); уво ай қишлоқи боло (х-к., Норақ); йак реша-м ай Қаротъгин (ғ-к., Балчувон); кампир хуна-нда (к., Нимич); ино ай қишлоқ-ай (ғ-к., Давлатшоён); мо ай хъди Йохсу-йем (ш-к., Ховалинг); худ-аш аз амин Помирот (бд., Гармчашма).

б) кншк дар минайи китоб-тун (в-к., Хонт); хуна-аш дар пуни қишлоқ (в-к., Хонт); занҷир бари дар-на (Роғ, Хӯчағалтон); хонай мъ- лави ра-на-с (Роғ, Хӯчағалтон); у бача тори зардолу-на (Роғ, Офтоб- замин); чоруб сари девол-на (Роғ, Офтобзамин); қъшлоқ паси ку-на (Роғ, Офтобзамин); сипор тайи чанор (бд., Шамбеда); дарза пъшти одам-на (Роғ, Офтобзамин); мън да и парай магазин (в-к., Ярхаб); мактав дар зийи хуна-шун, охи (в-к., Кӯлҳо); соҳат танаи деволда (ш-к., Ховалинг); хони мо ҳамун пеши лагер-да (к-х., Сумбула); қиш- лоқи мо ана и сьни къ-да-й (х-к., Файзобод).

2. **Аз ҷиҳати мансубият**. Дар ин вазифа пешояндҳои ай ва тани истифода мегарданд. Аз инҳо ай//аз воситаи асосӣ буда, тани ниҳоят камистеъмол аст: чийе, ки да ҳами зъмин боша, ай ҳами мард-ас (ш-к., Дарнайҷӣ); гуспандо-ра сита-ш ай йа йазнаги-м-ай (ш-к., Ғеш); оли- чабандак ай апа-м-шун-ай (ш-к., Шӯробдара); анамиҳо ай мактаб (к., Қалъанак); вай ай Маҳмашърифай (к-х., Ёвон); вай тани одамои дига бъд (к-х., Тӯда).

3. **Аз ҷиҳати монандӣ**. Бо пешояндҳои ранги, қади, сурати, зайли, сохти, худӣ, мисли, мисоли, ба мисли, ба монанди, пасояндҳои барин, вори ташкил меёбад. Баъзан як исм ҳам бо пешоянд, ҳам бо пасоянд воқеъ мегардад: ҳами ранги радиё-йай (ш-к., Ховалинг); кавар-ъш ран- ги марҷони мо-ай (в-к., Кӯлҳо); мақа ранги ҷугорӣ меша (ш-к., Даш- тичум); пойи тъ қади по-м (Роғ, Хӯчағалтон); чарғ (парранда) қади боша меша (ш-к., Мӯминобод); тъшка қади олуҷа-йай (ш-к., Хонақо); киравҷ ҳами сурати кашнич-ай (ш-к., Садаҳо); ай арғъшто-т зайли оча-т-й (ш-к., Мӯминобод); омадани дард къх ворӣ, бъромадан-ъш мъх (мӯй) вори (ш-к., Кӯлдара); чамбилак-ам (пудинаи лалмӣ) сохти су- бунак-ай (ш-к., Ховалинг); кароқорт сохти зелол-ай (ш-к., Ховалинг); хар мисли давлат (бд., Нижғар); чъвонӣ мисоли гарди сари остин-ай (ш-к., Шӯробдара); дунйо ба мисли чармък-ай (в-к., Ярхаб); Захро ба мунанди очаш-ай (к., Қалъанак); лаъз-ъмон кулови борин-ай (к-х., Тӯда); ҳамита чинор ворӣ-йай (ш-к., Ховалинг); намуд-аш одам вори (бд., Шамбедех); чанвар ранги кавг вори меша (ш-к., Ғеш).

4. **Аз ҷиҳати таъинот**. Дар таркиби исмҳое, ки ба ин маънӣ исти- фода мешаванд, пешояндҳои барои, бароси, бахши, ай истифода мегар- данд: и ҷойхона барои даромад-ай (ғ-к., Қангурт); қълф бахши амбор (ш-к., Дарача); мега ки дору ай бинӣ, ай чиш-да намешавад (ш-к., Хо- валинг); и (квитанция) бароси Давлат-ай (ш-к., Даштиҷум).

5. **Аз ҷиҳати сохта шудан** ё ташкил ёфтани мубтадо аз предмете.

Дар ин вазифа, одатан, пешоянди аз//ай истифода мегардад: мала аз санг иста (бд., Гармчашма); ҳами хор ай гур-ай, гъл-ай (к., Хилак).

6. **Аз ҷиҳати ҳолати динамиқӣ**. Ҷавҳари ин гуна хабарҳо аз исмҳои амал, исмҳои ифодакунандаи ҳиссу ҳаяҷон, ҳолат ва мисли инҳо иборат буда, инҳо мудом бо пешоянди да//дар воқеъ мешаванд. Ташки- ли хабарҳои номӣ бо ин усул ҳарчанд дар забони адабиёти классикӣ аз ҳодисаҳои маъмул аст,¹⁰⁸ аммо дар забони адабии имрӯза камтар дучор мешавад. Мо онро бештар дар асарҳои устод Айни мушоҳида мекунем. Шеваи ҷанубӣ дар ин бобат анъанави забони адабии пешина- ро нигоҳ доштааст: хирс дар хов бъдас (ш-к., Ғеш); ҳаму чен-да да гийра бъдастан (ш-к., Ховалинг); холи ҳами одамо дар тарадъд (к-х., Файзобод); бойҳо ҳама вахт да фикри бой кардани давлати худ-анд (ш-к., Даҳана).

Исмҳо дар вазифаи хабар на танҳо алоҳида, балки дар шакли ибораҳо низ фаровон истифода мешаванд. Воситаи грамматикӣ ин навъ ибораҳо ҳамеша изофат аст. Вай ба исми ҳоким калимаҳоеро пай- ванд мекунад, ки аз лиҳози маъноӣ луғавӣ гуногун буда, муносибат- ҳои басо мухталифи грамматикӣро далолат мекунанд. Аз ин ҷиҳат, асо- си чунин хабарҳои таркибӣ қолаби ибораҳои номист, ки ҷузъи тобеъ- кунандаи онҳо аз исм иборат мебошад. Фарқи асосӣ танҳо дар он ди- да мешавад, ки ҷузъи тобеъ имконияти ҷудошавӣ дорад ё не: калима- ҳои тобеи ибораҳо қодиранд, ки аз ҳиссаи асосӣ қанда шуда, ба кали- маҳои дигар алоқа банданд ё калимаҳои дигарро тобеъ намоянд. Ам- мо хабарҳои номӣ на ҳамеша ин хусусиятро доранд. Дар баъзе аз он- хо ҷузъҳои ибора дар якҷоягӣ вазифаи ягонаи синтаксисиро адо меку- нанд. Аз ин ҷиҳат, онҳо таркибан ҷудонопазир буда, ба ҳисоб гирифт- тани яке аз ҷузъҳо ҳамчун ҷавҳари хабар боиси тирагӣ ва мучаррадии маъно мегардад.

Вобаста ба ин хабарҳои номӣ, ки бо шаклҳои содда ва мурак- каби ибораҳои номӣ ифода меёбанд, ба ду гурӯҳи асосӣ метавон так- сим кард:

1. **Хабарҳои таркибие**, ки ҷузъи онҳо ҷудонопазиранд. Дар як қис- ми чунин хабарҳо исм бо вучуди сустии маъноӣ луғавӣ бо роҳи ифо- даи мафҳуми кул нисбат ба мубтадо бо муайянкунандаи худ ягонагии синтаксисӣ ташкил намуда, дар ҳамина шакл бо мубтадо алоқа меку- нанд. Дар қисми дигар вай маъноӣ луғавӣ худро пурра нигоҳ медорад ва ҳиссаҳои тобеъ онро аз ҷиҳати сифат, соҳибият, шумора ва ғайра муайян менамоянд: шъмо одамои медонистаги-ен (ш-к., Ховалинг); вай катхудо, йак камбағал одам (к., Камароб); неки бисёр марду- ми хуб будийан (к., Қалъанак); Андароб ҷойи дамғул (бд., Ғорон); уҷа ҷойи говҷар бъд (ш-к., Даҳана); зан-ъш йаг кампири дақ (в-к., Ҷирғатол); ман йак фарзанди камбағал будам (к., Қалъанак); ино бисёр севи ғалатӣ (к., Сангиҳо).

2. **Хабарҳое**, ки ҷузъи тобеи исмашон имконияти ҷудошавӣ дош- та, тарки он асоси предикативии ҷумларо ҳалалдор намекунад. Ин гуна калимаҳо дар таркиби ибора муносибатҳои зерини грамматикӣро ифода мекунанд:

а) **муносибати муайянкунандагӣ**: хъд-ъш ҷовандози нағз буд (в-к., Яхакпаст); Ризо ба мо шинохти йақин-ай, охи (к-х., Ҷалҷит); гуфт, ки ҳаму тайи санг-да бисёр ҳазинаи калон-ай (ш-к., Ғелот);

б) **муносибати пуркунандагӣ**: мо-ам доғи меҳмонем (ш-к., Дар- банд); ай рузе ки сохиби ғақл шидъм, и ҳамтари сийах-ай (ғ-к., Бал- чувон); Усто Шариф ҳамсойай пири мойнкаш бъд (ш-к., Ховалинг); ташнаи ов шидам (в-к., Хонт).

Шеваи ҷанубӣ дар бобати бо ибораҳои номӣ ифода ёфтани хабар аз шеваи шимолӣ бо он фарқ мекунад, ки баъзи муносибатҳои пурку-

нандагӣ ва ҳоли дар қолиби ибораҳои изофӣ дар онҳо бештар аст ва ҳол он ки дар шеваи шимолӣ дар ин маврид аксаран алоқан калимаҳо ба изофат не, балки бештар бо пешоянд сурат мегирад. Аз ин нуктаи назар, ҷумлаи ҳудаи ҳокими Кӯлоб буд дар ин шева асосан, дар шакли худ-аш Кӯлоб-да (ё Кӯлоб-ба) ҳоким буд ифода меёбад.

Сифат дар вазифаи ҷавҳари хабар

Ҳамчун дар забони адабӣ, дар шеваҳо низ ифодаи хабар бо сифат аз ҳодисаҳои грамматикӣ маъмул ба шумор меравад. Хосияти муайянқунандагӣ хабар, ифодаи аломат дар он маҳз дар сифат, ки табиатан аломати предметро фаҳмонда, одатан, ҳамчун муайянқунандаи исми воқеъ мегардад, бисёр равшан ба зухур меояд.

Сифатҳо дар роли асоси хабар мисли исми дар се шакл истифода мешаванд: а) ҳолис; б) бо бандакҳои хабарӣ; в) бо феълҳои ёридиҳанда.

Ин шаклҳо аз ҷиҳати баёни аломат ва хосияти мубтадо аз ҳам тафовут надошта бошанд ҳам, дар ифодаи маънои замон фарқи ҷудогона доранд. Чунончи, шакли ҳолис аломатеро мефаҳмонад, ки аз бобати ифодаи замон нисбатан номаҳдуд аст. Баръакси ин сифатҳо бо бандакҳои хабарӣ шакли сеюми танҳо ва ҳамаи феълҳои ёридиҳанда, маънои маҳдуд — замони муайянеро далолат мекунад. Инро дар қисми ҷумлаҳои зерин фаҳмидан мумкин аст: **накимо меган**, ки гули ки сурх, зард, донаи ҳаму гарм, ана сафед — **хънук** (в-к., Ҳоит); **саръш сийо-ву чашмо-ш кабут** (Роғ, Хӯчағалтон); **духтар пир, модар ҷавон** (бд., Ғорон); **хъд-ъш бачай хуб буд** (ш-к., Ховалинг); **йак муалим доштем, зур буд** (к., Қамароб); **солӣ ҷанг нун қиматранг бӯдай** (ш-к., Хонақои Боло); **хай, бад нағз мешава?** (к-х., Файзобод);

Истифодаи бандакҳо бо сифат дар вазифаи хабар аз забони адабӣ, асосан, аз ҷиҳати таркиби фонетикӣ фарқ мекунад ва ин дар лаҳҷаҳои алоҳидаи шеваи ҷанубӣ ба тарзи махсус зоҳир мешавад. Азбаски дар ин ҳусус дар фасли боло сухан рафт, ин ҷо танҳо бо овардани намунаи мисолҳо иктифо мекунем: **дъхтарақойи апа-м хъшпъшок-ан** (ш-к., Ховалинг); **сёнфой мо калун-ан** (в-к., Самсолик); **ийо тарихнавис-ан** (к., Ҷафр); **ма лич-ъм** (ш-к., Хонақо); **порина рафтам гуфтан майдаи барои аскарӣ** (к., Навдӣ); **бисёр занакӣ ҷириғ астӣ** (к., Навдӣ); **ма ҳам бёсёр паҳлавон астам** (ш-к., Сарихосор); **у касал-ъс** (Роғ, Хӯчағалтон); **у ай тьна сергал аст** (Роғ, Хӯчағалтон); **ба ҳама часпидан-ът хуб нестай** (ш-к., Мӯминобод); **мъносибати байни ҳамино нағз нест** (к-х., Файзобод); **иқа севи созе не** (ш-к., Сарихосор).

Сифат дар бобати истифодаи шуданаш бо феълҳои ёридиҳанда аз исми фарқ дорад. Фарқи асосӣ дар ин дида мешавад, ки истифодаи феълҳои ёридиҳанда бо сифат микдоран назар ба исми андак бештар аст. А. Эшонҷонов нишон медиҳад, ки ҷунин калимаҳои феълӣ дар забони адабӣ бо сифатҳо дар ташкили хабар ширкат меварзанд: **будан, шудан, гардидан, намудан, кардан**.¹⁰⁹ Дар шеваи ҷанубӣ ба зами ин калимаҳо феълҳои тофтан ва омадан низ дар вазифаи мазкур ба кор бурда мешаванд. Ғайр аз ин, ҳар қадоме аз феълҳои ёридиҳанда бо баъзе хусусиятҳои шевагӣ аз забони адабӣ фарқ мекунад.

1. **Феъли ёридиҳандаи шудан.** Ин феъл аломати мубтадорро аз ҷиҳати мансубияти он ба замони гузашта (дар сифаи хабарӣ) замони ҳозира-оянда (дар сифаи хабарӣ ва шартӣ) ифода мекунад. Дар ин бобат ду фарқи онро аз забони адабӣ қайд бояд кард: а) маънои за-

мони гузашта ғайр аз шакли муқаррарӣ ва омавӣ бо роҳи ба феъли ёридиҳанда ҳамроҳ шудани суффикси **-ак** баён мешавад. Ин шакл дар лаҳҷаҳои кӯлобӣ, ваҳий-қаротегинӣ ва кӯлобии Хисор қайд шудааст; б) сифаи нақлӣ баробари шакли яқум шакли дуюм низ дорад, ки ба лаҳҷаҳои Қаротегин, Бадахшон ва шимолӣ Кӯлоб хос мебошад; в) **Феъли шудан** дар шакли замони ҳозира-оянда ғайр аз маънои муқаррарӣ худ, яқоя бо сифат ба мубтадо аломатеро нисбат медиҳад, ки хосияти доимӣ дорад. Яъне ин аломат ҳам ба замони ҳозира ва ҳам ба замони оянда мансуб аст. Мисолҳои зерин далели ин гуфтаҳоанд: **дига астағун-ъм сьп-сийа шид, гушт-ъм хълбич 'майда' шидак** (ш-к., Ховалинг); **модар, ман партов 'монда' шидастам** (бд., Ғорон); **лозир лойова шидастак** (к., Қалъаи Лаби Об); **һозир кам-кам беқувват шьдастъм** (ш-к., Даҳана); **татъм барг-ъш сьрхча мешава-ву мева-ш ранги хъшай ангур вори** (ш-к., Кӯлдара); **сабза бъланд меша, калон** (бд., Ғорон).

2. **Феъли ёридиҳандаи будан.** Ин феъл дар шакли замони гузаштаи сифаи хабарӣ ва замони ҳозира-оянда (асосан аорист) ба кор бурда мешавад. Истифодаи вай ҳамчун аорист дар ҷумлаҳои пайрави шартӣ, ки хабарашон номист, бештар мушоҳида мешавад. Ба ин феъл ҳам форманти **-ак** ва шакли перфекти II васл меёбад, ки аз ҳодисаи фарқкунандаи шеваи ҷанубӣ ба шумор меравад. Мисолҳо: **ман бо-савод будам, пурилм будам** (в-к., Ҳоит); **уно майда будиан** (к., Навдӣ); **да вахт-уш бисёр ҳусидор бӯдас** (к., Марғзори Сир); **точики маһмадоно бӯдастак** (в-к., Ҷиргатол); **хар дъхак-ъш базеб бӯдас-тан** (ш-к., Ховалинг); **лумбатар бошад, мешавад** (к., Навдӣ).

Феъли ёридиҳандаи будан дар шеваи ҷанубӣ бо калимаи **муборак** низ хабарӣ номиро ташкил медиҳад: **соли нав, мойи нав муборак бошад!** (бд., Ямг); Дар ин қабил ҷумлаҳо баъзан феъли ёридиҳанда аз таркиби хабар фӯрӯгузор мешавад: **шоғуни нав муборак, ошгуна боор муборак!** (бд., Ғорон).

3. **Феъли ёридиҳандаи гардидан.** Ташкили хабар бо ин феъли ёридиҳанда дар забони адабии пешина серистеъмом буд. Дар забони адабии имрӯза ин калима нисбат ба муродифаш — **шудан** камтар ба кор бурда мешавад. Ин ду феъли ёридиҳанда муродиф бошанд ҳам, аз ҷиҳати хусусияти услубӣ аз ҳамдигар фарқ мекунад: **гардидан** бар хилофи **шудан**, бештар характери китобӣ дорад. Дар шеваи ҷанубӣ ба сифати ҳиссаи ёридиҳандаи хабарҳои номӣ истифодаи **шудани феъли гардидан** ба махсусияти ин шева — дар он бештар маҳфуз мондани хосияти таърихӣ марбут аст. Ногуфта намонад, ки дар ин шева ҳам таъдоди истеъмоли **гардидан** нисбат ба **шудан** маҳдудтар мебошад: **баед ки дъво кард, санг гашт** (ш-к., Ёхсу); **ҳамту сьп-сьрх гушт гаштай** (к-х., Зулфӣ); **авқот-ъш дар тан-ъм захр гашт** (ш-к., Зелолак); **бад ки дидан сурх гашт, гирифтан-ъш** (бд., Ямг).

4. **Феъли ёридиҳандаи тофтан.** Ин феъл, бо вучуди камистеъмоли дар забони адабӣ шоеъ аст.¹¹⁰ Хабарӣ номӣ бо он аломати субъектро бо тобиши тахмину гумон ифода менамояд: **бисёр одами хув метова** (ш-к., Қафтархона); **иҷа зах метова** (ш-к., Зелолак).

Дар шеваи ҷанубӣ феъли ёридиҳандаи **омадан** машхур аст, ки бо сифат хабарҳои номиро ифода мекунад: **зан мардъм-а феъл-ъш тьнък мейоһа** (ш-к., Ховалинг); **муғалим мардум нозук мебийо-һа** (к-х., Мағмуруд); **бокъла чизи хъшхур мебийоһад** (бд., Ғорон); **оҳан хув сьрх мешава, сифатнок мейоһа** (ш-к., Даҳана).

Дараҷаи истеъмоли навъҳои сифат дар роли ҷавҳари хабар як хел нест. Дар ин вазифа аз ҳама бештар сифатҳои дараҷаи оддӣ ба кор бурда мешаванд. Як хусусияти барҷастаи ин гуна хабарҳо дар он аст, ки ба осонӣ ранги ҷида мегиранд. Ҳангоми ҷида шудани онҳо бан-

дакҳои хабарӣ ва феълҳои ёридиханда ба ду тарз воқеъ мешаванд: а) бо ҳар хабар алоҳида такрор меёбанд. Ин ҳодиса бисёр кам ба назар мерасад; б) бо яке аз хабарҳо — ё бо хабарии аввал ва ё бо хабарии охириин меоянд. Ин тарзи ифода серистеъмол аст. Агар сифатҳои дар шакли изофат хабарии чидаро ташкил диҳанд, бандак ё феълҳои ёридиханда хатман бо хабарии охир истифода мегардад: **чум, сахат-ай, касал-ай** (к., Ёзғанд); **рафтъм, осийоб бебор, холибод-ай** (ш-к., Ховалинг); **вай-а ов-ъш талх-ай, бекора** (к-х., Қонҷӣ); **йак қойи қалоқи гарми ганда-ай** (к., Шинглич).

Сифатҳои дараҷаи қиёсӣ ба вазифаи хабар нисбатан камтар истифода мешаванд. Тарзи чидашавӣ низ дар онҳо чандон характернок нест: **чъкрӣ търъштар-ай** (к., Ғофилобод); **харкафтар калонтар-ай** (ш-к., Ғеш); **и ай мън-да калунтар-ай** (в-к., Ярҳаб).

Дар хусуси истифодаи сифатҳои дараҷаи олий бо суффикси **-тарин** ба вазифаи ҷавҳари хабар олимони дар ақидаҳои гуногунанд. Дар ин хусус А. Эшонҷонов гуфтааст: «Қайд кардан зарур аст, ки сифати дараҷадори бо суффикси **-тарин** ифодаёбанда хабар шуда наметавонад, аммо дар ҳолати муқоиса намудани мубтадо бо объекте вазифаи хабарро адо мекунад: Расул аз ҳама донотар аст. Мавсимӣ чамъоварии пахта дар хоҷагии кишлоқ аз ҳама муҳим аст».¹¹¹

Ақидаи муаллиф дар ин порча чандон сахте нест. Ӯ дар аввали ҷумла зикр мекунад, ки «сифатҳои дараҷаи олий бо суффикси **-тарин** хабар шуда наметавонанд», дар қисми дуюми ҷумла нишон медиҳад, ки дар ҳолати муқоиса намудани мубтадо бо объекте вазифаи хабарро адо мекунад». Аммо мисолҳои, ки вай барои тасдиқи фикри овардааст, на бо суффикси **-тарин**, балки бо таркиби аз ҳама ифода ёфтаанд.

Л. С. Пейсиков ин масъаларо чунин шарҳ додааст: «Ба сифатҳои дараҷаи олии дорон суффикси **-тарин** истифода шудан чун предикатив хос нест. Вай метавонад қисми таркибии чунин хабарҳои бошад, ки дорон маънои ҷудоқунӣ-миқдорӣ бошанд. Дар ин гуна мавридҳои дараҷаи олий бо изофат ба исми предикатив, ки шумораи чамъ дорад, васл ёфта, яқоя бо он аз лиҳози синтаксисӣ иборати таксимнашавандаро ташкил медиҳад».¹¹²

Ин мулоҳиза умуман дуруст аст. Эроди мо ин ҷо аз ҳамин иборат аст, ки дар мавриди ба исми пайванд шудани сифати дараҷаи олий исми на фақат бо сурати чамъ, чунон ки ӯ мегӯяд, балки дар шакли танҳо низ воқеъ мегардад. Дар ин ҳол хабар маънои ҷудоқунӣ чузъро аз қул не, балки аломатери мефаҳмонад, ки дорон маънои аз ҳама зиёд аст, яъне сифати дараҷаи олий исми предикативро аз ҷиҳати молик будани вай ба ҳосияти дараҷаи олий муайян карда, яқоя бо он ҳамин аломатро ба мубтадон ҷумла, ки нисбат ба исми хабар маънои чузъро дорад, тааллуқдор мегардонад. Ин гуна хабарҳо, чун дар забони адабӣ, дар шеваи ҷанубӣ низ ҳамин вазифаи грамматикиро адо мекунад. Фарқ танҳо дар он аст, ки онҳо баръакси забони адабӣ, дар шеваи мазкур хеле кам истифода мешаванд: раиси мо да вахт-ъш одами камбағалтарини ҳоит буд (в-к., Ҳоит).

Маънои афзунии аломат ва дараҷаи олий дар сифат, мисли шеваи дигар, дар шеваи ҷанубӣ низ бо роҳи воситаҳои махсус ифода мегардад. Сифатҳо бо ин воситаҳои худ ё бо ин тарзи ифодаи дараҷаи баробари муайянкунанда ба вазифаи хабар ҳам фаровон истифода мешаванд. Инак, истеъмоли сифатҳои дараҷаи олий ба сурати гуногун ба вазифаи хабарҳои номӣ:

1. Дар шакли такрори **нопураи калима**. Ин гуна сифатҳо дар адабиёти илмӣ оид ба забони тоҷикӣ бо истилоҳи шакли интенсифӣ¹¹³ ё сифатҳои таъкидӣ қайд шудаанд.¹¹⁴ И. И. Зарубин тахмин мекунад,

ки ин шакл дар забони тоҷикӣ бо таъсири забони ўзбекӣ ба вуҷуд омадааст.¹¹⁵ Олимони дар хусуси қадом дараҷаи сифатро ифода кардани ин шакл низ бар сари як ақида нестанд. Аксарият чунин мешуморанд, ки вай барои ифодаи дараҷаи олии сифати предмет хизмат мекунад. Баъзеҳо мегӯянд, ки ҳамчун шакли таъкидӣ барои ифодаи зиёдии сифат ба қор бурда мешавад.¹¹⁶ Мо тарафдори олимони гузӯҳи аввал буда, дар ин хусус ҳамин қадар илова карданием, ки ин шакл ҳам монанди дараҷаи олии сифат, ки бо суффикси **-тарин** ташкил меёбад, ҳосият ва аломати предметро ба маънои мутлақ, дар ниҳоят дараҷаи ифода мекунад ва мисли муродифи худ бидуни муқоисаи ду предмет (элатив) ба қор бурда мешавад. Ғайр аз ин, дараҷаи олии аломат дар он нисбатан пурқувваттар ифода мегардад. Ин сифатҳо дар сурати хабар шуда омадан ҳам ин маънои худро пурра нигоҳ медоранд. Яъне онҳо предмет — мубтадори аз он ҷиҳат шарҳ медиҳанд, ки дорон аломати аз ҳама афзун аст. Хабарҳои, ки бо ин навъи сифатҳои дараҷаи олий ифода мешаванд, баръакси шеваи шимолӣ ва забони адабӣ, дар шеваи ҷанубӣ хеле маҳдуданд.

Дар лаҳҷаҳои Роғ, онҳо асосан, аз доираи истифода берун буда, танҳо «дар нутқи бошандагони деҳаи Балуч аҳёнани истеъмоли мешаванд».¹¹⁷ Дар материалҳои лаҳҷаҳои Бадахшон ба назар наметавонад. Муҳаққиқи лаҳҷаҳои ин мавзӯ дар хусуси сифат, аз ҷумла дар бораи ин шакли дараҷаи олий, хомӯш мондааст. Дар материалҳои мо онҳо, асосан, дар лаҳҷаҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ, лаҳҷаҳои шимолӣ ва ғарбии Қӯлоб, инчунин гузӯҳи лаҳҷаҳои қӯлобии Ҳисор (аз ҳама зиёди қайд шудаанд: **у бача лъб-лъч бъд** (в-к., Нӯшор); **қадъо къп-қадъ** (ш-к., Шехмизон); **дига остағон-ъм съп-сийа шид** (ш-к., Шехмизон); **зардолӣ дерпаз, ҳоле зъб-зард-ай** (ш-к., Хонақои Боло); **бо сийахдъраҳт гъфтани ҳаст, ки барг-ъш зъб-зард -ай** (ш-к., Дараҷаи); **у сев тъп-търъш-ай** (ш-к., Доробӣ); **холи ман тип-тиринг-ум-е** (ғ-к., Данғара); **зав-зард шидай ай ҷаври афтов-а** (к-х., Гулизор).

2. Дар шакли такрори **пураи калима** дар таркиббандии **изофӣ**. Ин шакл ҳам дар лаҳҷаҳои қӯлобӣ, ҳам қаротегинӣ муҳдудтар аст. Таъдоди истифодаи вай нисбат ба шакли интенсифӣ муҳдудтар аст. В. С. Расторгуева худуди интишори ин навъи ифодаи дараҷаи олии сифатро аз руи материалҳои матбуъ дар лаҳҷаҳои Бухоро, Бойсун, Дарбанд, Мастҷох мансуб доништааст.¹¹⁸ Фактҳои дасти мо нишон медиҳанд, ки вай дар шеваи ҷанубӣ низ маъмул аст: **дар тамоқу гаранг шъдем, қинди қинде ҳаст ки!** (в-к., Ҳичборак); **қадӣ ҳами дала чун-дори бад нестай, пъланг бо (боз) бади бад-ай** (ш-к., Шехмизон); **Са-тор корқни зурӣ зур-ай** (ш-к., Ховалинг); **игити хуби хуб-ай Қазо-қуф** (ш-к., Ховалинг); **Сафарали одами хуби хуб-ай** (ш-к., Дашти-ҷум); **неки муъалими зурӣ зур-ай** (ш-к., Наврӯҳо).

3. Дар шакли такрори **беизофат**. Дар мисолҳои дасти мо ин гуна сифатҳо бо калимаҳои **катта, майда, баланд** қайд шуда, ҳамеша бидуни предмет қиёс воқеъ гаштаанд: **сари гандъм ката-ката-йай** (к., Ғофилобод); **ҳо, сьфедоро бълан-бълан** (қ., Лангар).

4. **Молик будани субъект ба аломати зиёдтар бо роҳи ба сифат** — хабар илова шудани артикли **-е**, ки калимаҳои чунон, ҳамин қадар, ба дараҷаи иваз кардааст, низ ифода мегардад. Дар ин ҳол пас аз хабар пайвандаки ки низ оварда мешавад, ки дар айни ҳол вазифаи пайвандакии худро аз даст дода, ба ҳиссаҷа майл кардааст. Ин тарзи ифода аслан боқии ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайравии миқдору дараҷа буда, бо талаби ихтисори сухан ҷумлаи пайравӣ байн рафтааст. Хабарии сарҷумла дар шакли мазкури ифода мундариҷаи умумии ҷумлаи пайравӣ фаро гирифта, нишон медиҳад, ки мубтадо дорон аломати аз дараҷаи қиёсӣ бештар аст. Ин гуна сифат —

Қалъанак); охи чойники савз ай хъд-ъм-ай (к-х., Қонҷӣ); ҳар ки ови
чишм-ъш барой хъд-ъш (ш-к., Ховалинг).

Ҷонишини худ гоҳо дар таъкиди ҷонишини шахсӣ омада, якҷоя
бо он хабарро ифода менамояд, ки дар ин маврид вазифаи таъкидӣ
вай хеле барҷаста намоён мегардад: Нурвали ма хъд-ъм (ш-к., Хо-
нақои Боло).

3. Ҷонишинҳои ишоратӣ. Ин хели ҷонишинҳо ҳам дар алоҳидагӣ,
ҳам бо калимаҳои хел ва тавр дар шакли мураккаб хабарро ифода
мекунанд. Бештар ба бандакҳои хабарӣ меоянд: **Туғай-а хуна-ш ин**
аст (ш-к., Ховалинг); **кенҷагӣ мо ҳаму-йай** (к., Ғофилобод); **ҳар руз**
кор-уш хами-йай (к., Обигарм); **мъхтасар маълумот-ъм хамин** (ш-к.,
Сарихосор); **чо-ш ҳавай** (к., Навдӣ); **охи, инча-ра гандъм-ъш хамита-**
ри-ай (ш-к., Сарихосор); **бокира-ш наитур** (в-к., Цирғатол).

Гоҳо бо пешоянди ай//аз омада, мубтадои худро аз ҷиҳати соҳи-
бият шарҳ медиҳанд. Дар ин маврид исмиҳе, ки ҷонишинҳо тобеи он-
ҳоанд, фуруғузур мешаванд. Ин ҳол вақте воқеъ мешавад, ки ҷунин
исмиҳе ба шунаванда маълум бошанд: **ина хами садӣ ай ҳаму-йай** (к.,
Навобод).

4. Ҷонишинҳои саволӣ.¹²³ Ҷунин ҷонишинҳо дар вазифаи хабар,
асосан, дар ҷумлаҳои саволӣ истифода мешаванд. Дар шеваи ҷанубӣ
онҳо ду ҷиҳати фарқкунанда доранд:

а) Аксаран бо бандакҳои хабарӣ истифода мешаванд. Бе бандак
омадани онҳо ниҳоят дараҷа кам аст: **занҷири дар къшост?** (Роғ, Хӯ-
ҷағалтон); **шъмо ай гичо-ен?** (ш-к., Мӯминобод); **аслу насаб-т-а бъгу,**
ки ай гъҷойӣ (ш-к., Қафтархона); **қълф ай кӣ-ай?** (ш-к., Ховалинг);
о хърак къшо-на-о? (Роғ, Хӯҷағалтон); **и-ш ай ки-ст?** (в-к., Тавилда-
ра); **котиб кишо?** (бд., Ғорон).

б) Ҷонишини саволии макон дар шеваи ҷанубӣ дар бисъёр мав-
ридҳо ба сурати муқассар, яъне **ку**, бе бандакҳои хабарӣ ба вазифаи
xabар истеъмом мешавад. Шеваи мазкур дар ин бобат хосияти забо-
ни адабии пешинаро маҳфуз доштааст.¹²⁴ Ифодаи хабар бо ин ҷони-
шин дар забони адабии имрӯза, асосан, хоси назм аст: **донъкойи тъ**
ку? (Роғ, Хӯҷағалтон); **дъстархони калонӣ ку?** (ш-к., Даҳана).

Ҷонишини **ку** гоҳо бо бандакҳои хабарӣ низ дар роли хабар истифо-
да мегардад: **Шарофиддин, ку-йӣ** (к., Қалъанак).

Ҷонишинҳои саволӣ ҳам дар вазифаи хабар бо пешоянди ай//аз
бисъёр истифода мешаванд. Намунаи ин гуна мисолҳо дар боло овар-
да шудааст.

Шумора дар вазифаи ҷавҳари хабар

Шумораҳо дар вазифаи хабар дар се шакл истифода мешаванд:

1. **Бе бандак**, ба сурати холис. Ин шакл нисбатан камистеъмом
аст: **соат нимта кам панҷ** (к-х., Роҳатӣ); **оча-м панҷо-да** (қ-х., Тӯ-
да); **хуко баромад, ҳисоб кардъм ҳаждаҳ-та** (в-к., Қангурт); **зан-ъм**
панҷо-ву ҳаф, хъд-ъм шаст-у ҳаф (ш-к., Хонақои боло).

2. **Бо бандакҳои хабарӣ**, ки серистеъмом аст: **сол-ът гуспанд бо-**
ша, йа кам си-да-йӣ (к-х., Қонҷӣ); **калонӣ-ш даҳани чорда-й** (к., Қалъ-
анак);

3. **Бо феълҳои ёридиҳандаи будан, шудан, рафтан, омадан.** Аз ин-
ҳо ду феълҳои охир бо шумораҳои меоянд, ки мубтадоро аз ҷиҳати син-
ну сол шарҳ медиҳанд: **во бист кас будан** (в-к., Қалъаи Лаби Об);
мън хъд-ъм дар даруни сийпанҷ бъдъм, падар-мо мърд (к., Ҳалқарф);
ма ду кам ҳаштод шъдам (к-х., Ёвон); **соат ҳоли се нашидай** (к., На-
вобод); **дъсад сум мешава и чъгорийо?** (ш-к., Сарихосор); **ба ҳисоби**
ҳъкматӣ бист-да рафтем (ш-к., Ховалинг); **ҳаштоди йак рафтайӣ йагу**
гап бъгу (к., Ҷафр); **бай ҳаштод қариб умадем** (к-х., Ланғари Шох).

Ҷавҳари хабар сифати феълӣ

Ҷунин ки дар қисми мадхали ин боб гуфтем, хабарҳе, ки бо сиф-
атҳои феълӣ ифода меёбанд, хабарҳои соф номӣ ба шумор намера-
ванд: баъзе аз шаклҳои сифати феълӣ ба сифат гузашта, ҳамчун сиф-
атҳои аломати мубтадоро нишон диҳанд, қисми дигарашон хосият ва
аломатро бо тобиши маъноӣ ҳолат шарҳ дода, ба ҳамин ваҷҳ, қаро-
бати худро бо феъл нигоҳ медоранд.

Шумораи сифати феълӣ дар шеваи ҷанубӣ ҷандон зиёд нест. Аз
ҳама бештар шакли замони гузашта бо суффикси **-гӣ** ба назар ме-
расад. Бештар аз 200 мисоле, ки мо доир ба ин шакл дар даст до-
рем, нишон медиҳад, ки таъдоди истифодаи он дар шеваи ҷанубӣ низ
умуман кам нест. Ҷунин ба мушоҳида мерасад, ки ба маъноӣ перфект
истеъмом ёфтани шакли мазкур нисбат ба шеваи шимолӣ дар шеваи
ҷанубӣ маъруфтар аст.

Сифати феълӣ замони гузашта бо суффикси **-гӣ** дар роли ҷавҳари
xabар хосияти дугона дорад:

а) Ҳамчун сифати феълӣ маъноӣ асосии худро маҳфуз медорад.
Дар ин маврид вай хусусияти номӣ зоҳир намуда, мубтадоро аз ҷи-
ҳати молик будани вай ба аломати доимӣ шарҳ медиҳад. Дар ин ва-
зифа бештар бе бандак ва феълҳои ёридиҳанда ба қор бурда меша-
ванд: **гандъм амтари соф ғалтидагӣ** (Роғ, Хӯҷағалтон); **остини кърта-м**
қалам задагӣ (Роғ, Хӯҷағалтон); **бъруто-ш саркалапо хамидагӣ, бъсйо**
безев (ш-к., Ховалинг); **чо-шон рост кардагӣ, хов менан** (в-к., Қӯлхо);
кор мекъна, бекор естода наметуна, куна қор кардагӣ-да (ш-к., Нав-
рӯхо); **дар дусто-ш қафидагӣ** (к., Навдӣ); **къртаи хуб-ъш кардай ост-**
тино қалам қашидагӣ (ш-к., Ховалинг); **сар-ъш бастагӣ** (бд., Ямғ).

б) Ҳамчун перфект истифода мешавад. Фарқи вай дар ин мав-
рид аз перфекти муқаррарӣ дар он аст, ки амале, ки ифода менамо-
яд, натиҷаи худро дар мавриди сухан нигоҳ медорад ва маҳз ҳамин
хислат дар айни ҳол ҷиҳати асосии он ба шумор меравад: **вай у зам-**
бър-ънда хам қор қаагӣ (к., Хумдон); **дар ҳаму чашма се нафар шиш-**
тагӣ (бд., Ямғ); **калонойи мо сат сол пеш гузаштагӣ** (в-к., Яҳакпаст);
апа-ш дар руи дар шиштагӣ (Роғ, Хӯҷағалтон); **қати мън хамича мак-**
табънда хондагӣ (в-к., Цирғатол).

Хабарҳо бо сифати феълӣ мазкур дар се шакл истифода меша-
ванд:

а) **Бе бандак** ва феълҳои ёридиҳанда. Мисоли онҳо дар боло овар-
да шуд. Ин ҷо ҳамин қадар илова қардан мумкин аст, ки бар хилофи
дигар навъи хабарҳои номӣ, сифатҳои феълӣ нисбатан бештар дар
шакли холис дар роли ҷавҳари хабар ба қор бурда мешаванд.

б) **Бо бандакҳо.** Ин шакл дар шеваи ҷанубӣ бисъёр дучор меша-
вад ва ҳол он ки дар шеваи шимолӣ ва забони адаби дар ин маврид
бандакҳои хабарӣ, асосан, истифода намешаванд: **йак қисм пашм дар**
Иалдъмич мундагӣ астик (к., Қалъанак); **ҷувол даридагӣ ас** (Роғ, Хӯ-
ҷағалтон); **и қъшлоқ-а овод кардагӣ-йай** (в-к., Цирғатол); **ма дъ бор**
хондагӣ-йъм (ш-к., Даҳана); **амин чо истодагиан** (в-к., Ёзғанд); **ами**
дъст-ъм шикастагӣ-ай (ш-к., Ховалинг); **и забони мо ақу аралаш**
шъдагӣ-йай-да (в-к., Цирғатол).

в) **Бо феълҳои ёридиҳандаи будан.** «Дар ин маврид сифати феълӣ
бо суффикси **-гӣ** маъноӣ асосии худро нигоҳ медорад, яъне вай ҳолат
ва аломати предметро, ки дар натиҷаи амали собиқ рӯй додааст, ни-
шон медиҳад».¹²⁵

Вазифаи будан дар вақти ҳамроҳ шудани он ба сифати феълӣ
ифодаи категорияи феълӣ шахс, шумора ва замон аст. Маъноӣ замо-
нии вай иборат аз он мебошад, ки аломатро ба замони гузашта нис-

бат меџаџ. Агар ба сурати перфект вокеъ шуда бошад, нишон меџаџ хад, ки гуянда дар бораи аломати ифода кардан ин шакл бавосита вокиф шудааст, яъне дар хусуси он аз накли каси дигар ё дар на-тичан хулосаҳои мантиќи огоҳ гаштааст: **ичо-на каравот мондагӣ буд** (Роғ, Хучагалтон); **дъсти кампир бастагӣ бџдай** (к., Гофилобод); **Хџдойбанда истодагӣ бџдас** (в-к., Хичборак); **пештар хамича кџргџз чо гирифтагӣ бџдас** (в-к., Чиргатол).

Бо феълҳои ёриџандан дигар ба вазифаи хабар омадани сифа-ти феълҳои замони гузашта бо суффикси **-гӣ** дар мисолҳои мо дучор нашуд.

Шакли ҳозира-ояндаи сифати феълӣ, ки аз шакли боло бо пре-фикси **-ме** сохта мешавад, дар шеваи ҷанубӣ ниҳоят камистеъмол аст. Вай ба сифати хабар гоҳ мустақилона, гоҳ дар таркиби ибораҳои но-мӣ, ки ҷузъи тобеъкунандашон исм аст, ба кор бурда мешавад: **у одами ба хама мечаспидагӣ** (ш-к., Ховалинг); **не, ин ҷойи каҳ мегџ-рифтагӣ-ай** (к., Нимич); **мџлойим бџдай, на́мепойстагӣ бџдай** (к., Қалъанак).

Шаклҳои дигари сифати феълҳои замони гузашта бо суффикси **-гӣ** дар вазифаи хабар дар шеваи ҷанубӣ ба назар намерасанд.

Сифатҳои феълҳои замони гузаштае, ки бо суффикси **-а** сохта ме-шаванд, дар шеваи ҷанубӣ ду хусусият доранд:

а) Як қисми онҳо тамоман ба сифат табдил ёфтаанд. Ин гуна сифатҳои феълӣ дар шарҳи аломати мубтадо аз сифат фарке надо-ранд. Онҳо ҳам алоҳида, ҳам дар таркиби калимаҳои мураккаб ва ибораҳо хабари номиро ифода менамоянд: **дар баста-ай** (ғ-к., Балчу-вон); **и бачайи алими** (халими) **пухта** (бд., Андароб); **у дџлшикаста шудаастай** (в-к., Хичборак);

б) Хусусияти сифати феълҳои худро пурра нигоҳ дошта, аломати мубтадоро ифода мекунад. Дар онҳо тобиши маъноӣ ҳолат хеле пур-қувват аст. Ин гуна сифатҳои феълӣ ҳамеша дар шакли инкор — бо ҳиссаи **но-** ба кор бурда мешаванд. Онҳо ҳам ба сурати ҳолис, ҳам бо бандакҳои хабарӣ дучор меоянд. Шакли ҳолис нисбат ба шакли бан-дакдор бештар ба назар мерасад. Фарқи ин ду шакл танҳо дар ифо-дан замон аст: шакли ҳолис аломатеро ифода менамояд, ки бештар маъноӣ умумизамонӣ дорад, илова шудани бандак ба ин шакл маъноӣ замони онро бо ифодаи замони ҳозира маҳдуд мекунад:

а) **хонаҳо норуфта** (ш-к., Мӯминобод); **ним-џш носаркашида** (ш-к., Ғеш); **хамита ноандовакарда** (в-к., Чиргатол); **пахтайи тоза, ба об норасида** (бд., Нуд); **ру-ш ношишта** (Роғ, Хучагалтон); **толи нон нопџхта** (Роғ, Балуч); **ғала-ву дон адир-да нодџ-равида, норуфта** (ғ-к., Данғара);

б) **чаҳдек ношушта-ай** (ш-к., Ховалинг); **асп-ум нообдода-ай** (ш-к., Ғеш); **гандџмой Чунбахш оли нодџ-равида-ай** (ш-к., Хова-линг); **оли дуғ нокашид-ай** (Роғ, Хучагалтон).

Ташкили хабарҳои номӣ бо шакли мазкур сифати феълҳои замо-ни гузашта, аз фарқҳои намоёни шеваи ҷанубист: дар шеваи шимолӣ онҳо қариб аксаран бо ҳиссаҳои инкории **на-** ва суффикси **-гӣ** сурат меёбанд.

Шакли инкори сифати феълҳои замони гузашта бо суффикси **-а** баъзан бо феълҳои ёриџанда низ истифода мешавад. Дар ин вазифа калимаҳои истодан ва мондан дучор меоянд, ки аз онҳо истодан замони ҳозираи давомдор, мондан замони гузаштаро ифода менамо-яд: **кайи давлат нокашонда истодагӣ** (ш-к., Ёхсу); **дџ чџборак-џш мун-дааст ноканда** (в-к., Хичборак); **рџшқа-мо нодџ-равида мунд** (ч-к., Давлатобод); **хамича дарди саҳт гџрифтас, ки доруҳо мундан нохур-**

да (в-к., Хичборак); **рџшқа-мо нодџ-равида мунд** (ч-к., Давлатобод); **хамича дарди саҳт гџрифтас, ки доруҳо мундан нохурда** (в-к., Ёзғанд).

Сифатҳои феълҳои замони ҳозира бо суффикси **-о** ва **-анда** ба сифат гузаштаанд ва дар адои вазифаи ҷавҳари хабар аз ин ҳиссаи нутқ тафовут надоранд: **одаме нест, ки сево-ра бџчина-ш, дџсто-м но-гиро** (ш-к., Даштиҷум); **ай у ногиро-ай** (к., Қалъанак); **и сағ гиранда на́буд** (ш-к., Ховалинг); **сағи даҳмарда бџсйор сағи гиранда** (ш-к., Хо-валинг).

Зарф дар вазифаи ҷавҳари хабар

Масъалаи истифодаи зарф дар роли ҷавҳари хабар дар забонши-носии тоҷик то ҳол дуруст ҳал карда нашудааст. Б. Н. Ниџмухамма-дов дар ҷумлаҳои **Нуралӣ бошад дар ҳамон чо ҳозир шавад, Рӯзи ди-гар Нуралӣ дар соати даҳ дар ҳамон чо ҳозир гардид, Хобидан ҳоло барвакт буд, Гандум хама чо, пазанда чо-чо таркибҳои ҳозир шавад, ҳозир гардид, барвакт буд, хама чо, чо-чо-ро ҳамчун хабарҳои бо зарф ифодаёфта маънидод карда,¹²⁶ айни ҳамин мисолҳоро дар нашри якум ва дуҷуми китоби дарсии синтаксиси мактабҳои оли дохил кардааст.¹²⁷ Дар асари дигари вай, ки соли 1970 бо унвони «Забоншиносии тоҷик» ба таџ расид, ифодаи хабари номӣ бо зарф аз ин ғасл тамоман со-қит шудааст.**

А. Эшонҷонов дар масъалаи ифодаи хабари номӣ бо зарф батаф-сил сухан ронда, дар ин вазифа истеъмол ёфтани баъзе зарфҳои тарзи амал, зарфҳои микдору дараҷа, зарфҳои замон ва мақсаду сабабро қайд намудааст. Ба назари мо, дар байни мисолҳои, ки аз хелҳои маз-кури зарф оварда шудаанд, калима ва таркибҳои низ ҳастанд, ки ба зарф не, балки ба ҳиссаҳои дигари нутқ мансубанд. Масалан, дар ҷум-лаҳои **Об ба лаби ҷӯй баробар, Дарсаҳ аз дарси мо пасттар буд, Ин ҳавлӣ дарун берун аст, Дар рӯи ҳавлии завод оилаи мо якка буд, Мо барои Ватан, барои мудоғиа кардани он тайёр ва ҳозирем, Қорам зарур, бисџер саросемаам, Ҷони нодон дар озоб, Аспи зебои ман... дар ҷаҳон яккаву яғона бувад, Овозаш андӯғинона буд, Рӯз қариб пешин шуд, Ин аввалину охири шавад, Номи қораш як ҳам мушкил, Ҳалли назариявии ин проблемаро ба назар гирифта дарқор калимаҳои **баро-бар, пасттар, барин, берун, якка, тайёр, ҳозир, зарур, саросема, азоб, яккаву яғона, андӯғинона, пешин, аввалу охир, мушкил, дарқор** ҳам-чун зарф ба ҳисоб гирифта шудаанд¹²⁸ ва ҳол он ки ба ҳиссаҳои ди-гари нутқ тааллуқ доштани ин калимаҳо аён аст: **пасттар, якка, зарур, саросема, яғона, андӯғинона, аввалин, охири, мушкил, сифат, дарун, берун, азоб, исм ва калимаи ҳозир гурӯҳи сеюми сифати феълҳои арабӣ ба шумор мераванд. Дар ҷумлаи охир калимаи дарқор маъноӣ заруратро далолат намуда, яқоя бо ибораи ба назар гирифта хабари феълӣро ифода кардааст. Тарзи дигари ифодаи ин маънӣ бояд ба на-зар гирифт мебошад, ки аз он дар ҳақиқат хабари феълӣ будани вай равшан намоён мегардад.****

Агар калимаҳои мазкур аз сағи зарф Ҷароварда шаванд, он гоҳ мисолҳои, ки А. Эшонҷонов дар ифодаи хабар бо зарф овардааст, хе-ле маҳдуд мешаванд. Воқеан, ба зарфҳо, ки аломати амал ва аломати сифатро ифода намуда, аз рӯи ин хусусияти худ аксаран ба феъл ва сифат вобаста шуда меоянд, истифода шудан дар роли ҷавҳари хабар ҷандон характернок нест. Онҳо аз рӯи ин хусусияти худ бештар хелҳои гуногуни ҳолро ташкил меџанд. Бо вучуди ин баъзе аз хелҳои зарф аз феъл ва сифат қанда шуда, бо нигоҳ доштани маъ-ноӣ мустақили луғавӣ бевосита дар шарҳи аломати мубтадо хизмат мекунад. Ба ин гурӯҳ аз нутқи шевагӣ аз хама бештар зарфҳои мик-

дору андоза ва макон дохил мешаванд. Дар шеваи чанубӣ зарфҳои микдору андоза аломати мубтадору аз ду ҷиҳат эзоҳ додаанд: аз ҷиҳати афзунӣ ва камӣ.

Дар ифодаи маъноӣ афзунӣ калимаҳои зерини синонимӣ ба кор бурда мешаванд: **бъсйор//бисйор**, мул, **бофир** <вофир, зиёд, арасот, дунӣ//дънӣ, пур, лав (аксаран дар шакли ибораи фразеологӣ **лав задан**).¹²⁹ Аз инҳо калимаҳои **бъсйор//бисйор**, **зиёд**, **пур** ва таъбири фразеологӣ **лав задан** хеле серистеъмол буда, ҳамчун як фарқи барҷа-стаи шевагӣ ба назар мерасанд. Калимаҳои **дунӣ**, **лаб**, **арасот**, аслан исми бошанд ҳам, дар шеваи чанубӣ бо таъбири маъноӣ луғавӣ мафҳуми микдору дараҷаро ифода мекунанд. Калимаи **пур** дар ифодаи микдору андоза ҳамчун зарф маъноӣ қадимии худро нигоҳ доштааст. Зарфҳои мазкур дар роли ҷавҳари хабар аксаран бо бандҳои хабарӣ, қисман бидуни онҳо истеъмол мегарданд: **масофа-ш** ё **киломитир зийотар-ай** (қ., Ҷавонӣ); **ҳами мо-да** **пенса** (пенсия) **зийод** (қ-х., Файзобод); **мактаба-мо-на талабо** **бъсйор-ъс** (Роғ, Хӯчағалтон); **итари одам** дар **ича** **бъсйор-ай** (в-қ., Нӯшор); **дигар** **калхозо-нда** **асп** **бисйор** (қ., Бедак); **севай** **хафтъръш** (нордон) **мул** (ш-қ., Хонақо); **ина** **ҳами** **ҳашон** **арасот-ай** (ғ-қ., Балҷувон); **е** **и** **чағано-йа** **ки** **уумбар** **кънъм**, **йа** (ш-қ., Ховалинг); **ҷойи** **мо-да** **сев** **бофир-ай** (ш-қ., Даштиҷум); **пъшок-шон** **арасот-ай** (ғ-қ., Балҷувон); **е** **и** **чағано-йа** **ки** **умбар** **кънъм**, **йа** **арасот-ай** (ш-қ., Сарихосор); **ича** **мол** **йа** **дънӣ-йай** (в-қ., Ёзғанд); **да** **Доровӣ** **ов** **дънӣ-йай** (ш-қ., Ховалинг); **дъруни** **зъм** **ин** **хор** **пур-ай** (қ., Миёнадара); **шаҳр-на** **пур**, **инчо** **не** (бд., Гармҷашма); **дар** **ҷойи** **мо** **гусфан** **лав-ай** (в-қ., Ҷирғатол); **ругани** **завут** **лав** **задай** (в-қ., Ярҳаб).

Ғоҳ бо феъли ёридихандаи будан ва шудан сурат ёфтани зарфҳои мазкур низ мушоҳида мегардад: **неки** **Миро-нда** **бъна** **бисйор** **бут** (қ., Навдӣ); **ин** **ҷо** **замини** **ҳукумат** **бисйор** **будак** (в-қ., Яҳакпаст); **зардоли** **порина** **бисйор** **шъд** (қ., Қалъанак).

Аз зарфҳои макон калимаҳои **ҳамиҷа//ҳъмиҷа**, **инча**, **ҳаминча**, **есън//ису**, **усун**, **ибр**, **убар** дар роли ҷавҳари хабар омада, мубтадору аз ҷиҳати маҳалли ҷой гирифтани он шарҳ додаанд. Онҳо ҳам ҳолис (хеле кам), ҳам бо бандҳои хабарӣ (ниҳоят фаровон), ҳам бо феълҳои ёридихандаи будан ва шудан истифода мегарданд. Ин калимаҳо дар ифодаи айни ҳамин маънӣ ғоҳ бо пешоянди **ай//аз**, пешоянди **дар//да** пасоянди **-да**, **-нда**, **-на** воқеъ мешаванд; **неки** **бъсйор** **вахт** **шид**, **ҳамиҷа** (ш-қ., Даҳана); **аку** **мо-ра** **ватани** **во-му** **ҳамиҷа** (в-қ., Ҷирғатол); **баттарин** **ҷо** **ҳамунча-ай** (в-қ., Ҷирғатол); **шарикойи** **бача-ш** **ҳамиҷа-ан-ку** (в-қ., Ҷиҷборак); **ма** **ҳамиҷа** **бъдъм** (ш-қ., Ховалинг); **руз** **то** **вега-ра** **инча-ан** (ш-қ., Дараҷӣ); **мо** **ҳъминча-ем** (қ-х., Конҷӣ); **холи** **ҳами** **мусъфед** **ҳамиҷа-да-й** (қ., Ҷавонӣ); **Ғеш** **шаш-ҳаф** **киломитир** **бо** (боз) **усун-ай** (ш-қ., Мӯминобод); **шъмо** **ай** **кон** **есън** **бъдасте** (в-қ., Ҷирғатол); **мо** **микдори** **ду** **киломитир** **усу** (қ., Ҷавонӣ); **Ғарм** **ибартар-ай** (в-қ., Қӯшағба); **дарай** **Ғармак** **и** **бар-ай** (ш-қ., Сарихосор); **Май-дон** **ай** **қишлоқи** **мо** **камта** **убартарак-ай** (ш-қ., Ховалинг);

Калимаҳои **боло**, **поён**, ки аслан исми буда, ба зарф хеле майлон кардаанд, ғоҳ дар ҳамин шакли решагӣ, ғоҳ бо гирифтани суффикси дараҷа (-тар, -тарак) мубтадору аз ҷиҳати маъноӣ ишғол кардан он шарҳу эзоҳ медиханд. Дар ин вазифа онҳо ҷи аз ҷиҳати маъноӣ ва ҷи аз ҷиҳати тарзи ифода аз зарфҳои сирфи макон фарқе надоранд: **Са-ридашт** **ана** **ҳамун** **боло-нда** (қ., Тутҳон Поён), **хунайи** **Худобердӣ** **бо-лотар-ай** (қ-х., Роҳатӣ); **у** **савҳос** **ай** **Ғарм** **болотар-ай** (ш-қ., Навруҳо); **ами** **қъшлоқ** **ай** **Шехмизун** **болотарак-ай** (ш-қ., Ховалинг); **Кулов-уш** **ина** **ай** **ами** **ра** **пойун-ай** (қ-х., Файзобод).

Ифодаи хабар бо масдар

Доираи бо масдар ифода ёфтани хабар дар шеваи чанубӣ хеле маҳдуд аст. Вай дар ин вазифа ба ду шакл истифода мешавад: бо пешоянди **да//дар**; бо калимаҳои номӣ. Дар ҳар ду ҳолат ҷумлаи дорон объектӣ бевосита буда, дар забони адабӣ ин ҳодиса бештар дар шакли масдар+изофат+исм воқеъ мегардад: **у** **да** **нун** **хурдан-ай** (в-қ., Ёзғанд); **кори** **мо** **изати** **меҳмон** **бачо** **овардан-ай** (қ-х., Миёнадара).

МУВОФИҚАТИ ХАБАР БО МУБТАДО

Мувофиқати хабар бо мубтадо дар ҷумлаҳои дутаркиба воситаи асосии робитаи грамматикӣ сараъзоҳои он ба шумор меравад. Ин мувофиқат ҳам дар шакли пурра (аз ҷиҳати шахсу шумора), ҳам дар шакли ноқис (танҳо аз ҷиҳати шахс) ба амал меояд. Шеваи чанубӣ дар ин бобат баробари мусоидати худ бо забони адабӣ аз он фарқҳои ҷудогона низ дорад, ки дар зимни тасвири умумӣ қайд хоҳанд шуд.

1. **Мувофиқати хабар бо мубтадохое, ки ба воситаи ҷонишинҳои шахсӣ ифода ёфтаанд.** Агар мубтадо бо ҷонишинҳои шахсӣ ифода ёфта бошад, хабар, одатан, дар он шахсу шумора воқеъ мегардад, ки ҷонишин — мубтадо дорад: **и-ра** **мо** **кура** **мегем** (в-қ., Қӯлҳо); **шъмо** **гъли** **бодом** **мегем** (ш-қ., Ховалинг).

Дар шеваи чанубӣ калимаи **шумо**, асосан, барои ифодаи шахси дуҷуми ҷамъ ба кор бурда мешавад. Дар баробари ин вай ғоҳ дар баёни маъноӣ эҳтиром дар ифодаи шахси яқуми танҳо низ истифода мегардад. Ин тарзи ифода хеле камистеъмол буда, бо таъсири забони адабӣ бештар дар нутқи зиёён ба мушоҳида мерасад: **мега** **съни** **Ғарсинӣ**, **ки** **шъмо** **ку** **шупъштон-а** **бъброрен** (ш-қ., Ховалинг); **ма-ку** **ҷой** **хърдъм**, **воре** **шъмо** **ташнаен** (ш-қ., Ғеш).

Ҷонишини **мо** низ бо хусусияти услубии истеъмоли худ фарқ мекунад, ки ин ҳол дар вақти мубтадору ифодаи кардани вай ба мувофиқати хабар бетаъсир намондааст. Ин ҷонишин дар шеваи чанубӣ ғайр аз маъноӣ муқаррари худ — ифодаи шахси яқуми ҷамъ, дар таъкиди маъноӣ хоксорӣ ва фурутанӣ дар ифодаи шахси яқуми танҳо низ зиёда ба кор бурда мешавад. Дар ин маврид феъл — хабар ба сурати ҷамъ омада, зоҳиран бо мубтадо мувофиқат мекунад. Ҷунин ба мулоҳиза мерасад, ки ин тарзи ифода дар шеваи чанубӣ нисбат ба шеваи шимолӣ бештар мавриди истифода аст: **мо** **пештар** **дар** **дари** **йак** **бой** **гаштем** (в-қ., Ҷирғатол); **мо** **бай** **зани** **у** **ҳевар** **мешем** (в-қ., Тутҳон Поён); **мо** **съгер** **мондем**, **роҳат** **кардем** (ғ-қ., Давлатшоён); **мо** **моли** **калхос-а** **варзидастем** (в-қ., Ҷирғатол).

Дар ифодаи ин маънӣ ҷонишини худ баъзан дар шакли ҷамъ ба кор бурда мешавад. Дар ин сурат феъл — хабар дар шахсу шумора бо он мувофиқат мекунад: **хъд-мон** **йагон** **ҳафтод-ъ** **се**, **ҳафтод-ъ** **ҷор-да** **рафтем** (ш-қ., Даҳана).

Дар баёни маъноӣ мазкур дар бисёр мавридҳо мубтадо истифода намешавад. Ин гуна ҷумлаҳо моҳиятан ҷумлаҳои дутаркибаи «пӯшида» буда, хабари онҳо дар таъин ва тасаввур кардани мубтадо кӯмак мерасонад: **соли** **сийсейъм** **съгер** **мондем** (ғ-қ., Давлатшоён); **ина** **акъ** **ҳафтод-да** **рафтем** (ш-қ., Даштиҷум); **зани** **йакъм** **гърифтем**, **барҳам** **хурд**, **баъд** **у-ра** **гърифтем** (ш-қ., Хонақои Боло); **қати** **тъ** **ки** **валад** **ҳастем**, **дилъов** **шидем**, **ки** **гап** **занем** (ш-қ., Ховалинг);

Ҷонишини ишоратии ин суффикси ҷамъбандӣ гирифта, шахсро ифода намояд ва аз рӯи ҳамин хусусияти худ дар роли мубтадо истифода шавад, хабар бо он дар шахсу шумора мувофиқат мекунад: **ино**

хуна мерафта бѣдастан (ш-к., Ховалинг); ино дида бѣдастан (ш-к., Хонақои Боло).

2. Агар мубтадо бо исмҳои чамъи бечон ифода ёфта бошад, ҳолатҳои зерин мушоҳида мешавад:

а) Хабар дар шакли чамъ омада, бо мубтадои худ аз ҷиҳати шаҳсу шумора мувофиқат мекунад: оли барфо хестан бѣрафтани (ш-к., Ховалинг); ниҳоло сабз шидан (к., Майдон); нуно қоқ шидан (в-к., Ҷиргатол); аму ҷувойи борик чанта шѣдан (р-к., Ҷиргатол); ҷойо ҷушидан (в-к., Яхакпаст); ҷойо қоқ шидан (в-к., Яхакпаст); собуно тоза нашидан (к., Қалъанак).

б) Хабар дар шакли танҳо омада, бо мубтадо фақат аз ҷиҳати шахс мувофиқат менамояд: анғро ҳамуқа бисйоре бѣд-ай, ки ҳиҷ, ногѣфтани (в-к., Ҷиргатол); бисту чорумойи сол-да завуто бисйо шид (в-к., Тавилдара).

Умуман, аз 39 мисоле, ки доир ба тарзҳои мазкури мувофиқати хабар бо мубтадо дар дасти мо ҳаст, дар 11-тои он хабар дар шумораи танҳо, дар қисми боқиаш дар шумораи чамъ воқеъ гардидааст. Ин далел дар шеваи ҷанубӣ назар ба мувофиқати ноқис бештар будани мувофиқати пурраро ҳамчун як ҳодисаи бебаҳс ба субут расонида, дар айни замон нишон медиҳад, ки шарҳи акси ин ҳодиса, яъне мувофиқат кардани хабар бо мубтадои чамъи бечон танҳо аз рӯи шахс дар шеваи Қўлоб, чандон сарех нест.¹³⁰

Дар масъалаи мувофиқати пурраи хабар бо исм — мубтадои чамъи бечон, шеваи ҷанубӣ аз шеваи шимолӣ фарқи барҷаста дорад: дар шеваи шимолӣ, баръакси шеваи ҷанубӣ, мувофиқати ноқис нисбат ба мувофиқати пурра зиёдтар аст. Дар ин бобат шеваи шимолӣ ба забони адабӣ айнияти комил дошта, аммо шеваи ҷанубӣ аз он каме фарқ мекунад: дар забони адабии ҷи пешина ва ҷи имрӯза мувофиқати пурра камтар, аммо мувофиқати ноқис бештар ба назар мерасад. Маҳз камистеъмолии ин ҳодисаи синтаксисӣ баъзе олимониро ба ҷунин ҳулоса овардааст, ки дар забони мо мувофиқати ноқис қоидаи асосист. Аммо дар асл ҳам дар забони халқ, ҳам дар забони устодони сухан ҳардуи ин қоида маъмул аст.¹³⁰ Ба ин муносибат овардани нақли зерини марҳум Абдусалом Дехотӣ дар бораи эроди устод Айни бар зидди онҳое, ки дар забони тоҷикӣ танҳо мувофиқати ноқис ҳодисаи асосӣ аст гуфта даъво мекунад, бисёр бамаврид мебошад. А. Дехотӣ дар нутқи падараш, дар ҷумлаи **Навдаҳо карахт шуда монданд** бо мубтадои **навдаҳо**, ки аз исми бечони чамъ иборат аст, дар шахсу шумора мувофиқат кардани хабарро шунида, онро ҷун далели дар забони халқ маъмул будани ин ҳодиса истифода кардани устод Айниро ёдоварӣ карда, ҳулосаи ӯро дар ин хусус ҷунин баён кардааст:

«Баъзе «забоншиносони» забоншинос даъво мекунанд, ки мардум дар гуфтугӯ дар бораи чамъу муфрази исмҳои бечон ба алоқаи байни мубтадову хабар риоя намекунанд. Ман бошам, ҳама вақт мегӯям, ки ин даъво нодуруст аст. Аз гапи дадетон ҳам маълум мешавад, ки дар ҷизҳои бечон ҳам, агар мубтадо чамъ ояд, хабараш ҳам чамъ меомадааст. Ман аз дадетон пурсидам, ки «имсол аҳволи тоҷо ҷи тавр?» Ин кас ҷавоб доданд, ки «аввали баҳор авҷашон нағз буд, дар миёна ҳаво хунук шуда, навдаҳо карахт шуда монданд».¹³¹

Баъзеҳо баръакси назарияи боло ҷунин ақида доранд, ки бо исмҳои бечони чамъ ба сурати чамъ воқеъ гаштани хабар қоидаи ҳатмӣ буда, дар шакли танҳо омадани вай берун аз норми забон аст. Далелҳои забонӣ ин ақидаро низ рад мекунанд, ки мисолҳои боло аз шеваи ҷанубӣ санади ин даъвоанд.

Исмҳои бечон баъзан якҷоя бо шумораи миқдорӣ мубтадорро ифо-

да мекунанд. Дар забони адабӣ дар ин маврид хабар аксаран ба сурати танҳо воқеъ мегардад. Баробари ин гоҳо монанди ҷумлаи **Аммо барои ман он ду китоб хазинаи ноёб буданд** (С. Айни) мисолҳои ёфт мешаванд, ки хабар бо мубтадои худ мувофиқати пурра дорад. Айни ҳамин ду ҳодиса дар шеваи ҷанубӣ низ маъмул аст: **тор-да йоздата гарбъз бѣд** (ш-к., Ховалинг); **бароёе ки дѣ мошин бари дар бар раван, раҳа калун кардан** (ш-к., Ховалинг).

Исмҳои бечони чамъ дар вазифаи мубтадо гоҳо аз ҷонишини таъинии ҳама муайянкунанда доранд. Бо ин гуна мубтадоҳо хабар дар шакли чамъ воқеъ мегардад: **ҳамаи ҳама ниҳоло дѣстниҳолои хѣдъман** (ш-к., Хонақои Боло); **ниҳоло ҳам-аш савз шидан** (к., Навдеҳа).

3. Дар сурати бо исмҳои ҷондори чамъ ифода ёфтани мубтадо мувофиқати хабар бо он ба тарзи зерин адо мешавад:

а) Агар мубтадо исми ҷондори шахс бошад, хабар бештар ба сурати чамъ меояд. Дар шакли танҳо истифода ёфтани он нисбатан камтар дучор мешавад. Дар ин бобат шеваи ҷанубӣ аз забони адабии имрӯза фарқ дорад, зеро дар забони адабӣ «дар ҷумла мубтадо шахсро далолат карда, дар шакли чамъ омада бошад, хабар ҳам дар шакли чамъ омада, бо мубтадо мувофиқат мекунад».¹³² **қишлоқийи омадан** (ш-к., Ховалинг); **одамо йак сол кор мекаан, йаг гов мегрифтани** (ш-к., Давлатшоён); **охи и гапо-ра занак меған** (р-к., Қангурт); **кадом соле маълимо омада бѣдастан** (ш-к., Ғеш); **зано меомад-меомад мешиштак атрофи ҳаму-да** (р-к., Давлатшоён); **рафтѣм дѣхтаро шиштагӣ-ай** (ш-к., Ховалинг); **саҳарӣ қалавурой почо омад** (ш-к., Ховалинг).

Дар тарзи мазкури ифода шеваи ҷанубӣ хусусияти забони адабии пешинаро нигоҳ доштааст: ҷунон ки Муҳаммадҷон Шукуров тамоман дуруст қайд мекунад, «дар забони адабии пеш аз революция агар мубтадои чамъ одам бошад, хабари ҷумла ҳам ба шакли чамъ ва ҳам ба шакли танҳо меомад».¹³³

Ҳангоми бо шумораҳо омадани исми шахси чамъ дар вазифаи мубтадо низ ҳолати боло бетағйир менамояд. Яъне дар ин маврид ҳам хабар аксар дар шакли чамъ ва қисман дар шакли танҳо истифода мешавад.

Дар забоншиносии тоҷик дар хусуси дурустии кадоме аз ин ҳодисаҳо байни олимони ихтилофи фикр ҳаст. Баъзеҳо ҷунин мепиндоранд, ки «агар исм бо шумора мубтадорро ифода карда бошад, хабари он ба шакли танҳо оварда мешавад».¹³⁴ Баъзеи дигар ҷунин мегӯянд, ки дар ин вақт хабар «дар шакли чамъ омада, бо мубтадо мувофиқат мекунад».¹³⁵ Аммо мушоҳидаи нишон медиҳад, ки ҳар дуи ин ҳодиса қатъӣ ва мутлақ нест: ҷи дар забони адабии тоҷикӣ ва ҷи дар забони адабии имрӯза ҳар ду ҳолат дида мешавад.¹³⁶ Фарқ танҳо дар он аст, ки мувофиқати пурра ҳам дар забони адабии пешина ва ҳам дар забони адабии муосир нисбат ба мувофиқати ноқис хеле афзун аст. Шеваи ҷанубӣ дар ин бобат аз забони адабӣ фарқе надорад: **бад рафтани гърифтани се кас** (ш-к., Ховалинг); **ҳамаи чорсад-пансад одам намедонем чо рафтани** (ш-к., Шехмизон); **дѣ нафар аз онҳо гърехта Ғарм рафтани** (к., Қалъанак); **дѣ мардак тана ба тана ҷѣхт меистани** (ш-к., Сарихосор); **дѣ мѣғалим ай Балҷувон кѣх рафтани, шикор** (ш-к., Сарихосор); **ай ин то уш чордата** (фарзанд) **дар хоқай** (ш-к., Кадучӣ); **дѣ мардаг еѣзм бѣрдаи** (к-х., Файзобод); **агар бигела, шаш кас бардора, хезонда наметона** (р-к., Давлатшоён).

б) Агар мубтадо исми ғайришаҳс бошад, хабар ҳам дар шакли чамъ ва ҳам дар шакли танҳо қор фармуда мешавад. Ба сурати танҳо омадани он нисбат ба шакли чамъ камтар аст. Шеваи ҷанубӣ дар ин бобат аз забони адабӣ каме фарқ мекунад, зеро дар забони ада-

бии имруза дар ҳолати мазкур ба сурати чамъ не, балки ба сурати танҳо воқеъ гаштани хабар бештар расм мебошад; гуспандо кур шъ-дан, къштем (ғ-к., Данғара); замбура гавр-ъм кан (ч-к., Давлатобод); аспо тур нагиран (ш-к., Ховалинг); саго иқа вағ-вағ мекънан меран (ш-к., Фелот); пъланг сар-ш-а кашол кара бъд, ки гърго давидан (ш-к., Хонақои Боло); балади ша-ра қарибе саго бъхъра (в-к., Тавилдара); саго ғам додастай-ъ? (ш-к., Ховалинг); хуго баромад, нисоб кардъм хаждаҳ-та (ғ-к., Қангурт); арзан мепошидем, ба буданао ръс мешъд (ш-к., Ховалинг).

Исмҳои чондори ғайришаҳс бо гирифтани шумораҳои микдорӣ низ дар роли мубтадо кор фармуда мешаванд. Дар ин маврид хабар аксаран дар шакли танҳо ва дар ниҳояти камӣ дар шакли чамъ воқеъ мегардад: се гърг-ъш сьни йа гърг-а гуфт (ш-к., Ховалинг); бад чор гърг хабар шидас (ш-к., Ховалинг); ақов зур-ай, неки у дъ-та, ки тифок бъдан, ҳаму ақови зур-а мътахам кардан, ғалтундан (ш-к., Хонақои Боло).

4. Мубтадо бо исмҳои ифодаи меъбад, ки узви чуфти предметҳои чондорро ифода мекунад. Дар забони адабии дар ин маврид «хабарӣ чумла бештар чамъ ва баъзан танҳо меояд».¹³⁷ Дар шеваи чанубӣ ҳам дар ин бобат айни ҳамин ҳодиса ҷорист ва ҳол он ки дар шеваи ши-молий бештар акси онро мушоҳида мекунем: гушо нағзанд, неки чъшмо олакан (ш-к., Ховалинг); чъшмо-м хира шидийан (ш-к., Ховалинг); чъшмои дъхтар-ъм дар мекъна (ш-к., Ховалинг); чъшмон-аш бозӣ мекунад (к., Қалъанак); поҳо мағза-шун мерезан (к., Навдех).

Баъзан суффиксҳои чамъбандӣ бо ҷунин исмҳои ифодакунандаи узви инсон ба кор бурда мешаванд, ки фақат якто буда, чамъ шудани онҳо мумкин нест. Мисли **забоно**, **шикамо** ва ғайра. Ин гуна исмҳо моҳияти дараҷагӣ дошта, ғайр аз узви номбар шуда, то дараҷае ба узвҳои атрофи он низ дахл доштани предмети баҳсро ифода мекунад. Агар ҷунин исмҳо мубтадори ифода намоянд, хабар аксар ба шакли танҳо ба кор бурда мешавад: **ишкамо сер бъд** (ш-к., Хонақои Боло); **забоно арабарод** (омехта) шидаст (ш-к., Қадучӣ).

5. Агар мубтадо бо исмҳои ҷомеъ ифодаи ёфта бошад, мувофиқати хабар бо он ин тавр сурат мегирад:

а) Бо исмҳои амсоли **мардъм**, **халқ**, **ълғар** (лашкар) ҳам дар шакли танҳо ва ҳам дар шакли чамъ омадани хабар мушоҳида мешавад. Таъдоди истифодаи ин шаклҳо бо ҳар калима ҳар хел аст. Дар ин бобат байни шеваи чанубӣ ва забони адабии баробари умумият баъзе фарқҳо низ мушоҳида мегардад.

Дар хусуси тарзи мувофиқати хабар бо мубтадои **мардум** Б. Ниёзмухаммадов ин тавр навиштааст: «Агар дар чумла исми ҷомеи **мардум** мубтадо шуда омада бошад, хабар дар шакли чамъ омада, бо он мувофиқат мекунад».¹³⁸ Аълоҳон Афсаҳзод, ки доир ба масъалаи мазкур тадқиқоти махсус гузаронидааст, ин мулоҳизаро номатбул шуморида, ба хулосаи зерин омадааст. «...дар забони тоҷикӣ исми ҷомеи **мардум** бо хабари танҳо низ омада метавонад. Аз рӯи мушоҳидаи мо устод Айни дар асарҳои худ «Ятим», «Мактаби кӯҳна», «Аҳмади девбанд», «Марги судхӯр» (таҳрири якум), «Чаллодони Бухоро» ва «Одина» исми ҷомеъро дар 39 ҷой ба вазифаи мубтадо кор фармудааст, ки аз он дар 38 ҷой хабар дар шакли чамъ омада, фақат дар як ҷой дар чумлаи зерин дар шакли танҳо омадааст: **Мардум шӯрид**, аз байни онҳо садоҳои «дуруст-дуруст» баромада, сухани онҳо ҷавонро қувват дод. Лекин ин ҳодисаро тасодуфӣ ҳисоб кардан мумкин нест, зеро дар аксари асарҳои нависандагони ҳозирани тоҷик ин ҳодиса дида мешавад: **Мардум пароканда шуд** («Фуломон»); **мардум мегурехт** ва

фаръед мекашид («Фуломон»); **мардум ӯро лагадкӯб мекард** («Одамони ҷовид»)¹³⁹.

Муаллиф ин ҳодисаро дар забони мо нав ҳисоб карда, барои тасдиқи фикр ҷунин далел меорад, ки онро дар «Қалила ва Димна»-и Абулмаолий, «Гулистон»-и Саъдӣ, «Чаҳор унсур»-и Мирзо Бедил, «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Восифӣ ва «Наводир-ул-вақоеъ»-и Аҳмади Дониш дучор накардааст.¹⁴⁰

Мушоҳидаи мо низ ин хулосаи А. Афсаҳзодро тасдиқ мекунад. Воқеан ҳам, дар осори классикӣ ҳангоми мубтадори ифодаи кардани калимаи **мардум** хабар ҳамеша ба сурати чамъ адо шудааст. Инак, ду нисол аз «Сафарнома»-и Носири Хисрав: **Мардум он ҷо намоз кунанд**; **Мардум пӯсти гов бибаранд**;¹⁴¹

Дар шеваи чанубӣ бо исми **мардум**, ки мубтадори ифодаи кардааст, хабар дар ҳар ду ҳолат — ҳам дар шакли чамъ, ҳам танҳо воқеъ мегардад. Ба сурати чамъ омадани он нисбатан бештар буда, на фақат дар ҳолати бо суффикси чамъбандӣ, балки ҳангоми бе он истифодаи шудани калимаи мазкур низ дида мешавад: **мардъм хув менан** (в-к., Чиргатол); **мардъм Фарғона меран** (к., Тӯғбӣ); **мардъмо омадан** (ш-к., Мӯминобод); **у мардъм пийода меран** (в-к., Тавилдара); **мардъм нон намейофт**, **бъхъра**, **һозир нағз шъдай** (ш-к., Мӯминобод); **ҳами мардъм йак тънък мешид**, **бад мефамидем** (ш-к., Сарихосор).

Дар сурати мубтадори ифодаи кардани калимаи халқ низ хабар ба ду шакл ифодаи меъбад — ҳам чамъ, ҳам танҳо. Ҳодисаи аввал нисбат ба ҳодисаи дуум бештар мушоҳида мегардад. А. Афсаҳзод ин ду ҳолро дар забони адабии пешина ва ҳозира муқоиса намуда, ба ҷунин хулоса меояд, ки «дар адабиёти классикӣ дар сурати бо калимаи халқ ифодаи ёфтани мубтадо хабар бештар дар шакли чамъ дучор мешавад» ва ҳол он ки дар забони адабии имруза «гоҳо дар шакли чамъ ва бештар дар шакли танҳо ифодаи меъбад». Ба назари мо ин фикр низ қобили қабул аст. Мушоҳидаи нишон дод, ки дар «Сафарнома»-и Носири Хисрав ҳангоми ифодаи мубтадо бо калимаи халқ хабар аксаран ба сурати чамъ воқеъ мегардаст. Дар забони адабии имруза дар шакли чамъ омадани хабар бо ин гуна мубтадо ҳангоми ба сурати чамъ омадани он ё истифодаи шудани ба калимаи **бисъёр**, ки ҳамчун муайянкунанда воқеъ мегардад, махсусан зиёдтар дида мешавад.

Дар шеваи чанубӣ низ ҳамин ду ҳолат мушоҳида мешавад. Фарқ танҳо дар ҳамин аст, ки дар ин маврид дар шакли танҳо омадани хабар каме бештар аст. Ҳатто, ҳангоми ба шакли чамъ истифодаи шудани исми ё аз зарфҳои микдору дараҷа муайянкунанда доштани он ҳам хабар ба сурати танҳо воқеъ мегардад. Акси ин ҳол бисъёр кам аст: **халқ аз қафо ба ин қарор омадан** (к., Қалъанак); **халқ майлъс кардан** (к., Қалъанак); **бъгрезе ки халқ мийоя, шъмо-ра бъз мегира** (ш-к., Навруҳо); **зайле къ, ки халқ ай дъмб-ът бърава** (ш-к., Даштиҷум); **халқи ҳарасот паропар шид** (ш-к., Даштиҷум); **охи, и мехнати ма-ра халқ-халойиқ — ҳама медона** (ш-к., Шехмизон).

6. Дар мубтадоҳои таркибие, ки бо ҷонишини таъинии ҳар ва шумораҳои микдорӣ ташкил меёбанд, мубтадо ҳарчанд мафҳуми чамъро ифода намояд ҳам, ҷонишини энклитикӣ гоҳо ба сурати танҳо меояд. Дар ин маврид агар ҷонишинҳои энклитикӣ дар шакли танҳо бошанд, хабар низ танҳо, чамъ бошанд, хабар ҳам дар шакли чамъ истифодаи мешавад. Дар баробари ин баъзан ҳангоми танҳо будани ҷонишини энклитикӣ ба сурати чамъ омадани хабар низ дида мешавад. Таркиби ҳар ду гоҳо бидуни ҷонишини энклитикӣ мубтадори ифодаи мекунад, ки дар ин ҳол хабар шакли чамъ мегирад: **ҳар дъш дар ча ғалтид** (ш-к., Хонақо); **ҳар дъш сурати дустӣ кард** (ш-к., Ховалинг); **баед паридан**

хар чор-ъш (ш-к., Фелот); хар дъ-ш баһс кардан (в-к., Хонт); хар дъ-ш замбървоні мекарда бъдастан (ш-к., Ховалинг); хар дъ-тон бьген (ш-к., Муминобод); хар дъшон хазина, дафина хис каран (к., Гофилобод); хама хар дъ шавона рьшка мейоран (ғ-к., Дангара).

7. Агар исмҳои ифодакунандаи мафхуми хешу таборӣ, бо суффикси шон//шун чамъ шуда, дар роли мубтадо омада бошанд, хабар хатман дар шакли чамъ меояд: йоздата тарбъз бьд, йакта очам-шун къштан, дата мондас (ш-к., Ховалинг); Қодир-шон омада бьдан (к-х., Файзобод); акам-шон ай район овардан (к-х., Файзобод).

8. Агар қонишини таъинии ҳама ба вазифаи исм омада, мубтадо-ро ифода намояд, хабар аксаран дар шакли чамъ, гоҳо дар шакли танҳо истифода мешавад: ҳама йаке бехъш мешаван, мегалтан (ш-к., Қафтархона); ҳама ай хънъкӣ ларзидан (в-к., Чирғатол); хамаму авсуна гъфтем (к-х., Зулфӣ); йа одаме, ки ай кор мунду пош ай езангу ғалтид, ҳама лъгатъш мекъна (ш-к., Хонақо).

Қонишини ҳама дар таъкиди шумораи чамъи предмет ҳам пеш аз исм — мубтадо ва ҳам пас аз он ба кор бурда мешавад. Дар ин маврид хабар аксар дар шумораи танҳо (сарфи назар аз исми шахс будан ё набудани мубтадо) қисман дар шумораи чамъ (ҳангоми исми шахс будани предмет) воқеъ мегардад. Шакли чамъ бештар вақте истифода мешавад, ки қонишини энклитикне, ки ба калимаи ҳама васл меёбад, ба сурати чамъ омада бошад: ҳама гап-шон дъруг-ай (ғ-к., Қангурт), бачаҳо-ш ҳама-ш корийан (ғ-к., Қўлоб); ҳамай ниҳоло дъстниҳолойи хъд-ъш-ай (ш-к., Хонақои Боло); анами мардъм ҳама-ш бозоррав-ай (ш-к., Даҳана); одамо ҳама-шун меран (ш-к., Ховалинг).

9. Дар вақти чида шуда омадани мубтадо (чи исми шахс ва чи ғайришахс) хабар аксаран чамъ, қисман танҳо истеъмол мешавад. Дар шакли чамъ омадани он бо исмҳои шахс бештар, бо исмҳои ғайришахс (хусусан исмҳои предмети бечон) хеле маҳдуд аст. Агар яке аз мубтадоҳо бо қонишинҳои шахсии чамъ ифода ёфта бошад (мисли **мо-ву ту**), хабар ҳамеша дар шакли чамъ истифода мешавад: **мъловъ** йа **оми** йа **чо** меҳмон **шидай** (ш-к., Ховалинг); **сахле** пештар **ов** мебастьм, **дъ** мардак-ъ **йа** аврат **миюмад** (ш-к., Ховалинг); **мо-въ** хъд-ът **йа** хел **нохун** мекарда **бъдастем** (ш-к., Қўлоб); **Давлатманд**, **Фъзайл** мечанган (ш-к., Ховалинг); ба и **гърг-ъ** пъланг **чъдо** шъдан (ш-к., Хонақои Боло); **сагър-ъ** шътър **чура** шъдан (в-к., Куглик); **уча** **руба-въ** гърг **елча** дошт (ш-к., Ховалинг).

10. Аз шеваи чанубӣ чумлаҳое сабт шудаанд, ки дар онҳо мубтадо дар шумораи танҳо, аммо хабар дар шумораи чамъ ифода ёфтааст. Ин ҳодиса дар ҳамаи шеваи чанубӣ зуд-зуд дучор мешавад. Инак, чанд намуна: **вахт-аш-да** мърғи **даштӣ** **бисъйор** **бъдастан** (ш-к., Хонақо); **шав** гов **омадан-ъ** **баргой** **шав** тоза **кардагима** **хурдан** **покиза** (ш-к., Муминобод); **китобо** то **оли** **номадийан**, **бъгирем** (в-к., Хонт); **чав** **пухтан** (к., Луғур).

АЪЗОҲОИ ПАЙРАВИ ЧУМЛА

ПУРКУНАНДА

ПУРКУНАНДАИ БЕВОСИТА

Пуркунандаҳои бевосита, мисли забони адабӣ, дар шеваи чанубӣ низ ду гурӯҳро ташкил медиҳанд: пуркунандаи бевоситаи суратъёфта ва пуркунандаи бевоситаи суратнаёфта.

Пуркунандаи бевоситаи суратъёфта

Пуркунандаи бевоситаи суратъёфта, одатан, бо пасоянди **-а//ра//ро** воқеъ мегардад. Ин пасоянд дар ин маврид вазифаи дугонаи грамматикиро адо мекунад: аз як тараф, исм — пуркунандаро ба феъл — хабар тобеъ намуда, ҳамчун воситаи алоқои синтаксисӣ хизмат намояд, аз тарафи дигар, предметро нишон медиҳад, ки маълуми муайян аст. Хар ду вазифаи мазкури пасоянди **-ро** дар забони мо аз қадим вучуд дошта бошад ҳам, чунин ба назар мерасад, ки истеъмоли он дар ифодаи предмети муайян, бар хилофи забони адабии имрӯза, дар забони адабии пешина, махсусан дар даврони аввали ташаккули вай, каме ноустувортар будааст. Сабаб ҳамин аст, ки дар осори классикӣ мисли **У** низ бикӯш ва сараш **сӯи** ман **фирист** (Таърихи Табарӣ); **Ҳачӣ** **гӯсфанди** мардум **медуздид** ва **гӯшташ** садақа мекард; **Дари** **хонаи** **Ҳачӣ** **бидуздиданд**; **Мавлоно** **Азудиддин** **туркписаре** ба **ичора** **мегирифт** ба **маблағе** **муайян** (Убайди Зоконӣ) чумлаҳое ёфт мешаванд, ки объекти онҳо сарфи назар аз нишон додани предмети муайян бидуни пасоянд ифода ёфтааст. Дар забони адабии имрӯза ин ҳодиса аз қондаи умумӣ берун ба шумор меравад, зеро дар ин қабил чумлаҳо пуркунанда хатман пасоянди **-ро** мегирад: **Уро** **низ** **бикӯш**; **Ҳачӣ** **гӯсфанди** **мардумро** **медуздид** ва **гӯшташро** **садақа** мекард ва мисли инҳо.

Чунин чараёни таърихӣ дар тадқиқоти оид ба забонҳои форсу тоҷик на ҳамеша дуруст ба мулоҳиза пирифта шудааст. Ин аст ки, дар ин масъала ду нуқтаи назар дида мешавад. Як гурӯҳ чунин мешуморанд, ки бо пасоянди **-ро** сурат ёфтани пуркунандаҳои бевосита ба қонуни муайяни забон — ба тарзи аниқу конкрет ифода ёфтани предмет марбут аст.¹ Гурӯҳи дигар ба ин ақидаанд, ки қаламдоди истеъмоли пасоянди **-ро** барои ифодаи предмети муайян ба ҳақиқати ҳол рост намеояд. Масалан, Е. Э. Бертельс ин фикрро ҳатто иштибоҳ ҳукм карда, нишон медиҳад, ки тарки пасоянди **-ро** «дар нутқи гуфтугӯ бисъёр, ҳатто гуфтан мумкин аст, ки қариб ҳамеша ба назар мерасад».²

Шеваи чанубии забонамон, ки дар он хусусияти таърихӣ бештар маҳфуз мондааст, дар ҳалли ин масъала материали пурарзише медиҳад. Дар лаҳҷаҳои ин шева пуркунандаҳои бевосита дар ҳар ду ҳолат — ҳам бо пасоянди **-ро** ва ҳам бе он дучор мешаванд. Шакли сонӣ нисбат ба аввала камтар аст. Пасоянди **-ро** ва вариантҳои фонетикӣ

он, монанди забони адаби, дар ин шева низ ба чунин калимаҳои васл мешаванд, ки объекти муайяну конкретро ифода менамоянд.

Дар роли пуркунандаи бевосита бо ин пасоянд, асосан, исм ва қонишинҳои предметӣ ба кор бурда мешаванд. Исмҳо ҳам ба сурати холис, ҳам бо бандқонишинҳои шахсӣ-соҳибӣ, ки ҳар се шахсу шумораро далолат мекунад, воқеъ мегарданд: **мън одам-а йа ра меди-мораро** далолат мекунад, воқеъ мегарданд: **пахта-ра овардем** (ғ-к., Данғара); **дъм, мешинохтъм** (ш-к., Ховалинг); **пахта-ра овардем** (ғ-к., Данғара); **тарма ки омад, рох-ро банд мекъна** (бд., Андароб), **бá бисйор у-ра изатдори-ш кард** (ш-к., Фелот); **ухо-ра Масков мебурдастан** (ш-к., Ховалинг); **ин мо-ра бад мебинад** (бд., Гармчашма); **хона-ву дар-ша-фърухт** (ш-к., Кадучӣ); **аму руз Сафойев-а дида бъдъм** (ш-к., Ховалинг).

Ғайр аз исму қонишинҳои предметӣ пуркунандаи бевоситаи суратъефта боз бо ҳиссаҳои зерини нутқи ифода меёбад:

1. Бо сифат. Сифатҳо дар ду маврид ба ин вазифа истифода мешаванд: а) ба исм гузашта бошанд: **бадав мерай, мусъфедо-ра мегуй мейой** (ш-к., Мӯминобод); б) дар вақти ба як исм вобаста будани чанд сифат. Дар ин ҳол ба сабаби аз ҷиҳати лексикӣ якхела будани мубтадо ва пуркунандаи истифодаи исм чун объект нолозим доништа мешавад: **мъши беруна даруна-ра зада бъровардай** (к., Чафр).

2. Бо сифати феълӣ, ки ба исм гузаштааст. Дар ин вазифа, одатан, шакли замони гузашта, ки бо суффикси **-гӣ** сохта мешавад, истеъмом меёбад. Дарачаи истифодаи ин гуна пуркунандаҳо дар шеваи ҷанубӣ хеле маҳдуд буда, бештар дар сухани онҳое дучор мегардад, ки дар шаҳр истикомат карда бошанд ё бо намоёндагонӣ шеваи шимолӣ муддати зиёд мубодилаи афкор дошта бошанд. Дар мисолҳои дасти мо дар ифодаи пуркунандаи бевоситаи суратъефта истеъмом шудани шакли мазкури сифати феълӣ бештар дар лаҳҷаҳои ғарбии Кӯлоб, кӯлобии Ҳисор ва қисман лаҳҷаҳои шимолӣ Кӯлоб қайд шудааст: **мондаге-ш-а бо** (боз) **тоза мекънӣ** (ғ-к., Сангтӯда); **бад нарафта-гийо-ра файрот каай** (ғ-к., Данғара); **канӣ, овардаге-т-а нишон те!** (к-х., Ҳисор).³

3. Бо масдар. Истифодаи масдар дар вазифаи пуркунандаи бевоситаи суратъефта хеле маҳдуд буда, асосан, бо бандқонишинҳои шахсӣ-соҳибӣ воқеъ мегардад: **рафтан-ът-а дийа бъдъм** (ш-к., Шӯробдара); **бача давидан-ъш-а медона, ғалтидан-ъш-а не** (ш-к., Ховалинг).

4. Бо шумора, ки қисме бо бандқонишинҳои шахсӣ-соҳибӣ, қисми дигар бо артикли **-е** ба вазифаи исм истеъмом меёбад: **йакта-ш-а Сафари сархуй мегем, йакта-ш-а Сафари Кала** (ш-к., Қафтархона); **рафтем, йаке-ра мор газидай** (ш-к., Шехмизон).

Дар шеваи ҷанубӣ муносибати феъл-хабар бо пуркунандаи бевоситаи суратъефта, асосан, мисли забони адабиёт. Танҳо баъзан ҳолате ба назар мерасад, ҷумла феъли бевосита талаб намояд ҳам, дар шева он дар шакли бевосита воқеъ мегардад. Ин ҳодиса дар материалҳои мо бо феъли **хоб** кардан ба қайд гирифта шудааст: **Тарсёнӣ-ра дар тори бънг бурда хов кардан** (ш-к., Ховалинг) 'Тарсониро дар тори бом бурда хобониданд'; **хърс зурӣ мекъна, отай мо-ра хов мекъна** (ш-к., Фелот).

Азбаски пуркунанда, асосан, бо исм ва калимаҳои ба вазифаи исм оянда ифода меёбад, табиатан имконият дорад, ки ҳиссаи эзоҳӣ — муайянкунда қабул намояд. Вобаста ба шеваи ҷанубӣ дар ин бобат ду ҷиҳати зеринро қайд кардан лозим меояд.

а) Исм — пуркунанда ва ҷузъи эзоҳӣ — муайянкунда бо ибораҳои номии содда, ки дар қолиби исм + исм, исм + сифати феълӣ, исм + шумора, исм + қонишин (аксар қонишинҳои ишоратӣ) сурат меёбад, воқеъ мегарданд. Дар ин бобат шеваи ҷанубӣ аз забони адаби

фарқи казоӣ надорад: **баеде ки арақ мекънӣ, ови хънк-а ай чой беҳтар медонӣ** (ш-к., Шехмизон); **намсойай бад-а хона наёор** (ш-к., Даштак); **оҳан мечикидаги-ра болиқа мегем** (ш-к., Хонако); **мо ҳами гапи шънавидагимун-а мегем-ту** (ш-к., Даштиҷум); **се ҳазор сум-а йа руз-да харачот мекъна** (ш-к., Дахана); **ҳаму бъзо-т-а бъгӣ** (к-х., Обигарм).

б) Исм — пуркунанда ва ҳиссаи эзоҳӣ дар қолиби ибораҳои номии мураккаб воқеъ мешаванд.⁴ **Ҳамийолӣ ҳамай гапой мо-ра менависан?** (в-к., Ёзғанд); **намерай, аму бойи қозӣ-ра бъйорӣ** (ш-к., Даштиҷум); **ҳами байтой гулакӣ-ра ай дъл-ъш гъфта бъдастай** (ш-к., Хонако); **ма феъли саги ганда-ра медонъм** (ғ-к., Қангурт); **и зувони ҷумла мъргон-а медуна** (ш-к., Пушъени Поён); **и чойи дъсти и-ра асп ғавчидагӣ** (ш-к., Дарнайчӣ); **тарма райи хунай хърс-а гърғфтай** (в-к., Кӯлхо).

Шеваи ҷанубӣ дар тарзи мазкури ифода аз забони адаби фарқи намоён дорад: дар тамоми лаҳҷаҳои он ҷузъҳои тобеъ, ки ҳам пеш аз ва ҳам пас аз ҳиссаи асосӣ меоянд, ба вай, асосан, бо изофат ё бе он вобаста мешаванд. Аммо дар забони адаби баробари ин қолиб, мисли Пули аз ин касб ба даст омадаро ҳисобу китоб карда баромад; **Командирон ҳар кадом мавқеи аз рӯи план таъин карда шударо ишғол карда буданд; Офтоби охири декабрь барфи тунуки чанд рӯз пеш аз ин боридаро кайҳо об карда, заминро хушконида буд**⁵ ҷумлаҳои зиёде маъмуланд, ки дар онҳо ҳиссаҳои тобеъ — муайянкундаҳо ба пуркунанда ба тарзи тафсилӣ тобеъ гаштаанд. Мустаъмал набудани чунин ҳодиса дар шеваи ҷанубӣ аз соддагӣ ва мавзунӣ сохти синтаксисии он гувоҳӣ медиҳад.

Пуркунандаи бевоситаи суратнаёфта

Пуркунандаҳои бевоситаи суратнаёфта аз ҷиҳати маъно ба ду ҷурӯҳ ҷудо мешаванд.

1. Исме, ки ин гуна пуркунандаҳо ифода мекунад, на предмети муайян, балки умуман предмет, анвои предметро нишон медиҳад. Дар ин вазифа, одатан, исмҳои ҷинсе истифода мегарданд, ки номи ҷинҳо, материалҳо, хӯрокворӣ, пӯшокворӣ, ғалла ва мисли инҳо ифода мекунад.⁶ Ин гуна пуркунандаҳо, одатан, дар шафати хабар воқеъ мегарданд.⁷

Чунин навъи пуркунандаҳои бевоситаи суратнаёфта, чун дар забони адаби ва шеваҳои дигари забонамон, дар шеваи ҷанубӣ низ серистеъмоманд: **у чен гандъм мебърдём** (ш-к., Мӯминобод); **йаке мега, ки ов бъйор, йаке мега, ки лой бъбар** (в-к., Чиргатол).

Пуркунандаҳои бевоситаи ғуруҳи мазкур ба замми исмҳои ҷинси конкрет бо исмҳои абстракт низ ифода меёбад: **каҷ шин-ъ сухан рост бъгу** (ш-к., Кӯлдара); **йазна-м лойкънӣ наметуна** (в-к., Сарикенча).

2. Исми ин гуна пуркунандаҳо, баръакси ғуруҳи боло, умуман предметро не, балки предмети маълум ва муайяно ифода мекунад. Аз ин ҷиҳат ин навъи пуркунандаҳои бевоситаи суратнаёфта моҳиятан бо пуркунандаҳои суратнаёфта баробар буда, ноистеъмолии пасоянди -ро дар онҳо ҳамчун ҳодисаи хоси шева ба ҳисоб гирифта мешавад.

Чунин пуркунандаҳо, бар хилофи ғуруҳи яқум, дар чунин ҳолатҳо воқеъ мегарданд:

а) аксаран дур аз хабар: **қълф ба чӣ ела мекънан** (Роғ, Хӯчағалтон); **барго мо парт мекънем** (ш-к., Мӯминобод); **рафтем, чахтакпайа дар дари ҳечайи сағър соз додем** (к., Навдех); **келас дар танан чаре дидъм** (ш-к., Ховалинг); **ба бойҳо замин пулакӣ мефурухт** (к., Қахдара).

б) исмҳо аз исми шахс ё чонишинҳои шахси муайянкунанда до-ранд: холи нони талабоо набурдийан (ғ-к., Балчувон); говоии колхоз-чийон айлоқ фирстондем (қ., Қалъанак); гусалай" мъ надиди қати банд-ъш? (ш-к., Ховалинг);

в) исм аз исми хос муайянкунанда дорад: хунаи Суфи нақофти? (ш-к., Ховалинг);

г) муайянкунандаи исм чонишинҳои ишоратӣ, нафси-таъкиди ва бандакчошинҳои шахси-соҳибӣ аст: и кърта баровардан-ъ пушидан кин-ай (ш-к., Ховалинг); и хуноҳо порина дохта бѣдем (ш-к., Хова-линг); хъди хъд-ъм аспи хъд-ъм давондъм пойга-нда (қ., Навдех); ман ҳами воқеа дидам (в-қ., Қалъаи Лаби Об); бад кала-ш сѣни дѣрун мекъна самбақа (ш-к., Мӯминобод); бийо сар-ам бѣтарош (қ., Наво-мекъна самбақа); мо падар-мун-ам дидаги нестем (в-қ., Сарикенча); амин қишлоқ ам Жунд мегуйанд, ам Гармчашма (бд., Гармчашма);

д) исм — пуркунанда ҳам аз чонишини ишоратӣ, ҳам аз сифати тавсифӣ муайянкунанда дорад: ин чойники сѣрх ай чо оварди? (ш-к., Ховалинг);

е) дар чумлаҳои мураккаб ва чумлаҳои содаи чидаазъо дар шаро-ити якхелаи синтаксисӣ исмҳои аз ҷиҳати категорияи луғавӣ ҳамранг яке бо пасоянд, дигаре бидуни он воқеъ мегарданд: вахте уво гандъм-а тамом нақардан, мо зѣгер тамом мекънем? (ш-к., Мӯминобод); барза-гов фурухтак, модагов-а ба наздики гирифтаст (в-қ., Шинглич).

Аксарияти аломатҳои мазкур хилофи хусусияти пуркунандаҳои суратнаѣфтаи гурӯҳи якуманд: ин пуркунандаҳо, яъне пуркунандаҳои гурӯҳи якум, аз рӯи қоида, аз як тараф, аз феъл-хабар дур истифода нашаванд, аз тарафи дигар, исме, ки онҳоро ифода менамоянд, бо чо-нишинҳои ишоратӣ ва энклитикӣ намеояд, инчунин вай аз исмҳои хос муайянкунанда намегирад.⁸

Бе пасоянди -ро предмети муайяно далолат кардани пуркунан-даҳои суратнаѣфта дар шеваи чанубӣ ходисаи тасодуфӣ нест. Мо наму-наи онро, чунон ки дар ин хусус дар мадхали ин боб ишорат рафт, дар забони адабии пешина бисѣр мушоҳида мекунем. Дар ин бобат мушоҳидаи зерини Ж. Лазар хеле қобили тавачҷӯх мебошад. «Дар забони адабии ҳозира, — навиштааст ӯ, — пуркунандае, ки шахс ё предмети муайяно нишон медиҳад, ҳатман бо пасоянди -ро воқеъ мегардад. Аммо дар матнҳои дасти мо (хусусан дар мантҳои қадим-тар) чумлаҳои дучор мешаванд, ки пуркунанда бидуни -ро истифода шудааст».⁹

Мухаккики пуркунандаҳои бевоситаи забони адабии имрӯзаи то-ҷик М. Ф. Исмаилов низ ба ин масъала диққат дода, ба хулосаи зерин омадааст: «Баъзан дар назм (чи дар назми ҳозира ва чи дар назми классикӣ), мақол ва зарбулмасалҳо исми ҷинси ифодакунандаи шахс метавонад, дар вазифаи пуркунанда ва ё ба сифати муайянку-нандаи он бе пасояндаи -ро ояд».¹⁰

Аз ин мебарояд, ки истифодаи пуркунандаҳои боло бе пасоянд дар шеваи чанубӣ нисбат ба забони адабии нормативии ҳозира то дараҷае берун аз қоида буда, аммо бо забони адабии пешина, хусу-сан бо асарҳои, ки дар даврони аввали ташаккули он тасниф шуда-анд, умумияти том дорад.

ПУРКУНАНДАИ БАВОСИТА

Пуркунандаҳои бавосита аз ҷиҳати тарзи ифода бо ҳиссаҳои гу-ногуни нутқ дар шеваи чанубӣ аз забони адаби фарқи казoi надо-ранд. Андак фарқ дар ифодаи онҳо бо сифати феъли мушоҳида меша-

вад: баръакси забони адаби, дар шеваи чанубӣ ифодаи пуркунанда-ҳои бавосита бо сифати феъли замони ҳозира, гузашта ва ҳозираи муайян (бо феъли ѣридикунандаи истодан) хеле маҳдуд аст.

Пуркунандаҳои бавосита, чунон ки маълум аст, бо исм, чонишин-ҳои исми, масдар, инчунин ҳиссаҳои дигари нутқе, ки ба исм гузашта-анд, ифода меѣбанд. Азбаски табилии зарф ба исм чандон маълум нест, ба вазифаи пуркунандаи бавосита омадани зарфҳо ҳам бо чанд калима маҳдуд мешавад. Олимоне, ки доир ба пуркунандаи бавосита мушоҳидаи илмӣ гузаронидаанд, дар ин бобат, асосан, ду калима — ҳозир, инчо-ро номбар кардаанд. Онҳо барои исботи матлаб чумла-ҳои амсоли Ҳайратро бо инҷоиҳо шинос карда алоқа бандондам; Одил Саркор ба ҳозирон мурочиат кардро далел оварда, нишон додаанд, ки дар онҳо калимаҳои инҷоиҳо ва ҳозирон бо гирифтани суффикси чамъ-бандии -ҳо аз зарф ба исм гузашта, дар роли пуркунандаи бавосита истифода гардидаанд.¹¹

Ба назари мо, дар ин мулоҳиза иштибоҳ роҳ ѣфтааст: ин чо ас-лан зарф нест, балки иборати номист, ки аз исм ва чонишини ишоратӣ сурат бастааст. Суффикси -ҳо дар чумлаи боло боиси он гардидааст, ки ибора яклухт субстантивация шавад. Калимаи ҳозир дар забони адабии имрӯза ба ду маъно: а) замон (ҳозир омадан); б) мафҳуми мавҷуд, муқобили қоиби истифода мешавад. Маънии сонӣ ба асли пай-доиши он — мансубияташ ба гурӯҳи сеюми сифати феъли араби мар-бут аст. Дар чумлаи боло ҳам вай аз рӯи ҳамин хусусияташ бо ѣрии суффикси -он ба исм гузаштааст. Ин аст, ки дар ин ҳолатҳо баромади онро ба зарф нисбат додан ба ҳақиқат мувофиқ намеояд.

Дар забони тоҷикӣ пуркунандаҳои бавосита тобишҳои маъноии хеле гуногуноро, ки дар баъзе ҳолатҳо ба ҳам бисѣр наздик буда, дар айни замон фарқҳои нозуке доранд, ифода менамоянд. Тозоҳури чу-нин маъноҳо дар онҳо на фақат ба он калимае, ки дар роли пуркунан-да омадааст, балки ба калимае ҳам, ки исм — пуркунандаро тобеъ кардааст, саҳт вобаста мебошад. Аз ин ҷиҳат, муайян кардани ман-субияти калимаи тобеъкунандаи пуркунанда (яъне хабар) ба ҳисса-ҳои гуногуни нутқ, дар алоқамандӣ бо он шарҳ додани ҷилоҳои маъ-ноии пуркунандаҳо дар ҳалли дурусти масъала аҳамияти қалон до-рад.

Мутаассифона, дар китобҳои дарсии синтаксис ва асарҳои мах-суси тадқиқотӣ доир ба пуркунандаҳои бавосита ин ҷиҳати муҳим на ҳамеша ба назар гирифта мешавад. Олимони дар ин соҳа коркарда ҳарчанд бо ҳиссаҳои гуногуни нутқ ифода ѣфтани пуркунандаҳои ба-воситаро бо мисолҳои фаровон нишон додаанд, аммо дар шарҳи ифо-даи маъноҳои мухталиф, асосан, бо хабарҳои феъли маҳдуд монда, муносибати пуркунандаро бо ҳиссаҳои дигари нутқ, ки ҷавҳари хабар-ро ташкил менамоянд, қариб бедахл гузоштаанд. Дар нашри якуми китоби дарсии синтаксиси мактабҳои олии, дар ду маврид: ифодаи маъ-ноии муқоисавӣ ва пур ё холи карда шудани як предмет бо предмети дигар ба муносибати исм — пуркунандаи бавосита ва хабари он, ки ба воситаи сифат ифода ѣфтааст, ба ин масъала каме эътибор дода шуда бошад ҳам, дар нашри дуоми ин китоб чунин усули муҳим аз эътибор соқит шудааст.

Калимаҳо дар роли пуркунандаҳои бавосита аз рӯи қоида, асо-сан, бо пешоянд ва пасояндҳо истифода мешаванд. Ин воситаҳои син-таксисӣ дар ташкили пуркунанда ғайр аз маънои асосӣ, марказии худ боз чандин маъноҳои дигарро низ фаро мегиранд. Муайян кардани чунин хусусияти онҳо дар забони адаби як дараҷа осон бошад ҳам, дар нутқи шевагӣ чандон қори саҳл нест: онҳо дар баробари он ва-зифаҳои, ки бо забони адабии имрӯза мусондат доранд, бисѣр вази-

фаҳон қадимии худро нигоҳ доштаанд. Ин чихат ба шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ, ки молики бисёр хусусиятҳои таърихист, бештар дахл дорад.

Пешояндҳое, ки дар шеваи ҷанубӣ барои ташкили пурқунандаҳо иштирок мекунад, аз чихати муносибатҳои ба забони адабии дорон хосияти гуногун мебошанд. Баъзе аз онҳо маҳз хоси шеваи мазкуранд, баъзе дигарашон бо вучуди ҳамвазифагӣ бо забони адабии объектеро ташкил медиҳанд, ки, бар хилофи шеваи шимолӣ, дар шеваи ҷанубӣ маъмултаранд.

Инак, ташкили пурқунандаҳои бавосита бо пешояндҳо.

Бо пешоянди ай//аз//а

Пурқунандаҳо бо ин пешоянд маъноҳои зеринро ифода мекунад:

1. Предметеро мефаҳмонанд, ки манбаъ, сарчашмаи амал аст: **мо, охи, ай одамоӣ хъ-шон шунидем** (к-х., Файзобод); **дост-а ай дъст-ъш гирифтъм** (к., Навдех); **ма ай очай Султонбӣ йод гъръфтъм; ин ов бекора, а вай нәмехърем** (к-х., Ҳисор).

Бо феълҳои ифодакунандаи ҳолати дохилӣ ва эҳсоси шахс манбаи ин мафҳумҳоро нишон медиҳанд: **ай шъмо шарм мекъна** (к-х., Ҳисор); **у ай ма тарс хърд** (ш-к., Дарай Турбат).

2. Предметеро мефаҳмонанд, ки предмети дигар аз он сохта ё ҳосил карда мешавад. Феъли тобеъқунандаи ҷунин пурқунандаҳо ҳамеша ба гурӯҳи феълҳои амал мансубият дорад. Исме, ки онҳоро ифода менамояд, конкрет аст. Ин пурқунандаҳо дар ҷумлаҳо ба қор бурда мешаванд, ки бештар пурқунандаи бевосита низ доранд. Дар ин ҳол пурқунандаи бавосита объекти истехсолро ва пурқунандаҳои бевосита предметеро нишон медиҳанд, ки дар натиҷаи амали субъект аз он предмети истехсолшаванда ба вучуд омадааст: **кълча-ра ай орди магазин пъхтай** (к-х., Ҳисор); **дъстак-а ай дърахти зар зар мебъран** (ш-к., Мӯминобод); **ай қоғаз стакон кардийан** (к., Навдех); **ай ҳами чаръм кавъш медухта бъдастан** (ш-к., Шехмизон); **ҳавло мекънан ай руған, ай орд** (в-к., Ёзғанд).

3. Предметеро мефаҳмонанд, ки ҷузъе аз қул ё қисме аз гурӯҳ аст. Ин нави пурқунандаҳо бо исм, ҷонишин ва сифатҳои ба исм гузашта ифода меёбад: **ай ҷои тънъки-ш бите, гафс нәмефорам** (ш-к., Шӯробдара); **ай пансад одам йа одам саводдор нъбъд** (ғ-к., Қангурт); **ай ҳами шаҳро Қадучӣ дийамъ, Ховалин-а дийам** (к-х., Ҳисор); **бийо ай нун бъху** (Роғ, Хӯчағалтон); **ай ҳаму байтҳои чоғаҳи-т йа дъта бъхун** (ш-к., Шехмизон); **ай савзо-ш бъдъм, ай сърхо-ш надъм** (в-к., Фатҳобод).

4. Объекти баҳсро ифода мекунад. Хабарии гуна пурқунандаҳо бештар маънои гуфтаи, гап заданро далолат менамояд. Пешоянди ай//аз//а дар ташкили пурқунанда ба ин маъно бо пешояндҳои дар бораи, дар хусуси, аз хусуси, дар бобати ва ғайра муродиф аст. Фарқи лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ дар ин бобат аз забони адабии иборат аз ҳамин мебошад, ки дар онҳо пешояндҳои таркибии микдоран хеле маҳдуд буда, аҳёнани истифода мешаванд. Шеваи ҷанубӣ дар ифодаи маънои мазкур бо пешоянди ай//аз//а хосияти давраи пешинани забонамонро, ки пешоянди мазкур дар он ба ин вазифа ниҳоят серистеъмом буд, нигоҳ доштаанд: **гап ай камбағал бъгирем** (ш-к., Ховалинг); — ‘Аз хусуси камбағал гап занем’; **ай у нәмегум** (к., Навдех); **Қурбон, ай ҳами кавко-ра шъкор кардагӣ-о-т гап бъзан** (ғ-к., Қангурт); **акъ хавар ай бозиргон бишнавам** (ш-к., Қадучӣ); **е, ай қор-ъш гап назане** (к-х., Ҳисор).

Дар материали мо аз муродифи пешоянди ай//аз//а дар ифодаи объекти баҳс шакли аз **бобати//ай бобати** низ қайд шудааст: **аз бобати ошъқӣ ба қас гап назанӣ** (в-к., Қалъаи Лаби Об).

Пешоянди ай//аз//а дар баъни мавзӯи муҳокима пурқунандаҳоеро низ ташкил медиҳад, ки ҷавҳари хабарии онҳо бо сифатҳои асли ифода ёфтааст. Муродифи пешоянди ай//аз//а дар ифодаи ин маънои пешоянди таркибии аз **чихати, дар бобати** ба шумор меравад. Дар забони адабии имрӯза, баръакси забони адабии давраи классикӣ, шакли таркибии на танҳо серистеъмом, балки аз воситаҳои асосӣ мебошад. Шеваи ҷанубӣ бошад, дар ин бобат анъанани пешинаро ҳамчунон нигоҳ доштааст: **зани почо ай ҳусн беназир буд** (ш-к., Қадучӣ); ‘Зани подшоҳ азчихати ҳусн беназир буд’; **ай гавзанийо-т зайли ога-т метовӣ** (ш-к., Хонақои Боло); **ма неки ай авсона соф-ъм** (ғ-к., Балҷувон); **ма ай ҳаму пайванқънӣ пийода-йум** (ш-к., Мӯминобод).

5. Предметеро мефаҳмонанд, ки предмети дигар аз он пур аст, пур ё ҳоли карда мешавад. Дар ин вазифа исмҳои макон (монанди хона, қишлоқ, анбор ва мисли инҳо), инчунин исмҳои, ки ҳаҷми ҳолигӣ доранд (ҳамчун қоса, сатил ва ғайра) ба қор бурда мешаванд. Хабарии гуна пурқунандаҳо ҳамеша номӣ буда бо сифати **пур ё ҳоли** ифода меёбад: **қаторо ай чормағз пър-ай** (ш-к., Сарихосор); **мъгазин ай хилеф пър-ай** (в-к., Лахш); **ҷуйбор ки ай ов ҳоли шид...** (к-х., Ҳисор).

6. Объектеро ифода менамоянд, ки аломати ифодакунандаи хабарии ҷумла ба ин оид мебошад. Хабарии гуна пурқунандаҳо ҳамеша номӣ буда, пешоянди ай//аз//а дар ташкили онҳо бо яке аз вазифаҳои пешоянди ба ҳамвазифа аст: **мън ай хичи мъһтоҷ нестъм** (в-к., Қирғатол); **ма дъл-ъм ай тъ пър не** (ш-к., Сарихосор).

7. Предметеро нишон медиҳанд, ки дар шумор ва тақсими ҷизе амал аз он шуруъ мешавад. Ҷунин пурқунандаҳо дар ҷумла бо пурқунандаи дигаре, ки мафҳуми интиҳоро дошта, бо пешоянди то ташкил меёбад, ҳамроҳ истеъмом мешаванд: **ай и-ш то у-ш шаст ман** (в-к., Ёзғанд); **узбак гъфт: пъл-а ҳис қън ай хъд-м-а то хъд-ът** (ш-к., Сарихосор); **ай хъд-ъм то нъмаса чорта-ем** (ш-к., Садаҳо); **ай и-ш то чордата дар хок-ай** (ш-к., Қадучӣ).

8. Предметеро мефаҳмонанд, ки бо предмети дигар, ки мубтадо шуда омадааст, ҳамсол ва баробар аст: **ай синоӣ бобой Авдърахмон йа бобӣ Расул мондай** (ш-к., Қадучӣ).

9. Предметеро ифода мекунад, ки предмети дигар бо он муқоиса карда мешавад. Хабарии ҷунин пурқунандаҳо ҳамеша номӣ буда, асосан, бо сифатҳои асли ифода меёбад. Ин гуна хабарҳои, одатан, бартарӣ ё камии аломати предмети қиёсро, ки дар ҷумла мубтадорро ифода кардааст, нишон медиҳанд. Сифат — хабарии онҳо ҳам ба сурати дараҷаи оддӣ ва ҳам қиёсӣ воқеъ мегардад. Истеъмоли шакли дараҷаи оддӣ нисбатан бештар мушоҳида мешавад: **ҳақов ай ҳамай ҷундорӣ-от зур-ай** (ш-к., Ғеш); **қънданулък ай чъмчък боқуватарак-ай** (в-к., Тавилдара); **бобӣ Раҳмон дъ сол ай мо калун** (в-к., Қирғатол); **дъхтар-ъм ай Қимат калонтар-ъс** (Роғ, Хӯчағалтон); **ай район Йозған бӣ** (в-к., Ёзғанд); **ай мо-ам у гъмро-ай** (в-к., Ярҳаб); **тоҷикӣ-ра ай мо-ам пъхта медона** (ҷ-к., Саричашма).

Баъзан ба шакли исми маънои омадани хабарии низ дида мешавад, ки ҳодисаи сирф шевагист: **агар баробар бестем ма ай и калонӣ мекъ-нъм** (ш-к., Қулоб); **мумкин акаи Амаи ай мъ калунӣ дошта боша** (ш-к., Даштичум).

Дар ташкили пурқунандаҳо, ки муносибати қиёсро ифода мекунад, ғайр аз пешоянди ай//аз//а пешоянди таркибии номии назар ба ва вариантҳои он — назар ва, ба назми, назми, наз ба, назм ба низ

истифода мешаванд: назар ба у бъргат коройи ть пештар-ан (в-к., Лахш); назар ба ичохо учохо кьхпора-ай (к., Хилак); наз ба ма кор бсьйо мекъна (ш-к., Дороби); кьх назар ба и йол бълантар-ай (ш-к., Дарнайчй); назар ва мо шьмо йа чиз-а мефъме (в-к., Циргатол); ма назар ба у калон-ъм (Роғ, Хучагалтон); ма ба назми у майда (ш-к., Муминобод); и ба назми одамойи кьхна хуб-ай (в-к., Хичборак); наз-ми Балчувон Қъзилмазор гармтар-ай (ш-к., Кӯлоб); холе йак буғал-тир калхоси Ленин рафтай хондан-у назм ба у пир-ай (ш-к., Каду-чй).

Ғайр аз ин муносибати қиёси дар пурқунандаҳои бавосита бо ду воситаи грамматикӣ низ ифода меёбад. Яке аз онҳо пешоянди ай// аз//а мебошад, ки вазифаҳои гуногуни он дар боло гуфта шуд. Дар шеваи ҷанубӣ дар ифодаи айни як маъно бо айни як объект баробари пешоянди мазкур пасояндҳои -да, -нда, -ънда, -на ва калимаи дида, ки як навъ хусусияти пасояндӣ дорад, низ ба кор бурда мешаванд. Фарқи пурқунандаҳои гуруҳи мазкур аз дигар пурқунандаҳои бо ду воситаи грамматикӣ ифодаёбанда иборат аз ҳамин аст, ки пасояндҳо дар онҳо роли грамматикӣ намебозанд. Бинобар ин, худӣ онҳо бе пешоянд алоқан байни пурқунанда ва хабарро ташкил карда наметавонанд ва ҳол он ки дар бисёр дигар пурқунандаҳо, ки бо ду воситаи грамматикӣ сурат мегиранд, худӣ пасоянд ҳам дар алоҳидагӣ барои ташкили пурқунанда қодир аст.

Аз пасояндҳои номбурда калимаи дида дар чанд мисол танҳо дар Лахши Циргатол қайд шудааст: ай ака-т дида ть фарби; Ориф ай дигаро дида донотар-ай; ай гушти хароб дида ва тьхъм палов кьнем беҳтар-ай.¹²

Пасоянди -да бештар махсуси лаҳҷаҳои кӯлобӣ, кӯлобии Ҳисор ва қисман қаротегинист. Дар лаҳҷаҳои Роғ ва Бадахшон аҳёнанд дучор мешавад: ай беатагӣ-да беочагӣ зур-ай (ш-к., Ховалинг); ай мь-да хароб-ай ҳами зънак (к-х., Ҳисор); и калунтар ай мьн-да (к., Ярхаб).

Шаклҳои -нда, -ънда, асосан, махсуси лаҳҷаҳои ваҳъёӣ-қаротегинист: ай сентир-ънда (аз марказ) ича салқин-ай (в-к., Лахш); ай Лахш-ънда Охсой салқинтар-ай (в-к., Оқсой); кампир-мун ай мо-нда пир-ай (в-к., Қӯшағба).

Пасоянди -на, асосан, дар лаҳҷаҳои Роғ ва Бадахшон, қисман дар лаҳҷаҳои ваҳъёӣ-қаротегинӣ ба кор бурда мешавад: бачи мь ай и-на хъшру; мь ай у-на се сол-а калон-ъм; у ай ть-на сергап аст (Роғ, Хучагалтон); ай раҳбари-на кори зуртар нест (в-к., Тутҳои Поён); ай малими-на рабчикӣ хуб-ай (в-к., Лахш).

Бо пешоянди ба//ва//бай//бе//бай

Пурқунандаҳои бавосита бо пешоянди ба ва вариантҳои фонетикӣ он¹³ маъноҳои зерини грамматикиро ифода мекунанд:

1. Предметеро мефаҳмонанд, ки амали субъект сӯи он нигаронида шудааст. Хабарӣ чунин пурқунандаҳо мудом феълӣ буда, бештар аз калимаҳои гуфтан, гап задан, додан, нигаристан ва мисли инҳо иборат мебошад: руба ба дев мега (ш-к., Ховалинг); мағлим дилйов намешава ба райис гав зана (ш-к., Ховалинг); бай ть гьфтъм (в-к., Циргатол); баъд тьхъм-ра ба машков доай (ш-к., Хонақои Боло); ба бойҳо замин пулакӣ мефрухт (в-к., Яхакпаст).

Маънои мазкур бо пешоянди бар, ки дар адабиёти классикӣ, махсусан назм, серистеъмол буд, низ ифода меёбад. Р. Л. Неменова онро дар ҷумлаи зерин сабт кардааст, ки махсуси услуби фольклорист: пири моикаш... назар бар дарйо кард.¹⁴

2. Предметеро нишон медиҳанд, ки аломати ифода қардан хабарӣ ҷумла ба он тааллуқ дорад. Хабарӣ чунин пурқунандаҳо бештар бо истилоҳоти хешу таборӣ ва феълӣ ёридихандаи шудан (дар шакли замони ҳозира-оянда), инчунин калимаҳои ифодакунандаи маънои шиносу ошно ифода меёбад: бачай ака-мо ба мо хорзо меша (ш-к., Хонақои Боло); и занак ба ийо-ра ама-ш мешава (ш-к., Ховалинг); и бача ба мо неvara меша (к-х., Ҳисор); мо ба ҳамдигар чигаргуша-ем (в-к., Қалъаи Лаби Об); Икмат Ризо ба мо шинохти йакин-ай (к-х., Чалчит).

3. Объектро ифода менамоянд, ки предмети дигар барои он таъин ва муқаррар шудааст. Ин гуна пурқунандаҳо бо тақозои пурқунандаи бевосита ба вучуд меоянд. Бинобар ин, ҷумлаҳои дорои чунин пурқунанда аксаран объекти бевосита низ доранд: ба касал тарбъз бийоран (ш-к., Ховалинг); йак тавақ хамир хелидъм бай очай Насим (ш-к., Ховалинг); бе занъко-ра об бурдас (в-к., Қалъаи Лаби Об).

Агар хабарӣ ин гуна ҷумлаҳо номӣ бошад, объекти бевосита истифода намешавад. Дар ин ҳол пурқунандаи бавосита аз ҷиҳати маъно тағйир намеёбад: акнун предмете, ки мубтадорро ифода кардааст, махсуси он мешавад; носвор бай газак-а дору-ай (к., Нимич); мь бай шьмо-ра ика даркор бьдам, самалот нафистунде (в-к., Циргатол); йак хона бе йак мардак-а ҳазор сол бас-ай (в-к., Яхакпаст).

4. Объекти ҳамроҳиро далолат мекунад. Ҷумлаҳои, ки дорои чунин пурқунандаанд, ҳамеша пурқунандаи бевосита низ доранд. Ин пурқунанда объекти асосии амал буда, феълӣ гузарандаи ҷумла дар қатори он предмети дигарро ҳам, ки ҳамчун объекти бавосита воқеъ шудааст, фаро мегирад: ангур-а хурдем ба чой қати (в-к., Ярхаб); аз куҳ тарма умад, ман-а ба ҳамроҳи сағ тарма гьрифт (к., Камароб).

5. Предметеро мефаҳмонад, ки предмети дигар — мубтадо бо он шабех, монанд ва якранг аст. Хабарӣ, ки чунин пурқунандаҳо тобеъ мекунад, ҳамеша номист: лавзи хойитиҳо ба мо йаган (в-к., Циргатол); у ба мо йорун-ай-да (ш-к., Даштиҷум); у ба мо ҳамсоя аст; бай хъди ойилай мьн тенг (в-к., Циргатол); ҳами бача ба ота-ш монандӣ мекъна (ш-к., Сайдон).

Дар шеваи ҷанубӣ хабарӣ чунин пурқунандаҳо бо феълӣ мондан, ки маънои монанд буданро дорад, низ бисёр ифода мегардад: руйи ть ба руи парӣ мемона (к., Қалъанак).

6. Объектеро ифода менамояд, ки бо предмети дигар махлут ва омехта мешавад. Ин гуна пурқунандаҳои бавосита низ мисли пурқунандаи боло ҳамеша бо пурқунандаҳои бевосита якҷоя истифода мешаванд: йа барг-ш-а ба лой арара (омехта) кардем (ш-к., Мӯминобод).

Ифодаи ҳар се маънои охири (ғайр аз модаи панҷум) бо пешоянди ба дар забони адабии имрӯза хеле маҳдуд буда, дар ин вазифа, ҳамчун норман умумӣ, бештар пешоянди бо ба кор бурда мешавад. Шеваи ҷанубӣ дар ин бобат бо забони адабии пешина, ки ифодаи маъноҳои мазкури пурқунандаҳо бо пешоянди ба дар он хеле маъмул аст,¹⁵ мувофиқати том дорад.

7. Предметеро мефаҳмонад, ки предмети дигар аз он пур ё ҳолӣ қарда мешавад: қарабойи-ра (ҷойникро) пьр кь ба ов (Роғ, Хучагалтон).

Бо пешоянди дар//да ва пасояндҳои -ънда, -да, -на

Пешоянд ва пасояндҳои мазкур ҳар чанд аз ҷиҳати таркибҳои фонетикӣ дар дохили шеваи ҷанубӣ баъзе фарқҳо дошта бошанд ҳам, дар ташкили пурқунанда, ифодаи ҷилоҳои маъноӣ дар ҳамаи лаҳҷа-

ҳои он як хел истифода мешаванд. Фарқи онҳо бештар нисбат ба забони адаби ва шеваҳои дигари забонамон ба назар мерасад. Пуркунандаи бавосита ба ин пешоянд ва пасояндҳо тобишҳои зерини маъноӣ ифода мекунад.

1. Шахс ва предметро нишон медиҳад, ки амал сӯи он равона карда шудааст. Хабаре, ки ин гуна пуркунандаҳо тобеъ мекунад, асосан, бо феълҳои додан, гуфтан ва калимаҳои ибораҳои ҳаммаъноӣ онҳо ифода меёбад. Дар забони адабии имрӯза дар ифодаи маъноӣ мазкур, одатан, пешоянди ба истифода мешавад. Ифодаи сӯи амал бо пешоянди дар ба забони адабии пешина хос буд, ки шеваи ҷанубӣ дар ин бобат ин хусусиятро маҳфуз доштааст: **охи чум дар Авдъраҳим чи** (ш-к., Даштигъфтастик (к., Ялдамич); **бъра, йанга-т-шон-да бьгу** (ш-к., Даштигъфтастик (к., Ялдамич); **нисфи ов-а дар мо бьте-да, мо ҳам гандьмора ов бьтем** (к., Ялдамич); **аму-ра Машариф-да бьте-ш** (ш-к., Ховалинг).

2. Предметро нишон медиҳад, ки дорон чизе ӯ хосиятест. Хабари ҷунин пуркунандаҳо асосан номист: **дар халқ хубтарин хислат одоб-ай** (к., Хилак); **мо-да таен-ай мардак авкот паза** (ғ-к., Кангурт); **мо-да соҳати панҷ-да майлис-ай** (ш-к., Кӯлоб); **отай ма Ҳайдарбой-да дасйор бьд** (ғ-к., Кангурт).

3. Объектеро ифода менамояд, ки предмети дигар барои он таъин шудааст. Пешоянду пасояндҳои мазкур дар ташкили ингуна пуркунанда муродифи пешоянди **барои** ба шумор мераванд: **ангур на-пъхта-ъ неки ҳами додар-ът шьмо-да чидо карда овардай** (ш-к., Даҳана); **хъд-ъш-да ҷураб харидай** (в-к., Тавилдара); **қаламфурак на-ким-ай дандундард-да** (ш-к., Мӯминобод).

4. Объекти баҳсро далолат мекунад. Дар ифодаи ин маъноӣ дар забони адабии пуркунандаҳои бавосита, одатан, бо пешояндҳои таркибии **дар бораи, дар бобати, дар масъалаи, дар хусуси** ва монанди инҳо ташкил меёбад: **у дар һисн дъхтари йағдуна-й** (к., Фаррух); **овозън-да йақум чо-ра мегира** (в-к., Чиргатол); **занак мардак-а ҳамитари масъала-да ҳай кута мекъна** (ш-к., Кӯлоб); **ҳами пушук да мушгири бисйо бало-ай** (к., Навобод).

Пешоянди дар-и забони адаби дар ташкили пуркунандаҳо, ки объекти баҳсро далолат мекунад, аз пешояндҳои таркибии (ҳамчун дар бораи, дар бобати, дар хусуси, дар ҳаққи, онд ба, доир ба, дар масъалаи, дар ин бора, дар ин бобат, дар ин хусус ва ғайра) синонимҳо дорад.¹⁶ Дар шеваи ҷанубӣ аз инҳо бештар пешояндҳои дар **бораи, дар ҳақи дучор меоянд: Давлат дъ даҳан гап зад дар бораи таърих, тамом** (ш-к., Сарихосор); **йағ танқид дар бораи бьқай ноахтакарда-ай** (к., Нимич); **тъ дар нақи падар-ъм тьһмат мекъни** (ш-к., Ховалинг); **и-ра дар нақи уво гуфтам** (в-к., Ярхаб).

Ғайр аз ин шеваи ҷанубӣ дар ифодаи маъноӣ мазкур пешояндҳои хосе дорад, ки да **бароси, да рости, ай рости, дар вартай//бар вартай** аз ҷумлаи онҳонд: **ма дар бароси чувоби хъд-ъм гъчо-да ки чиғ задан, чувоб доан мегъръм** (ш-к., Дарнайҷӣ); **да рости ҳами қишлоқ йа байд бьген** (ш-к., Хонақо); **дъхтар-ъш гуфт ки: ҳай падар, бад карди дар вартай мъ** (ш-к., Ховалинг); **солони сийум бар вартаи ҳами мол ҷанҷол шид** (ш-к., Даҳана); **коре къне, ки дар вартаи мо гау наёван** (к-х., Гумбулоқи Поён).

5. Объекти касб, хониш ва машғулиятро мефаҳмонад. Дар забони адабии имрӯза дар ташкили ин гуна пуркунандаҳо бештар пешоянди ба истифода мешавад; **дъхтури-да бьдъром, дъхтури-ра йод бьгиръм** (ш-к., Мӯминобод); **Ғарм-ънда йа сол ветернари-нда хондъм** (в-к., Чиргатол); **калоной район у-ра раис-да мондан-ъш** (ш-к., Кӯлоб).

6. Предметро мефаҳмонад, ки предмети дигар бо он ҳамроҳ ва омехта карда мешавад: **кал ҷьргот-да нон-а луча кард-ъ хурдан гъ-**

рифт (ш-к., Даштиҷум); **тачағдон-ра руған-да каф мезанем-у мегърем-ъш** (ш-к., Ғеш); **дърав орд-а умоч карду шир-да пъхт** (ғ-к., Кангурт), **ай ҳаму гърфта хас-да мечъкид, ранги шьреш ворӣ мечаспид** (ш-к. Ғеш).

7. Объектеро ифода менамоянд, ки барои субъект зарур аст ӯ вай ба он эҳтиёҷ дорад: **даври пеш йа къртай къна-да меһтоҷ бьдан** (ш-к., Кӯлоб).

8. Предметро ифода менамояд, ки предмети дигар бо он баробар ва мувофиқ аст. Агар хабари ҷумлаи манфӣ бошад, акси ин маъно баён мешавад: **бадру-ай, чени бача-м-да нестай** (ш-к., Ховалинг); **ҳами Дибълан қариб гирогери (баробари) Кулов мийа гарми-да** (ш-к., Мӯминобод).

9. Манбаъ ва сарчашмаи амалро мефаҳмонад. Дар забони адабии пуркунандаҳои бавосита дар ифодаи ин маъноӣ бо пешоянди аз воқеъ мегарданд: **йаксад-ъ чъл гов-да йаксад-ъ чъл гусала гърифтъм** (ш-к., Ховалинг). 'Аз яксаду чил гов яксаду чил гӯсола гирифтам.'

10. Соҳаи объекти машғулиятро далолат мекунад. Дар забони адаби ин гуна пуркунандаҳо ғайр аз пешоянди дар бо пешояндҳои таркибии **дар бобати, дар соҳаи** ва монанди инҳо сурат меёбад: **қарлиқо гала-да мутахасис не** (к-х., Норақ).

Бо пешоянди бе

Ифодаи пуркунандаҳои бавосита бо пешоянди **бе** дар шеваи ҷанубӣ аз забони адаби фарқе надорад. Дар ин шева низ пуркунанда бо пешоянди мазкур ду маъноро дар бар мегирад:

а) предметро мефаҳмонад, ки амали фоида бидуни ширкати он воқеъ мегардад. Ин гуна пуркунандаҳо аз ҷиҳати маъно ба пуркунандаҳо, ки бо воситаи пешоянди **бо** сурат мегиранд, муқобил меистанд: **хъди падари хъд-м-а ба кафан гур каағи** (ғ-к., Кангурт); **ҳами асп-а бе хичи метъм-ът** (ш-к., Хонақои Боло);

б) предметро нишон медиҳад, ки иштироки он дар рӯйдоди аломат ва иҷрои амал зарур ва ҳатмист. Хабарҳои ҷумла бо ҷунин пуркунандаҳо мудом дар шакли манфӣ меоянд: **бе калхоз истъқомат каа на́мешава, калхоз чизи хуб-ай** (ш-к., Шӯробдара); **дар баҳорон ҳеч ҷуй бе селов нестай** (в-к., Ярхаб); **хъруз бе пех нъмешава** (ғ-к., Кангурт).

Бо пешояндҳои барои, ай барои, барости, ай рости, боисти

Дар асарҳои шевашиносӣ барои ташкили пуркунандаи бавосита хизмат кардани пешоянди **барои** на ҳамеша ба назар гирифта шудааст. Олимон аксар бо зикри ифодаи ҳоли мақсад бо ин пешоянд маҳдуд шудаанд. Дар китобҳои дарсӣ низ иштироки пешоянди **барои** дар пуркунандаҳои бавосита мавқеи қатъӣ пайдо накардааст. Б. Ниёзмӯхаммадов дар боби пуркунандаи асари худ «Ҷумлаҳои сода дар забони адабии ҳозираи тоҷик» дар ин хусус маълумоте намедиҳад. Марҳум Лутфулло Бузургзода ба пуркунандаҳои бо ин пешоянд суратёбанда истилоҳи «пуркунандаҳои сабаби-таъинӣ»-ро лозим дониста, истифодаи онро барои ифодаи муносибати таъинӣ бо муродиф-ҳояш—**бахри, аз баҳри, баҳши, аз баҳши, ба зикр** карда буд.¹⁷ Муаллифи фасли пуркунандаҳои нашри якуми китоби дарсии синтаксис барои мактабҳои олии М. Ф. Исматуллоев дар ташкили пуркунанда бо пешоянди **барои** сарлавҳаи махсус гузошта, ҷунин синонимҳои онро номбар кардааст: **аз барои, баҳри, аз баҳри, паи, аз паи**.¹⁸ Муаллифи ин қисм дар нашри дуюми ин китоб Н. Бозидов ин пешоянд-

ро муродифи пешояндҳои ба, бар ҳамл карда, нишон додааст, ки «пуркунандаи бавосита бо пешояндҳои ба, бар ва барои ба сӯи касе ё чизе нигаронида шудани амалро мефаҳмонад: Хизматгори бой Ашур... барои Холбӯта кабоби танӯри тайёр мекард». У инчунин қайд мекунад, ки пуркунандаҳо бо пешояндҳои мазкур «ба фондаи касе ё чизе нигаронида шудани амалро»¹⁹ мефаҳмонанд.

Ба назари мо, пешоянди барои аз қадим дар забонамон баробари холи мақсад дар ташкили пуркунандаҳои низ хизмат мекунад, ки маънои таъинотро ифода мекунад. Вай дар баёни ин маъно чанд синоним дорад ва яке аз онҳо пешоянди ба ҳисоб меёбад. Бинобар ин, онро ба ҳамаи муродифҳои алоҳида, чунон ки Л. Бузургзода ва Ф. Исмаилов кардаанд, аз назар гузаронидан ба матлаб мувофиқ аст.

Пуркунандаҳо, ки ба воситаи пешоянди барои сурат меёбанд, бо ифодаи як маънои грамматикӣ маҳдуд намешаванд. Дар шеваи чанубӣ онҳо, мисли забони адабӣ, дорои тобишҳои маъноии зерин мебошанд:

а) Предметро ифода мекунад, ки предмети дигар барои он таъини муқаррар шудааст. Бо хабарҳои манфӣ акси ин маъно баён мешавад. Хабарҳо, ки чунин пуркунандаҳо тобеъ мекунад, ҳам феълӣ ва ҳам номӣ шуда метавонанд. Онҳо одатан бо исм ва масдар ифода меёбад: **хъд-ъм барой узбако каа будум** (ш-к., Ховалинг); **Усто Шариф зан-ъш-да гуфт, ки барой ҳами камбағал йа фатир кын** (ш-к., Ховалинг); **шоҳо баройи чунвар ай мо руған гирифтийан** (к., Шинглич).

б) Объектеро мефаҳмонад, ки амали фоил барои вай, ба хотири он воқеъ мешавад: **ҳаму бъз хъд-ъш-а ки такид баройи мурчик-а** (в-к., Яхакпаст); **намерафтъм-ку, барой хотъри маелимо мерам** (ш-к., Кадучӣ); **барои шумо ҳамизайлӣ гап засем** (к-х., Хисор).

в) Предметро нишон медиҳад, ки предмети дигар — мубтадо барои он мувофиқ ва созгор аст: **тут хуб-ай бари сойа** (в-к., Хоит); **и баройи ами афтов хуб-ъс** (Роғ, Хуҷағалтон).

г) Агар пуркунанда бо қонишини нафсӣ-таъкидии худ, ки доимо бо бандқонишинҳои шахсӣ-соҳибӣ меояд, ифода ёфта бошад, объектеро нишон медиҳад, ки барои ҳуди фоил даркор аст ё амале, ки фоил содир мекунад, на барои предмети дигар, балки маҳз барои худаш мебошад. Хабарҳои чумлаи манфӣ бошад, акси ин маъно ифода мешавад: **баройи хъд-мо малим даркор аст** (в-к., Хоит); **ҳар ки ови чишм-ъш барой хъд-ъш мереза** (ш-к., Ховалинг).

Пешоянди барои дар шеваи чанубӣ синонимҳои зерин дорад: **ай барои, ай баҳри, ростӣ, ай ростӣ, баростӣ, боисти//боиси//баёои, баҳши**. Аз инҳо ай барои серистеъмолтар буда, аммо ай баҳри хеле кам дучор мешавад: **ҳарфи сину долу лом ай баҳри мън бъгу** (в-к., Ярхаб). Пешояндҳои дигар ҳамчун маҳсули шева бисёр истифода мешаванд.

Дар насри классикӣ дар ташкили пуркунандаҳои бавосита дар ифодаи объекти таъинот пешоянди **баростӣ** истифода мешуд.²⁰ Л. П. Смирнова аз «Таърихи Сиистон» ва «Таърихи Байҳақӣ» бо ин пешоянд ду мисол оварда, ба чунин ҳулосаи ҳаққонӣ меояд, ки пешояндҳои **баросӣ, баростӣ** дар шеваи забони тоҷикӣ аз ҳамин пешоянд ҳосил шудаанд.²¹

Пешоянди баҳши ва шакли таркибии он ай баҳши низ дар забони адабии пешина бисёр дучор мешавад, ки намунаи он байти зерини Абдурахмони Чомист:

Порае хӯрду порае бигзошт
Порае баҳши ғоибон бардошт.²²

Дар бораи ташкили пуркунандаҳои бевосита бо пешоянди **бахшӣ** дар забони тоҷикӣ аввалин маротиба Лутфулло Бузургзода маълумот дода буд. Аммо ӯ барои тасдиқи фикри худ на аз забони адабӣ ва на аз шеваҳо мисоле зикр накардааст.²³

Шаклҳои синонимии пешоянди барои монанди ҳуди ин пешоянд бештар предметро нишон медиҳанд, ки предмети дигар барои он таъини ва муқаррар шудааст. Аз ҷиҳати тарзи ифода ҳам ин пуркунандаҳо аз пуркунандаи бо пешоянди барои суратёбанда фарқ надоранд. Инак, намунаи мисолҳо бо пешояндҳои мазкур: **боиси ма чой нақъне, ма мерум** (к-х., Хисор); **зира-ра баростӣ лесҳос мечинем, агане мо-да даркор не** (ш-к., Ховалинг); **и васкат-а баростӣ Чамол кардъм** (ш-к., Ховалинг); **арзъвунӣ мерафтъм боисти колхоз-а** (ш-к., Қўлдара); **қълфи кӣ-ай? — ай амбор, райиси Хуча гъръфт баҳши амбор** (ш-к., Дара); **бахши Товус-а маска-ра химов кām** (ш-к., Давлатшоён); **ай умадан пас баҳши мъ кор кардаст** (ш-к., Даштиҷум); **у баҳши мъ зардолу овард** (Роғ, Хуҷағалтон).

Баъзе аз пешояндҳои мазкур ғайр аз вазифаи асосии худ — ифодаи пуркунандаҳои таъинот барои ташкили пуркунандаҳои, ки маъноҳои дигарро ифода мекунад, низ хизмат менамоянд. Чунончи, дар чумлаи **арки баростӣ арки гап мезана;... бъга баҳши тъ** (Роғ, Хуҷағалтон) — «...дар бораи ту бигӯяд» пуркунандаҳои **баростӣ арки, баҳши тъ** мавзӯи баҳсро далолат кардаанд.²⁴

Бо пешоянди сини//съни//суни

Ин пешоянд ҳоси шеваҳои чанубӣ ва чанубӣ шарқии забони тоҷикӣ. Пуркунанда бо он предметро нишон медиҳад, ки амали фоил сӯи он нигаронида шудааст. Хабарҳои, ки чунин пуркунандаҳо тобеъ мекунад, аксаран бо феълӣ гуфтан ва таркибҳои феълӣю воҳидҳои фразеология, ки ин маъноро далолат мекунад, ифода меёбад: **ҳар съни барзагов гуфтас** (ш-к., Ховалинг); **суни ма гъф ки...** (ғ-к., Давлатшоён); **мъ съни у гуфтъм** (Роғ, Хуҷағалтон); **ҳоли чор каси дига сън-ъм пих** (дӯғ задан) **мега, бърам** (ш-к., Шехмизон); **е, съни ма гуш кын** (к-х., Хисор); **съни ма нигоҳ къ** (ғ-к., Балҷувон); **сини у чи чъшм чикидӣ?** (в-к., Чирғатол).

Дигар аз маъноҳои пуркунандаҳои бавосита бо пешоянди **сини//съни//суни** ифодаи сарчашмаи амал аст. Пешоянди мазкур дар ташкили пуркунандаҳо ба ин маъно бо яке аз вазифаҳои пешоянди аз мувофиқат дорад: **дев съни Тарсинӣ пърсид** (ш-к., Ховалинг); **ман мепурсам съни модар-ъш** (ш-к., Ховалинг).

Дар як мисол пешоянди таркибии **бар зидди, ба муқобили** ва мисли инҳоро иваз кардани пешоянди **сини//съни//суни** қайд шудааст: **Во-сее сар вардошт-у кайғун кард сини мир** (ш-к., Кадучӣ).

Яке аз хусусиятҳои фарқкунандаи пешоянди мазкур дар ташкили пуркунанда иборат аз он аст, ки объект ҳангоми ифода ёфтаниш бо бандқонишинҳои шахсӣ-соҳибӣ бевосита ба он пайванд шуда меояд: **акоо-ш син-ъш койдан** (ш-к., Ғеш), **йаке занак сън-ъш тълт мекъна** (ш-к., Даштиҷум).

Бо пешояндҳои тани, ай тани

Ин пешояндҳо дар ташкили пуркунандаҳои бавосита бо пешояндҳои адабии **ба ивази, дар бадали, ба чоӣ** ва монанди инҳо ҳамвазифаанд. Онҳо мисли муродифҳои адабии худ бо пуркунандаҳои меоянд, ки ивази предмет, бадал шудани онро бо предмети дигар ифода меку-

нанд: йак чуфт калуш-мун дод тани хизмат-му (к., Қалъанак); тани азобойи додаги-ш ть-ра то хуна мебара (ш-к., Ховалинг); ай тани ма-ам мега, веги дам намегира (ш-к., Кӯлоб).

Бо пешояндҳои ғайри, ғайр аз//ғайр, ай беи...// без ай

Ии пешояндҳо дар шеваи ҷанубӣ чунин вариантҳои фонетикӣ ва синонимҳо доранд: беғарзи, беғайр аз, ба ғайри. Маъноӣ объекте, ки бо чунин пешояндҳо сурат меёбад, ба тарзи ифодаи хабар саҳт во-бастааст. Агар хабар дар шакли мусбат ояд, объекте ифода мешавад, ки дар иҷрои амал ё молик будан ба аломате аз қатори предметҳои дигар маҳрум ва мустасно аст: ғайри и бо майлис-амо ҳаст (ш-к., Са-дигар маҳрум ва мустасно аст: ғайри и бо майлис-амо ҳаст (ш-к., Са-даҳо); ғайри ҳаму мардаг дига ҳама-шун мардакойи хув-хув бӯдан (ш-к., Ховалинг); ғайр аз уно дъга дафтар-ъс? (Роғ, Хӯҷағалтон); без ай аму моли сӯфед ҳама-ш аст-ай магазин-да (ш-к., Ховалинг); беғарзи и мърғ дъ мърғ аст (ш-к., Ховалинг).

Дар сурати ба тарзи манфӣ воқеъ гаштани хабар объекте ифода мешавад, ки дар иҷрои амал танҳо вай иштирок дорад ё аломат ва амале, ки хабар дорад, маҳз барои он таъин шудааст: ба ғайри ами кърта дъга нӯдоръм (Роғ, Офтобзамин); ғайри ами дъхтар дъга дъх-тар нест (Роғ, Хӯҷағалтон); ғайри қалхози Аскароеи Сурх ҳич қадом-ту сводка надорӣ (к., Қалъанак); без ай ту ҳеч ка нӯнома (ш-к., Кӯ-лоб); беи ами моли сӯфед ҳичи нӯбуд (ш-к., Ховалинг); асп-а ғайр ай у дъхтар дига ҳеч кӣ-да наметӣ (ш-к., Қафтархона).

Дар шеваи ҷанубӣ маъноӣ истисно дар пурқунандаҳои бавосита баъзан бо таркиби пешояндӣ-пасояндӣ ай... булак, низ ифода меёбад: ай нахчир булак дига қиз нест (в-к., Ярхаб).

Бо пешоянд — пасоянди қати//қати

Ии воситаи синтаксисӣ мисли бисёр пешоянду пасояндҳо дар таш-кили ҳол ва пурқунанда ба тарзи муштарак истифода мешавад. Пур-қунандаҳо бо ии, асосан, муносибати ҳамроҳиро ифода менамоянд, ки чанд тобиши маъноӣ дорад.

1. Предметеро нишон медиҳанд, ки дар иҷрои амал бо предмети дигар — мубтадо ҳамроҳӣ кардааст: у қати шу-ш йак сол истод (ш-к., Ховалинг); даруни капон-да қати атрато хоб мекунан (к., Қалъанак); бист сол истодъм қати ҳами занак (в-к., Ёзғанд); оли ар дъ-ш Бад-ринг рафтан қати маалим (Роғ, Хӯҷағалтон).

2. Предметеро мефаҳмонанд, ки бо предмети дигаре, ки пурқунан-дан бевоситаро ифода кардааст, амали якхеларо аз сар гузаронида-аст ё мегузаронад: йаке чъғел-ъш қати ай ов бървардъм (ш-к., Даштиҷум); Тарсинӣ гуфт, ки ма-ра пъшт мекънӣ, қати хърмаи тило мебарӣ (ш-к., Ховалинг); дору-т-а қати пахта бърор, чишм-ат дору кънан (ш-к., Ховалинг).

3. Предметеро ифода менамоянд, ки бо предмети дигар ҳамроҳ аст ва ё якҷоя мешавад: мейоға қати ҳами аскарро қати мешава (ш-к., Ка-дучӣ); шав-у руз мефора-ш, ки қати кърро бошад (ш-к., Кӯлоб); бача дъхтар-а қати дев мебина, дев-а мекъша (ш-к., Хонақо).

4. Бо хабарҳои номӣ объектеро нишон медиҳанд, ки аломати ифо-дақунандаи хабар ба вай нигаронида шудааст: у зънак мън қати чур гърift (к., Нимич); қати ту қаҳри-йан? (к., Навдех); йа бой камбағал қати чура шид (ш-к., Кӯлоб).

Пурқунандаи бавосита бо пешоянд — пасоянди қати ғайр аз ифо-дан муносибати ҳамроҳӣ ва якҷоягӣ боз чанд маъноӣ дигарро низ ифода менамояд, ки муҳимтарини онҳо аз инҳо иборатанд:

1) Предметеро мефаҳмонанд, ки барои сохтан ва бино кардани чи-зе истифода шудааст. Ии гуна пурқунандаҳо дар забони адабӣ ода-тан, бо пешояндҳои аз, бо сурат меёбанд: оғъл дохта бӯдай қати ҳа-ми чуви ма (ш-к., Хонақо).

2) Предметеро нишон медиҳад, ки аз ҷиҳати аломат ва ҳосият бо предмети дигар якранг ва баробар аст. Хабаре, ки чунин пурқу-нандаро тобеъ мекунад, ҳамеша номист: йагшава қинголабозӣ садсола бевабозӣ қати баробар-ай (ш-к., Хонақои Боло); һозир гуйа-гуйа (гап-гап) хай, ки пъли маълумоти мийонадор маълумоти олидор қати ба-робар мешъдай (ш-к., Ховалинг).

3) Предметеро ифода менамояд, ки амали субъект ба он нига-ронида шудааст. Ии маъно дар забони адабӣ бо чунин таркибҳои баён мешавад, ки пешоянди ба доранд: занак йаг осийобчӣ қати ошиқ шъд (в-к., Чирғатол).

4) Объектеро мефаҳмонанд, ки фоил бо он баладу ошноӣ ё бо он машғул мешавад. Агар хабари ҷумла манфӣ бошад, акси ии маъноӣ фаҳмида хоҳад шуд: кори пахта қати тамоман шинохт-ам нӯбъдъм (ш-к., Даҳана); тоҷик мардъм хърга қати уқа шеел (шуғл) надорад (в-к., Чирғатол).

5) Предметеро мефаҳмонанд, ки аломат ва ҳосияти мубтадо аз рӯи он равшан ва муайян мегардад. Чунин пурқунандаҳо дар забони ада-бӣ ба воситаи пешоянд аз рӯи, назар ба ва монанди инҳо сурат меё-банд: ҳисоби мулҷар қати се-нда рафтем (к., Нимич) 'Аз рӯи ҳисоби мулҷар ба чилу се даромадам.'

6) Объектеро ифода менамоянд, ки сарчашма ва манбаи амал мебошанд. Ии гуна пурқунандаҳо дорон тобиши маъноӣ сабабӣ ҳас-танд: хай, хай бо қороеи қааги-ш қати хандидаестай (ғ-к., Кангурт).

Ба ии тарика, пурқунандаҳои бавосита бо пешоянд-пасоянди қа-ти дар шеваи ҷанубӣ маъноӣ хеле гуногунро ифода мекунанд. Аз ҳама бештар онҳо дар ташкили муносибати ҳамроҳӣ ва якҷоягӣ ба қор бурда мешаванд. Сабаби ии дар он аст, ки дар шеваи мазкур пешо-янди бо, ки дар забони адабӣ воситаи асосии ташкили объекти ҳам-роҳист, истифода намешавад. Ногуфта намонад, ки пешоянд-пасоянди қати//қати аз нормани забони адабӣ берун аст. Дар солҳои сӣ барои ба забони адабӣ дохил кардани он кӯшише шуда бошад ҳам, натиҷае набахшид.²⁵

Бо пасоянди -а//ра//ро

Пасоянди -ро яке аз воситаҳои сервазифаи синтаксисӣ. Ии пасо-янд дар забони адабиёти классикӣ ба замми сурат додани пурқунан-дан бевосита, ки ҳоло аз вазифаҳои асосӣ ва марказии он ба шумор меравад, вобаста ба вазифаҳои қадими худ бо мубтадо, ифодаи пур-қунандаи бавосита, баъзе аз хелҳои ҳол, инчунин дар ташкили ало-қои байни муайянқунанда бо муайяншаванда ба қор бурда мешуд.²⁶ Алҳол ии вазифаҳои -ро бештар дар шеваҳои маҳфуз монд,²⁷ дар за-бони адабӣ вай, асосан, барои сурат гирифтани пурқунандаҳои бевосита, қисман пурқунандаҳои бавосита истифода мешавад. Дар сайри таърихии ташаккули забони миллии тоҷик дар масъалаи истеъмоли пасоянди мазкур бо пурқунандаҳои бавосита ҳодисаи аҷиб мушоҳида мешавад: дар ии вазифа вай дар солҳои сӣ бештар дар таълифоти ус-тод Айнӣ, инчунин дар таҳрири онҳое, ки ба услубашон таъсири за-бони осори классикӣ зиёдтар буд, дучор меояд. Дар солҳои сонӣ ис-тифодаи он бо пурқунандаҳои бавосита то дараҷае маҳдуд шуда бо-шад ҳам, ҳоло аз нав афзудааст. Акнун вай баробари услуби бадеӣ,

гоҳо дар услубҳои дигари нутқ, аз ҷумла дар услубҳои илмӣ ва публицистӣ низ ба қор бурда мешавад.²⁸ Бо ҳамаи ин, дар забони адабии нормативии имрӯза сурат бастанӣ пурқунандаи бавосита бо пасоянди **-ро** ходисаи умумӣ ба шумор намеравад.

Шеваи ҷанубӣ дар бобати ташкили пурқунандаҳои бавосита бо пасоянди мазкур аз забони адабӣ фарқи намоёне дорад. Пасоянди **-ро** дар ин вазифа дар шеваи мазкур ҳамчун норман умумӣ дар ниҳоят фаровонӣ истеъмоли мешавад. Шеваи ҷанубӣ дар ин бобат бо шеваи ҷануби шарқӣ мувофиқ ва ҳамранг буда, аммо аз шеваи шимолӣ фарқи мекунад: дар шеваи шимолӣ ҳам пасоянди **-ро** ба сурати **-а, -йа** барои ташкили пурқунандаҳои бавосита иштирок мекунад, вале ба сабаби истеъмоли ёфтани пасояндҳои дигар (ҷунончи, пасояндҳои **-ба, -да, -анда**) дар ин вазифа истифодаи вай бо пурқунандаҳои мазкур дар ин шева, баръакси шеваи ҷанубӣ, нисбатан кам ва маҳдуд аст. Ғайр аз ин, пурқунандаҳои бавосита бо пасоянди **-ро** дар шеваи ҷанубӣ дорои тобишҳои гуногуни маъноӣ мебошанд, ки баъзе аз онҳо дар шеваи шимолӣ ба тавассути воситаҳои дигари синтаксисӣ сурат меёбад.

Пурқунандаҳои бавосита бо пасоянди **-а//ра//ро** дар шеваи ҷанубӣ маъноҳои зеринро ифода мекунад:

1. Предметро нишон медиҳад, ки амали фоил сӯи он нигаронида шудааст. Дар ин маврид хабари ҷумла аксар бо феълҳои **гуфтан, додан, андохтан**, инчунин баъзе фразеологизмҳои феълӣ, ки муродифи калимаҳои мазкуранд ё маъноҳои **нигаристан, огоҳ кардан, рухсат додан** ва монанди инҳоро доранд, ифода меёбад: **Сангимо-ра бӯгу хап кӯна** (Роғ, Хӯчағалтон); **ма-ра гӯфт** (ш-к., Қўлдара); **и-ра гап занӣ чи-йу гап назанӣ чӣ** (ғ-к., Кангурт); **овардем, гово-ра додем** (қ., Шинглич); **зан-ъш хешо-ш-а таҳсим када додай** (ғ-к., Данғара); **иҳо-ра хавар дод** (ш-к., Наврӯҳо); **мън-а иҷозат бӯга, хона бӯрам** (Роғ, Хӯчағалтон); **мо-ра қанд-му наметӣ** (в-к., Ёзғанд); **ҳама даҳан-т-а ниғаҳ мекӯнан** (ш-к., Қўлдара); **хӯрс-а тир ки медозем, дар дӯст-ъш мераса** (қ., Қалъанак).

Маънои ҷониби равонашавии амалро ифода кардани пурқунандаҳои бавосита бо пасоянди **-а//ра//ро** дар шеваи ҷанубӣ бисёр устувор ва маъмул аст. Бинобар ин, шакли синонимӣ, ки дар он қолаб бо пешоянди **ба** сурат мегирад (Сангимо-ра бӯгу — ба Сангимо бӯгу) дар он ҷандон маъмул нест. Дар ин бобат шеваи ҷанубӣ хусусияти қадимтари забонамонро нигоҳ доштааст: ифодаи адресат дар пурқунандаҳои бавосита бо пасоянди **-ро** дар давраҳои аввали ташаккули забони адабии тоҷик ниҳоят характернок буда, тадричан «бо таркиботи пешояндӣ, қабл аз ҳама, пешоянди **ба** тазъик ёфтааст».²⁹

2. Предметро мефаҳмонад, ки ҳосият ва аломати мубтадо, ки дар хабари ҷумла зикр шудааст, писанди он аст ё ба вай хешӣ ва қаробат дорад. Хабарӣ чунин пурқунандаҳо аксаран номисг. Дар шеваи ҷанубӣ феълҳои **форидан** ҳамчун муродифи таркибҳои **маъқул шудан**, писанд омадан бо ин гуна пурқунандаҳо зиёда истифода мешавад. **Чи-лахон мо-ра ни писартағо-мон** (ш-к., Давлатшоён); **Мазорӣ мо-ра хоҳарзо меша** (в-к., Лахш); **ма-ра чишмои тӯ мефора** (қ., Қалъанак); **ма-ра чи мефора, гаштан** (қ., Самсолик); **киёе-ра бӯфора, бӯҳъра** (ш-к., Ховалинг).

3. Шахсе ё предметро нишон медиҳад, ки субъект аз он чизе мепурсад ё мегирад. Хабарӣ чунин пурқунандаҳо мудом феълӣ буда, бо калимаҳои пурсидан ва гирифтани ифода мешавад: **бобой Ҳабибулло-ра пӯрс, ана ҳаму тарихи Даштиҷъм-а медона** (ш-к., Даҳана); **уна, Али-ра пӯрс** (в-к., Ҳичборак); **дӯрав забонхат гӯрифт симӯрг-а азрати Сӯлаймон** (ш-к., Дарнайчӣ) 'Ҳазрати Сулаймон дарав аз семурғ

забонхат гирифт'; **пӯчо зан-ш-а мепӯрса** (ш-к., Қадучӣ); **мӯ мепурсӯм тӯ-ра имруз мийой?** (Роғ, Хӯчағалтон).

Ифодаи маънои мазкур дар пурқунандаҳо ба пасоянди **-ро** дар забони адабии имрӯза расм нест. Вай дар забони адабиёти классикӣ бисёр мушоҳида мегардад.³⁰ Пасоянди **-ро** дар ин вазифа бо пешоянди аз дер муддат ба тарзи мувозӣ истеъмоли ёфта бошад ҳам, бо мурури вақт пешоянди аз бар он ғолиб омада, мавқеи қатъӣ ва устувор пайдо кардааст. Шеваи ҷанубӣ дар ин бобат бо давраҳои қадимтари забони адабии пешина³¹ мусондат дорад.

4. Мавзӯи баҳсу муҳокимаро далолат мекунад, яъне предметро нишон медиҳад, ки субъект аз хусуси он сухан меронад. Пасоянди **-а//ра//ро** дар ташкили чунин пурқунандаҳо муродифи пешояндҳои **дар бораи, дар хусуси, дар ҳаққи, аз хусуси, оид ба** ва мисли инҳо ба шумор меравад. Хабарӣ, ки ингуна пурқунандаро тобеъ мекунад, ҳамеша бо феълҳои **гуфтан** ифода мегардад: **ма Малика-ра мегӯм** (ш-к., Шӯробдара). 'Ман дар хусуси Малика гап зада истодаам'; **и гулако-ра мегӯм, у-ра не** (ш-к., Ховалинг); **мӯ Тоҳир-а мегӯм оҳ, Нӯсим-а не** (ш-к., Ховалинг).

Ифодаи мавзӯи баҳс дар пурқунандаҳои бавосита бо пасоянди **-ро** низ аз ходисаҳои бисёр маъруфи забони адабии классикӣ. Чунин се мисол аз таҳрири Саъдии Шерозӣ далели ин дӯвост: **Подшоҳеро шунидам, ки ба қуштани асире ишорат кард; Маликзодаеро шунидам, ки кӯтоҳ буду ҳақир; Якero аз мулуки аҷам ҳикоят кунанд**.³²

5. Предметро мефаҳмонад, ки амали субъект барои вай содир мешавад ё чизе барои он таъин гардидааст. Пасоянди **-ро** дар ташкили ин навъи пурқунанда муродифи пешояндҳои **барои** ва ба ҳисоб меёбад. Ин вазифаи пасоянди мазкур дар шеваи ҷанубӣ хеле маъмул буда, дараҷаи истифодаи он нисбат ба пешоянди **барои**, бештар, аммо нисбат ба **бахши** маҳдудтар аст: **пӯгоҳ хестан, тарит кардан барзагов-а** (ғ-к., Балҷувон); **и бачаҳо нахӯран, ма-ра нарав** (в-к., Гурдхам). Ин бачаҳо нахӯранд, барои ман нарав; **шӯмо-ра калима дарқор боша, йаг пода-тон меган** (қ., Марғзори Сир); **у-ра одаме дарқор бӯд, ки йагон чӯра бӯдона** (ш-к., Қадучӣ); **уҳо ака-шун-а мегӯриста бестан** (ш-к., Шӯробдара) 'Онҳо барои бародарашон мегӯриста буданд.'

Тарзи мазкури ифода низ дар осори суханварони гузашта бисёр дучор мешавад.³³

6. Предметро ифода мекунад, ки аломати дар хабар баёншаванда ҳам ба вай, ҳам ба субъект як хел дахл дорад. Ин гуна пурқунандаҳо дар забони адабӣ бо пешоянди **бо** сурат меёбад: **мо хӯ-т-а балад-ем** (ч-к., Саричашма). 'Мо бо худат шиносем.'

7. Предметро нишон медиҳад, ки манбаи амали субъект аст. Дар забони адабӣ барои ташкили ин гуна пурқунандаҳо, одатан, пешоянди аз ба қор бурда мешавад: **кӯчкбача ката кӯнем, банди по-мун-а гӯрифт** (қ., Нимич).

Дар шеваи ҷанубӣ басомади ҳамаи маъноҳои мазкур, ки пурқунандаи бавосита бо ёрии пасоянди **-а//ра//ро** ифода кардааст, як хел нест: он маъноҳое, ки дар моддаҳои ҳафту ҳашт ифода ёфтаанд, доираи басо маҳдуди истеъмоли доранд.

Ташкили пурқунандаи бавосита бо ду воситаи грамматикӣ

Дар адабиёти классикӣ ҳол ва пурқунандаҳо дучор мешаванд, ки якбора бо ду воситаи грамматикӣ — ҳам бо пешоянд ва ҳам бо пасоянд сурат ёфтаанд. Ин ходиса, яқин, вобаста ба он аст, ки бо мурури замон дар натиҷаи ба вазифаи муайяни грамматикӣ истифода

шудани пешояндхо доиран истифодаи пасояндхо беш аз пеш тангтар ва мавкеи ба кор бурдани онхо бо категорияҳои махсуси синтаксисӣ муайян ва устувортар гаштааст. Ин аст ки, ҳангоми истеъмоли ду воқеаи грамматикӣ бо айни як пуркунанда ё ҳол «роли асосиро дар ифодаи муносибати грамматикӣ пешоянд бозӣ мекунад».³⁴ Пасоянди маъноро таквӣ дода, барои равшантар зухур кардани муносибати грамматикӣ кӯмак мерасонад. Чунин тарзи ифода, ки дар осори классикӣ, махсусан марҳилаҳои аввали тақомулотӣ он «ҳодисаи тақоман муқаррарӣ буда, тадриҷан дар давраҳои Чомӣ (асри XV) маҳдудтар гаштааст»,³⁵ минбаъд аз забони адабии умуман соқит шуда бошад ҳам, дар шеваҳои забонамон ҳамон ба кор бурда мешавад.

Фарқи шеваи ҷанубӣ дар ин бобат аз шеваи дигари забонамон махсусан аз шеваи шимолӣ, иборат аз он аст, ки ин шакли ифода дар он зиёда истифода мешавад. Сабаби ин, голибан, дар ин шева маҳфузмондани бисёре аз вазифаҳои қадимии пасоянди **-ро** аст. Барои таъдиқи ин матлаб рӯйхати на чандон муқаммалӣ истифодаи пасоянди мазкурро дар осори қадим бо пешояндҳои мухталиф аз назар гузаронидан кифоя мебошад. Дар ин кор ба мо тадқиқоти пураарзиши Ж. Лазар кӯмак хоҳад кард. Бино ба нишондоди ӯ, дар осори классикӣ пасоянди **-ро** бо чунин пешояндҳо ба кор бурда шудааст: аз, ба, бар, дар, бо, то, барои, ҷиҳати, аз ҷиҳати, ба ҷиҳати, аз қабилӣ, ба сӯи, аз паси.³⁶

Дар шеваи ҷанубӣ пуркунандаҳои бавосита бо пасоянди **-ро**, аз як тараф, бо аксарияти пешояндҳои мазкур, аз тарафи дигар, бо пешояндҳои сурат меёбанд, ки дар ин рӯйхат нестанд. Инак, ташкили пуркунандаҳои бавосита бо пасоянди **-а//ра//ро** ва пешояндҳои гуногун:

1. Бо пешояндҳои **ба//бе//бай//ва**. Чунин пуркунандаҳо бештар ду маъно — адресат ва таъинотро ифода мекунанд: ба гов-а қаҳ овардём (ш-к., Ховалинг); ҷав медохтан ба аспо-шун-а (в-к., Яхакпаст); кърта ба хъд-ъм-а харидём (ш-к., Ховалинг); нон бастём ба дъравакиҳо-ра (ш-к., Мӯминобод); бе занак-ра об бурдас (в-к., Қалъаи Лаби Об); мъ сурати дъга надорём, агане ба тъ-ра меодём (Роғ, Хӯчағалтон); йакта бай ма-ра намедузӣ (ш-к., Ховалинг); бей кākашӣ-ра соз-ай (в-к., Ҷиргатол); калушо-ра бе занак-ра овардем (в-к., Яхакпаст); йак тир харида будам бе чувоз-а (в-к., Хонт).

Пуркунандаҳои бавосита бо пасоянди **-а//ра//ро**, пешоянди ба ва вариантҳои шевагии он ғайр аз ду маъно мазкур боз муносибатҳои зерини грамматикиро ифода мекунанд:

а) предметро мефаҳмонанд, ки субъект ба он муносибати хешӣ дорад: Чағатай ама мешава бай мъ-ра (ш-к., Ховалинг); и бей муора домод-ай (в-к., Ҷиргатол); ба ҳами Савзамо-ра зани тағои-ш меша (ш-к., Ховалинг).

б) муносибати киёсиро ифода мекунанд: Аскалун наздик-ай ба Фарм-а (в-к., Ҳичборак) 'Аскалон нисбат ба Фарм наздик аст'; Лангар бей Тавилдара-ра дур-ай (в-к., Ҷиргатол).

2. Бо пешоянди **а//ай//аз**: Ин гуна пуркунандаҳо муносибатҳои зерини грамматикиро ифода мекунанд:

а) сарчашмаи амалро: ай Тойир-ра навистем (в-к., Ҷиргатол); ай афсонаҳо-ра бсьор гапо ба қап мекънӣ (ш-к., Ховалинг).

б) предметҳои истеҳсолро: ай ҳами рӯғани чормағз-а қадмол мекънем (к., Шинглич).

в) предметҳои киёсро: ай ғамтиӣ-йа тантиӣ хув-ай (ш-к., Қӯлдара); хорпушта бакуватар-ай ай шипа-ра (к-х., Ёвон); ай шъмо-ра и нағзта медуна (ш-к., Хонақо); бāзӣ одамо ай авқоти ҳалол-а ба авқоти ҳаром тақйа доран (ш-к., Дарнайҷӣ).

г) мансубиятро далолат мекунанд. Калимаҳои, ки чунин пуркунандаҳои ифодаи маъноанд, дар асл ҳамчун муайянкунандаи соҳибӣ воқеъ шуда, ҳангоми истеъмоли ёфтанишон бе исми айни ҳамин маъноро нигоҳ медоранд. Фарқи танҳо дар он аст, ки онҳо дар дохили ибораҳои номӣ бо изофат ба исми тобеъ мешаванд, аммо дар вақти тарки исми гоҳо танҳо бо пешоянд, баъзан ҳам бо пешоянд ва ҳам бо пасоянд ба хабар тобеъ мегарданд: ай мо-ра (праваи моро) бега гирифтан (ш-к., Данғара); ай тъ-ра (хати туро) дидём, хуб-ай (в-к., Лахш).

д) предметро мефаҳмонанд, ки дорои предмет ё хосияту аломатест: хай, тило бисйор-ай ай хът-а (ш-к., Давлатшоён).

3. Бо пешоянди **то**. Ин гуна пуркунандаҳо муносибати киёсиро ифода мекунад: Ховалинг то Йогсу-ра фарқ дора (ш-к., Ховалинг) 'Ховалинг аз Ёхсу фарқ дорад'.

4. Бо пешоянди **дар//да**. Предметро ифода мекунанд, ки амали субъект сӯи он нигаронида шудааст: бъгӣ дору-т-а, қати пахта бсьор-да чашмо-та дору кънан (ш-к., Ховалинг).

5. Бо пешоянди **бар**, ки адресатро ифода мекунад: устухон-а бар сағ-а бъте (ш-к., Дарай Турбат).

6. Бо пешоянди **сини//сьни**. Предметро мефаҳмонанд, ки амал сӯи он нигаронида шудааст: се гърг-ъш сьни йа гърг-а гуфт (ш-к., Ховалинг).

7. Бо пешоянди **бахши**. Ин пуркунандаҳо предметҳои таъинотро нишон медиҳанд: бахши тъ-ра мечикидём (Роғ, Хӯчағалтон). 'Барои ту мешикастам' (донакро); бахши мёмун-а харбуза реза мекиӣ (Роғ, Хӯчағалтон); бахши Товус-а маска-ро хомов кам (ш-к., Давлатобод).

8. Бо пешоянди **боисти**, ки низ предметҳои таъинотро ифода мекунад: йангам барг-а парт къ гуфтас, агане арзъвунӣ мерафтём боисти колхоз-а (ш-к., Шӯробрада); шиша хуб бъдай, боисти рӯған-а монда бъдем (ш-к., Ховалинг).

9. Бо пешоянди **барои** дар ифодаи таъинот: барои бача-м-а кърта медузём (Роғ, Хӯчағалтон).

10. Бо пешоянди **бегарзи**. Ин пуркунандаҳо предметро ифода мекунанд, ки аз предметҳои дигар ҷудо ва истисно карда мешаванд: бегарзи и қалам-а дигар қалам дорӣ? (Роғ, Хӯчағалтон).

Дар ташкили пуркунандаҳои бавосита пасоянди қати низ фаровон истифода мешавад. Вай, асосан бо пешоянди **ба//ва** омада, пуркунандаҳои сурат медиҳад ки бештар предметҳои ҳамроҳиро далолат мекунанд. Ғайр аз ин чунин пуркунандаҳо предметҳои сухан ва баҳисобгириро низ далолат мекунанд: ана, у ба сути оли қати ошно бъдас (к., Нимич); дафтарча-ра ва билето қати гирундём (в-к., Ҷиргатол); хъд-ъм ва дъст-ъм қати мехарём (в-к., Сарикенҷа); занак ва йак осийобън қати ангал шъд, ошък шъд (в-к., Лахш); ба тоҷикӣ қати гиро-ш меган (ш-к., Даҳана); ба ҳисови тоҷикӣ қати ҳафтод-да рафтём (к., Чашмаи Дуздон).

Гоҳо айни як воқеаи грамматикӣ ба тарзи тақрор ба кор бурда мешавад. Дар ин ҳол яке аз онҳо ба сифати пешоянд, дигаре чун пасоянд воқеъ мегардад. Масалан, пешоянд ва пасоянд дар ...нда дар мисоли поён: дар ҳамин испискайи кӯҳна-нда хунайи пансума нест, мън читаро туғри-ш мекънём (в-к., Қалъаи Лаби Об).

Пуркунандаи бавоситаи суратнаёфта

Дар шеваи ҷанубӣ, кам бошад ҳам, пуркунандаҳои бавоситае дучор мешаванд, ки бе воқеаҳои махсуси синтаксисӣ ифода ёфтаанд.

ротегин низ бегона нест: **пир шъдай, намегиран-ш-а** (ғ-к., Кангурт); **мефъруш-аш-а** (ғ-к., Кангурт); **мачбур кадай-мон-а хочағи** (ғ-к., Кангурт); **да таги йа шара мондан-ш-а** (ш-к., Наврӯхо); **йа мошин к̄а додъм-т-а** (ш-к., Даштичум); **хъдо бьгира-ш-а** (ғ-к., Кангурт); **бьгу-ш-а бийойа** (в-к., Циргатол).

Дар масъалаи истеъмоли пасоянди -а бо бандакчонишинҳои шахсӣ-сохибӣ дар ифодаи объект олимон ба хулосаи қатъӣ наомадаанд. В. С. Расторгуева дар ин хусус ханӯз соли 1952 навишта буд: «Дар вақти ҳозира гуфтан душвор аст, ки ин -а воситаи бо ҳиссаҳои номии нутк ифодакунандаи объект аст ё вай баромади дигар дорад». ⁵³ Муаллиф дар асари дигари худ боз дар ин хусус таваққуф карда мегӯяд, ки чи тавр пайдо шудани -а дар ҳолати мазкур муайян карда нашудааст. ⁵⁴ Л. В. Успенская ҳам айнан ба ҳамин ақидааст. ⁵⁵

Холо ки дар таълифоти осори қадим ҳам бо бандакчонишинҳои шахсӣ-сохибӣ истифода шудани пасоянди -ро дар ифодаи объект маълум шуд, шубҳае намононад, ки дар мисолҳои гуруҳи **бьгу-ш-а** воситаи грамматикӣ -а дар охири қонишини энклитикӣ, ҳамано, боқии пасоянди мазкур буда, мувофиқи қоидаи нутқи шевағи тағйирӣ шакл кардааст.

Сабаби ҳамроҳ шудани пасоянди -ро ба ақиби бандакчонишинҳои шахсӣ-сохибӣ дар матнҳои қадим, яқин, чунин аст: муродифи онҳо — қонишинҳои шахсӣ дар сурати истеъмом ёфтанишон ба вазифаи пуркунандаҳои бевосита ҳамеша бо пасоянди -ро сурат мегиранд. Дар фасли ташкили пуркунандаҳои бавосита бо пасоянди -ро дидем, ки дар осори пешина ин пасоянд дар ташкили мафъули бавосита низ фаровон истифода шудааст. Аз ин ҷо ба чунин хулоса омадан мумкин, ки дар вақти қонишинҳои шахсиро иваз намуда, ба феъл васл ёфтани бандакчонишинҳои шахсӣ-сохибӣ дар давраҳои аввали ташаккули забони адабии тоқтябрии тоҷик, воситаи суратдихандаи пуркунандаҳо — пасоянди -ро ҳамчун ҳолати ифодаи пуркунанда ба воситаи қонишинҳои шахсӣ бо қонишинҳои энклитикӣ воқеъ гаштааст. Ин ҳодиса дар марҳилаҳои минбаъдаи тақомули забонамон аз забони адаби хориҷи шуда бошад ҳам, дар баъзе аз шеваҳо, аз ҷумла дар шеваи чанубӣ, маҳфуз мондааст.

Таъдоди истилоли пасоянди -а пас аз бандакчонишинҳои шахсӣ-сохибӣ дар лаҳҷаҳои шеваи чанубӣ як хел нест: дар материалҳои лаҳҷаҳои бадахшонӣ ва роғӣ қайд нашудааст; дар лаҳҷаҳои қаротегинӣ, қаротегинӣ-вахъӣ кам аст ва бо доираи маҳдуди феълҳо воқеъ мегардад. Дар лаҳҷаҳои кӯлобӣ дар навъи чанубӣ ва кӯлобии Ҳисор бисёртар дучор мешаванд. Махсусан дар лаҳҷаҳои кӯлобии Ҳисор ниҳоят фаровон буда, бо феълҳои мухталиф истифода мешавад.

Дар шеваи чанубӣ бандакчонишинҳои шахсӣ-сохибӣ барои ифодаи ҳар ду навъи пуркунанда ба кор бурда мешаванд.

1. Дар ифодаи пуркунандаи бевосита. Дар ин вазифа онҳо ҳамеша бо феълҳои гузаранда омада, бо хабари ҷумла ба ду тарз пайванд мешаванд:

а) дар хабарҳои соддаи феълӣ ҳатман ба феъл васл меёбанд: **аскари бьран-ъш** (ш-к., Ховалинг); **Дъшанбе-да дидем-шу** (в-к., Ёзғанд); **унча бурдан-м-а** (ғ-к., Кангурт); **пир шъдай, намегъран-ш-а** (ғ-к., Давлатшоён); **гуфтан-м-а, ага ха гуят, мейорум-ш-а** (к-х., Орчоникидзеобод); **банд-а чъмбундъм, бькашен-м-а** (ш-к., Хонақо); **бъзанъш** (д., Нуд); **хъдо бьгира-т-а** (ғ-к., Кангурт);

б) агар хабари ҷумла бо феълҳои таркибии номӣ ифода ёфта бошад, ҳам ба ҳиссаи номӣ ва ҳам ба феълҳои ёридиханда пайваст шуда меоянд. Ҳодисаи аввал нисбатан бештар мушоҳида мегардад: **суд**

чъдо-шу кард (в-к., Циргатол); **қати пода хуй-ъш кадай** (ш-к., Ховалинг); **бади ки мьтахам кардан-ъш, гърғф** (ш-к., Даштичум).

Бандакчонишинҳои шахсӣ-сохибӣ дар ифодаи пуркунандаи бавосита на танҳо ба хабар, балки ба пуркунандаи бавосита ва ҳоли макон низ васл шуда меоянд: **ма-ра-ш бьте** (ш-к., Ховалинг); **чо-м мебарӣ?** (ғ-к., Кангурт).

2. Дар ифодаи пуркунандаи бавосита. Бандакчонишинҳои шахсӣ-сохибӣ дар вазифаи пуркунандаи бавосита дорои ду тобиши маъноӣ мебошанд:

а) предметро мефаҳмонанд, ки амали фоил қониби он нигаронида шудааст. Хабар, ки чунин пуркунандаро ба худ тобеъ менамояд, бештар бо феълҳои **гуфтан, додан, фиристодан** ва таркибу ибораҳои, ки ин феълҳо иваз мекунанд, ифода мешавад: **бьгу-ш-а бийойа** (в-к., Фатҳобод); **алаф-ъм бьте** (ш-к., Хонақои Боло); **ба дъсти йаг одам пъл-ъш роӣ кардум** (ш-к., Даштичум); **гъмат-ъм карай** (ғ-к., Давлатшоён);

б) объектеро ифода менамояд, ки амали субъекти ба манфиат ё зарари он (бо хабарҳои манфӣ) равона шудааст: **чийе лозим-ту боша, гърифтан гъре** (ш-к., Даштичум); **сари Али бийор-ъм-ту** (в-к., Циргатол); **ай нота бичӣ, гандъмбирйон-ът мекънъм** (ш-к., Хонақои Боло); **мъзък-ът (нахӯд) бийор-ъм?** (бд., Яхшвол).

Бандакчонишинҳои шахсӣ-сохибӣ дар баёни маъноҳои мазкур ба аъзоҳои зерини ҷумла васл меёбанд.

а) **ба хабар**. Ин ҳодиса аз ҳама зиёд мушоҳида мешавад. Дар ин маврид бандакчонишинҳои шахсӣ-сохибӣ ду тарзи истифода доранд: хабар танҳо аз як калимаи феълӣ иборат бошад, пас аз он, дар сурати бо феълҳои таркибии номӣ ифода ёфтани хабар бо ҳиссаи номӣ воқеъ мегардад: **ба қади чув бьте мегум-ът** (ш-к., Даштичум); **бар обози-шун дор** (ш-к., Даштичум); **йа мошин ка додъм-ш-а** (ш-к., Наврӯхо).

б) **ба мубтадо**: **меда дорӣ, ки хърок-ът намефора** (ш-к., Ховалинг); **а бача, тез кь бьрем, шав-мун шид, кай мерем** (ш-к., Ховалинг); **чанг-ът бьфора, қати ма чанг кь** (ш-к., Мӯминобод); **бийо бас-ъш кь, хъдо-м бьта акь** (ш-к., Ховалинг) 'Биё бас кун, ба ман худо бидихад'...

в) **ба пуркунанда**. Агар пуркунанда муайянкунанда дошта бошад, дар ин ҳол ба он пайванд мешаванд. Пуркунандаҳои бавоситае, ки бо ин роҳ ифода меёбанд, ба ду шакл зохир мешаванд: ҳам ҳолис ва ҳам бо пасоянди -а: **алаф-ъм метийан** (ғ-к., Кангурт); **ҳами ки испирт-ъм додан чо-м-да пьру задум** (ш-к., Даштичум); **йа ньмолак-ъш-а бурда бьдъм** (ш-к., Ховалинг) 'Барои ӯ як рӯмолак бурда будам', **апа, нун-ът бийоръм?** (ш-к., Ховалинг).

г) **ба ҳоли замон ва макон**: **чура, дъруг нагуй, кай-ъм гуфтӣ, ки наӣюмадъм** (ш-к., Ховалинг); **чо-ш шакидаст?** (в-к., Пилдон); **чо-т мебаран** (ғ-к., Олучадара).

Дар забони адабии пешина, чунон ки дар боло ишора рафт, чи дар назм ва чи дар наср бандакчонишинҳои шахсӣ-сохибӣ дар ифодаи мафъули амал ғайр аз калимаҳои мустақил бо воситаҳои алоқани синтаксисӣ-пешоянду пайванди фаровон истифода мешуданд. Ин ҳодиса дар мисолҳои дастӣ мо танҳо дар як ҷумла дучор омад, ки он ба сабти А. З. Розенфельд дахл дорад: **бе-ш дод — ба ӯ дод**. ⁵⁶

Дар шеваи чанубӣ, мисли давраҳои аввали ташаккули забони нави тоҷикӣ-форсӣ, тарзи плеонастикӣ ифодаи пуркунанда, — бо бандакчонишинҳои шахсӣ-сохибӣ такроран баён шудани объекте, ки қаблан бо исми қонишин ифода ёфтааст, низ бисёр мушоҳида мешавад. ⁵⁷ Ин ҳодиса, бешак, зуҳури дар забон дар ифодаи айни як маъноӣ

вучуд доштани ду воситаи ҳаммаъно буда, чараёни муҳимми таърихӣ— тарзи мувозии истеъмоли воситаҳои суханро дар давоми асрҳо, тадричан ғолиб омадани яке аз онҳоро бар дигаре барҷаста нишон мебахшад. Аз ин нуқтаи назар, дубора қайд шудани объект бо бандакҷонишинҳои шахсӣ-соҳибӣ қайҳо барҳам ёфта, аҳённан вохӯрдани он дар забони адабии имрӯза чун хилофи нормаи забони адабӣ маънидод гардад,⁵⁸ дар шеваҳо дучор омадани вай ҳамчун ҳодисаи архаистӣ ва мавҷудияти параллелизм дар забон ба ҳисоб гирифта мешавад.

Ифодаи тарзи плеонастикӣ ба ҳар ду навъи пурқунанда — ҳам пурқунандаи бевосита, ҳам бавосита хос аст. Инак, чанд мисол: **у-ра да тахта гънък-ъш мекънем** (ш-к., Даштиҷум); **акъ мо-ра дуо-мон бъте** (ш-к., Давлатшоён); **фарзанд-ът-а танби-ш къ, ки бърава бъхона** (ш-к., Ховалинг); **гъфтай, ки гълак-а чӣ нум-ъш кардӣ** (ш-к., Хонақои Боло); **ма-ра пъл метйан-ъм** (ғ-к., Кангурт); **дар-а воз-ъш къ** (ш-к., Ховалинг).⁵⁹

Пурқунандаҳои бавосита ҳам, мисли пурқунандаҳои бевосита, бо муайянқунандаҳо эзоҳ меёбанд. Шеваи ҷанубӣ дар ин бобат чи аз забони адабӣ ва чи аз шеваи шимолӣ фарқи барҷаста дорад: дар забони адабии имрӯза таркиботи сифати феълӣ яклухт ба пурқунандаҳо тобеъ мешавад, масдар ҳам ҳангоми истеъмол ёфтаниш дар роли пурқунандаи бавосита бо ҷандин калима тафсир меёбад. Барои намуна ҷунин мисолҳоро метавон нишон дод: Аммо аспӣ ман ба роҳ рафтан аз болои асфальт ҳеҷ тан намедод (С. Айнӣ); Онҳо супориши Партия ва Ҳукумати Советиро дар бораи зудтар нест кардани тӯдаи ғоратгарони Холбӯта... гарму ҷӯшон муҳокима мекарданд (Р. Ҷалил); Ду ҷашмашро аз лунҷҳои дамида баромадан базӯр ҷунбадан Қорӣ-Ишқамба намеканд (С. Айнӣ); Дар пеши назари вай ғайр аз сутуни ба осмон баландшудаи дуди ғализ дигар ҷиз наменамуд (Р. Ҷалил).

Инкишофи ин гуна ибораҳо дар роли пурқунандаи бавоситаи тафсилӣ дар забони адабӣ ба ҷунин ду омил алоқаманд аст: а) таъсири шеваи шимолӣ ки дар он ибораҳои мазкур бисёр маълуманд; б) таъсири забони русӣ дар натиҷаи тарҷума.

Шарҳи пурқунанда ба ин ҳолати тафсилӣ барои шеваи ҷанубӣ расм нест: дар шеваи ҷанубӣ ин мазмун, одатан, ба воситаи ҷумлаҳои пайрав адо мешавад. Ҷунин ҳолат ба махсусияти синтаксиси шеваи ҷанубӣ — зиёда наздик будани он ба синтаксиси забони адабии тоинкилобӣ ва ҳориҷ будани аз таъсири забонҳои бегона алоқаманд аст.

Дар ин бобат қайдҳои зерини проф. В. С. Расторгуева бисёр ҷолиби диққат мебошанд. Вай дар шеваи шимолӣ хеле инкишоф доштани таркиботи масдарӣ ва сифати феълӣро ба таъсири забони ўзбекӣ ба ин шеваҳо ҳамла намуда, гуфтааст: «Асосе ҳаст таҳмин бикунем, ки пайдоиши онҳо (ибораҳои тафсилӣ масдарӣ ва сифати феълӣ. — Р. F.) дар шеваи шимолӣ, ки аз ин ҷо қисман ба забони адабӣ низ дохил шудаанд, натиҷаи таъсири синтаксиси забони ўзбекист. Ба ин аз рӯи муоинаи асари ҳар як муаллиф, ширӣ ё носири асрҳои X — XV. боварӣ ҳосил кардан мумкин аст. Шабехи онҳо дар забони форсии ҳозира ҳам, ки қаробати вай бо гуруҳи забонҳои туркӣ мисли забони тоҷикӣ нест, ба назар намерасад. Дар шеваи ҷанубӣ, ки аз мавзехои ўзбекнишин дур аст, таркиботи масдарӣ ва сифати феълӣ нисбатан кам дучор мешавад. Онҳо ба ин шева қисман, аз афти кор, ба воситаи забони адабӣ, қисман дар натиҷаи бевосита мубодилаи афкор намунаи аҳолии ин маҳалҳо бо намояндагони мавзехои шимолӣ... ворид шудаанд. Аммо, ба ҳар ҳол, истеъмоли оммавӣ пайдо накардаанд ва ҳол он ки дар тамоми вилоятҳои шимолӣ (Самарқанд, Бухоро, Ленинобод, Қонибодом ва ғайра) онҳо васеъ паҳн шудаанд. ҷумлаҳои пайравро иваз карда, ба онҳо таъзиқ меоранд.⁶⁰

МУАЙЯНҚУНАНДА

Дар шеваи ҷанубӣ ҳам, мисли забони адабӣ ва шеваҳои дигари забонамон, муайянқунандаҳо ба ду гуруҳ ҷудо мешаванд: а) муайянқунандаҳо, ки ҳосият ва аломати предметро мефаҳмонанд; б) муайянқунандаҳо, ки барои ифодаи соҳибият, ишорат, ифодаи муносибатиҳои атрибутивӣ — субъективӣ, объекти ҳоли ва ғайра хизмат меку- нанд.

Муайянқунандаҳои ифодакунандаи ҳосият ва аломати предмет аз рӯи табиати синтаксисӣ ва заминаи морфологии ифода, дар навбати худ ба ду гуруҳи калон — муайянқунандаҳои тавсифӣ ва нисбӣ ҷудо мешаванд.

Муайянқунандаҳои тавсифӣ

Ин навъи муайянқунандаҳо, ҳамчун дар забони адабӣ, дар шева низ бо сифатҳои аслии дараҷаи оддӣ, қиёсӣ ва олий ифода меёбанд. Дар истифодаи дараҷаи оддӣ ҳосияти шевагӣ, пеш аз ҳама, дар он мушоҳида мешавад, ки дар шеваи ҷанубӣ назар ба шеваи шимолӣ сифатҳои соддаи сохта (бо префиксҳои -но ва ба-) ба сифати муайянқунанда фаровонтар дучор мешаванд. Ҷунончи, **бамарҳамат, балазат, бағала, носара, носипо, нокора, носоз** дар ин ҷумлаҳо: **бачай бамарҳабат и хел намеша** (ш-к., Ховалинг); **анаму севи балазати нағз-ай** (ш-к., Дарбанд); **соли бағала гандъм мехърдем** (в-к., Ёзғанд); **кори носара карда бъдай, ота-ш зад** (ҳ-к., Роҳатӣ); **одами носипо нашав** (ш-к., Хонақои Боло); **зани нокора дора** (ҷ-к., Саричашма); **охир, ҳами ода-ти носоз-а ба мо бор мекънан** (қ., Қалъанак).

Фарқи барҷаста дар басомади сифатҳои дараҷаи олий бо суффикси бартариӣ -тарин ба назар мерасад: сифатҳои асли бо ин суффикс дар шеваи ҷанубӣ назар ба забони адабӣ дар ниҳояти камӣ ба кор бурда мешаванд. Баъзе намунаи онҳо вобаста ба лаҳҷаҳои алоҳида ҷунин аст: **деҳқони къҳнатарин мъна ҳамин-ай** (қ., Навобод); **райиси мо печ камбағали бадтарини ноит бъд** (в-қ., Ҳоит); **почо йа аспӣ нағз-тарини нағзтарин доштай** (ш-к., Даҳана).

Дар шеваи ҷанубӣ маънои зиёди аломат бо такрори калимаҳои сифатӣ низ ифода меёбад. Ин ҳодиса, ки дар шеваи шимолӣ ва забони адабӣ аҳённан мушоҳида мешавад, дар шеваи ҷанубӣ аз асоситарин шаклҳои ифодаи зиёди аломат ба шумор меравад. Масалан, **лъмби лъмб, зури зур, хуби хуб, сърхи сърх** дар ҷунин ҷумлаҳо: **бачайи лъмби лъмб-ъш ана ҳамин ай** (в-қ., Сарикенча); **ҳами Хирман-ам таърихи зури зур дора** (қ., Ялдамиҷ); **ноит мардъми хуби хуб дора** (қ., Нимич); **къртайи сърхи сърх пушидай** (ш-к., Навруҳо).

Сифатҳои таъкидии амсоли сип-сийо, кап-кабуд дар шеваи ҷанубӣ назар ба шеваи шимолӣ камтар истеъмол меёбанд. Бинобар ин онҳо дар ифодаи муайянқунандаҳои аломат ҷандон зиёд дучор намешаванд. Баъзе аз мисолҳо бо ин навъи сифат ин аст: **барги кап-кабуд дора** (ш-к., Шехмизон); **камзълоӣ сип-сийо пушидай** (в-қ., Нӯшор); **йак ҷизе тан-аш сьп-сърх мега ки...** (ш-к., Сарихосор); **дар боғ себой сьп-сърх бьсийор-ай** (ш-к., Мӯминобод).

Дар шеваи ҷанубӣ боз як тарзи ифодаи зиёди сифат маъмул аст, ки бештар хусусияти фразеологӣ дорад. Тарзи ифодаи ин гуна сифатҳо ҷунин аст: пас аз ибораи номӣ, ки ҷузъи тобен он сифати аслист, исми конкрети илова мегардад, ки аз ҷиҳати дар худ таҷассум намунаи аломати сифати ибора дар байни халқ машҳур аст. Гуянда бо роҳи нисбат додани аломат ва ҳосияти исми тобеъқунандаи ибора ба вай, аломатеро, ки ҳиссаи тобеъшаванда — сифат, ифода мекунад, ба

тарзи тасвири баён намуда, бо ин роҳ афзуни ин аломатро таъкид менамояд. Чунончи, **нъмоли сърхи алов, руйи сафеди барф, чъшмойи сийои лахча, къртай сийои къни дег, хунай торики гур, собой туръши замчоб** ва ғайра: нъмоли сърхи алов-ш-а садка (в-к., Хонт); чъшмойи сийои лахча-ш-а ала мекъна; бача-ш руйи сѣфеди барф дора; и собой туръш-и замчоб-а чико мекъни? (ш-к., Муминобод).

Ин гуна муайянкунандаҳо аслан дар заминаи киёс ба вучуд омаданд ва бинобар ин онҳо дар забони адаби бо ёрин пешояндҳои киёси сурат мегиранд: **руйи сѣфеди барф — руйи барф барин** (ё мисли барф) **сафед**.

Дар забони адаби зиёдин сифат бо роҳи лексикӣ — истеъмоли калима ва таркибҳои зарфӣ низ ифода мешавад. Д. Тоҷиев хел ва адаби ин гуна калимаҳо ба ин тарз таъин намудааст: **бисъёр, хеле, чудо, беҳад, ниҳоят, бениҳоят, аз ҳад зиёд, аз ҳама, фавкуллода, ғоят, бағоят, басе, басо**. Таносуби услуби ин зарфҳо дар забони адаби якранг нест: калима ва таркибҳои **бисъёр, хеле, ниҳоят, аз ҳама** воҳидҳои байниуслубӣ ба шумор мераванд: **ниҳоят, бениҳоят, аз ҳад зиёд, фавкуллода, ғоят, басе, басо** бештар дар услуби бошукӯҳ ва мутантан истифода мегарданд, калимаи **чудо** махсуси услуби гуфтугӯист.

Дар шеваи ҷанубӣ аз воҳидҳои луғавии мазкур калима ва таркибҳои **бисъор, хеле, чудо, беҳад**, ва **аз ҳама** ба қайд гирифта шудаанд, ки аз бобати басомад ва доираи интишор аз ҳамдигар фарқ мекунанд: ифодаи зиёди сифат бо зарфҳои **бисъор, хеле** ва **беҳад** серистеъмол буда, дар ҳамаи лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ маъмул аст. Калимаи **чудо**, ки махсуси шеваи шимолист, дар шеваи ҷанубӣ маъмул нест. Аҳли тадқиқот онро танҳо дар ҷумлаҳои ҷудоғона аз лаҳҷаҳои кӯлобии Ҳисор ва ваҳиёӣ-қаротегинӣ ба қайд гирифтаанд, ки мисолҳояш ин аст: **и ҷудо ҳам одами вайрон бӯдай; гапҳои ҷудо хуп-хуп мезана** (в-к., Оксой).

Шубҳае нест, ки калимаи **ҷудо/ҷидо** дар лаҳҷаҳои мазкур бо таъсири шеваи шимоли ба амал омадааст.

Таркиби аз ҳама низ нисбатан камистеъмол аст: **къҳи ай ҳама бъланд къҳи Хучамумин-ай** (ш-к., Балҷувон).

Шеваи ҷанубӣ дар ифодаи зиёдин аломат бо роҳи лексикӣ ғайр аз ҳодисаҳои умумихалқӣ тарзи махсусро дорост. Дар он калимаҳои **бедарак, зап//заб** ва **бад** ба ин вазифа фаровон ба қор бурда мешаванд. Чунончи, **марди бедарак байтгу-йай ҳами Подавун** (ш-к., Ёхсу); **заб дъхтари ганда бӯдай; Мирзо қомати бад баланд дора** (в-к., Ярхаб) ва мисли инҳо.

Баъзан барои таъкиди аломат бо изофат ба тарзи такрор истифода шудани калимаи **бисъор** ё бо муродифи шевагии худ — калимаи **бад** якҷоя омадани он низ мушоҳида мешавад. Дар ҳолати дуҷум калимаи умумихалқии **бисъор** пеш аз сифат, калимаи **бад**, ки дар шеваи ҷанубӣ ба маънои **бисъёр, хеле** истеъмол мешавад, пас аз он воқеъ мегардад: **мараки бисъори бисъор хуб; риши бисъор калони бад**.

Ғоҳи калимаи **бад** ҳам пеш аз сифат, ҳам пас аз он омада, зиёдин аломатро таъкид менамояд. Ин ҳодиса низ аз ҷиҳати фарқкунандаи шеваи ҷанубӣ ба шумор меравад. Чунончи, **бъни бад калуни бад** дар ин ҷумла: **нозоб-ай, бъни бад калуни бад дора** (ш-к., Қафтархона).

Шеваи ҷанубӣ дар масъалаи бо сифатҳои дараҷаи камии аломат ифода ёфтани муайянкунанда низ аз забони адаби қисман фарқ мекунад: дар шеваи мазкур ин қабил сифатҳо баробари суффиксҳои умумии **-ча, -тоб//тов, -намо, -ранг** (муйаки сърхи зардҷатов, марди бекорҷиранг, одами бекорҷинаморанг) бо суффиксҳои лаҳҷавии **-лем, -чоп** низ ифода меёбанд: **нули сърхлем дора аловдъмбак** (ш-к., Ғеш); **и ай матойи х"рачоп** мешава (ш-к., Ховалинг).

Дар забони адаби сифатҳои асли дар ибораҳои амсоли ҷашмони аз ашки шодӣ пур: **дӯстони ба ман бисъёр наздик, панҷаи шохҷаи марҷон барин сурх** ва мисли инҳо ба худ ҳиссаи тобеъ гирифта, дар шакли тафсилӣ дар роли муайянкунанда истифода мешаванд.⁶² Аммо ин ҳодиса дар шеваи ҷанубӣ расм нест.

Муайянкунандаҳои тавсифӣ ба муайяншавандаи худ, асосан, бо изофат алоқаманд мешаванд. Дар баробари ин баъзан бидуни ин воқеаи грамматикӣ ба исм вобаста шудани онҳо низ мушоҳида мешавад. Дар ин маврид аз рӯи анъана муайяншаванда пас аз муайянкунанда воқеъ мегардад. Ҳодисаи мазкур дар шеваи ҷанубӣ микдоран маҳдудтар буда, асосан, бо сифатҳои дараҷаи оддӣ ва олий, қисман бо сифатҳои дараҷаи қиёсӣ ба зухур меояд: **нағз дору ба моме йойа** (ш-к., Ховалинг); **босавод одам бисъор хуб-ай** (ш-к., Ховалинг); **азизтарин туғом ширбиринҷ** (қ., Навдонак); **калонтар мардъм бисъор гаправ** мешава (ш-к., Ховалинг); **уво зур деҳқон бӯдан** (в-к., Ярхаб); **қадима одамо меган, ки...** (ш-к., Навруҳо).

Як хусусияти фарқкунандаи шеваи ҷанубӣ ин аст, ки дар он баъзе муайянкунандаҳои тавсифӣ пеш аз муайяншаванда ба изофат воқеъ мешаванд. Ин ҳодиса бо калимаи кампир, махсусан, зиёда маъмул аст: **кампири оча-м умад** (ш-к., Кадучӣ); **кампири модар зад руҳо-ш-а** (ш-к., Ғелот).

Муайянкунандаи нисбӣ

Муайянкунандаҳои нисбӣ аломат ва хосияти предметро дар асоси муносибати он ба предметҳои гуногун таъин намуда, маъноҳои муҳталифро ифода менамоянд. Муҳимтарини ин маъноҳоро аз нишон додани таъинот, сохта шудани муайяншаванда аз материале, нисбати вай ба макону замон, доро буданаш ба аломати предмете, мансубияти он ба шахс ё предмети дигар иборат мебошад. Дар ифодаи ҷамъи ин маъноҳо муайянкунандаҳои шеваи ҷанубӣ бо муайянкунандаҳои забони адаби мувофиқати пурра доранд. Фарқи шевагӣ бештар дар дараҷаи истеъмоли исм ва сифатҳои нисбии ҳаммаъно дар вазифаи муайянкунандаи нисбӣ ва тарзи махсуси сифатсозӣ дар шева ба назар мерасад.

Чунон ки маълум аст, дар забони адабии имрӯза муайянкунандаҳои нисбӣ дар ифодаи сохта шудани предмет аз предмети дигар ҳам бо сифатҳои нисбӣ ва ҳам бо исм ифода меёбанд. Ҳодисаи аввал ҳоло бо таъсири забони русӣ беш аз пеш меафзояд. Дар шеваи ҷанубӣ ҳам ҳардуи ин ҳодиса маъмул аст. Аммо, ба назар ҷунин мерасад, ки тарзи дуюм аз ҷиҳати таъдоди истеъмол назар ба шакли яқум зиёдтар истифода мешавад: **бай хокзани-ра бели чуш хуб-ай** (қ., Шинглич); **камони Фаранг, аспи хуб бисъор** (бд., Андароб).

Дар шеваи ҷанубӣ қадими (хъштон қадими); **динагина** (ангури динагина), **шикоракӣ** (марди шикоракӣ), **ховалингакӣ** (одами ховалингакӣ); **байталакӣ** (одами байталакӣ); **туякӣ** (бачойи туякӣ); **деракӣ** (авқоти деракӣ); **саридъстакӣ** (авқоти саридъстакӣ); **шавинагӣ** (урӯси шавинагӣ); **оливара** (илми оливара), **захвара** (хунаи захвара) барин сифатҳои нисбӣ истеъмол мешаванд, ки тарзи калимасозашон хусусияти шевагӣ дорад. Ин гуна калимаҳо ба вазифаи муайянкунандаҳои нисбӣ дар забони адаби ба тарзи андаке дигар истифода мешаванд. Масалан, қадими дар шакли қадим ё қадимӣ, **динагина** ба сурати динангӣ, **шикоракӣ** дар шакли шикорӣ, **ховалингакӣ** ба тарзи ховалингра, **байталакӣ** ба сурати байталдор, **оливара** ба шакли олідор, **захвара** ба тарзи зах ё захнок ва мисли инҳо воқеъ мешаванд.

Гуруҳи дуҷуми муайянкундаҳо ҳам ба чанд ҳел тақсим мешаванд, ки дар шеваи ҷанубӣ фарқҳои алоҳида дар се гуруҳи зерини онҳо бештар ба назар мерасад: а) дар муайянкундаҳои соҳибӣ; б) дар муайянкундаҳои ишоратӣ; в) дар муайянкундаҳои, ки субъект, объект ва ҳолро ифода менамоянд.

Муайянкундаҳои соҳибӣ

Ин навъи муайянкундаҳо аз бобати ифодаи маъно аз забони адабӣ фарқи казоӣ надорад. Фарқи асосӣ дар тарзи ташкил ва истифодаи воситаҳои грамматикӣ мушоҳида мешавад.

Дар шеваи ҷанубӣ ҳам муайянкундаҳои соҳибӣ, ҳамчун дар забони адабӣ, аз ҳама беш бо изофат сурат меёбанд: ҳавоӣ мо бехтар-ай (в-к., Хонт); саги Лолахун ғрифт-ъм (ш-к., Ховалинг). Дар баробари ин чунин ҳодисаҳои махсуси шева низ ба назар мерасад:

1. Вобаста шудани муайянкунда бо муайяншаванда ба тавасути пасоянди -а//ра: мо-ра ватан ҳамича, д"га чико мекънем (в-к., Қўшағба); шах-а аспо-афзал кардем (в-к., Яхакпаст). Ин тарзи ифодаи муайянкундаҳои соҳибӣ, чунон ки дар фасли «Ибора» қайд шудааст, дар шеваи ҷанубӣ ҳеле камистеъмом буда, асосан, дар лаҳҷаҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ дучор мешавад.

2. Бо бандакҷонишинҳои шахсӣ-соҳибӣ. Алоқаманд шудани муайянкунда бо муайяншаванда бо ин воситаи грамматикӣ назар ба шеваи шимолӣ дар шеваи ҷанубӣ бештар аст. Ин гуна муайянкундаҳои соҳибӣ бо исмҳои ҷинсу хос ва ҷонишинҳои шахсӣ ифода меёбанд; раис зан-ъш йош-ай (к-х., Ҳисор); дараи Гугърд ов-ъш буйи гугърд мена (в-к., Чилдара); ма чишм-ъм нъмебина (ғ-к., Данғара).

3. Бо пасоянди -а//ра ва бандакҷонишинҳои шахсӣ-соҳибӣ. Азбаски бо бандакҷонишинҳои шахсӣ-соҳибӣ ба муайяншаванда тобеъ шудани муайянкунда дар шеваи ҷанубӣ нисбатан серистеъмом аст, шакли бо пасоянд ва бандакҷонишини шахсӣ-соҳибӣ суратеёбанда нисбат ба шеваи шимолӣ дар ин шева камтар мушоҳида мешавад: котиб-а бйор-ъш аскарӣ рафт (Роғ, Хўчағалтон) ё пийоз-а пуст-ъш бисйор (к., Нимич); късалхона-ра лой-ъш алоҳида (ш-к., Даштиҷум).

4. Бо пешоянди аз//ай. Ин ҳодиса, ки дар забони адабиёти классикӣ маъмул буд, танҳо дар лаҳҷаҳои бадахшони шеваи ҷанубӣ дучор мешавад. Қолиби қайд аст, ки муайянкундаҳо бо ин пешоянд ҳам пас аз муайяншаванда ва ҳам пеш аз он воқеъ мегарданд. Тарзи дуҷум назар ба яқум серистеъмомтар аст: йак бобо аз мо бўдаст, чил дъхтар доштас (бд., Ямч); зъмин ай бой хело бўдаст, нотавоно 'камбағалон зъмин надоштанд (бд., Андароб); аз ть модар-ът дар хонаст-о? (бд., Гармчашма); ай мо бачагӣ гъзашт 'бачагии мо гузашт' (бд., Гармчашма).

Муайянкундаҳои ишоратӣ

Ин ҳели муайянкундаҳо дар забони адабӣ бо ҷонишинҳои ишоратии ин, он, ҳамин, ҳамон, чунин, чунон ифода меёбанд. Дар шеваи ҷанубӣ ба ин вазифа истифода шудани ҷонишинҳои чунин, чунон ба қайд гирифта нашудааст. Қалимаҳои дигар қисман дар шакли адабӣ, аксаран бо варианти фонетикӣ и, у, ҳамин//ами, ҳаму, аму, амон дучор мешаванд: и занак ба ийо-ра ама-ш меша (ш-к., Ховалинг); у туто-ра ғрифта бйор (ш-к., Ховалинг); у занък идораи ҷамоат-на рафт (Роғ, Хўчағалтон); бйор ай аму чъволо акт-ъш-а (Роғ, Балуч); ин гапо ва расми Ваҳно будак (к., Яхакпаст); аз аму орд ва китифи ар кас мепошан (бд., Қорч); ҳамин табақ-а бйор (к., Яхакпаст); ами асп-а ма-

дори ка бўде (Роғ, Хўчағалтон); зани вазир амон гушт-ро ба пеши дъхтари подшо биандохт (бд., Андароб).

Дар шеваи ҷанубӣ қалимаҳои итари<ин тариқ ва утари<он тавр низ предмети наздик ва дурро ишорат намуда, муайянкундаҳо ифода мекунад: итари мактаби калуни зур набъд (ш-к., Ховалинг); мо ай утари коро п'йодаем (ш-к., Ховалинг); мо найтари рузо-ра дидем (к., Навдех).

Дар шеваи ҷанубӣ аксаран ҷонишини ишоратӣ ва ҳиссаҷан ишоратӣ бо ҳам муттаҳид шуда, дар шакли анами//анами//нами//найин, нау, нами, наму, анаму яқоя муайянкундаро ифода менамоянд, ки дар ин ҳол ишорати предмет таъкид мешавад: анами симиганҷиё дига хел гав мезанан (Роғ, Хўчағалтон); нами одам дар савхоз кор мена (в-к., Нўшор); наму бача-ра бъгу (в-к., Оксой); анаму руған-а мегира (ғ-к., Давлатшоён); найи нуно-ра бъгӣ (Роғ, Балуч); найин пъчоқо-ш-а бъгирем, ала (в-к., Қўшағба).

Муайянкундаҳои, ки бо ҷонишинҳои ишоратӣ ифода ёфтаанд, аз ҷиҳати варианти фонетикӣ қалимаҳои ҷонишинӣ дар дохили лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ фарқҳои ҷудогона зоҳир мекунад. Дар ин хусус дар фасли «Ҷонишин»-и ҷилди дуҷуми монографияи «Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ» маълумоти батафсил зикр ёфтааст. Бинобар ин, мо аз шарҳи ин масъала қатъӣ назар мекунем.

Б. Ниёзмухаммадов ҷумлаҳои Боз ким-чи, як умеди маро боздошт, Вай худро ба нофаҳмӣ зада, ким-чи қоғазро мехонд, Қадом Димаи дигар дили ўро бурдастро оварда, нишон додааст, ки дар онҳо ҷонишинҳои ким-чи, қадом муайянкундаи ишоратиро ифода кардаанд.⁶⁹ Ба фикри мо, вазифаи қалимаҳои мазкур ин ҷо ишорати предмет не, балки шарҳи номуайянии он аст.

Дар забони адабии пешина ва ҳозираи тоҷик ибораҳои амсоли хондани китоб, хондани Сафар, сайри Ширбадан дучор мешаванд, ки ҷузъи тобеи онҳо ба ҷузъи асосӣ ба воситаи изофат вобаста шуда бошад ҳам, муносибати соф атрибутивиро не, балки ин маъниро яқоя бо муносибати дигари грамматикӣ—муносибати объектӣ, субъектӣ ва ё ҳолӣ ифода менамояд.

Фарқи шеваи ҷанубӣ, дар ин бобат, ба назари мо, иборат аз ҳамин аст, ки чунин ҳодисаи грамматикӣ дар он нисбатан бештар мебошад. Махсусан, ифодаи муносибати объектӣ зиёдтар дучор мешавад. Дар фасли «Ибора» мо доир ба ин масъала батафсил таваккуф карда будем, бинобар ин, ҳоло бо зикри чанд ҷумла иктифо мекунем. Охе, у қистайи қалам-у дафт-ар-аму кард (в-к., Қалъаи Лаби Об); гугирди дъст ку? (ш-к., Дара); мъ тобеи Кулоб-ъм (ш-к., Ховалинг); баед ай он интиҳоби почо-ра бъгу (ш-к., Қадучӣ); писари калони-ам фарқи дарёо шъд (ш-к., Қадучӣ); қўвати рафтани надора (Роғ, Хўчағалтон); худ-аш һокими Кулоб буд (в-к., Ёзғанд); дараки кърта-м-а додӣ? (ш-к., Ховалинг); шаҳи бетоқат қистаи таи чодар мена (к., Қаҳдара); ташнаи об шидъм (ш-к., Ховалинг).

Дар шеваи ҷанубӣ қалимаҳои бисйор//бъсйор, маһшар, ғарасот, дунйо, низ муносибати атрибутивӣ-ҳолиро ифода менамоянд. Онҳо исми муайяншавандаро аз ҷиҳати миқдор муайян намуда, ба он аксаран бо изофат ва танҳо дар мавридҳои ҷудогона бе ин воситаи грамматикӣ вобаста мешаванд: ғалаи бъсйор мегърифтем (ш-к., Шехмизон); мардуми бисйор ангър хърдестан (ш-к., Хонако); хаси ғарасот ғън мекъна (ш-к., Хонақои Боло); рафтани кати дунйои занак дойра зада (в-к., Яхакпаст); бъсйор одам бархам шид (ш-к., Ховалинг).

Қалимаҳои мазкур дар ифодаи муносибати атрибутивӣ гоҳо бо артиклӣ -а ва қалимаи йак меоянд, ки дар ин маврид маънои афзуни миқдор таъкид мешавад: ҷанг-да бъдъм тири бисйоре хърдъм (ш-к.,

Даҳана); дар идора одами маъшаре аст (в-к., Нӯшор); дар ниҷраи ака-м йак ғарасот мардъм ғънҷид (ш-к., Ховалинг).

Ифодаи муносибати атрибутивӣ-ҳолӣ бо ёрии пешояндҳои номӣ низ ба амал меояд. Дар ин вазифа бештар пешояндҳои сари, назди, пеши, тағи, бари, паси, дари, дъруни//дуруни, лави ва мисли инҳо истифода мешаванд. Дар ин хусус дар боби «Ибора» батафсил сухан ронда бу-дем, ҳоло фақат чанд мисол меорем: гандъми сари хирман ай чул-ай (ш-к., Шӯробдара); Афандӣ суфай тағи хъд-ъш-а Ҳисов накард (ш-к., Кадучӣ); одами бари та файрод карас (к., Қулҳо); ... қъми лави дайро-ай (к., Ниёзбегиён); Сафар ки бисёр шъд, йағта-ш-а Сафар лағи оу меғуйем, йағта-ш-а Сафари сархуй... (ш-к., Қафтархона).

Дар вазифаи мазкур баъзан пешояндҳои соддаи аслии низ ба қор бурда мешаванд: мардуми ай Йархаб пойун ай Қулов умадай (в-к., Яр-хаб).

БАЁНИЯ

Дар забони адабии имрӯзан тоҷик баёнӣҳо, ҳамчун атрибут, ҳам пеш аз исм — муайяншаванда ва ҳам пас аз он воқеъ мешаванд. Алоқаи онҳо бо муайяншавандаи худ бо ду роҳ — ба воситаи изофат ва алоқаи ҳамроҳӣ сурат мегирад. Тарзҳои мазкури ифода барои ҳамаи баёнӣҳо якранг нест. Чунончи, баёнӣҳо, ки муносибати хешӣ, касбу ҳунар ва машғулиятро мефаҳмонанд, бештар бо роҳи алоқаи ҳамроҳӣ воқеъ мешаванд.

Хусусияти фарқкунандаи шеваи ҷанубӣ дар ин бобат иборат аз ҳа-мин аст, ки аксарияти баёнӣҳо ба исми шарҳдиҳандаи худ ба воситаи изофат тобеъ мегарданд. Ин ҳодиса давоми анъанаи забони адабии пе-шина аст. Чунончи, акаи Ҳасан, амири Мъзафар, Асали ошно, Усточи-лили ойингар, ҷураи деғ, муалими Қодир ва мисли инҳо: акаи Ҳасан деғол қааст-а? (ш-к., Доробӣ); пас аз он амири Мъзафар ай Бухоро ин мамлакат-а ғърғфт (к., Қалъанак); Асали ошнои ма наметова? (ш-к., Навруҳо); Усточилили ойингар ма-ра додак-ъм (ш-к., Ховалинг); ҷураи деғ, чӣ иқа меғърезӣ? (ш-к., Ховалинг); муалими Қодир чапанӣ кад (ш-к., Ховалинг); йа шали Раҳим пойист (ш-к., Шехмизон); рафиқи Дустов-шон умадан (ш-к., Ховалинг); потшойи Николай амиҷа сармой-адор 'мулкдор' буд (бд., Гармҷашма).

Дар шеваи ҷанубӣ бе изофат, бо роҳи алоқаи ҳамроҳӣ, алоқаманд шудани баёнӣ ва баёншаванда микдоран маҳдуд буда, бештар дар лаҳ-ҷаҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ ва кӯлобии Ҳисор дар сухани одамони босавод ва сафаркарда мушоҳида мешавад: тоҷик мардъм хърга қати уқа шъғл надора (в-к., Қӯшағба); Мъзафар учаскавой ҳамича бъд (ш-к., Хова-линг); и қалайя Афлотун пошо сохтағӣ (к-х., Ҳисор).

Дар шеваи ҷанубӣ баёнӣ бо баёншавандаи худ ба воситаи кали-маҳои ғъфтаниӣ//ғъфтағӣ ва ном низ алоқаманд мешавад.⁷⁰ Аз инҳо ном хеле камистеъмол буда, аммо ғъфтаниӣ//ғъфтағӣ бисёр шоеъ мебошад: Ораз ном почое бъд (ш-к., Кадучӣ); хомъшак ғъфтаниӣ паша бъд (к-х., Ҳисор); Нуван ғъфтағӣ қъшлоқ... (к., Хайробод).

Баёнӣҳо дар забони адабии барои ифодаи муносибатҳои хешӣ, кас-бу ҳунар, ному лақаб, муносибат ба ташкилот, маҳал ва мисли инҳо хизмат мекунанд. Онҳо дар шеваи ҷанубӣ ҳам ба ҳамин маъноҳои исти-фода мешаванд.

Таркиби муайянкунанда

Яке аз аввалин муаллифони грамматикаи забони тоҷикӣ — Саидризо Ализода қайд карда буд, ки «Татобуи изофат дар форсӣ то се ҷоиш аст

ва беш аз се дур аз фасоҳат мебошад».⁷¹ Чи дар осори классикӣ ва чи дар забони зинда, асосан, ҳамин қолиб мушоҳида мешавад. Дар баро-барии ин мо дар забони адабии имрӯза ба ҷумлаҳои амсоли... дар лаб-ҳои тунуқи бехуни ларзони тағуболо мӯяшро тарошидаи худ табас-суми гургона намоён мекард (С. Айни) низ дучор мешавем, ки дар онҳо калимаҳои аз се зиёд (дар айни замон 8 калима) дар як таркиб муттаҳид мешаванд.

Ин ҳодиса барои шеваи ҷанубӣ хос нест. Дар вай бештар ду-се, қис-ман чор калима бо изофат бо ҳам алоқа мебардад: бъдай набъдай йа пъшъки зарди почасъфед бъдай (ш-к., Хонақои Боло); йа ҷундораки зардаки майдъкаки дига мешава (ш-к., Кадучӣ); йа ҷанори ғазими қухнаи калоне бъд (ш-к., Дарнайчӣ); гандъмаки дъравидагии тайори тъ-ра алов задан (ш-к., Ғеш).

Таркиботи изофие, ки микдори он аз чор калима зиёд бошад, аҳ-ённан дучор мешавад. Як мисол аз ҷунин силсилабандӣ ин аст: иҷа ҳар йак мусъфеди ашқари қуланги суланги қълик мийа, ҷойи шиштан нъме-шава (ш-к., Ховалинг).

Дар забони адабии баъзан ба исм ё иборати исмӣ ибораҳои амсоли пиёла дар даст ҳамроҳ мешаванд, ки байни ҷузъҳои онҳо муносибати объективӣ-ҳолӣ мавҷуд аст. Ин гуна ибораҳои мураккаб дар ҷумла муай-янкунандаҳои тафсилюро сурат медиҳанд. Мушоҳида нишон медиҳад, ки ҷунин муайянкунандаҳо дар шеваи ҷанубӣ бегона нестанд. Аммо шумораи истеъмоли онҳо басо маҳдуд аст. Қолиби қайд аст, ки дар шева барои мустаҳкам кардани алоқаи калимаи охири бо исм дар ин маврид бадаққонишини шахсӣ-соҳибӣ истифода мешавад. Ин ҳодиса дар забони адабии хос нест: йа одами ҷайданаки ҷандапуши корди қън-дала да дъст-ъш Һозир шъд (к., Шоҳи Аслон).

Д. Тоҷиев дар забони адабии истифода шудани муайянкунандаҳои нишон додааст, ки бо роҳи ба исм васл ёфтани ибораҳои амсоли «ҷаш-маш сиёҳ» ифода меёбанд.⁷² Маълум аст, ки ҳам дар забони адабии ва ҳам дар шеваҳо аксаран воситаи алоқаи ин ибораҳо — бадаққонишини шахсӣ-соҳибӣ соқит шуда, ибора ба сурати калимаи мураккаб воқеъ мегардад: Чунончи: бачаи ҷашмаш сиёҳ — бачаи сиёҳҷашм, ё ҷашм-сиёҳ. Ба назари мо, ҷунин мерасад, ки ҳодисаи яқум, яъне навъи бачаи ҷашмаш сиёҳ, барои шеваи ҷанубӣ ҷандон расм нест. Бинобар ин, шу-морани мисолҳои мо дар ин бобат бисёр маҳдуд аст: йак қизе тан-аш съл-сърх ай пойони хона-м мега ки... (ш-к., Сарихосор).

ҲОЛ

ҲОЛИ МАҚОН

Ҳоли мақон дар шеваи ҷанубӣ, мисли забони адабии, аз категория-ҳои серистеъмоли синтаксисӣ ба шумор меравад. Лаҳҷаҳои ин шеваи забонамон дар ин бобат ҳам баробари умумиятҳои зиёде бо забони ада-бӣ аз он баъзе фарқҳо низ доранд. Тафовути асосӣ, пеш аз ҳама, ба тарзи ифодаи онҳо бо калима ва таркибҳои лаҳҷавӣ, инчунин истифо-даи воситаҳои хоси алоқаи синтаксисӣ мушоҳида мегардад.

Дар Грамматикаи Академии забони русӣ ҳоли мақон аз рӯи маъно ба се гурӯҳ ҷудо карда шудааст: а) ҳоле, ки мақони хоссаро мефаҳмо-над; б) ҳоле, ки сӯи ҳаракатро шарҳ медиҳад; в) ҳоли ифодакунандаи хатти ҳаракат.⁷³ Ин тақсимот барои таҳлили мукаммали ҳоли мақон, нишон додани моҳият ва тобишҳои маънои он мувофиқ мебошад. Аз ин ҷиҳат, дар пайравии ин усул ҳоли мақони забони тоҷикӣ низ ба се гурӯҳ тақсиф намудани Ш. Рустамов, ба назари мо, қобили қабул аст.⁷⁴

Истеъмоли ин навъи холхо дар нутқи лаҳҷавӣ, ки дар он тамоми хусусиятҳои вай ҳарчониба падид меоянд, дурустии чунин тақсимодро собит менамоянд. М. Исмаилов ҳаман маъноҳои холи маконро бештар во-баста ба вазифа ва маънои воситаҳои грамматикӣ дар мавридҳои муносиб таъкид кардааст. Рисолаи ӯ дар хусуси ин навъи ҳол дар забон-шиносии тоҷик аввалин тадқиқоти ҷиддӣ ва мукамал мебошад.⁷⁵

Холи макони хосса

Ифодаи муносибати ҷою маҳал дар ҳолҳои макони хосса махсусан хеле равшану возеҳ зоҳир мегардад: онҳо ҷои муайяни ист, қароргоҳи субъект ё объекти бевоситаи ҷумларо нишон медиҳанд. Худуди қароргоҳи метавонад, ҳам танг ва ҳам васеъ бошад. Ҳолҳои макони хосса, мисли забони адабӣ, дар шеваи ҷанубӣ низ дар доираи алоқаи вобастагӣ сурат меёбанд, ки ҳам бавосита, ҳам бевосита воқеъ мешавад. Шеваи мазкур дар ҳар ду бобат баробари умумият бо забони адабӣ ва шеваҳои дигар дорон фарқҳои намоён аст. Тарзи бавоситаи чунин воситаҳои синтаксисиро дар бар мегирад: а) пешояндҳои асли; б) пешояндҳои номӣ; в) таркибҳои пешояндӣ-пасояндӣ; г) пасояндҳо; д) пешоянду пасояндҳо. Ҳоло ифодаи холи маконро бо ҳар яке аз воситаҳои мазкур алоҳида аз назар мегузаронем.

Бо пешояндҳои асли. Дар шеваи ҷанубӣ холи макони хосса бо чунин пешояндҳо сурат меёбад: **дар//да, ба//бай, ай//аз.**

а) Пешоянди **дар//да**. Ташкили холи макони хосса бо ин пешоянд дар шеваи ҷанубӣ маъмул аст. Вай дар ин шева нисбат ба забони адабӣ камтар, аммо назар ба шеваи шимолӣ фаровонтар ба қор бурда мешавад. Чунин ба назар мерасад, ки пешоянди **дар//да** бо холи макони навъи мазкур дар байни лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ дар лаҳҷаҳои Қаротегин ва Бадахшон нисбат ба лаҳҷаҳои дигар андаке зиёдтар истеъмом меёбад. Ин ҳолҳо бештар бо исми ва зарфҳои макон ифода мегарданд. Исмиҳо ҳам алоҳида ва ҳам бо гирифтани ҷузъи муайянқунанда ба қор бурда мешаванд: **олмолу ночинда истедағӣ дар ҳадир** (ш-к., Ёхсу); **мо дар берун шиштағӣ бӯдем** (в-к., Ҷиргатол); **йак руз истодем дар пушта** (к., Қалъанак).

б) Пешоянди **ба//бей**. Ҷои хоссаи иҷрои амалро нишон додани холи макон бо ин пешоянд дар забони адабии ҳозира дар асарҳои тадқиқотии доир ба ҳол қайд нашудааст. Сабаби ин шояд дар он бошад, ки, бар хилофи забони адабии пешина, дар забони адабии имрӯза ин пешоянд дар ташкили холи макони хосса ниҳоят кам истеъмом мешавад. Дар ин бора чунин мулоҳизаи Р. Л. Неменова қобили диққат аст. «Дар забони адабии имрӯза барои нишон додани ҷой норман истеъмом пешоянди дар мебошад. Аммо дар адабиёти классикӣ дар ифодаи макон пешоянди **ба** бисёр истифода мешуд».⁷⁶

Дар шеваи ҷанубӣ ҳам холи макони хосса, асосан, бо пешоянди дар ва муодилҳои пасояндии он ифода мегардад. Дар баробари ин гоҳо ба ин вазифа истеъмом ёфтани пешоянди ба низ дида мешавад: **Давлатӣ ба хунай хъд-ъш шишта истаха бӯдас, ки биргат умаас** (ш-к., Ховалинг); **ма ба хунай ғасал-ъм** (ш-к., Ховалинг).

в) Пешоянди **ай//аз**. Ин пешоянд, одатан, барои ташкили ҳолҳои маконе, ки маҳалли ибтидои амалро мефаҳмонанд, истеъмом мешавад. Тамоми муҳаққиқони ҳол, асосан, ҳамин ҷиҳати онро қайд кардаанд. Аммо мушоҳидаи нишон медиҳад, ки пешоянди мазкур барои сурат ёфтани холи макони хосса низ истифода мешавад. Дар иҷрои ҳар кадоме аз ин вазифаҳо феъл роли асосӣ мебозад: дар ҳолҳои ибтидои феъл бештар мафҳуми ҳаракати раҳинпоршавиро дорад, аммо дар ҳолҳои ҷои хоссаро нишондиҳанда ин хусусият дида намешавад: мубтадои

онҳо бидуни роҳӣ шудан ба сӯе амал мекунад. Ин аст, ки дар ин гуна ҳолатҳо пешоянди **ай//аз** ба осонӣ метавонад, бо дар иваз шавад: **ай пӯшти ман бӯшӣ** (к-х., Хисор); **хе, ай иҷа бишӣ, охи** (к., Навобод); **и ай берун, одамоӣ шумо ай дӯрун местан** (ш-к., Кӯлдара);

Пешоянди **ай//аз** дар ташкили холи макони хосса дар таркиби ибораҳо, ки аз калима ва ибораҳои боло, поён, ису, усу, берун, дарун, дур, наздик, ин тараф, ун тараф ва ғайра ҷузъҳои ҳатмӣ доранд, бештар истифода мешавад. Ин калима ва ибораҳо дар ин маврид ба сифати як навъ воситаи алоқаи байни исми ва феъл—хабар воқеъ шуда боиси ташаккули иборати феълӣ мегарданд. Ба ин вазҳ, бо онҳо ибораҳои ҳастии худро аз даст медиҳад: **шӯмо ай кон есён бӯдасте** (в-к., Ҷиргатол); **ай айропорт усён Ҷайилған** (в-к., Лахш); **ай райун берун мошин пойистем** (в-к., Лангар); **ай ра усу йа кишлоки майдъкак-ай** (ш-к., Ховалинг); **ай ҳаму кул ун тараф граниса бӯдаст** (к-х., Файзобод).⁷⁷

Бо пешояндҳои номӣ. Дар ташкили холи макони хосса ҳар ду навъи пешояндҳои номӣ фаровон истифода мешавад. Мушоҳидаи нишон медиҳад, ки дар ин ҳели холи макон истеъмоли пешояндҳои таркибии номӣ назар ба шакли соддаи онҳо нисбатан бештар аст.

Дар материалҳои мо дар ин вазифа чунин пешояндҳои таркибии номӣ сабт шудаанд:⁷⁸ **дар//да дӯруни, дар//да тори, дар//да беҳи, дар//да зийи, дар//да тайи, дар//да лаби, дар//да болоӣ, дар//да дари, дар//да даҳани, дар//да ростӣ, дар//да минаӣ, дар//да пешӣ, дар//да назди, дар//да гардани, дар//да паси, дар//да гирди, дар//да руи, дар//да дами, дар//да танаи, дар//да байни, дар//да қариби, дар//да пойни, дар//да парайи, дар//да гирди** ва ғайра.⁷⁹

Пешоянди **дар//да тори**. Ин пешоянд махсусан шеваҳои ҷанубӣ ва ҷанубӣ шарқӣ буда, ҳамеша бо исмиҳои макон ва ибораҳои исмӣ ба қор бурда мешавад. Ҳолҳои маконе, ки бо он ташкил меёбанд, нишон медиҳанд, ки субъект ё объекти ҷумла дар фароз, баландии предмет ҷой гирифтааст: **дар тори ҳами дара йа чашмай нағз-ай** (к., Ҳакимӣ); **писар-мон тори бӯнг-да бӯд** (к., Ҷавонӣ); Дар шева назар ба шакли пешоянд муодили пешояндӣ-пасояндии он — **тори...** да серистеъмом мебошад.

Пешоянди **дар//да тори** ва муодили пешояндӣ-пасояндии он дар ташкили навъи мазкури холи макон муродиф ҳам дорад, ки аз таркиби **дар//да болоӣ, болоӣ...**да иборат мебошад. Ин пешоянд аз муродифи худ ду фарқ дорад: а) нисбатан камтар ба қор бурда мешавад; б) пешоянди **дар//да тори** бештар ҳолро сурат медиҳад, ки дар қисми боло, фавқӣ предмет воқеъ гаштани амалро мефаҳмонад. Аммо дар **болоӣ** ё **болоӣ...**да ғайр аз ин маънӣ дар ташкили ҳоле низ ба қор бурда мешавад, ки дар сатҳи предмет қарор гирифтани субъект ё объекти ҷумларо мефаҳмонад: **болоӣ хок-да хов мекад** (ш-к., Шехмизон).

Бо ин пешоянд ё муодили пешояндӣ-пасояндии он гоҳо ҳиссаи адл ба қор бурда мешавад, ки ба воситаи он ҷои вуқӯи амал таъкид ва зеҳнишин мегардад: **майор кӯсал-а адл болоӣ хайвун-да мешинона** (ш-к., Ховалинг).

Пешояндҳои **дар беҳи//веҳи, дар тағи//дар тайи**. Ин пешояндҳо, одатан, бо исмиҳои конкрет ба қор бурда мешаванд ва бо онҳо ҳолҳои сурат меёбанд, ки аз ҷиҳати ҳосияти умумӣ ба ҳам наздик бошанд ҳам, бо тобиши маъноӣ фарқ мекунад: пешоянди дар беҳи бевосита дар бун, беҳи предмет воқеъ гаштани амалро нишон медиҳад. Ҳолҳои бо пешоянди **дар тайи//тағи** суратёбанда ғайр аз маъноӣ мазкур боз дар ифодаи вуқӯи амали субъект дуртар аз беҳи предмет низ истифода мешаванд: **дар ҳами веҳи зандолу бӯшӣ** (к., Ҳакимӣ); **дар тай лозъро места** (в-к., Ҷиргатол); **мо да таи айвон хов бӯдем** (ш-к., Ховалинг); **мо дар тайи дарахто хов кардем** (в-к., Нӯшор).

Холи макон бо пешоянди дар таги//да тайи гоҳо предметеро нишон медихад, ки на дар зер, балки дар назд, қариби предмети дигар воқеъ гаштааст. Пешоянди дар таги дар ташкили чунин хели холи макон муро-дифи пешоянди дар назди ба шумор меравад: хуна-мо ҳами тайи ра-да буд (ш-к., Кафтархона).

Холи макон бо пешоянди дар таги бо исмҳои узви бадан низ бисё-ёр истифода мешавад. Чунин ҳолҳо, одатан, дар ҷумлаҳои кор фармуда мешаванд, ки дорои объектанд. Дар ин маврид холи макон нишон ме-дихад, ки предмети ифодакунандаи объект дар зер яқе аз узвҳо ҷо ги-рифтааст: каду-ра таги каш-ъм ҷогаҳ кардъм (ш-к., Шехмизон).

Пешоянди дар зийи. Ҳолҳои, ки бо ин пешоянд ташкил меё-банд, предметеро мефаҳмонад, ки дар зер ё шафати предмети дигар воқеъ гаштааст: мън дар зийи бед истодум (в-к., Ҳоит); зирав зийи девол-ънда меиста (в-к., Чиргатол); мактаб-а дар зийи хуна-шун сохт-ай (в-к., Кулҳо); зира дар зийи адир бисёр мешава (ш-к., Шӯробод).

Пешоянди дар//да дами. Холи макон бо ин пешоянд нишон медихад, ки амали субъект дар назд ё дамгаҳ, даромадгоҳи предмет воқеъ шудааст: ҳар ваҳ дар дами ота-ш хов мекард (ш-к., Зелолак); бача дар дами ғор истод (ш-к., Ховалинг); мълло ай по зад да дами ағ-ба (ш-к., Ховалинг); истансай съвит дар дами ҷамозат бъд (к., Ҳаки-мӣ).

Пешоянди дар ростӣ. Ин пешоянд ҳолро ташкил менамояд, ки дар муқобил, рӯ ба рӯи предмете қарор гирифтани мубтадорро нишон медихад: да ростӣ ҳами қишлоғ ов ҳастай (ш-к., Кӯлоб); да ростӣ ху-на-м бед шунондъм (в-к., Тоҷикобод). Дар ҷанд мисол калимаи ростӣ дар вазифи пешоянд бо пешоянди ба ва пасоянди -да дар як маврид истеъмом шудааст: ба ростӣ алов-да пър истодум (ш-к., Даштҷум).

Пешоянди дар//да бари. Ба исм ва ҷонишинҳои шахсӣ ҳолро сурат медихад, ки дар паҳлӯ, назди предмет воқеъ гаштани мубтадо-ро мефаҳмонад. Ин пешоянд дар ташкили холи мазкур баъзан бо бан-дакҷонишинҳои шахсӣ-соҳибӣ низ истифода мешавад: да бари хонай хъд-ъм хуна дора (ш-к., Ховалинг).

Ташкили холи шарҳдиҳандаи ҷси муайяни вукӯи амал бо пешоянди дар бари низ ҳоси шеваи ҷанубӣ буда, дар шеваҳои дигари забонамон қайд нашудааст. Вай дар забони адабӣ ҳам, асосан, дар назм мушоҳида мегардад.⁸⁰

Пешоянди дар дари. Бештар бо исмҳои макони хона, ҳавлӣ, ки баъзан ҷузъҳои тобеъ доранд, ба кор бурда мешавад. Бо калимаи дар низ бисёёр истеъмом меёбад. Ҳоле, ки бо калимаҳои мазкур ва пе-шоянди дар дари ташкил мегардад, дорои ду тобиши маъноӣ мебошад: а) мефаҳмонад, ки амали субъект дар дарун, дохили предмет рӯй дода-аст: порна дар дари ҳавлини мо-да шашсад гиром шъд йаг сев (в-к., Ҳичборак); дар дари хунай пири моикаш йак чуви нағз аст (ш-к., Хо-валинг); б) дар даромадгоҳи предмет қарор гирифтани мубтадо ё объ-екти ҷумларо нишон медихад: у дари хуна-нда чъхт истодаст (в-к., Лангар); ҷахтақпайо-ра дар дари ҳечайи сағър соз додем (к., Навдех).

Пешоянди дар даҳани. Дар мисолҳои дасти мо бо исми дар омада, ҳолро сурат додааст, ки дар назди он (дар) воқеъ гаштани амали субъектро нишон медихад: дар даҳани дар гърумбасти сувор шид (к., Ғофилобод); зъни подавон дар даҳани дар шиштай (к-х., Файзобод).

Пешоянди дар пуни//пойони. Бо исмҳои омада, ҳолро сурат ме-дихад, ки дар қисми поёнгоҳи предмет ҷо гирифтани мубтадо ё объект-ро мефаҳмонад: дар пуни Хингов хуна сохтай (в-к., Ёзғанд); дар пуни қишлоқ боғ дорем (в-к., Тоҷикобод).

Пешоянди дар паси. Ин пешоянд мисли забони адабӣ дар ше-

ваи ҷанубӣ низ серистеъмом аст. Холи макон бо он нишон медихад, ки субъект ё объект дар паси предмете қарор гирифтааст: йа одам ай Фалҳор омадай-у дар паси бом чъхт-ай (ш-к., Кӯлдара); дар паси му-риҳо мондагӣ-йай (к., Ҷавонӣ).

Пешоянди дар//да гардани. Ин пешоянд бо исм ҳолро сурат медихад, ки дар сарғаҳи предмет воқеъ гаштани амалро мефаҳмонад. хуна-м да ҳаму гардани қишлоқ-ай (ш-к., Ховалинг); дар гардани деҳа ҷав доштем (в-к., Тоҷикобод); тоқӣ ма-ра ҷо-да монден? — гардани мех-да (ғ-к., Зоғнӯл); дар гардани қъшлоқ дидъм-ъш (к., Хумдон).

Дар мисолҳои мо ҳолҳои макони ҳосса бо пешоянди мазкур дар лаҳҷаҳои кӯлобӣ (ғайр аз навъи кӯлобии Хисор) ва қаротегинӣ сабт ёфтаанд. Аз афти кор, ин пешоянд дар ташкили ин гуна ҳол дар лаҳ-ҷаҳои дигар ё истеъмом намешавад ва ё ҷандон маъмул нест.

Пешоянди дар//да қадӣ. Ҳол бо ин пешоянд дар тӯл, қадӣ предмет воқеъ гаштани субъектро мефаҳмонад. Бештар бо исмҳои кӯча, роҳ, хона, дайро ва мисли инҳо истифода мегардад: қъшлоқ дар қадӣ дайро бъд (в-к., Ярҳаб); овҷувози Гуруғлӣ ҳамита қадӣ роҳ бъд (к-х., Ҷонварсӯз).

Пешоянди дар//да танаи, ки бо исмҳои гуногун омада, дар наз-ди предмет рӯй додани амали мубтадорро шарҳ медихад. Маъноӣ ву-кӯи амал дар назди предмет дар шеваи ҷанубӣ бо пешояндҳои дигар, аз ҷумла бо пешоянди адабии дар қариби, низ ифода меёбад. Лекин фарқи ҳолҳои бо пешоянди дар//да танаи суратёбанда аз ҳамин ибор-рат аст, ки онҳо бевосита дар шафати предмете ҷой гирифтани пред-мети дигарро ифода мекунанд ва ҳол он ки ҳолҳои макон бо пешоянди дар қариби на ҳамеша ин мафҳумро мефаҳмонанд. Ҷунончи: да танаи ҳами девол бъшӣ (ш-к., Ховалинг); гулако, да танаи калони нашинен усу бърен (ш-к., Ховалинг); дар тани девол ҳамита чъхт естодай (к-х., Файзобод); Ҳалқарф дар танаи ҳаму қъх-ай (к., Порвоғ); бад руз шъдак-да нига мекъна, ки да қариби йа шър гандъм бод қардестан (ш-к., Ғелот).

Холи макон бо пешоянди дар танаи баъзан бо ҳиссаҳои хъди низ ифода меёбад. Ин ҳиссаҷа дар ин маврид ҷо гирифтани мубтадои ҷум-ларо дар назди предмете махсус таъкид менамояд: ҳоле ҳаму коман-диройе, ки хат дода бъд, йата-ш да хъди танай Масков бъдай хона-ш (ш-к., Қадучӣ).

Таркиби пешояндӣ-пасояндӣи куни...на. Ҳолҳои макони ҳоссае, ки бо ин воситаи грамматикӣ сурат меёбанд, махсуси лаҳҷаҳои роғианд. Онҳо бо исмҳои макон дар поён, охири мавзӯе содир гаштани амали субъектро мефаҳмонанд: мъ куни қъшлоқ-на бълъм (Роғ, Хӯҷағалтон).

Холи макони ҳосса баробари шакли таркибӣ бо шаклҳои соддаи пе-шояндҳои номӣ низ бисёёр сурат меёбад. Ин ҳодиса дар шеваҳои ди-гари забонамон, аз ҷумла дар шеваи шимолӣ, ҳам мавҷуд аст. Аммо мушоҳида нишон медихад, ки холи макони навъи мазкур дар шеваи ҷанубӣ назар ба шеваи шимолӣ бештар мебошад, зеро дар шеваи ши-молӣ дар ин маврид ҳиссаҳои номӣ аксар бо пасоянд воқеъ мегарданд.

Пешояндҳои номии изофӣ дар тарзи истифода бо калима, таркиб ва ибораҳои гуногун аз муродифҳои таркибии худ фарқи казоӣ на-доранд. Бинобар ин, мо танҳо бо нишон додани намунаи мисолҳо ка-ноат мекунем. Ҳаминро низ бояд қайд кард, ки қариб ҳаман пешоянд-ҳои номии таркибӣ, ки дар боло зикр кардем, ба сурати пешояндҳои соддаи номӣ воқеъ мегардад. Инак, баъзе мисолҳо:

тъ пешӣ ма бъшӣ (ш-к., Ховалинг); беҳи дърахти бед истодъм (к., Ҳақимӣ); гудако сари астановак истодийан (к-х., Зулфӣ); йаке меби-нем, мобайни ҷангал йакта қашқилдоқ (в-к., Ёзғанд); йа аждийор бо-лой ҳазина-ву дафина шистай (ш-к., Ховалинг); ман таи тарма се соат

мондам (к., Камароб); бъхе, қад роҳ хокбозӣ нақъ (ф-к., Давлатшоён); аму руз тори бънг гандъ-а лав ба лав кардас (ш-к., Ховалинг); мо дари холабача мондем (ш-к., Ховалинг); йак бед гардани хона аст-ку? (в-к., Яхакпаст); веҳи девол бъшинан! (ш-к., Қадучӣ) ва ғайра.

Дар баъзе холҳои хосса дар ҳам ба сифати пешоянд, ҳам ба сифати пасоянд бо як калима ё ибора якҷоя истифода мегардад. Ин ҳодиса ҳам, ба назари мо, давоми анъанан забони адабии давран классикст: **йа сабати дига бъд дар мийонай ов-ънда** (в-к., Кӯлҳо).

Бо пасояндҳо. Микдори пасояндҳо дар ташкили ҳоли макони хосса чандон зиёд нест. Дар ин вазифа, асосан, ду пасоянд: **-нда// -ънда// -да** ва **-на** истифода мешавад. Ин пасояндҳо дар ҳамма бобат муродифи ҳамдигар буда, танҳо аз ҷиҳати ҳудуди интишор дар дохили гурӯҳи лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ аз якдигар фарқ мекунанд: шаклҳои **-нда// -ънда** дар гурӯҳи лаҳҷаҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ ва қисман қаротегинӣ маъмул буда, дар лаҳҷаҳои кӯлобӣ хос нест. Дар ҳамма лаҳҷаҳои бадахшонӣ, кӯлобӣ, инчунин гурӯҳи лаҳҷаҳои кӯлобии Ҳисор ва Қаротегини Поён дар ин вазифа **-да** истифода мешавад.

Пасоянди **-на** бошад, асосан, дар лаҳҷаҳои Роғ, Бадахшон ва қисман дар гурӯҳи лаҳҷаҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ (асосан, дар Лахш) истеъмол меёбад.⁸¹

Пасояндҳои мазкур мисли муродифи пешояндии худ **-дар// -да** дар ташкили ҳоли макони хосса, асосан бо исм ба кор бурда мешаванд. Дар ин вазифа **берун, дарун, таг// тах, чо, ича, тор, боло, қад, гърд** бари калимаҳо, ки мафҳуми маконро мефаҳмонад, инчунин исмҳои хоси макон зиёда истеъмол меёбанд. Ин калимаҳо гоҳо бо суффикси ҷамъ низ воқеъ мегарданд, ки дар ин ҳол се тобиши маъноӣ ифода меёбад: а) вукӯи амал дар ҷои бисёр; б) дар қариби предмет; в) дар ҷойҳои, ки ҳам предмети холро ифодакарда, ҳам мавзӯҳои ба он наздикро фаро мегирад: **қишлоқи шъмо и тах-да бъдай** (ш-к., Ховалинг); **мо боғой тррда бъдем** (ш-к., Навруҳо); **хуна-ш ҳаму торо-да** (ш-к., Ховалинг); **мактаби мона талабо бъсёр-ъс** (Роғ, Хӯчағалтон); **Севдара-на одам камкък** (Роғ, Хӯчағалтон); **уно учо-на мехонан, инчо** (Роғ, Хӯчағалтон); **боғ-на бъдъм** (бд., Андароб); **Ғарм-ънда йа сол ветер-нарий-нда хондъм** (в-к., Циргатол); **ҳаму Вахийо-да-м ангър уқа нағз нашидаст** (ш-к., Ховалинг); **ҳамин дашти Қалъанакънда ҷанг кард** (в-к., Яхакпаст).

Аз пасояндҳои дигари нисбатан серистеъмол пасоянди **-ра// -а** ба шумор меравад. Ин пасоянд дар ташкили ҳоли макон дар забони адабӣ низ бисёр истифода мешавад. М. Исмаилов дар рисолаи номзадии худ доир ба пурқунандаҳои бевосита дар ҷумлаҳои амсоли **Пӯлод ҳамма атрофро аз назар гузаронид**. **Инженер ҳамма ҷоро дид** ва ғайра ибораҳои ҳамма **атроф, ҳамма чо-ро** пурқунанда номида бошад ҳам,⁸² дар рисолаи докториаш, ки ба масъалаи ҳол бахшида шудааст, дар ин бобат «нуктаи назари худро қадре таъбир ва такмил дода», навиштааст:

«Мо дар асоси фактҳои бисёри забонӣ муқаррар намудем ва ба ҳамин ҳулоса омадем, ки аксари он исмҳо ва ибораҳои дорои мафҳуми маконӣ, ки дар таркиби ҷумлаҳои хабарашон аз феълҳои ҳаракат сохташуда омада бо ёрии пасоянди **«-ро»** сурат меёбанд, на объекти бевосита, балки ҳоли макон мебошанд ва на ба саволи **«чиро»**, балки ба саволи **«кучоро»** ҷавоб мешаванд».⁸³

Муаллиф барои тасдиқи иддао ҷумлаҳои бисёре оварда, калима, ибора ва таркибҳои, ки аъзоҳои пайрави ҷумларо ифода кардаанд, алоқамандона бо феъл — хабари ҷумла шарҳ додааст. Инак, намунаи баъзе аз ҷумлаҳои оварданӣ: **Шодӣ бо як ҳаяҷон ва шавқи бениҳоят маркази райони худро тамошо мекард; Ҳамон рӯз раста ва бозорҳоро**

сарсариёна гаштам; Барқ он хона ва берунро равшан мекард; Қишлоқро торикӣ фаро гирифт; То ки меҳмонҳо гунаҳ накунанд — Гирду атрофро ниғаҳ накунанд; Аҳрорамак ба ман... ҳавлиҳои атрофро нишон дод; Доманаҳои кӯҳҳо, теппаҳо, ҷариҳо ва ғорҳоро аз назар гузаронид; Рӯзона ин биёбони беҷӯро сайр кард; Агар он турки шерозӣ ба даст орад дили моро — Ба холи хиндуяш бахшам Самарқанду Бухоро».⁸⁴

Ба назари мо чунин мерасад, ки калима, таркиб ва ибораҳои, ки дар ҷумлаҳои мазкур бо пасоянди **-ро** сурат ёфтаанд, аз ҷиҳати моҳияти грамматикӣ як гурӯҳро ташкил намекунанд ва ҷавоб шудани онҳо ба саволи кучоро (ҳар чанд гоҳо бо саволи ҷиро табдил додани он имконпазир аст) барои дохил кардани ба гурӯҳи ҳоли макон бурҳони қотей нест. Маҳаки санҷиш ва таснифи воситаҳои забонӣ дар ин гуна мавридҳо ҳам маъно ва вазифаи грамматикӣ онҳо дар ҷумла аст. Аз ин нуктаи назар, дар мисолҳои боло ду категорияи синтаксисӣ мушоҳида мешавад. Дар ҷумлаҳои мисли **Ҳамон рӯз раставу бозорҳоро сайру гашт кардем; Рӯзона ин биёбони беҷӯро сайр кардам** ва ибораҳои раставу бозорҳоро ва биёбонро дар ҳақиқат ҳоли маконанд. Барои ин пеш аз ҳамма ду далел ҳаст: а) онҳо маҳалливуқӯи амали субъектро шарҳ додаанд; б) дар ҳамма ин мисолҳо пасоянди **-ро** бо пешоянди дар ё ба озодона метавонад бадал мешавад.

Бар хилофи ин дар ҷумлаҳои амсоли **Шодӣ бо як ҳаяҷон ва шавқи бениҳоят маркази райони худро тамошо мекард; Гирду атрофро ниғаҳ накунанд; Аҳрор-амак ба ман ҳавлиҳои атрофро нишон дод; Доманаҳои кӯҳҳо, дараҳо, теппаҳо, ҷариҳо ва ғорҳоро аз назар гузаронид...**, ба холи хиндуяш бахшам Самарқанду Бухоро ва ғайра калима ва ибораҳои маркази райони худро, гирду атрофро, ҳавлиҳои атрофро, Самарқанду Бухоро на ҳол, балки объектанд. Барои тасдиқи ин мулоҳиза далелҳои зеринро овардан мумкин; а) тамоми калима ва ибораҳои мазкур аз ифодаи ҷои вукӯи амали субъект орианд; б) онҳо на ҷои содиршавии амал, балки объектеро мефаҳмонанд, ки амали мубтадо сӯи он нигаронида шудааст; в) хабари аксарияти ин ҷумлаҳо аз мафҳуми ҳаракат (ба сӯе ё аз сӯе) фориг мебошад; г) дар ин мисолҳо ба ҷои пасоянди **-ро** гузоштани муродифҳои пешояндии он мумкин нест. Дар ҷумлаи **Гирду атрофро ниғаҳ накунанд**, пасоянди **-ро-ро** бо пешоянди **ба** иваз кардан мумкин бошад ҳам, дар ин ҳол на ба ҳол, балки ба пурқунандаи бавосита тааллуқ доштани калима аёнтар мегардад, зеро тамоми муҳаққиқони грамматикан забони тоҷикӣ чунин ҳодисаро ҳамчун ташкили объект (адресат) маънидод кардаанд; д) феълҳои ҷумлаҳои боло гузарандаанд. Бинобар ин, дар онҳо қувваи тобеъ ва идора кардани объекти ҷумла ниҳоят зиёд аст ва ҳол он ки яке аз шартҳои муносибати ҳол бо хабар нисбатан сушт будани хусусияти тобеъ дар феъл — хабар мебошад. Барои ҳамин ҳам «пурқунанда баръакси ҳол аъзои ҳатмин ҷумла ба шумор меравад. Бе он ҷумла но-пурра хоҳад буд».⁸⁵ Аз ин нуктаи назар, вақте ки **Шодӣ тамошо кард** меғуем, февран саволи **чиро** (ё кучоро) ба миён меояд, монанди ҳамин феъл-хабарӣ **бахшам** тақозо мекунад, ки объекти амал муайян бошад воҳиди фразеологии аз назар гузаронид, ки муродифи феъли дидан аст, низ, пеш аз ҳамма, саволи **чиро -ро** талаб мекунад. Албатта, дар ҷумлаҳои дорои ҳол ҳам нисбат ба хабар ин гуна саволҳоро додан мумкин аст, аммо бинобар нисбатан сушт будани вобастагии калима ё ибора ба феъл — хабар онҳо аз он зарурате, ки дар объект ҳаст, маҳруманд.

Дар ҳамин асос мо ақидаи М. Исмаиловро дар атрофи ташкили ҳоли макон бо пасоянди **-ро** ба ду тақсим намуда, як ҳиссаи онро пурра маъқул медонем, ҳиссаи дигарашро аз масъалаҳои мубоҳисавӣ ба

хисоб гирифта, ҳамин қадар меғуем, ки нишон додани фарқи пуркунанда ва ҳол дар ин бобат мушоҳидаи батаанӣ меҳаҳад. Зотан, ҳудуди баъзе ҳолҳои макон ва пуркунандаҳои бавосита бо пешоянди дар, ба ва пасоянди -ро чунон наздик аст, ки чудо кардани онҳо гоҳо маҳол мебошад. Барои ҳамин ҳам акад. И. И. Мещанинов дар хусуси ин ҳолисани забони русӣ навишта буд: «Худуди байни калимаҳои ҳоли ва пуркунандаи бавосита... баъзан ба тарзи хеле шартӣ воқеъ мегардад».⁸⁶

Ифодаи ҳоли макон бо пасоянди -ра//а дар шеваи ҷанубӣ аз забони адабии имрӯза фарқи ҷиддӣ дорад. Дар ин лаҳҷаҳо вай бо исмиҳои ифодакунандаи мафҳуми ҷою маҳал (амсоли хона, бозор ва ғ.) ҳоли хоссаеро сурат медиҳад, ки дар забони адабии имрӯза маъмул нест. Чунончи: нон бэхъра, сев бэхъра, бъшина хона-ра (Роғ, Балуч); бозори Қангърт-а пийола-ш дъ сьм (ш-к., Ховалинг); мъ хона-м-а кор кесам (Роғ, Балуч); ...йовон-а нишонаи куна боқӣ монд (к-х., Ёвон); Ноғуфта намонад, ки ҳоли макони хосса бо пасоянди -ра//а дар шеваи ҷанубӣ ҷандон серистеъмол нест.

Ифодаи ҳоли макони хосса бо ду воситаи грамматикӣ. Яке аз фарқҳои барҷастаи шаваи ҷанубӣ аз шеваҳои дигари забони тоҷикӣ, азҷумла аз шеваи шимолӣ, он аст, ки дар ташкили ҳоли макони хосса ду воситаи грамматикӣ зиёда ба кор бурда мешавад. Истифодаи ду воситаи грамматикӣ ба сурати зерин мебошад:

1. дар//да...-да//ънда//нда. Ба ин тарз ташкил ёфтани ҳоли макон дар шеваи ҷанубӣ маъмул аст. Мо намунаи онро дар осори классикони адабиётмон низ мушоҳида мекунем. Дар забони адабии пешина, махсусан, дар як ҷо истеъмол ёфтани пешоянди ба ва пасоянди андар//дар зиёда мушоҳида мешавад.⁸⁷ Аммо дар шеваи ҷанубӣ танҳо шакли дар//дар...-да//ънда//нда сабт шудааст. Бояд гуфт, ки лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ дар ин бобат байни худ фарқ мекунад: аз 21 мисоли дасти мо нӯздаҳтоаш ба лаҳҷаҳои ваҳъӣ-қаротегинӣ хос буда, яқтои он ба лаҳҷаҳои қаротегинӣ ва яқтои дигараш ба лаҳҷаҳои шимолӣ Кӯлоб дахл дорад. Доир ба лаҳҷаҳои дигар мисоле қайд нашудааст.⁸⁸ Инак, баъзе намунаҳо: дар ҳаму Тутқавул-ънда даҳ руз задъм (в-к., Чиргатол); дар Нимичи боло-нда хуноӣ куна ҳаст (к., Нимич); йа вах мън дар Нойит-ънда меистодъм (в-к., Нӯшор); да йа куҳ-ънда бъдъм (к., Шуле); да қачӣ хона-ш-да гирион мекад, то дур шудан-а (ш-к., Ғеш);

2. дар//да...-ра//а. Бо ин воситаҳо ташкил ёфтани ҳоли макони қароргоҳи амал ҷандон зиёд набошад ҳам, ҷи дар лаҳҷаҳои Кӯлоб ва ҷи дар лаҳҷаҳои Қаротегин қайд шудааст: дар хунаи хъд-ъм-а гум намешава (ш-к., Ховалинг); бурдан, да тағи йа шър-а мондан-ш-а (ш-к., Наврӯҳо); дар пушти Ғарм-а замин доштай (к., Навдех).

Тарзи бевоситаи ифодаи ҳоли макони хосса. Дар дохили алоқаи вобастагӣ, бе воситаи махсуси синтаксисӣ, дар ифодаи макони хосса истифодаи шудани калима, таркиб ва ибораҳои ҷудогона дар ҳамин шеваҳои забонамон мушоҳида мешавад. Шеваи ҷанубӣ дар ин бобат бо шеваи ҷануби шарқӣ мувофиқат дошта бошад ҳам, аз шеваи шимолӣ қадре фарқ мекунад: тарзи мазкури ифода дар он назар ба шеваи шимолӣ бештар аст. Дар ин вазифа, асосан, ду гурӯҳи калимаҳо истифода мешаванд:

1. Исми макон (зиёдтар калимаҳои хона, бозор, қишлоқ ва ғайра). Ба ин вазифа гоҳо исмиҳои хоси маҳал низ истифода мешаванд. Хабарии ин гуна ҳолҳо, одатан, бо феълҳои истодан, шиштан, будан, ҳаст//ай ва ғ. ифода меёбад: бозор йак одам намундай (в-к., Хоит); подавон ҳамбиду омад, пода-ра қишлоқ мунд (ш-к., Сарихосор); у идора набъдастай (ш-к., Ховалинг); хунай райис шиштен, ҳич ҷойпой-атун қад? (ш-к., Ховалинг); хонай уво нони гарм астай (ғ-к., Балҷувон); ай Йохсу умада Лангари Ваҳӣо шиштагӣ (в-к., Чиргатол).

2. Бо зарфҳои макон, ки аксарияти онҳо аз ибораҳои номии қолибашон исму ҷонишинҳои ишоратӣ ба вучуд омадаанд. Ин шакли ифода назар ба аввала бештар мушоҳида мешавад. Чунончи, инча//ича, ҳамича, ҳамуча, ибар, убар ва ғайра: ича бест (Роғ, Офтобзамин); уна, уча маркат ҳастай (ш-к., Ховалинг); унча ҳастак ҷор хоҷагӣ (в-к., Яхакпаст); ҳамича пъшок мийовем (к., Майдон); хусури бача-мо убар мешина (к., Дегай).

Ҳоли маконе, ки сӯи ҳаракатро мефаҳмонад

Ин навъи ҳоли макон аз ҳоли макони хосса фарқи ҷиддӣ дорад: вай на истгоҳи предмет, балки маконро мефаҳмонад, ки субъект ба қарор гирифта ба он ҷо ё ҷойгир кардани предмете дар он ҳаракате зоҳир менамояд. Ҳоли сӯи ҳаракат се тобиши маъноиро фаро мегирад: а) ҷониби амал; б) ҷои оғози амал; в) маҳалли интиҳои амал.

Ҳоли ҷониби амал

Ин хели ҳоли макон ҳам, мисли навъҳои дигари он, ба ду тарз воқеъ мегардад: бо ёрии воситаҳои алоқаи синтаксисӣ ва бе онҳо. Воситаҳои синтаксисӣ пешояндҳои содда, пешояндҳои таркибӣ, пешоянду пасояндҳоро дар бар мегирад.

Ифодаи ҳоли ҷониби амал бо пешояндҳои содда. Дар шеваи ҷанубӣ дар ин вазифа пешояндҳои дар//да, ба//бай истифода мешаванд. Ин пешояндҳо дар ташкили ҳоли маъноӣ мазкур дорой хусусияти махсусанд.

1. Пешоянди да//дар. Ҳоли макони ҷониби ҳаракат бо ин пешоянд чунин маъноҳоро ифода менамояд:

а) Нишон медиҳад, ки субъект ба маҳалле равона гаштааст. Хабарии ин ҳолҳо бо феълҳои рафтан, омадан, даромадан ва муродифҳои онҳо ифода меёбад. Дар вазифаи ҳол исмиҳои макон ва исмиҳои хоси номии маҳал ба кор бурда мешаванд: умадем дар Сталинобод (в-к., Яхакпаст); рафтъм да хонаи къна (Роғ, Хӯҷағалтон); бача-ро ҷума-ш-да печонда дар хона-ш овард (ш-к., Қадучӣ).

б) Мефаҳмонад, ки субъект ба дохили предмете медарояд. Исмиҳои, ки чунин ҳолҳоро ифода мекунад, дорой сатҳ, сӯроҳ ва холигӣ мебошанд. Хабарии ин ҳолҳо доимо бо феълҳои даромадан ифода меёбад: мън дар хуна дърмадъм (ш-к., Ёхсу); дар йак боғ даромадем (в-к., Яхакпаст); сағър даромад дар тирақи шух (в-к., Яхакпаст).

в) Нишон медиҳад, ки субъект ба ҷое мебарояд. Исмиҳои, ки чунин ҳолҳоро ифода менамояд, дорой боло ва баландӣ мебошад. Чунончи, кӯҳ, шах, девол, дарахт ва ғ. Хабарии ин ҳолҳоро калимаи баромадан ташкил менамояд: бад дар ҳамин шах мебаройа (к., Шинглич); ҳама да къпораҳо бъромадан (ш-к., Хонаҳои Боло).

г) Мефаҳмонад, ки субъект предметро ба ҷое мебарояд, мегузорад ё мепартояд. Ин гуна ҳолҳо дар ҷумлаҳои ба кор бурда мешаванд, ки дорой объектанд: ҳама қаҳ-а покиза дар Ғарм мебардем (в-к., Яхакпаст); сар-ъш-а маҳкам кард, бурд дар дарӣо партофт-ъш (ш-к., Ховалинг).

Ифодаи ҳоли макон бо пешоянди дар//да дар ифодаи маъноҳои мазкур ба забони адабии имрӯза хос нест. Ин ҳодиса, ки махсуси забони классикӣ, дар насри муосир ҳамчун давоми анъанаи китобӣ дар асарҳои дар солҳои аввали эҷодиёти худ навиштаи С. Айнӣ бештар мушоҳида мешавад. Чунон ки Н. Маъсумӣ менависад, «дар ин бобат дар забони Айнӣ эволюцияе гузаштааст, ки вай иборат аз оҳиста-оҳиста

муайян шудани мавкен истеъмоли «дар» дар ифодаи сӯи амал ва макон аст.⁸⁹ Шеваи ҷанубӣ дар ин бобат анъанаи қадимро ҳамчунон нигоҳ доштааст.

Ҳоли макони ҷониби амал дар ифодаи маъноҳои боло бо пасояндҳои **-да**, **-на** низ сурат меёбад. Ҳолҳо бо ин пасояндҳо аз ҷиҳати ташкили алоқани исм ё ибораҳои исмӣ бо феъл-хабар аз ҳолҳои бо пешоянди **дар//да** ташкил ёбанда тафовуте надоранд. Фарқи асосӣ танҳо дар ҷуғрофияи интишори онҳо ба назар мерасад: дар лаҳҷаҳои Роғ ва Бадахшон, баръакси лаҳҷаҳои дигар, онҳо аксар бо пасоянди **-на** воқеъ мешаванд. Инак, намунаи мисолҳо: **тор-да бърмадӣ, идора дъйоргӣ-ай** (ш-к., Ховалинг); **Сарикул-на рафтим** (бд., Вахон); **у занък идораи ҷамоат-на рафт** (Роғ, Хуҷағалтон);

2. Пешоянди **ба//бе//бай//бей//ва**. Дар шеваи ҷанубӣ **ба**, асосан, ҳамчун пешоянд воқеъ мегардад ва ҳол он ки дар шеваи шимолӣ вай дар ин шакл баъзан танҳо дар услуби фольклорӣ дучор шуда, дар ҳолатҳои дигар ба сифати пасоянд ба кор бурда мешавад. Фарқи асосии байни лаҳҷавӣ дар истеъмоли вариантҳои фонетикӣ мушоҳида мешавад.⁹⁰

Вазифаи пешоянди **ба** ва вариантҳои фонетикӣ он дар ташкили ҳоли ҷониби ҳаракат бо вазифаҳои пешоянди **дар//да**, ки дар ин ҳусус, дар боло сухан рафт, мусоидати комил дорад. Тафовути асосӣ дар ин бобат иборат аз он аст, ки таъдоди истифодаи **ба** ва вариантҳои назар ба **дар//да** афзунтар мебошад. Сабаби ин ба ҷараёни умумии конкреттар шудани вазифаи пешояндҳо дар забон ва ба ин вачҳ маҳдуд шудани вазифаи пешоянди **дар** бо ташкили ҳоли макони хосса марбут аст.

Ҳолҳои ҷониби ҳаракат бо пешоянди **ба** ҳамчун ҳолҳои бо пешоянди дар ташкил ёбанда се тобиши маъноиро ифода мекунад: 1) сӯи амали субъектро мефаҳмонанд; 2) нишон медиҳанд, ки амали субъект барои баромадан ба боло, фарози предмете нигаронида шудааст; 3) дар ҷумлаҳои дорон объект барои ифодаи предметро ба ҷое бурдан ё гузоштани мубтадо хизмат мекунад: **ин-ам ба қишлоқ равӣ буд** (ш-к., Ховалинг); **ман чандин бор рафтастам ба айлоқ** (бд., Форон); **бай саҳро мерава** (в-к., Қӯлҳо); **ҳар қадаре, ки ба и куҳо бърбройӣ, вахт-ът хъш мешава** (ш-к., Ховалинг); **ба тепаи дърахт буромад** (к-х., Ҳисор); **ҳамиқата партове ҳаст, ки нун бе даҳан-ъш мемонъм, меафта** (в-к., Тавилдара); **аму-ра баран ба ватан-ъш** (ш-к., Қадучӣ); **мън-а гирифта ба қишлоқ овардан** (қ., Қамароб).

Чунон ки гуфтем, дар шеваи ҷанубӣ дар ташкили ҳоли ҷониби ҳаракат ба сифати пасоянд истеъмом ёфтани **ба** хос нест. Мо онро танҳо дар лаҳҷаҳои қӯлобии Ҳисор (ниҳоят кам) ва Бадахшон (андак зиёд) дучор мекунем. А. З. Розенфельд дар ҳусуси мавриди истеъмоли **ба** дар лаҳҷаҳои Бадахшон навиштааст: «Истифодаи **ба** чун пасоянд хеле кам ба назар мерасад ва мумкин аст, хосияти фардӣ нутқи ин ё он нақл-кунанда бошад».⁹¹

3. Пешоянди **бар**. Дар ҳусуси истеъмоли ин пешоянд дар лаҳҷаҳои Қӯлоб Р. Л. Неменова навиштааст: «Пешоянди **бар** кам истифода мешавад ва танҳо дар як маъно мушоҳида мегардад: вай сӯи амалро ба боло, ба сатҳи предмет нишон медиҳад».⁹² Ин мулоҳиза дар ҳусуси пешоянди мазкур, асосан, дуруст аст. Аммо дар материалҳои мо ғайр аз ин вазифаи асосӣ дар ифодаи сӯи амал ба ҷониби предмет истеъмом ёфтани пешоянди мазкур низ қайд ёфтааст. Бояд гуфт, ки пешоянди **бар** дар ин вазифаҳо аҳёнан дучор мегардад: **и подшо-ра дар қанҷиғай бозургоно гърифта умадан бар хирго** (в-к., Қулумбаи Боло). Истифодаи пешоянди **бар** дар ташкили ҳоли макони сӯй маҳсуси забони адабиёти классикӣ. Дар забони адабии имрӯза вай бештар

дар назм мушоҳида мешавад. Истеъмоли он дар наср, асосан, хоси нутқи тантанавист. Аз ин ҷиҳат, дар лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ дучор омадани пешоянди мазкур боз як далелест, ки ҷиҳати архаистии синтаксиси ин лаҳҷаҳо собит менамояд.

Бо пешояндҳои номӣ сурат ёфтани ҳоли ҷониби амал. Ҳолҳои ҷониби ҳаракат бо пешоянди номии таркибӣ ва номии изофии содда, пеш аз ҳама, аз он ҷиҳат ҷониби диққатанд, ки маънои луғавии калимаҳои номӣ дар онҳо низ барои равшанӣ возеҳ ифода ёфтани нуктаи сӯи ҳаракат ёрии калон мерасонад. Ғайр аз ин, ҳолҳо ба ҳар қадоме аз пешояндҳои мазкур ҷилоҳои гуногуни маъноиро дар бар мегиранд. Дар мисолҳои дасти мо дар ташкили ин навъи ҳоли макон чунин пешояндҳои номии таркибӣ қайд шудаанд: **дар//да сари, дар// да парай, дар//да лави, дар//да минаи, дар//да болои, дар//да қариби, дар//да дъмби, дар//да таги, дар//да дами, дар//да гардани, дар//да дани, дар//да гирди, дар//да қади, дар//да ростӣ, ба пеши, ба болои, ба паси, ай дъмби, ай ақиви, ай дами, ай паи** ва монанди инҳо.

Пешоянди **дар сари**. Ҳоли макони ҷониби ҳаракат бо ин пешоянд ва муодилаҳои пешояндӣ-пасояндӣ он дорон тобишҳои зерин аст: а) мефаҳмонад, ки амали субъект ба боло, сатҳи предмет равона шудааст: **рафтъм сари андир-на** (Роғ, Хуҷағалтон); б) ба назди предмет нигаронида шудани амали субъект ё объектро ба назди предмете роҳӣ кардани онро ифода мекунад: **дар сари рабчиқо роҳи-ш кардъм** (в-к., Ёзғанд); в) нишон медиҳад, ки амали субъект барои бар сатҳи предмет гузоштани ҷизе равона шудааст: **сари сават-да камтар бърчи-не** (ш-к., Ғеш); г) бо калимаи **роҳ** дар боло, сари роҳ гузоштан ё партофтани предметро далолат мекунад: **шишора дар саройи ра напарто** (ш-к., Ховалинг).

Ин пешоянд гоҳо дар шакли содда низ дучор мешавад: **ма йаг на-рам, намеша сари чораҳа** (ш-к., Шехмизон).

Пешоянди **дар даруни//дъруни**. Ин пешоянд бо исми макони дорон фароҳӣ, инчунин бо исмҳои хоси маҳал омада, мефаҳмонад, ки а) фоил ба дохили предмет равона шудааст: б) ҷизеро дар холигии предмете гузоштааст ё гузоштанист: **рафтъм даруни Ховалинг-ънда, угам омадъм аминча** (в-к., Ёзғанд); **қоғазӣ дунё-ра партофтӣан дар даруни хуна** (қ., Қалъанак).

Пешоянди **дар тори**. Ин пешоянд бо исмҳои меояд, ки дорон сатҳ, баландианд. Хабарӣ ин гуна ҳолҳо, асосан, бо феълҳои **баромадан** ифода меёбад. Онҳо нишон медиҳанд, ки ҳаракати субъект барои баромадан ба болои предмет нигаронида шудааст: **тори къ-да бърмад** (ш-к., Дарнайчӣ); **тъ дар тори бед мебъррой, азон мегуй** (ш-к., Ховалинг). Ғайр аз ин, ҳоли ҷониби ҳаракат бо пешоянди **дар тори** ҳаминро низ мефаҳмонад, ки субъект ҷизеро ба болои предмете мегузорад, мепартояд ё мебаррад: **қамиш мекован, ки тори бърнг-да партоян, нест** (ш-к., Қафтархона).

Пешоянди **дар парай, ба//вай парайи**. Ин пешоянд бо исмҳои ифодакунандаи узви бадан ба кор бурда мешаванд. Ҳолҳои макон бо онҳо предметро дар яке аз узвҳои худ ҷо додани субъектро мефаҳмонанд. Ҷумлае, ки чунин ҳол истифода мешавад, ҳамеша дорон объект аст: **сағъро вори дъст-ат-а бай парайи ру гирифтӣ?** (в-к., Яхакпаст); **гърифтас самбака-ра да парай бърғал-ъш задас** (ш-к., Ховалинг).

Пешоянди **дар дъмби, ай дъмби**. Ҳоли ҷониби ҳаракат бо ин пешоянд мефаҳмонад, ки субъект аз қафо, дунболи қасе раҳсипор мегардад: **чагерък (қӯдак) дар дъмби мъма-ш омъхта шидас** (Роғ, Хуҷағалтон); **гусало ай дъмби Малик гърифтан** (ш-к., Ховалинг).

Пешоянди **дар қади**. Ин пешоянд дар ташкили ҳоли маконе ба кор бурда мешавад, ки ҳаракати субъектро дар тӯл, дарозии предмет

ифода мекунад: шъмо қади кул-да рафтен, мъ дидъм (ш-к., Ховалинг); да қади райи мошин мерава (к-х., Роҳатӣ); у мегарда да қади Йасман (в-к., Ҳоит).

Пешоянди дар рости. Ин пешоянд дар ташкили ҳол бештар бо исмҳои дорон мафҳуми макон воқеъ мегардад. Ҳоле, ки бо он сурат меёбад, мефаҳмонад, ки амали субъект дар муқобил, рӯ ба рӯи предмет нигаронида шудааст: и дъхтар мерава да рости шари падар-ъш (ш-к., Қафтархона); да рости қишлоқ омадъм-ъ ай мошин фуромадъм (в-к., Тоҷикобод).

Пешоянди дар гардани. Ин пешоянд бо исмҳои макон ва исмҳои хоси мавзеъ омада, ҳолро сурат медиҳад, ки ҳаракати субъектро ба аввал, даромадгоҳи предмет мефаҳмонад: бад ҳами гардани Ховалинг-да умад, ки салот хъҷъм кад (ш-к., Ховалинг); пода дар гардани қишлоқ умад (в-к., Тоҷикобод).

Пешоянди дар дами, ки ҳоли бо он ташкил ёбанда ба қариб, паҳлуи предмет равона гаштани амалро шарҳ медиҳад: ҳами бача-ра да дами хъд-ът бъги, ҳеч хап намеқна (в-к., Қулумбаи Боло).

Пешоянди дар даҳани. Ҳоли макони сӯй ба ин пешоянд мефаҳмонад, ки амали субъект то даромадгоҳи предмете ҷараён кардааст: да дани дарвоза омад (к-х., Ёвон); бъргадир имад дани дар-на (Роғ, Хӯчағалтон).

Пешоянди съни. Дар тамоми чор лаҳҷаи шеваи ҷанубӣ пешоянди съни бештар, ба ҳамин сурат, яъне бе пешоянди асли дучор мешавад. Вай исм, ҷонишинҳоро бо феъл алоқаманд намуда, ҳолро сурат медиҳад, ки а) ба назди касе, ҷизе ё маҳалле рафтани субъект, б) предметро ба ҷое, пеши касе ё ҷизе бурдан ё фиристодани ўро ифода менамояд: ашула карда съни қишлоқ омадан гирифтём (к., Надвин); съни хунайи Гулмо рафтем (в-к., Яхакпаст); мъ рафтъм съни хонаи шъмо (Роғ, Хӯчағалтон); йак мор съни мо омад (бд., Горон); съни Балҷавон-да мъҳочър каай (ш-к., Геш).

Бо пасоянди -ра//а сурат ёфтани ҳоли макони ҷониби амал. Дар шеваи ҷанубӣ пасоянди -ра//а дар ташкили ҳоли макони ифодакунандаи ҷониби амал низ истифода мешавад. Хабарӣ ин ҳолҳо ҳам бо феълӣ ҳаракат ифода мегардад: чор атрофи дънӣ-ра медава (к., Навобод); бърмад, ҳами гирди боғ-а фър гашт (к., Ҳалқарф).

Ифодаи ҳоли ҷониби амал бо ду воситаи грамматикӣ. Бо ду воситаи грамматикӣ сурат ёфтани навъи мазкурӣ ҳоли макон дар шеваи ҷанубӣ аз ҳодисаҳои хеле маъмул ва умумист. Шеваи ҷанубӣ дар ин бобат ҳам аз забони адабии имрӯза ва ҳам шеваи шимолӣ фарқи ҷиддӣ дорад: дар ин шева ба сифати воситаи дуум, асосан, пасоянди -а//ра ба кор бурда мешавад ва ҳол он ки дар забони адабӣ ва шеваи шимолӣ, аз як тараф, ин ҳодиса бегона бошад, аз тарафи дигар, воситаи истифода мешавад, ки барои лаҳҷаҳои мазкур хос ва маъмул нест. Дар айни замон бо таркиби пасояндии нигоҳ карда воқеъ гаштани ҳоли макони ҷониби ҳаракат дар назар дошта мешавад, ки дар лаҳҷаҳои шеваи шимолӣ шоеъ ва умумӣ буда, бо таъсири онҳо дар забони адабии имрӯза низ бисёр мушоҳида мешавад.⁹³

Қисми асосии ҳолҳои ҷониби ҳаракат бо пешояндҳои содда ва пасоянди -а//ра ташкил ёфтаанд. Дар байни пешояндҳои асли ҷои аввалро пешоянди ба ва вариантҳои фонетикӣ он: бе, бей, бай, ва ишғол мекунад. Ҷои дуум ба пешоянди дар//да тааллуқ дорад. Дар баробари пешояндҳои содда пешояндҳои номии таркибӣ низ зиёда истифода мешаванд. Инҳо аз калимаҳои пеш, пойон, лаб, дарун иборат буда, ҳаман онҳо бо пешоянди аслии ба воқеъ гаштаанд:

а) мо вахти бачагӣ-да Душанбӣ-ра рафтем (ш-к., Дарачӣ); ними шав қард-ъ омад ба хуна-ш-а (ш-к., Фелот); у ни бе Фарм-а мерава ҳар руз (в-к., Яхакпаст); гърифт умад бай хуна-ра (в-к., Яхакпаст); гъ намеомадӣ, бай ҳаму адира-ра лалчинӣ мерафтъм (ш-к., Ховалинг); лозир калапо мешем бей Фарма (в-к., Нӯшор).

б) аз ҳамича дар Тавилдара-ра хичи рафтан намешъд (в-к., Лангар);... овардем да хуна-ра (к., Қалъанак);

в) на ба пеши балора бъра, на ай бало бъгрез (ш-к., Қафтархона); хов кънем, бад ба поин-а бърем (Роғ, Хӯчағалтон); коре карда ба лави зъгер-а мийа (ш-к., Қӯлоб); ба даруни нота-ра от парид ами бича (ч-к., Давлатобод); Гоҳо бо пешоянди дар//да ва муродифҳои пасояндии он — ында//нда//да низ воқеъ гаштани ҳолҳои мазкур дида мешавад: дар хунай йак одам-ында бе кът-кът медъройӣ (в-к., Ҳоит).

Ба сифати воситаи дууми грамматикӣ ғайр аз пасоянди -а//ра пасоянди -на низ ба кор бурда мешавад. Ин ҳодиса танҳо дар лаҳҷаҳои Роғ ва Бадахшон қайд шудааст: бийо ба хонаи мо-на бърем (Роғ, Хӯчағалтон); дар Йорканд-на рафтан (бд., Нижғар).

Ҷунон ки маълум аст, дар забони адабии имрӯза дар ҷумлаҳои амсоли Об ба тарафи болои рӯд нигоҳ карда равон шуд ҳоли макони сӯй ғайр аз пешоянди таркибии номӣ таркиби нигоҳ карда-ро низ дорад, ки ба вазифаи пасоянд омадааст. Ин пасоянд дар ин маврид бештар хосияти услубӣ дошта, сӯи амалро, ки исм ба воситаи пешояндҳои асли ё пешояндҳои таркибии номӣ ифода кардааст, возеҳтар менамояд. Дар ифодаи ин тобиши маъноӣ дар осори классикӣ пешоянди рӯ ба (рӯй ба, рӯй бар) ба кор бурда мешуд, ки гоҳо пас аз исми бо он оянда калимаи карда низ истифода шудааст: аз ин ҷо бирафтем рӯй бар боло карда (Н. Хисрав, Сафарнома, сах. 25).

М. Исмаилов мавҷуд будани пешоянди рӯ ба-ро дар забони пешинаи тоҷикӣ қайд намуда, ба ҳулосае меояд, ки ин пешоянд аввал барои дар забони ўзбекӣ ба вазифаи пасоянд истифода шудани феълӣ қараб таъсир расонидааст, сони бо асари ин пасоянд дар шеваи шимолӣ пасоянди нигоҳ карда ба вучуд омадааст.⁹⁴ Мо чи андоза дуруст будани мулоҳизаи муаллифро дар хусуси бо таъсири пешоянди тоҷикӣ дар забони ўзбекӣ пайдо шудани пасоянди «қараб» ба ихтиёри мутахассисони ин соҳа вогузошта, ҳамин қадар меӯем, ки ақидаи ӯ дар хусуси бо таъсири пасоянди ўзбекӣ пайдо шудани пасоянди нигоҳ карда дар забонамон қобили диққат аст: мо онро дар забони пешина, инчунин дар шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқии забонамон, ки аз таъсири забони ўзбекӣ берун мондаанд, қариб дучор намекунем.

Ташкили ҳоли макони ҷониби ҳаракат бо пасоянди мазкур дар шеваи ҷанубӣ ҳодисаи нав буда, дар нутқи аҳли савод ё гуфтугӯи онҳое, ки ба маҳалҳои истифодашаванда пасоянди мазкур сафар қарданд, мушоҳида мегардад. Инак, як мисол: ана ҳамъ бора-да нигах карда равен, ай баръш йак рах ҳаст-ай (ш-к., Хонақо).

Сабаби номаълумии пасоянди нигоҳ карда дар ин шева, аз як тараф, ба истифодаи воситаҳои дигари синтаксисӣ дар ифодаи маъноӣ мазкур, аз тарафи дигар, ба истемולי пешоянди ру ба, вобаста аст: ҳамира гуфтъм-ъ ру ба боло раҳакӣ шъдъм (ш-к., Ховалинг).

Тарзи бевоситаи ифодаи ҳоли ҷониби ҳаракат. Се гурӯҳи калимаҳо ба ин тавр ба вазифаи ҳоли ҷониби ҳаракат меоянд: а) Исмиҳои макон, инчунин калимаҳои дигаре, ки дорон масоҳатанд: хона, бозор, шаҳр, район, майдон, кӯҳ, адир, девлоҳ, мактаб ва ғайра. Хабарӣ ин гуна ҳолҳо бо феълҳои ҳаракати рафтан, омадан, ифода меёбад: омад хунай усто Шариф (ш-к., Ховалинг); раис район рафт (Роғ, Балуч).

б) Исмиҳои хоси маҳал. Хабарӣ ин ҳолҳо низ бо феълҳои рафтан ва

Ҳоли макони сӯи интиҳо моҳиятан муқобили ҳоли ибтидо буда, ҷои охир, маҳалли интиҳои вукӯи амал ва аломати субъектро мефаҳмонад. Дар шарҳи ҷои интиҳои амал вай ба хабарҳои феълӣ, ки бештар ба воситан феълҳои ҳаракати **рафт** ва **омадан** ифода ёфтаанд, вобаста мегардад. Агар ҷумла дорои объекти бевосита бошад, хабар феълҳои **бурдан**, **овардан** ва мисли инҳоро дар бар мегирад. Дар ҷумлаҳои хабарашон номӣ ҳоли макони интиҳо ҳамеша аломати субъектро вобаста ба маҳалли охири ҷойгиршавии он шарҳу тавҷех менамояд: **то Сърсахова мерава** (ш-к., Ховалинг); **ба ҷои мо-ра мошин мерава** (ш-к., Дараи Турбат); **а Лайак ба Овигарм-а омаам** (к., Обигарм); **тани азобой додагӣ-ш ть-ра то хуна мебара** (ш-к., Ховалинг); **рах текиз то Ҳишборак-а** (в-к., Қалъаи Лаби Об).

Ҳоли макони интиҳо дар шеваи ҷанубӣ бо ду пешоянди содда-то ва ба (бо вариантҳои фонетикӣ) сурат меёбад. Аз инҳо пешоянди **то** бо забони адабии имрӯза умумият дошта, аммо пешоянди **ба** ҳоси шеваи ҷанубӣ мебошад. Ташкили ҳоли макони интиҳо бо ин пешоянд дар забони адабии имрӯза дида нашавад ҳам, дар забони адабии пешина дар ҷумлаҳои амсоли... ба Ҳамадон сӣ фарсанг ва аз Рай ба Синохон панҷоҳ фарсанг; Ва аз Тунис ба Қустантания киш-тӣ ба бист рӯз равад⁹⁷ баъзан дучор меояд.

Дигар аз фарқҳои барҷаста ин аст, ки ҳолҳои макони интиҳо, ҷунон, ки намунаи онро дар боло дидем, қариб ҳамеша бо ду воситаи грамматикӣ — пешоянди **то** ё **ба** ва пасоянди **-а//ра** сурат мегиранд.⁹⁸ Ҳолҳои макони интиҳо ба тарзи алоҳида камтар, аммо дар шакли пайваста (бо ҳолҳои ибтидо) хеле зиёд ба кор бурда мешаванд.

Дар ташкили ҳоли макони мазкур пешояндҳои таркибӣ хеле кам истифода мешаванд. Дар мисолҳои мо дар ин вазифа пешояндҳои **то дари**, **то лави**, **ба сари қайд** шудаанд: **бъра то дари дарвоза** (Роғ, Хӯчағалтон); **йа райи борике ба сари ку-ра рафтагӣ** (ш-к., Кадучӣ).

Дар ҳолҳои макони интиҳо ҷои охири содиршавии амал гоҳо бо ҳиссаҳои худи таъкид мешавад: **то худи дара сьр-ум кард** (к., Фаррух).

Ш. Рустамов аз нависанда Ҷ. Икромӣ ҷумлаи **Пеши тирезаҳо ва таги дар қати одам пур буд-ро далел оварда**, нишон медиҳад, ки ин ҷо ҳоли интиҳо бо пешоянди қати сурат ёфтааст.⁹⁹ Ин ҳодиса, ки маҳсули шеваи шимолӣ (на забони адабӣ), дар шеваи ҷанубӣ дида намешавад.

Ҳоли макони хатти ҳаракат

Ин навъи ҳоли макон хатти ҳаракат ва ҷои убур, гузаргоҳи амали субъектро ифода менамояд. Чунин ҷилваҳои маъноӣ ба муносибати исму феъл — хабар, инчунин моҳияти луғавии пешояндҳои номӣ, ки дар ташкили ҳоли хатти ҳаракат истифода мешаванд, вобаста аст. Ҳоли макони хатти ҳаракат, асосан, бо исм, ки бо яке аз воситаҳои грамматикӣ меояд, ифода мегардад. Дар вазифаи хабар бештар феълҳои ҳаракат, аз қабилҳои **рафт**, **гузаштан**, **паридан** ва ғайра, инчунин як гурӯҳ таркиб ва ибораҳои устувор (амсоли роҳ рафт, қадам задан, сафар кардан ва мисли инҳо) ба кор бурда мешаванд. Феълҳои **бурдан**, **кашондан** ва ғайра, ки аз маъноӣ ҳаракат ба сӯе ё аз сӯе фориғанд, бо ҳоли мазкур вақте истифода мешаванд, ки ҷумла дорои объект бошад.

Дар забони адабӣ аз пешояндҳои асли дар ташкили ҳоли макони хатти ҳаракат пешояндҳои **бо** ва **аз** ба кор бурда мешаванд. Аммо дар мисолҳои дасти мо дар ин вазифа ҳеҷ яке аз ин пешояндҳо сабт наёфтааст. Аз ин маълум мешавад, ки дар шеваи ҷанубӣ бо ин пешояндҳо сурат ёфтани ҳоли хатти ҳаракат расм нест. Дар лаҳҷаҳои шеваи мазкур дар баёни ин муносибати грамматикӣ пешоянди **ба//ва** истифода мешавад. Ба ин вазифа истеъмоли ёфтани пешоянди **ба** дар забони адабии имрӯза «вазифаи туфайлии он»¹⁰⁰ бошад, дар забони адабии пешина яке аз хосиятҳои асосии вай буд. Шеваи ҷанубӣ дар ин бобат ҳам анъанавии забони пешинаро нигоҳ доштаанд: **мъ ай Хӯчағалтон ба калхозии Куйбеш ба кутали Зардолидара рафтм** (Роғ, Хӯчағалтон); **ита ба Овигарм мерай** (к., Майдон); **инамита ва райи мошин бьре** (в-к., Ёзғанд).

Дар шеваи ҷанубӣ пасоянди қати низ дар ташкили ҳоли хатти ҳаракат фаровон ба кор бурда мешавад: **йағ маробита Фарм қати соли сийу се пийода рафта бьдм** (в-к., Ёзғанд); **боло қати мулоймак бьрав** (в-к., Қўлҳо); **йола қати хамидум** (к., Фаррух); **ай хона санглох қати омадум** (к-х., Файзобод); **рахи тарвоза (пайраха) қати бьра** (ш-к., Ховалинг).¹⁰¹

Тарзи аз ҳама серистеъмоли ҳоли макони хатти ҳаракат дар истифодаи якҷояи пешоянди **ба** ва пасоянди қати ба назар мерасад. Шеваи ҷанубӣ дар ин бобат аз шеваи шимолӣ фарқи намоёне дорад: дар шеваи шимолӣ ҳоли макони хатти ҳаракат танҳо бо ёрии пасоянди қати сурат меёбад ва ҳол он ки дар шеваи ҷанубӣ пасоянди қати баробари истифодаи алоҳида якҷоя бо пешоянди **ба** низ фаровон ба кор бурда мешавад: **мъ ай Шуробод ба Чаган қати Сарчъшма рафтм** (Роғ, Хӯчағалтон); **ма бай Исталингирад қати ҷанг хурда**, **Ленингирад рафтм** (ш-к., Ёхсу).

Пасоянди қати дар ташкили ҳоли макони хатти ҳаракат бо калимаҳои **руй**, **таг**, **бари** ва ғайра, ки ҳиссаи номии таркибҳои пешояндӣ-пасояндӣ ба шумор мераванд, низ истифода мешавад: **руи коп-рък қати гъзаштм** (ш-к., Ховалинг); **ҳами бари боло қати бьра**, **ов ҳастай** (ш-к., Ховалинг); **ҳами зийи хунай мо қати мера** (к., Нимич).

Ҳоли макони хатти ҳаракат дар шеваи ҷанубӣ бо пешояндҳои номии таркибӣ бисёр кам сурат меёбад. Дар материали мо дар ин вазифа чунин хели онҳо ба қайд гирифта шудааст: **ба//бай қати**, **ай бари**, **ба руйи**: **ба қати Дегрез равен** (ш-к., Мӯминобод); **ай бари чормағз ума** (в-к., Ёзғанд); **у вахт ба руйи лозьр умадам** (в-к., Қалъаи Лаби Об).

Яке аз хусусиятҳои хоси ҳолҳои макони хатти ҳаракат иборат аз он аст, ки онҳо бо як гурӯҳ пешояндҳои номие ташкил меёбанд, ки дар ҳолҳои дигар истифода намешаванд. Дар айни замон пешояндҳои номии **лаб-лаби**, **қад-қати**, **сад-сари** ва мисли инҳо дар назар дошта мешаванд, ки маҳфуз мондани маъноӣ луғавӣ дар онҳо барои ифодаи возеҳтари гузаргоҳи амал кӯмаки калон мерасонад.¹⁰² Шеваи ҷанубӣ дар ин бобат аз забони адабӣ ва шеваҳои дигари забонамон тафовути казоӣ надорад. Инак, баъзе мисолҳо: **рафт лав-лави дайро** (ш-к., Дарнайчӣ); **пеш-пеши шаҳ йа майда аргъш намерай?** (ш-к., Даштиҷум); **сар-сари йолой ку мерава** (ш-к., Ёхсу).¹⁰³

Ҳоли макони хатти ҳаракат баъзан бидуни воситаҳои синтаксисӣ, танҳо бо исм ё зарф низ ифода меёбад. Дар мисолҳои мо ин ҳодиса бо калимаҳои **сангова** ва **санговакӣ** сабт шудааст; **мо ита сангова мехамбем** (к., Фаррух); **мегърехтм санговакӣ**.

Ҳоли макон дар шеваи ҷанубӣ аз ҷиҳати таркиб низ аз забони адабӣ баъзе фарқҳо дорад. Фарқи барҷаста, пеш аз ҳама, дар он

аст, ки вай дар ин шева бо ибораҳои тафсилии сифати феълӣ (чи шакли пурра ва чи нокис) ифода намешавад ва ҳол он ки ин ҳодиса дар забони адабии имрӯза хеле шоеъ аст.¹⁰⁴

ҲОЛИ ЗАМОН

Дар хусуси ҳоли замон дар китобҳои дарсӣ ва рисолаҳои махсуси тадқиқотӣ чунин таърифҳои ба ҳам монанд мушоҳида мешаванд:

1. Ҳолшарҳкунандаи замон — замони амалро нишон медиҳад.¹⁰⁵
2. Ҳоли замон вақту ҳангоми иҷро шудани қору ҳаракат — амали предметро нишон медиҳад.¹⁰⁶
3. Ҳоли замон қай ва дар қадом вақт воқеъ шудани амалу ҳолатро ифода менамояд.¹⁰⁷
4. Ҳоли замон вақти ба амал омадани субъектро шарҳ медиҳад.¹⁰⁸

Дар ҳамаи ин қоидаҳо, чунон ки мебинем, танҳо як ҷиҳати ҳоли замон — истифодаи он дар эзоҳи амали субъект қайд шудааст ва ҳол он ки вай баробари ин дар шарҳу тавҷеҳи аломати предмет низ фаровон ба қор бурда мешавад. Дар ҳолати аввал ҳоли замон ба хабари феълӣ, дар ҳолати сонӣ, чунон ки мисолҳои онро дар поён хоҳем دید, ба хабарҳои номӣ вобаста шуда меояд. Ин навъ ҳол вақт, аснои вуқӯи амал ва аломатро аз рӯи чунин тобишҳои маъноӣ шарҳ медиҳад: 1) ифодаи амал ва ё аломат ба тарзи умумӣ — бидуни нишон додани ибтидо ё интиҳо; 2) оғози амал ва аломат; 3) интиҳои замони содиршавии амал ва аломат; 4) идомаи амал ва аломат; 5) амал ва аломате, ки дар замони номуайян воқеъ мегардад; 6) ҳосияти айнизамонӣ дар амал ва аломат ва ғ.

Дар баёни ҳамаи ин тобишҳои маъноӣ аҳамияти пешоянд ва пасояндҳо қалон аст. Ин ҷиҳат ҳангоми ифодаи ҳол бо пешояндҳои номӣ (чи таркибӣ ва чи соддаи изофӣ), махсусан, бисёр равшан ба зӯҳур меояд: дар ин маврид исм ё зарфҳо, аз як тараф, ҳамчун воситаи алоқаи синтаксисӣ хизмат намоянд, аз тарафи дигар, вобаста ба кам ё беш маҳфуз доштани маънои луғавӣ ба калимаҳои ифодакунандаи ҳол қўмак расонида, боиси он мешаванд, ки маънои онҳо ҳар чи равшану возеҳ ифода ёбад. Ҳаминро низ бояд хотирнишон кард, ки пешояндҳои номӣ дар сурат гирифтани ҳолҳо аз ҷиҳати маъно маҳдуд буда, баръақс ин пешояндҳои аслии хеле сермаъно ва доираи истифодаи онҳо бисёр васеъ аст.¹⁰⁹

Ҳолҳои замон аз бобати муносибати замони худ бо хабари ҷумла низ ба тарзи гуногун воқеъ мегарданд: баъзе аз онҳо дар ин бобат бо хабари ҷумла мусоидат мекунанд, баъзеи дигарашон пеш аз иҷрои хабар ё пас аз он воқеъ мегарданд.

Ҳолҳои замон дар шеваи ҷанубӣ аз ҷиҳати тарзи ифода бо калима, таркиб ба ибораҳои гуногун, инчунин истифодаи воситаҳои алоқаи синтаксисӣ бо забони адабӣ, асосан, мувофиқат доранд. Бо вуҷуди ин, дар ин категорияи синтаксисӣ низ баъзе фарқҳо ба назар мерасанд, ки чи ба калима ва ибораҳои ифодакунандаи ҳоли замон ва чи ба пешоянду пасояндҳо дахл доранд. Ин фарқҳо дар поён дар мавридҳои муносиб қайд хоҳанд шуд.

Калима, таркиб ва ибораҳои алоҳида дар шеваи ҷанубӣ, аз як тараф ба воситаи калимаҳои ёридиханда: пешояндҳо, таркибҳои пешояндӣ-пасояндӣ, пасояндҳо, пешоянду пасояндҳо, аз тарафи дигар, дар дохили алоқаи ҳамроҳӣ ҳоли замонро ифода мекунанд.

Ташкили ҳоли замон бо пешояндҳои содда

Дар шеваи ҷанубӣ дар ин вазифа чунин пешояндҳо ба қор бурда мешаванд: аз//ай, то, дар//да, ба//бай. Бо ёрии пешоянди бо сурат

гирифтани ҳоли замон, ки дар забони адабӣ маъмул аст, барои шеваи ҷанубӣ хос нест.

Ташкили ҳоли замон бо пешоянди аз//ай. Ҳоли замон бо ин пешоянд ибтидо, оғози амал ва аломати (дар хабарҳои номӣ) мубтадоро ифода менамояд. Ибтидои амал ва аломат метавонад, ҳам ба замони наздик, ҳам дур алоқаманд бошад. Ифодаи ҳар қадоме аз ин мафҳумҳо ба маънои луғавии калимаи мустақил, ки бо пешоянд ба вазифаи ҳол омадааст, марбут аст. Пешоянди аз//ай дар ифодаи ин тобиши замони бо калима, таркиб ва ибораҳои зерин воқеъ мегардад:

а) бо исмҳои замон, ки аксар номи мавсим, ҳафта, моҳу сол, рӯзу шаб, давраҳои сину сол ва монанди инҳоро ифода мекунанд. Қисми зиёди исмҳои мазкур ба сурати ибораҳои исмӣ низ фаровон истеъмоли мегарданд. Калимаҳои эзоҳдихандаи онҳоро дар ин маврид исмҳои амал (рузи бунёд), шумора (соли панҷох), номи рӯзу моҳ (моҳи апрел, рӯзи панҷанбе), ҷонишинҳои ишоратӣ (хаму рӯз), сифати феълӣ (соли оянда), калимаҳои аввал, охир, нисф, ки мафҳуми давраҳои замонро ифода менамоянд, ташкил мекунанд: ай саҳао рафтем (к-х., Ёвон); ай қудаки-ш хароб-ай (ш-к., Хонақои Боло); ай вега хестийан (к., Қамароб); хари тез ай рӯзи бунёд тез-ай (ш-к., Қўлдар); ай соли панҷоҳу дъйум бърдан-мун (ш-к., Хонақо); ҷуфт ай моҳи апрел сар мешава (к-х., Муллоён); ай соли оён месўпўм (в-к., Қўшағба); ай ҳаму рӯз ҳами мардак вазиви пошо шъл (ш-к., Хонақо); ай авали райисӣ-м қати ҳами мардак (ш-к., Шехмизон);

б) бо зарфҳои замон: ай имруз китоб гирифтани дарқор (к., Қалъанак); ай пеш-ам Қамаров мегъфтани (к., Навобод); хонақо-ра бо ай сарақа (аз сари нав) сохтӣ? (ш-к., Даҳана); ай дина қор даеста (ш-к., Ховалинг);

в) бо масдар. Масдар дар ифодаи ҳоли замон ҳам алоҳида ва ҳам дар шакли ибора истифода мешавад. Ҳиссаҳои тобеъ бо ду роҳ — гоҳ бо пешоянд, гоҳ бо изофат бо масдар алоқа мекунанд: ай омадан-ът гирифтӣ? (к-х., Файзобод); ай ами мурдани наваса-м ҳама шум-ъм шид (ш-к., Мўминобод);

г) бо сифати феълӣ, ки ҳам ба вазифаи исм меояд, ҳам ҳамчун ҷузъи тобеъкунанда калимаҳои дигарро тобеъ намуда, яқлухт мафҳуми замони ифода мекунад: ай модарзодгӣ-ш шал-ай (ш-к., Даштиҷум); ай модар шудагӣ оштӣ нестан (к., Қамароб).

Аз ибораҳои исмие, ки замонро ифода менамоянд, гоҳо ҳиссаи тобеъкунанда соқит мешавад. Ин ҳол бештар бо исмҳои сол ва исмҳои амалу процесс воқеъ мегардад: мо ай хаблаҳум сар каем, ба сий-ум тамом каем (к., Ҳакимӣ); қалҳоси мо ай бех-ъш (аз аввал) номдор набъд (ш-к., Ховалинг); ай аввал Қулоб-да нига мекад (ш-к., Ғеш). Дар ҷумлаи зерин ай шикам-ъш таркиботи аз вақти дар шиками он будан-ро иваз кардаст: ай ҳаму асп айғър мунд, ҳаму қъра-ра ай ишқам-ъш савдо қардъм (ш-к., Ховалинг).

Бо пешоянди то. Ҳолҳои замон бо ин пешоянд мисли забони адабӣ интиҳо, муддати хотимаи вуқӯи амал ва аломати мубтадоро ифода мекунанд. Пешоянди мазкур дар ифодаи ин маъно бо исмҳои замону амал, бо зарфҳои замон, масдар, ибораҳои исмие, ки дар қолиби исму ҷонишинҳои ишоратӣ, исму шумораҳои микдори, исму шумораи тартибӣ ва ғайра ташкил ёфтаанд, ба қор бурда мешавад: то тирамо алаф-ъш савз места (к., Ғофилобод); то омадани шъмо мабор-м-а тайор мекънъм (ш-к., Хонақои Боло); то ҳами ғот магазин-да бъдӣ (к., Қангурт); то сиву хаштъм райис бъдъм (ш-к., Ховалинг).

Дар шеваи чанубӣ ҳам, монанди забони умумихалқӣ, ҳолҳои замони бо пешоянди то дар бисёр мавридҳои ҳо ҳолҳое, ки ба воситаи пешоянди аз//ай сурат меёбанд, яқоя истифода мешаванд. Дар ин маврид исм ва зарфҳои ифодакунанда мафҳуми замони байни худ якнаравӣ муносибати антонимӣ мегарданд. Бинобар ин, онҳо аксар бо қанақҳои аввал — охир, пагоҳ — бегоҳ, баҳор — тирамоҳ ва мисли инҳоро ифода мегарданд. Баробари ин, қалимаҳои низ истифода мешаванд, ки аз хусусияти тазод фориғанд. Чи дар мавриди аввал ва чи дар мавриди сонӣ дар як ҳо, пайвасти бо ҳам омадани ҳолҳое, ки яке ибтидо, дигаре интиҳои амал ва аломатро ифода менамояд, боиси равшанӣ возеҳ ифодаи гаштани маънӣ мегардад. М. Исмаилов яқоя истеъмоли ёфтани ҳолҳои мазкурро ба эътибор гирифта, онҳоро «ҳоли замони пайвасти» номидааст,¹¹⁰ ки ба назари мо, истилоҳи логик аст... Истифодаи яқояи ҳолҳои пайвасти дар муддати дуру дароз сабаби он шудааст, ки қисме аз онҳо забонзада шуда ба ибораҳои фразеологӣ табдил ёбанд.

Ифодаи ҳоли замони бо пешоянди то дар шеваи чанубӣ дар ҳамаи ҳолатҳои мазкур бо забони адабии имрӯза мувофиқати пурра дорад. Инак, се мисол: ай соли чил-у йақум то чилу нҳъм маълима бӯдм (қ., Қалъанак); аз авали дунӣ то охири дунӣ Йозғанд-ъш меган (в-қ., Ёзғанд); шав то руз-а қонбозӣ мекард (ш-қ., Қӯлоб).

Фарқи асосӣ дар ин навъи ҳоли замони дар ду мавриди зерин мушоҳида мегардад:

а) дар шеваи чанубӣ, мисли забони адабии пешина (қисман забони адабии имрӯза низ), пешоянди то дар ифодаи айни як маъно бо пешоянди ба яқоя ба қор бурда мешавад, ки дар ин маврид интиҳои ҳаракати субъект таъкид меёбад: то ба ҳол ҳичо набарсмадам (ш-қ., Қӯлоб); ай рафтагӣ-ш то ба ҳоли хат нанавиштагӣ (қ-х., Файзобод); ма то ба ҳоли ҳичи нағрифтагӣ (қ-х., Файзобод);

б) дар аксари мавридҳои пешоянди то бо пасоянди -а//ра қор ташкили як ҳол истифода мегардад. Ин ҳодиса дар шеваҳои дигари забонамон ҳам дида мешавад, аммо таъдоди истеъмоли он дар шеваи чанубӣ бештар мебошад: мерасӣ то вега-ра (ш-қ., Ховалинг); бад ҳамунча хоб қардем то як мо-ра (қ., Шинглич).

Бо пешоянди дар//да. Ҳоли замони бо ин пешоянд мисли забони адаби дар шеваи чанубӣ низ серистеъмоли мебошад. Фарқи шеваи чанубӣ дар ин бобат аз шеваи шимолӣ иборат аз он аст, ки пешоянди дар//да дар ин шева бо пасоянд нисбатан қамтар иваз мешавад ва ҳол он ки дар шеваи шимолӣ дар ифодаи ҳоли замони вай, аз як тараф, ба сурати пасоянд -анда//да (гурӯҳи лаҳҷаҳои Ленинобод) бисёр истеъмоли гардад, аз тарафи дигар, аксаран бо пасоянди ба бадал мешавад.¹¹¹ Бояд гуфт, ки муҳаққиқони лаҳҷаҳои шеваи чанубӣ дар ифодаи муносибатҳои замони бо қалимаҳои ёридиҳанда бештар ба пасоянди -да//ънда диққат дода, аммо ба масъалаи истифодаи пешоянди дар//дар ба ин вазифа қам эътибор додаанд ва ҳол он ки пешоянди мазкур ҳам ба сурати адаби (бидуни фӯрӯгӯзор шудани ҳамсадои р), ҳам дар шакли шевагӣ (да) дар тамоми лаҳҷаҳои шеваи чанубӣ мушоҳида мегардад. Чунин ба назар мерасад, ки доираи истеъмоли ин пешоянд дар шакли пурра дар лаҳҷаҳои тоҷикони Бадахшон ва лаҳҷаҳои Қаротегин васеъ буда, аммо дар гурӯҳи лаҳҷаҳои Қӯлоб, махсусан дар лаҳҷаҳои қӯлобии Ҳисор, нисбатан маҳдуд мебошад. Аз ин нуқтаи назар, ҳулосаи зерини проф. Л. В. Успенская доир ба истеъмоли пешоянди дар//да дар лаҳҷаҳои Ҳисор қомилан дуруст аст: «Бояд қайд қард, ки дар ҳар ду лаҳҷа дар ифодаи масоҳат ва замони да гоҳо дар шакли пурраи худ воқеъ мегардад... Ин ҳо-

лат, махсусан, қорон фольклор — афсона, байт ва рубоӣ характерноқ аст».¹¹²

Ҳоли замони бо пешоянди дар//да бо ҳиссаҳои зерини нутқи ифода меёбад.

а) Исмиҳои замони ва қенақи вақт (соат, рӯз, ҳафта, моҳ, сол, аср ва ғайра), номи мавсим (баҳор, тобиқон ва ғ.), даврани сину сол (баҷагӣ, қирӣ, даҳсолагӣ), мафҳуми умумии вақт (муддат, ҳин давра) ва монанди инҳо. Исмиҳои воқеа ба маънои луғавии худ дар қадом қисми вақт содир шудани амал ва аломати муқтадори ифода менамоянд. Аз ин ҷиҳат, ҳолҳои замони бо пешоянди дар//дар, сарфи назар аз он, ки ҳамаи онҳо вақти содиршавии амал ва аломатро шарҳ медиҳанд, бо тобишҳои маъноӣ фарқи мекунанд.

Исмиҳои дар ифодаи ҳоли замони бо пешоянди дар//да аксар ба сурати ибора мегарданд, ки дар ин маврид қолиби онҳо қунин аст: исми шумора, исми исм, исми қонишин, исми сифат ва монанди инҳо: падар-мо дар соли ҳазор-ъ нҳсад-ъ понза мърдагӣ (ш-қ., Даран Турбат); дар қили тобиқон баъде қасп қарид, дига қасп ҳичи (ш-қ., Қӯлдара); йофта мяхран дар ҳаму ҳин (ш-қ., Ғеш); да рузи равшан майлс қардастода бӯд, ки ва қар-ъш қардан (ш-қ., Қӯлдара); да и рузи барфбод мерава (ш-қ., Ховалинг); дар соли сиву панҷум дар қишлоқи хӯд-ъм будум (қ., Қалъанак); баҳҷи итарӣ-ш қарди да соли қирӣ-м (ш-қ., Ховалинг).

Дар вақти ба вазифаи ҳоли замони омадани ибораҳои исмиҳои гоҳо ҳиссаи тобеъқунанда фӯрӯгӯзор мешавад: дар туй и-ро дар дегдон меқунанд (бд., Андарстез); дар майдақӣ чи дидаудӣ? (қ., Шинглич);

б) исми амал ва ҳолат: у сер қна, бо намега, да гшнагӣ мега (ш-қ., Қӯлоб); да бедандуни тушка мета рафтагӣсодай (қ., Чавонӣ); и баҳорӣ шидас, у дар гандумдъравӣ шидас (қ., Сангиҳо).

Ин тарзи ифодаи ҳоли замони нисбат ба тарзи боло қамтар мушоҳида мешавад.

в) бо масдар. Масдар дар ифодаи ҳоли замони, асосан, бо пешоянди тарқиби мегардад. Истеъмоли он бо пешоянди аслии дар//дар ҳеле қам дида мешавад: порина дар айни зардолу пҳтан умадӣ? (Рог, Хӯчағалтон).

Бо пешоянди ба//бай//бей. Ҳоли замони бо ин пешоянд қорон хусусиятҳои зерин аст:

а) замони умумиро мефаҳмонад. Дар ин гуна ҳолҳо иҷрои амал дар яке аз давраҳои қонкрет ба маънои луғавии исми ё зарфи замони, ки ҳол бо он ифода ёфтааст, алоқаманд мебошад. Чунин навъи ҳолҳои замони дар шеваи чанубӣ ҳеле қам мушоҳида мешавад: бай рузӣ йақшанбе бӯрем? (ш-қ., Ховалинг); бей соғати ну-ра мейога (в-қ., Ёзғанд);

б) интиҳои замони вуқӯи амалро шарҳ менамояд. Пешоянди ба дар ташкили ин ҳели ҳоли замони бо пешоянди то ҳамвазифа мебошад: ба пӯгоӣ дъсад-у шаст шид (қ., Навобод). Чунин ҳоли замони, махсусан, дар қолиби пайвасти бо ҳоли ибтидо зиёда маъмул аст: ай дъвозда ба йага ба Восе-ро омадем (ш-қ., Пушьёни Боло); ай и сол ба и сол йа мебӯрога-ву бо гум меша (ш-қ., Ғеш);

в) замонери мефаҳмонад, ки амали субъект қоробари содир шудани он иҷро мегардад. Ин гуна ҳолҳо бештар бо масдар ва иборани масдари, ки бо амали асосии қумла муносибати ҳамзамонӣ дорад, ифода меёбанд. Аз ибораҳои масдари гоҳо қузъи тобеъқунанда — масдар соқит шуда, танҳо ҳиссаи тобеъ боқӣ мемонад: райси қамоеат ба ҳамин хат (бо гирифтани хат) озир шава (в-қ., Қалъаи Лабии Об). Ин маънӣ дар забони адаби, одатан, бо пешоянди бо ифода меёбад, ки ҳоси шеваи чанубӣ нест.

Ташкили ҳоли замон бо пешояндҳои таркибӣ

То таъби рисолаи М. Исмаилов ба ҳоли замон, асосан, калимаҳои байн, миён, миёна, сар ҳамчун ҳиссаи номини пешояндҳои таркибии номини ифодакунандаи замон қайд шуда буданд. М. Исмаилов ба ин гурӯҳ калимаҳои асно, гоҳ, айём, айн, хин, хангом, давр, маврид, лаҳза, вақт, байн-ро дохил кардааст.¹¹³

Дар асарҳое, ки ба таҷқиқи шеваи ҷанубӣ бахшида шудаанд, сурат гирифтани ҳолҳои замон бо пешояндҳои таркибӣ ба назар гирифта нашудааст ва ҳол он ки, мисли шеваҳои дигари забонамон, дар ин шеваҳо низ барои ташкили ҳолҳои замон ҷандин пешоянди таркибӣ истифода мегардад. Ин пешояндҳо дар ифодаи ҳоли замон ҳам аз таркибҳои пешояндӣ-пасояндӣ муодилҳо доранд. Мо дар таҳлил, мисли он ки дар фасли ҳоли макон карда будем, онҳоро якҷоя бо пешояндҳои номини таркибӣ зикр мекунем. Инак, рӯиҳати ин пешояндҳо: дар//да ваҳти, ай ваҳти, дар//да давраи, ай давраи, дар//да ҳини, ай ҳини, дар//да доди, дар//да дъруни, пас аз//ай, баъд аз//ай, пеш ай ҳини, дар//да доди, дар//да дъруни, пас аз//ай, баъд аз//ай, пеш ти, то чени ва ғайра.

Пешоянди да//дар давраи. Ин пешоянд дар шеваи ҷанубӣ нисбатан серистеъмол аст. Исмиҳое, ки бо он ҳоли замонро ифода мекунанд, аз ҷиҳати маъно ҷандин зиёд нестанд. Вай, одатан, бо исмиҳое (баъзе аз ин исмиҳо истилоҳоти таъриҳӣ мебошанд, амсоли босмаҷи, амир, подшоҳ ва ғ.) меояд, ки воқеаҳои муҳими таъриҳӣ, номи одамони машҳури замон, табақа ва гурӯҳҳои ҷамъиятӣ, фасли сол ва мисли инҳоро ифода менамояд. Аз ин ҷиҳат, ҳолҳо вобаста ба маънои луғавии исм ҳам давраи нисбатан маҳдуд ва ҳам давраи васеътареро, ки амал ва аломат дар давоми он рӯй додааст, нишон медиҳанд: давраи ҷанг-да да дайро задан-ш-а (к-х., Дуобаи Боло); мён давраи миро-да бузбала бӯдум (к., Навобод); давраи пошӯй-да йа бой йа бълбъл-а г'рифт (ш-к., Қӯлоб).

Пешоянди да феъли. Ин пешоянд, ки соф шевагист, муродифи пешоянди дар//да ваҳти буда, ҳолеро сурат медиҳад, ки маънои умумизамонӣ дорад: и нависъндагӣ да феъли йошӣ хуб-ай (в-к., Қалъаи Лаби Об).

Пешоянди да//дар ҳини, ба ҳини. Ин пешоянд дар адабиёти классикӣ бисёр дучор меояд. Дар забони адабии имрӯза хеле камистеъмол аст. Аммо дар шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ фаровон ба кор бурда мешавад. Вай бо доираи маҳдуди исмиҳо — асосан, исмиҳои амал ва ҳолат, номи фаслҳои сол, исмиҳои ифодакунандаи мафҳуми синни сол ва масдар истифода мешавад. Аз масдарҳои таркибӣ гоҳо ҳиссаи феълӣ соқит шуда, танҳо ҷузъи номӣ боқӣ мемонад. Ҳоли замон бо пешоянди мазкур ҷунин тобишҳои замонино мефаҳмонад: 1) амал ва ё аломатро аз он ҷиҳат шарҳ медиҳад, ки дар аснои содир шудани амали дигар воқеъ мегардад: сарарӣ агар мехезӣ, ба ҳини нуни гарм-а мерасӣ (ш-к., Ховалинг); и да ҳини бачагӣ бӯд (в-к., Тавилдара); ҳини дарсдиҳӣ-ш-ида гап мезад (к., Хумдон); 2) бо исмиҳои замон ва исмиҳои ифодакунандаи синну сол давраи содир шудани амали мубтадоро вобаста ба маънои луғавии исм дар мавсима, давраи муайяни синну сол ва ғайра шарҳ медиҳад: ҳини товистон-да гъндъшко теф мекарданд 'қанот мебароварданд' (ш-к., Мӯминобод); ҳини ҷавонӣ-да мекадем (ш-к., Ховалинг); да ҳини йошигарӣ гърг-а зинда мегърифтум (к., Майдон).

Пешоянди дар доди. Калимаи доди дар шеваи ҷанубӣ муродифи синн аст. Аз ин ҷиҳат, пешоянди дар доди дар шеваи мазкур пешоянди адабии дар синни-ро пурра иваз намуда, мисли му-

родифи худ ҳолеро сурат медиҳад, ки амали субъектро аз ҷиҳати иҷрои он дар давраи муайяни умр шарҳ менамояд: дар доди ть мён зан г'рифта бӯдъм (в-к., Фатҳобод); дар доди пирӣ намефора (ш-к., Ховалинг).

Пешоянди да даруни. Нисбатан камистеъмол буда, асосан, бо исмиҳои ифодакунандаи синну сол меояд. Ин гуна исмиҳо дар ифодаи ҳол дар исм бо шумораҳо якҷоя истифода шуда бошанд ҳам, тадриҷан исм аз таркиби ибора соқит шуда, шумора бо роҳи гузаштан ба исм танҳо худаш ин вазифаро адо мекардагӣ шудааст. Ҳолҳои замон бо ин пешоянд амалеро шарҳ медиҳанд, ки баробари амали дигар шуруъ мешавад: да дъруни понза падар-ъм зан гирифта дод (к., Миёнадара).

Пешояндҳои ай//аз ваҳти, ай давраи, ай ҳини. Ин пешояндҳо дар ташкили ҳоли замон аз пешояндҳои дар ваҳти, дар давраи, дар ҳини танҳо аз ҷиҳати ифодаи тобиши замонӣ фарқ мекунанд: онҳо, баръакси шаклҳои шабеҳи худ, на амал ва аломати умумизамонӣ, балки замони муайян — ибтидо, оғози амал ва аломатро мефаҳмонанд: ай ваҳти ҷавонӣ-м аламҳо доръм (к-х., Файзобод); ай ваҳти баҳор йак дълхънъкӣ мобайни мо пайдо шид (в-к., Ҳоит); ай давраи завҳосӣ хиш (хеч) кор нақаам (ш-к., Мӯминобод); ай ҳини бегайӣ мерем Масковский (ш-к., Даштиҷум); ай ҳини гудакӣ-м суворӣ кадум.

Пешояндҳои пас аз//ай, баъд аз//ай. Ин пешояндҳо дар шеваи ҷанубӣ хеле серистеъмол буда, бо исмиҳои гуногуни замон, амал ва шахс, бо ҷонишинҳои шахсию ишоратӣ, масдар ва ғайра ҳолҳоеро сурат медиҳанд, ки замони амалиёти субъектро пас аз рӯй додани ягон воқеа, ҳодиса ва ё гузаштани андак фурсат аз замони муайян шарҳ медиҳанд: и-ра пас ай арусбарӣ мекънан (ш-к., Қӯлдара); пас ай Назар се шу кардас (в-к., Ёзғанд); пас аз бист сол бо бӯромадъм (в-к., Ёзғанд); пас аз се руз саломат шидам (к., Сангиҳо); пас аз пъхтан ҳаму шиша-ра дърун-ъш мегардонан (ш-к., Даштиҷум); бад аз бод кардан пуру мекунанд, мебезанд (бд., Дарҷ); баъд ай ҷан соате поччо қати бачаҳо-ш ба хъш омадан (ш-к., Қадучӣ); авлийо бад ай нуҳ сол мърд (в-к., Яхакпаст); бад ай ду-се соли дига Йовун-ам овот мешава (к., Навобод).

Пешояндҳои ай пушти, ай думи. Ин пешояндҳо муродифи лаҳҷаҳои пешояндҳои пас аз//ай, баъд аз//ай буда, аслан дар ташкили ҳолҳои макон иштирок мекунанд. Онҳо аз ҷиҳати тарзи истифода бо калима ва ибораҳои гуногун аз муродифҳои худ фарқе надоранд. Тафовути асосӣ дар маҳдудияти таъдоди истеъмол мушоҳида мегардад: ай думи мён ть орд мекънӣ (в-к., Фатҳобод); ай думи ман Ҳабибулло шъдагӣ-ай (к-х., Зулфӣ); бад ай пъшти ҳар сеи ийо ёсимон умад (в-к., Яхакпаст); ай пъшти мён Аҳмад ба ҷъгина рафт (в-к., Фатҳобод).

Пешоянди ай веҳи. Ин пешоянд аслан дар ифодаи муносибати масоҳат истифода мегардад. Дар баробари ин вай гоҳо дар сурат гирифтани ҳоли замон низ дучор меояд. Ҳолҳо бо ин пешоянд оғози амали субъектро ифода мекунанд: ай веҳи сарарӣ нонушта нақаам (в-к., Ёзғанд).

Пешояндҳои да//дар сари, бай сари. Ин пешояндҳо ҳолеро ташкил менамояд, ки амали фоил бо онҳо дар як вақт воқеъ мешавад. Одатан, бо исмиҳои замон, исмиҳои амалу ҳолат ва масдар ба кор бурда мешавад: ма сари афтов-да мегум (ш-к., Хонақо); бай сари рафтани чойпъли-ту метем (в-к., Қалъаи Лаби Об). Дар ҷумлаи... ай сари даҳ-дувоздаҳ мебъйой (ш-к., Ховалинг) пешоянди ай сари ҳолеро сурат додааст, ки амали мубтадо аз аввали рӯй додани он воқеъ мегардад.

Ташкили ҳоли замон бо пешояндҳои номии соддаи изофӣ

Ҳоли замон на танҳо бо пешояндҳои номии таркибӣ, балки бо пешояндҳои номии содда низ сурат мегирад. М. Исмаилов ба ин вазифа истифода шудани пешояндҳои зеринро номбар кардааст: **вак-ти, хангоми, гоҳи, айни, тарафи, дами, қариби, наздики, баробари**.¹¹⁴ А. Мирзоев ҳам ба ин масъала дахл намуда, ғайр аз калимаҳои мазкур боз чунин калимаҳоро ба ин гурӯҳ дохил менамояд: **баъди, сари, гашти, ҳамроҳи**.¹¹⁵

Калимаҳои мазкур дарвоқеъ пешоянди номии изофӣ ба шумор мераванд. Дуруст аст, ки баъзе аз ин калимаҳо дар ҷумла гоҳо маънои мустақили худро намоён карда, бо гирифтани ҷузъи тобеъ ҳамчун ибораи номӣ арзи вучуд мекунанд. Аммо дар баробари ин онҳо калимаҳои дигарро ба феъл-хабарӣ ҷумла вобаста намуда, чун воситани грамматикӣ вазифаи бо ҳам алоқа кардани ҳол ва хабарро ба зимма мегиранд, ки дар ин маврид ба пешоянд буданашон шубҳае наменонад: **фурӯгузор** шудани онҳо аз ҷумла боиси барҳам хӯрдани алоқаи синтаксисии байни ҳол ва хабар мегардад.

Дар шеваи ҷанубӣ пешояндҳои номии изофӣ дар ташкили ҳоли замон аз ҷиҳати шумора ҷандон зиёд нестанд. Дар мисолҳои мо дар ин вазифа калимаҳои зерин қайд шудаанд: **ваҳти, ҳини, баъди/бади, баробари, қариби, адли, мобайни, сари** ва монанди инҳо.

Пешояндҳои **ваҳти, ҳини, баъди/бади** дар бобати тарзи алоқаманд кардани калима, таркиб ва ибораҳои алоҳида бо феъл-хабар аз муродифҳои таркибии худ, асосан, фарқе надорад: **бо бай хунай мо-ра бийе ҳини гаштан** (в-к., Тавилдара); **ҳини олуҷачинӣ мерава** (ш-к., Ёхсу).

Пешояндҳои **баробари, қариби, адли, сари** ҳолҳоеро ташкил медиҳанд, ки дорони тобишҳои гуногуни замонанд.

Пешоянди **баробари**. Ин пешоянд нисбат ба забони адабӣ камистеъмом буда, асосан, бо масдар ва исмҳои амал ба қор бурда мешавад. Ҳоли замон бо он амалеро шарҳ медиҳад, ки баробари амали дигар (ин амал одатан ба мубтадои мантиқӣ тааллуқ дорад) воқеъ мегардад: **дъ шер-а йаг шаб-ъ йаг руз гъшна моне, ки одам-а баробари дидан ба хърдан намла къна** (ш-к., Даҳана).

Пешоянди **қариби**. Ин пешоянд дар ташкили ҳол бо забони адабӣ пурра мусоидат дошта, ҳоли замон бо он «ба як вақти муайян наздик ва қариб будани замони содиршавии амалиёти субъектро мефаҳмонад»¹¹⁶; у қариви молумад мехеза (в-к., Ярҳаб).

Пешоянди **адли/надли**. Ин пешоянд, одатан, бо исмҳои менамояд, ки ченаки вақтро бештар аз рӯи фасли сол ва қисматҳои рӯзу шаб ифода мекунанд. Ҳоли замон бо он амали фоилро аз чунин ҷиҳат шарҳ медиҳад, ки дар мобайн, дар айни ҷӯшу хурӯши воҳиди вақте, ки исми ифода менамояд, содир мешавад: **адли нимрузӣ ай қор умадъм** (в-к., Фатҳобод).

Пешоянди **сари**. Ҳоле, ки бо ин пешоянд ташкил меёбад, нишон медиҳад, ки амали фоил бо оғози амали дигар шурӯъ мешавад ё аз аввали вақти соати муайяне ибтидо меёбад: **сари афтов ай хов хестъм** (в-к., Фатҳобод); **сари бухор гул бурдастан** (ғ-к., Данғара).

Ташкили ҳоли замон бо пасояндҳо

Яке аз фарқҳои намоёни шеваҳо аз забони адабӣ иборат аз ҳамин аст, ки дар онҳо пасояндҳо нисбат ба забони адабӣ бештар истифода мегарданд. Ғайр аз ин, як қисми пасояндҳои, ки байни забони адабӣ ва лаҳча муштарақанд, дар лаҳчаҳо бо баъзе вазифаҳои син-

таксисӣ фарқ мекунанд. Ин хусусият, аз як тараф, ба қонуниҳои дохилии инкишофи шеваҳо, аз тарафи дигар, ба маҳфузи мандани бисёр ҳодисаҳои таърихӣ дар онҳо марбут аст. Чунин ҷиҳати пасояндҳоро дар ҳама хелҳои ҳол, аз ҷумла дар ташкили ҳолҳои замон, равшан мушоҳида мекунем. Дар шеваи ҷанубӣ ҳолҳои замон бо чунин пасояндҳо сурат мегиранд.

Бо пасоянди **-анда// -нда// -нда// -да**. Ин пасоянд дар шеваи ҷанубӣ серистеъмом буда, нисбат ба муродифи худ — пешоянди **да// дар** бештар дучор мегардад. Аммо дар бобати ташкили ҳолҳои замон бо калима, таркиб ва ибораҳои гуногун байни пешоянду пасояндҳои мазкур фарқи казоӣ дида намешавад. Яъне пасоянди **-анда** ва вариантҳои он низ бо исмҳои гуногуни замон, амал ва ҳолат, исмҳои ифодакунандаи синну сол, ибораҳои исмӣ ва масдар омада, тобишҳои мухталифи замонро ифода мекунанд. Як фарқи ҷузъӣ дар ин бобат ҳамин аст, ки дар вақти бо ибораи ифодаи ёфтани ҳолҳо ҳиссаҳои тобеъ, баръақсӣ бо пешоянд омадани онҳо, на пас аз ҷузъи ҳоким, тобеъкунанда, балки пеш аз он воқеъ мегарданд. Ғайр аз ин, дар соҳаи истифодаи вариантҳои фонетикӣ пасояндҳои мазкур дар байни лаҳчаҳои шеваи ҷанубӣ фарқҳои ҷудогона мавҷуданд, ки дар ин ҳусус мо дар фасли ҳоли макон ишорат кардем. Инак, баъзе мисолҳо дар ташкили ҳоли замон бо пасоянди мазкур: **шавӣ-да гърг-пърг мехъра** (ш-к., Ховалинг); **ма йошигарӣ-да сат кило мебъромадъм** (ғ-к., Қангурт); **шашсолаги-мон-да падар-мон мурд** (ш-к., Дашти-ҷум); **ҳар сол май-нда месохт** (в-к., Ҷирғатол); **аскар-воре гърд кардем събн дамидагӣ-нда** (к., Сиёҳоб).

Бо пасоянди **-на**. Ин пасоянд дар ташкили ҳоли замон дар доираи баъзе аз лаҳчаҳои шеваи ҷанубӣ, аз ҷумла лаҳчаҳои Роғ, Бадахшон, ваҳий-қаротегинӣ маҳдуд мешавад. Дар бобати истифода бо ҳиссаҳои мустақили нутқ, ибораҳои исмӣ ва ғайра дар ифодаи ҳоли замон муродифи пешоянди **да//дар** ва муродифҳои пасояндии он аст: **мъ и кърта интиҳобот-на пушидъм** (Роғ, Хӯчағалтон); **абид-на тамом мекънем?** (в-к., Сарикенча); **хов-ъм-на гап задам** (в-к., Саққбулок).

Пасояндҳои **пас** ва **бад**. Ин пасояндҳо дар сурат додани ҳоли замон бо пешояндҳои таркибии **пас** аз, **баъд** аз ҳамвазифаанд. Онҳо дар таъдоди истифода аз якдигар фарқ мекунанд: пасоянди **пас** серистеъмом ва барои ҳамаи лаҳчаҳои шеваи ҷанубӣ умумист. Аммо **бад** нисбатан камистеъмом буда, дар мисолҳои мо бештар дар лаҳчаҳои қаротегинӣ қайд шудааст: **йа дам пас мъ мехезъм** (ш-к., Ховалинг); **и кампир мурдан пас гирион шъдъм** (ғ-к., Қангурт); **ҳаш соат пас б'йойа** (в-к., Ҷирғатол); **панҷ руз бад дар миёни халқ овардӣан** (к., Қалъанак); **се руз бад аз Матчо дараки дузо бурума** (к., Қалъанак).

Бо пасоянди **қати**. Ин пасоянд на фақат бо пуркунанда, балки ба ҳолҳои замон низ фаровон истеъмом меёбад.¹¹⁷ Аммо аз ҷиҳати сабаб бошад, ки муҳаққиқони шеваи ҷанубӣ ин вазифаи онро қайд накардаанд. Пасоянди **қати** ҳоли замонро сурат медиҳад, ки тобишҳои зеринро ифода менамояд: а) мефаҳмонад, ки амали фоил баробари воқеъ шудани ягон ҳодиса ва воқеаи дигар шурӯъ мешавад: **Иброимбек ай ҳамича гърехтаги-ш қати Қуктош рафт** (ш-к., Қадучӣ); б) ибтидои амали мубтадоро нишон медиҳад: **сънми руз қати ай хов бедор кард** (в-к., Пилдон); в) мефаҳмонад, ки амали субъект дар замони нисбатан наздик содир шудааст ё содир хоҳад шуд: **наздики қати йаг туйи соз кард** (ш-к., Қадучӣ).

Бо пасоянди **-а// -ра**. Ин пасоянд, асосан, барои сурат додани пуркунандаҳои истифода мегардад. Дар баробари ин вай қисман дар

ташкили ҳолҳои мақон ва замон низ ба кор бурда мешавад. Ин хусусияти пасоянди **-а//ра**, ки ғайр аз шеваи ҷанубӣ боз дар шеваҳои дигари забонамон мушоҳида мегардад,¹¹⁸ анъанави забони пешина буда, баръакси забони адабии имрӯза, маҳз дар лаҳҷаҳо маҳфуз мондааст.¹¹⁹

Пасоянди мазкур дар ташкили ҳоли замон, асосан, бо исмҳои замон (амсоли **шаб**, **рӯз**, **сахар**, **тирамоҳ** ва ғ.), ибораҳои номии ифодакунандаи муносибатҳои замонӣ, ибораҳои масдарӣ ва мисли инҳо ба кор бурда мешавад. Ин гуна ҳолҳо барои ифодаи чунин тобишҳои замонӣ истифода мегарданд: 1) иҷрои амал ба замони умумӣ дахл дошта, дар кадом воқиди вақт сурат гирифтани он ба маънои луғавии исм вобаста аст. Дар ин вазифа пасоянди **-а//ра** пешоянди **дар-ро** иваз менамояд: **хар-а** гуфтан, **имруз-ра** дам-ъш-а хот кӯна (ш-к., Ховалинг); **тирамо-ра** ҳазор бор бӯрӯвӣ бо гард-ай (ш-к., Ховалинг); **вега-ра** ҳамича исте-ҷӣ? (к., Ҳакимӣ); **вега-ра** мебийойад (бд., Гармчама); 2) интиҳои амали мубтадоро мефаҳмонад: **бисолаге-т-а** (то бистсолагнат) ақл намегири (ш-к., Ғелот); **аму** гусала соли ойианда-ра **мефӯрӯшӯм** (ш-к., Ховалинг); 3) мефаҳмонанд, ки амали фоил ба меробари амали дигар, ки мубтадои мантиқӣ содир мекунад, воқеъ мегардад. Дар ин маврид онҳо бештар бо иборати масдарӣ ифода меёбанд: **бобӣ мо-ра мурдан-ш-а** ҳафтад сол шид (к., Қалъанак).

Бо пасояндҳои **боз**, **ису//исъ**, **ибар**. Ин пасояндҳо муродифи ҳамдигар буда, ҳоли замон бо онҳо: а) идомаи амали фоилро то мавриди сухан ифода менамояд; б) воқеа ва ҳодисаҳоеро мефаҳмонад, ки амали фоил бо онҳо дар як вақт, баробар содир мешавад. Ин гуна ҳолҳо, одатан, бо масдар, ки дорои мубтадои мантиқист, ифода мегарданд.

Аз ин пасояндҳо **боз** дар забони адабӣ маъмул аст.¹²⁰ Аммо **ису//исъ**, **ибар** махсуси шеваи ҷанубӣ буда, дар забони адабӣ ба ҷои онҳо пасояндҳои **интараф**, **инҷониб** ба кор бурда мешаванд.¹²¹ Пасояндҳои мазкур дар ташкили ҳол бо исмҳои замони гуногун, ки аксар ба сурати ибора меоянд (бештар бо гирифтани шумора ва зарфҳои миқдор), зарфҳои замон, масдар (низ ҳам танҳо, ҳам бо ҷузъҳои тобеъ воқеъ мегардад) истеъмоли меёбанд. Ҳаминро ҳам бояд гуфт, ки пасоянди **боз** ҳам дар ҳамин шакли умумихалқӣ, ҳам бо гирифтани пасоянди **-а** дар охир (баъзан **-е**) истифода мегардад: **ва** хӯд-ӯт шӯнос шӯдан **боз** зик намешам (в-к., Лахш); **чанд** **руз** **боз** даводав доранд (ш-к., Наврӯҳо); **ай** тавалӯд-ӯм **ибар** шиштам (ш-к., Ғеш); **ай** **умадани** **тӯ** **ису** **хунай** **мӯн-да** **меҳмуно** **бӯсӯор** **шӯдан** (в-к., Нӯшор).

Дар шеваи ҷанубӣ сурат гирифтани ҳолҳои замон бо пасояндҳои мазкур чандон серистеъмоли нест. Ин ҳодиса яқин, ба сабабҳои зайл вобаста аст: 1) дар ин шева мисли забони адабии пешина замони шурӯи амали мубтадо, бештар бо ҳолҳои ифода мегардад, ки ба тавассути пешоянди **аз//ай** сурат ёфтаанд. Дар ин маврид ибтидои амал бо кӯмаки пешоянд маълум шавад, давомнокии он то ҳангоми сухан ба воситаи **феъл-хабар**и чумла, ки одатан, дар шакли давомнок воқеъ мегардад ифода меёбад. Чунончи: **Азиз-ам** **ай** **порина** **даводав** **дора** (ш-к., Ёхсу); 2) дар шеваи ҷанубӣ муносибати замоние, ки бо пасояндҳои мазкур (инчунин муродифи пешояндҳои онҳо) адо мегардад, дар бисёр мавридҳо ба сурати чумлаҳои мураккаби тобеъ низ баён мешавад: **ду** **сол-ай**, **ки** **ӯа** **маълим** **шиштагӣ** (к-х., Ҳисор); **се-чор** **руз** **шид**, **ҷой** **намефора-м** (к., Қазнок); 3) пасояндҳои мазкур дар ташкили ҳоли замон, асосан, бо пешояндҳои якҷоя ба кор бурда мешаванд, ки дар ин хусус дар поён батафсил таваруф хоҳем кард.

Пасояндҳои **замун//замон**, **этиборан** **этиборан**. Ин пасояндҳо дар бобати истифода шудан ба калимаю ибораҳо ва вобаста

ба моҳияти луғавии онҳо ифода намудани тобиши маъноҳои замонӣ аз якдигар фарқ доранд. Пасоянди **замун** дар шеваи ҷанубӣ ҳодисаи нав буда, бо таъсири забони адабӣ ба вучуд омадааст. Вай дар ин шева дар чумлаҳои амсоли **ай** **майлӯс** **бӯрмадан** **замун** **сӯвор** **шӯда** **умадӯм** (в-к., Лахш) аҳёнани дучор мешавад. Сабаби бегонагии пасоянди мазкур дар шеваи ҷанубӣ иборат аз ҳамин аст, ки дар он муносибати замоние, ки ба воситаи ин пасоянд ифода меёбад, дар қолибҳои дигари синтаксисӣ адо мешавад. Муродифҳои грамматикӣ он дар ин бобат аз инҳо иборатанд:

1) Чумлаи пайрави замон бо пайвандаки ҳамин ки. Ин пайвандак, чунон ки Н. Маъсумӣ тамоман дуруст гуфтааст,¹²² дар чумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави замон ҳолҳои замонеро, ки бо пасояндҳои замон ё ҳамон ташкил ёфтаанд, иваз менамояд. Азбаски навъи мазкури чумлаҳои пайрави замон дар шеваи ҷанубӣ бисёр маъмул аст, дар истифодаи ҳолҳои замон бо пасояндҳои мазкур зарурате нест.

2) Хабарҳои ҷида бо пайвандаки **-у//ӯ**: **ай** дар **бӯрмадӯм-ӯ** **у-ра** **дӯдӯм** (к-х., Файзобод). Ин тарзи ифодаи хабарҳои ҷида, ки дар онҳо ҳолати лаҳзагии замон ифода ёфтааст, низ дар шеваи ҷанубӣ серистеъмоли мебошад.

3) Истеъмоли пешоянди **баробари**. Ин пешоянд, ки дар ташкили ҳоли замон бо пешоянди **бо** ва пасояндҳои замон, ҳамон муродиф мебошад, дар шеваи ҷанубӣ бегона нест: **баробари** **тӯ** **умадӯм** (ш-к., Ховалинг).

Ба ин тарика, ҳар се ҳодисаи мазкур ҳамчун муродифи синтаксисӣ ҳосияти қадимии забонамонро дар шеваи ҷанубӣ қомилан маҳфуз дошта, имкон намодаанд, ки шакли гуфтутӯии ташкили ҳоли замон бо пасояндҳои замон ва ҳамон дар онҳо ранги оммавӣ бигирад.

Пасоянди **этиборан**. Асосан, бо исм ва зарфҳои замон ба кор бурда мешавад. Ҳолҳо бо ин пасоянд амали мубтадоро аз он ҷиҳат шарҳ медиҳанд, ки вай баробари давраи вақте (ин давраро исм ифода мекунад) **фавран** шурӯъ мегардад. Ҳолҳои замон бо он ҳамеша бо пешоянди **аз//ай** дар як маврид кор фармуда мешаванд: **мӯло** **ай** **ҳами** **руз** **этиборан** **ҷиз** **намеғ-ра** (ш-к., Ховалинг); **ай** **ҳами** **руз** **этиборан** **прогул** **намеқ-нӯм** (в-к., Фатҳобод).

Ташкили ҳоли замон бо ду воситаи грамматикӣ

Дар шеваи ҷанубӣ бисёр ҳолҳои замон мавҷуданд, ки бо ду воситаи грамматикӣ — пешоянд ва пасоянд сурат ёфтаанд. Баъзе аз навъҳои ҳоли замон, баръакси забони адабӣ, дар ин шева аксаран маҳз дар ҳамин сурат истифода мегарданд. Масалан, таъдоди истеъмоли ҳоли замони интиҳо бо ду воситаи грамматикӣ нисбат ба истифодаи он бо як восита хеле афзун аст. Аз ҳафтаду се мисоли дасти мо фақат 11 чумла бо пешоянди **то** воқеъ шуда, бақияи он бо ду восита — пешоянди **то** ва пасоянди **-а//ра** ташкил ёфтааст. Пасояндҳоеро, ки дар ин қабил ҳолҳо ширкат меварзанд, ба ду гурӯҳ меварзонем: **тавон** **ҷудо** **кард**. Ба гурӯҳи аввал чунин пасояндҳо дохил мешаванд, ки аз маънои луғавӣ тамоман **фориганд**. Гурӯҳи дуюмро пасояндҳои ташкил менамоянд, ки маънои аслии онҳо то дараҷае ҳис мешавад. Ин ҳолат имкон медиҳад, ки маъноҳои замонӣ равшану барҷаста ифода ёбанд. Бояд гуфт, ки ифодаи ҳолҳои замон бо ду воситаи грамматикӣ асосан, он қолибест, ки бо як воситаи грамматикӣ — пешоянд воқеъ мегардад.

Дар шеваи ҷанубӣ чунин пешояндҳои пасояндҳо ба сифати ҷуфт дар ташкили ҳоли замон ба кор бурда мешаванд:

1. то... -а//ра. а) бо исмҳои замон, исмҳои амал, исмҳои ифодакунандаи синну сол ва зарфҳои замон: баед то руз-а кампиро нун мепазанд (в-к., Лангари Шох); чадид-мъ гъфтан, то Һозир-а чадид-ем (ш-к., Хонақои Боло); то Һир-ра қинғол мегем (ш-к., Ғеш); б) бо ибораҳои исмӣ, ки ҷузъи тобеашон ҷонишинҳои ишоратӣ ва шумораҳои миқдорӣ мебошанд: то ҳамин чен-а наъбд (ш-к., Шехмизон); то солоӣ сӣу дъйум-а вакили қишлоқ шидем (ш-к., Даштичум); Дар ин гуна ҳолҳо гоҳо исми ибора соқит мешавад: мо то даҳум-а кор карем (ш-к., Хонақои Боло); в) бо масдар, ки ҳам алоҳида, ҳам бо гирифтани ҳиссаҳои тобеъ воқеъ мегардад: мо то кандан-ъ фъровардан-а ҳамуча бъдем (в-к., Қўлҳо); ба гово-ра мебандем-у то сиймаида шидан-ш-а чапар мегардуем (ш-к., Ховалинг); по-ш то сийнат шъдан-ш-а мебандан (в-к., Қўлҳо); то афтов бърмадан-а одам гирифтанд гун шуд (к-х., Файзобод).

Истифодаи ду воситаи грамматикӣ дар ҳолҳои пайвастан замон (гоҳо бо ҳар қадом ҳол алоҳида) низ мушоҳида мешавад: таърихой гъзашта-т-а бъгъ, ай сағираге-т-а то и чен-а бъгъ (ш-к., Даран Турбат); ай пъга то вега-ра гандъм вардошта исан (ш-к., Зоғнўл).

2. ба... -а//ра. Ҳолҳое, ки бо ин пешоянду пасоянд ташкил меёбанд, дар тарзи ифода аз он ҳоле, ки бо пешоянди то ва пасоянди -а//ра сурат мегиранд, фарқе надоранд. Дар шеваи ҷанубӣ пешоянди ба гоҳо пешоянди то-ро иваз менамояд: мемуно, хуна бърре, ба афтовшишт-а мийом (ш-к., Даштичум); ба вега-ра пилун-а иҷро кънум (ш-к., Даштичум); ба вегай-ра мейоръм (в-к., Ҳичборак); шодӣ-ра ба соли дига-ра мемонан (ш-к., Мўминобод); ба соатой йак-а мийа (ш-к., Даштичум); ба умадани дигар-а мераса (в-к., Қалъаи Лаби Об).

3. ай... -а//ра. Пасоянди -а//ра дар ин гуна ҳолҳо ба вазифаи пасояндҳои боз, исъ//ису мувофиқат намуда, бо ҳолҳое меояд, ки идоман амалро то мавриди сухан нишон медиҳанд: уво ай сьһар-а қарор-ан, мошин наъид (в-к., Ёзғанд); ай зан-ъш мърдагӣ-йа ҳамича гаштай (к-х., Ҳисор); уво ай вега-ра наъномадан (ш-к., Зувайр).

4. ай... боз//воз-е: ай ҳаму боз итари касал шида бъррафтъм (ш-к., Ховалинг); ай дина возе тав-ъш гърифтак (ш-к., Ховалинг); дандон-ъм-а дар гърифта истай, ай дина возе ҷавоб (ғ-к., Зоғнўл); ай перор воз-а қаҳри-йъм (к., Қаҳдара).

5. ай... ису//усъ//исън: плани мо ай бистъм ису иҷро карда мешава (к., Қалъанак); ай даврайи пеш ису наърафтам (к., Дегай); ай соли чилу чорум исъ қачалоқачала гаштистем (к., Шулел); ай омадаги-м исъ на падар дидори ма-ра дидаст-ъ на ма дидори падар-а (ш-к., Даҳана).

6. ай... ибар: ай тавалъд-ъм ибар дар Ҷаргӣ ба шонзасолаги-м-а шиштам (ш-к., Ғеш); мо-ам ай дина ибар пила чидастем (к-х., Конҷӣ).

7. ай... иру: ай ними шаб иру и курхат мекъна (ш-к., Ховалинг).

Ифодаи ҳоли замон бо роҳи алоқаи ҳамроҳӣ

Қалимаҳо дар роли ҳоли замон на танҳо бо ёрии пешоянду пасояндҳо, балки бидуни онҳо низ ба тарзи фаровон воқеъ мешаванд. Дар ин ҳол муносибати онҳо ба хабар, пеш аз ҳама, аз рӯи маъно дар доираи алоқаи ҳамроҳӣ сурат мегирад. Чунин тарзи ифодаи ҳоли замон дар забонамон аз қадим маъмул буда дар нутқи гуфтугӯ, махсусан, бисёр мушоҳида мешавад. Шеваи ҷанубӣ дар ин бобат бо шеваҳои дигари забонамон монанд бошад ҳам, аз ҷиҳати доро будан ба баъзе қалимаву таркибҳои махсусе, ки ба вазифаи ҳоли замон истифода мешаванд, фарқҳои ҷудоғона дорад. Ҳолҳои замон дар доираи алоқаи

ҳамроҳӣ беш аз ҳама бо зарфҳои замон, исмҳои замон ва номи ҷенаки вақт ифода меёбанд. Дар ин вазифа қисман сифат, масдар ва сифати феъли низ дучор мешавад. Қалимаҳои мазкур вобаста ба маънои луғавии худ тобишҳои гуногуни замони фаро мегиранд, ки муҳимтари-нашон аз инҳо иборатанд.

1. Қисмҳои вақт, ки фосилаи аниқу муайян ва нисбатан умумиро мефаҳмонанд. Дар ин вазифа зарф ва исмҳои замон, инчунин қалимаҳое, ки номи воҳиди вақтро мефаҳмонанд, истифода мешаванд: шабона, шабақӣ, саһар, шаб//шав, руз, бега//бегах, зимистун//замистун, тирамо, порина, перор, дина, фардо, пага//пъга, имруз, саһарӣ, пағойӣ, вегайӣ ва ғайра. Чунин ба назар мерасад, ки бе воситаи грамматикӣ ба вазифаи ҳоли замон омадани ин гуна қалимаҳо назар ба шеваи шимолӣ дар шеваи ҷанубӣ бештар аст. Дар шеваи шимолӣ дар ин мавридҳо аксар пасоянд ба кор бурда мешавад. Инак, баъзе мисолҳо: шабона дар-а кърт-кърт кардай (в-к., Қўлҳо); шавақӣ омадан (ш-к., Наврӯхо); руз кор мекъна, шав кор мекъна, ҳамуча хов мешава (ш-к., Шехмизон); шав агар мепурсӣ, хай, неки руз ҳеч фурсат надорум (к., Қалъанак); пағойӣ боло шид (в-к., Ёзғанд); ма саһар рафтъм (ғ-к., Қангурт); зимистон йак руз мо шикор рафтем (к., Камароб); мъмкин тирамо бърра-ш (в-к., Қўл); порина бърҳорӣ йа асп гум каум (ш-к., Қўлоб); перор пеши у рафт (к., Фаррух).

Исм ва зарфҳои мазкур дар ифодаи ҳол гоҳо ба сурати дараҷаи қиёси истеъмор мешаванд. Дар ин маврид ҳол на замони муайяно, балки замонро, ки ба мафҳуми исм ё зарфи дар вазифаи ҳол омада наздики дорад, ифода менамояд: Азиз шавтар мерава (к., Санғихо).

2. Дар мавриди сухан, ҳамин ҳоло воқеъ гаштани амал ва аломатро мефаҳмонанд. Дар ин вазифа чунин зарфҳо ба кор бурда мешаванд: ала, навақӣ, ҳоло//ҳоле//ҳолӣ, ҳозир//һозир, акъ, ҳамийоли//амиоли//ҳамоли//намоли//амолӣ. Дар шеваи ҷанубӣ дар ифодаи маънои мазкур қалиман нав низ фаровон истеъмор меёбад. Дар ин ҳол вай аз бобати маънӣ тағйир ёфта, монанди муродифҳои худ (ҳоло, ҳозир ва ғ.) дар мавриди сухан воқеъ гаштани амал ва аломати мубтадоро шарҳ медиҳад. Дар ифодаи ҳол ду тарзи истифодаи қалиман нав қайд шудааст: а) алоҳида, б) якҷоя бо муродифҳои зарфии худ: нав, акъ, амиоли, нав. Хабарҳои ҳолҳои мазкур, асосан, замони ҳозира ва ҳозираи давомдорро ифода менамояд: бърра ала, бачаи (ш-к., Хонақои Боло); ку, бъгу ала (в-к., Ҷирғатол); ма ҳоле ҳами-ра гъфтъм (ш-к., Ховалинг); ҳоли дайро баланд-ай (к-х., Ҳисор); акъ пахта медозем (ш-к., Ғеш); ата-м акъ гизала шидай (ш-к., Қўлоб); намоле соф кърта надорум (ш-к., Даштичум); ҳами ҳолӣ гъфтам-ъш (ш-к., Қўлоб); ҳамийоли ҳамаи гапой мо-ра менависан? (ш-к., Ховалинг); амиоли чачърақӣ-ра дъхтуро дору нақан (ш-к., Мўминобод); намиоли бо мерам (ш-к., Мўминобод); ҳамоли ҳамича-ай (ш-к., Ховалинг); амиоли омадастак (ш-к., Мўминобод); оли мехезъм (в-к., Яхакпаст); кор нав ба йод-ъм зад (ш-к., Ховалинг); нав акъ зард шид (к-х., Файзобод); амиоли нав хунданӣ бъррафт (к., Санғихо).

Дар шеваи ҷанубӣ, ҳамчун дар забони адабии пешина, қалиман дигар (дар лаҳҷа аксар дар шакли дига меояд) низ мафҳуми ҳоло, ҳамин, ҳолиро фаҳмонида, хели мазкури ҳоли замонро ифода менамояд: халқ дига доно шидай (к., Камароб).

3. Фавран, дар як они вақт содир гаштани амалро нишон медиҳанд. Ин гуна ҳолҳои замон ба ҳоли тарзи амал монанд бошанд ҳам, ин фақат тобиши маъноӣ буда, маънои замони дар онҳо бештар аст. Ба ин вазифа ғайр аз зарфҳои умумихалқии зуд, дърав, ҳадаҳа, қалимаҳои тақлиди овозӣ ва зарфии зерини лаҳҷавӣ ба кор бурда мешаванд: търахас, шълапас, чархопо, лопайти, алоуна//ҳаловуна, филҳо-

лак, чакон, дасбахол ва ғайра. Таркиби даравае карда низ ҳамин навъи холи замонро ифода менамояд: **търахас мегарда** (ш-к., Ховалинг); **шълапас гап-а мегирам** (ш-к., Ховалинг); **давид, чархопо қалам овард** (ш-к., Ховалинг); **лопайти хавар кашидӣ** (в-к., Ярхаб); **и филхлолак кор кард** (ш-к., Ховалинг); **чақон йак байт бьгу** (ш-к., Ғеш); **даравае карда хунаш мерам** (ш-к., Хонақо); **дасбахол ай дьмб-ъш мешинӣ** (ш-к., Хонақо); **бьгу, алоуна бийойа** (в-к., Яхакпаст).

4. Нишон медиҳад, ки амали субъект ханӯз воқеъ нагаштаст. Хаме баре, ки чунин ҳолхоро тобеъ менамояд, одатан, дар шакли инкор истифода мегардад. Дар ин вазифа зарфҳои холи/холе ва толи ба кор бурда мешаванд. Азбаски пешоянди то дар ифодаи муносибати интиҳо ба сурати то ба истемол мешавад, дар таркиби зарфи тоболе дар шакли тоб ихтисор шудааст: холи хийол-мон-да найомадестай (ш-к., Ғеш), холе ино дар самар надромадас (к., Нимич); тоболе китоб-ъш наумааст (ш-к., Ховалинг); оли-йам аму амғло-ш наумадийан (ш-к., Ховалинг).

5. Ҳамешагӣ ва бардавомии амали субъектро нишон медиҳанд. Ин гуна ҳолҳои замон бо зарфҳои мьдом/мьдумӣ, дойим//дохим//дойимо, мьтасил, емьрбод, йагльғата ифода меёбанд: **босмачийо дийим шикаст мехьрдан** (ш-к., Хонақои Боло); **у нин дойим қати бьдем** (ш-к., Ховалинг); **у мьдумӣ ҳамича-да-й** (ш-к., Токак); **емьрбод тахно** (танҳо) **места ҳаму кампър** (ш-к., Ховалинг); **мо мьтасил кор мекаем** (ш-к., Даштиҷум); **бист-ъ пай сол йагльғата бьргатӣ каам** (ш-к., Даштиҷум).

Мафҳуми идомаи замон дар қисматҳои гуногуни воқиди вақт бо роҳи такрори исмҳои ченаки вақт (амсоли солҳои сол) низ ифода мегардад: **мьн солҳои сол ть-ра поистьм** (в-к., Хичборак).

6. Замонро мефаҳмонад, ки пас аз рӯй додани ягон ҳодиса ва воқеаи дигар ба амал меояд. Ин тобиши маъноии холи замон бо зарфҳои бад//ба<баъд, пас, угам ифода мегардад. Калимаи лаҳҷавии угам дар вазифаи мазкур ҳам алоҳида, ҳам бо калимаҳои бад ва пас якҷоя ба кор бурда мешавад. Шаклҳои умумихалқӣ ҳам дар аввал (бад угам, пас гуам) ҳам пас аз калимаи шевагӣ (угам бад, угам пас) истемол меёбанд. Лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ чи дар бобати алоҳида ва чи дар бобати бо муодилҳои адабиаш якҷоя кор фармуда шудани калимаи угам дар дохили худ фарқ мекунад: вай асосан, дар лаҳҷаҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ, қаротегинӣ, шимолии Қӯлоб (қишлоқҳои Мӯминобод, Даштиҷум) ва қисман дар деҳаҳои бо Дарвоз ҳамхудуди ҷанубии Қӯлоб паҳн гаштааст: бад ман сувор шудам, угам Ғарм рафтам (к., Бедак); угам бад бурдан-ъш вазур (в-к., Яхакпаст); бад угам у хест (ш-к., Мӯминобод); пас угам шикорчӣ мебьройа-у дари нича-ра нига мекьна (в-к., Қӯлҳо); ба гуфтан, ки дьруғ мегуй (ш-к., Ховалинг).

7. Замонро мефаҳмонанд, ки оҳиста - оҳиста тадриҷан воқеъ мегардад. Бо калимаҳои такрори **рафта-рафта, равай-равай, баед-баед**, инчунин калимаи тобора ва ғ. ифода меёбад: **кавлезак рафта-рафта қурбоқа мешава** (ш-к., Ховалинг); **ҳозир равай-равай ҳамагӣ зийод шудестай** (к., Навобод); **равай-равай мол арзон шид** (к., Майдон); **баед-баед хьд-ашон-ам омьхт шидан** (ш-к., Даҳана); **ҳаво тобора ба чаҳварихо йордам мекьна** (к., Чанор).

8. Мефаҳмонанд, ки амали фоил баъзан воқеъ мегардад. Дар ин вазифа, асосан, зарфҳои гойи//гоҳе, гох//го, гойе-гойе//го-го, йагун-йагун, йаруз-йаруз ва таркиби дам ба дам ба кор бурда мешаванд: **гойи шухӣ-ш мекьнъм** (в-к., Самсолиқ); **дам ба дам сьст мешид** (ш-к., Ховалинг); **одам гох сахв мекьна** (ш-к., Ховалинг); **гойе-гойе мена-**

вишт (ш-к., Қадучӣ); **йагун-йагун қошъқ мекьнъм** (в-к., Ёзғанд); **у йаруз-йаруз мейойа, йаруз-йаруз намайойа** (к-х., Файзобод).

9. Нишон медиҳанд, ки амали фоил дар як воқиди вақт такрор мешавад. Ҳолҳои замон дар ин маънӣ бештар бо таркибҳои, ки аз ҷонишини таъкиди ҳар ва исм ё зарфи замон иборатанд, ифода меёбанд: **порина мь мактаб ҳар руз мерафтъм** (ш-к., Ховалинг); **ҳар руз йа литир мета** (к., Чашмаи Қӯлоб поён); **ҳар нимрузӣ оши сьй-ук-ъш тайор бьд** (к-х., Хисор).

Такрори амал дар айни як замон бо роҳи ба исмҳои замон васл ёфтани суффикси ҷамъбандии -хо//о низ фаровон ифода меёбад: **рузако Саидбьрҳон бьген, шав Гьрг-ъш бьген** (ш-к., Ховалинг).

10. Амали пай ҳам воқеъшавандаро шарҳ медиҳанд. Ин гуна ҳолҳо аксар дар ҳолати пайваста истемол мешаванд: аз паси як амал фавран амали дигар оғоз меёбад. Ба ин вазифа зарфҳои авал<аввал, бад//ба<баъд истифода мешавад: **калоно меган, ки аввал та-еом-у бад калом** (ш-к., Қӯлоб); **аввал бьгирен, хьрен, ба менависен** (ш-к., Даҳана).

1. Амалро шарҳ медиҳанд, ки дар замони гузашта воқеъ гаштааст. Дар ин вазифа ғайр аз зарфҳои пеш, қадим, ки дар забони адабӣ маъмуланд, калимаҳои истифода мегардад, ки дар ифодаи холи замон махсуси шеваи ҷанубӣ мебошанд. Ба ин гурӯҳ исми вах//вақт, сифати куна/кьхна, зарфи навинӣ, нав-навак ва мисли инҳо дохил мешаванд. Зарфҳои навакӣ ва пешакӣ аз калимаҳои дигар бо тобиши маъноӣ фарқ мекунад: онҳо на амали хеле пеш рӯйдода, балки амалро эзоҳ медиҳанд, ки андаке муқаддам содир шудааст. Дар вақти бо суффикси -тар омадани зарфҳои дигар низ айни ҳамин маънӣ ифода мегардад: **пеш қьлф-а ай валойато мейовардан** (ш-к., Ғеш); **ба ғербол қадим ғала мебехтан** (в-к., Лахш); **падар-мун-а дидагӣ нестем, вах мьрдагӣ-йай** (ш-к., Мӯминобод); **уво вах дида бьдан** (к-х., Файзобод); **кампир вахт мьрдас** (ш-к., Ғелот); **қишлоки мо кьхна овот шидагӣ** (к., Хумдон); **тагҷойӣ-йам набоша, куна умадагӣ-йай** (ш-к., Даҳана); **мо пешакӣ умадодем ай тьй** (к., Навдех); **Ҳай-било навакӣ Лениновод рафтай** (ш-к., Ховалинг); **навакӣ мь рафтъм, хаст** (ш-к., Ховалинг); **нав-навак овот шудагӣ** (ш-к., Ховалинг); **ризқи мемун пештар мийомадай** (ш-к., Қӯлдара).

Мафҳуми собиқ воқеъ гаштани амал дар шеваи ҷанубӣ бо калимаҳои пьгоҳ ва пагоҳӣ, ки баъзан ба сурати дараҷаи қиёси меоянд, низ ифода мешавад: **очи ма мурд, ата-м мойиндар-амо-ра пьгойитар гьрифт** (ш-к., Наврӯхо); **хай равӣ бьден, чӣ пьго нарафтен** (ш-к., Ёхсу); **тушкаи лалма пьгоҳ мекоран ба ови борон** (ғ-к., Балҷувон).

Таркиби холи замон

Дар забони адабӣ холи замон баробари калима, таркиб ва ибораҳои содда бо ибораҳои мураккаб низ зиёда ифода мегардад. Ин гуна ибораҳо бештар ибораҳои номӣ ва феълиро фаро мегиранд. Дар байни ибораҳои феълӣ гурӯҳе, ки ҷузъи тобеаш масдар аст, ҷои махсусро ишғол менамояд. Масдар, ки ҳам хусусияти исм ва ҳам хусусияти феълро дорад, дар дохили иборати феълӣ ба худ ҷузъҳои тобеъ гирифта, шаклан хеле тафсил меёбад. Мушоҳида нишон медиҳад, ки ифодаи холи замон бо ҳар ду навъи ибораҳои мазкур дар забони адабии пешина маъмул мебошад. Фарқи асосӣ дар он аст, ки ибораҳои феълӣ бо масдар, асосан, ба сурати содда воқеъ мегаштаанд. Инкишофи онҳо ва истемолашон дар қолибҳои мухталиф, дар забони адабии имрӯза, пеш аз ҳама, «ба қалами устод Айни мансуб

аст». ¹²³ Ин аст ки, дар навиштаҳои ӯ қузъҳои тобеи масдар муносибатҳои гуногуни грамматикиро ифода менамоянд.

М. Исмаилов дар ин гуна ибораҳо қой доштани субъекти мантиқӣ, объекти бевосита ва бавосита, холи макон, холи микродурача, тарзи амал, инчунин дар як вақт воқеъ гаштани объект ва ҳолҳои гуногунро нишон дода, аз асарҳои С. Айни мисолҳои бисёр овардааст. ¹²⁴

Ин тарзи ифода, ки пас аз Революцияи Октябр дар забони адабӣ хеле маъмул шудааст ва дар қолибҳои мазкур ё ба онҳо наздик дар гуруҳи шеваи шимолӣ низ мушоҳида мегарданд, дар шеваи ҷанубӣ шоеъ нест. Дар ин шева масдар дар ифодаи холи замон дар қолаби хеле содда истеъмоли меёбад: бад ай мърдани ака-м хами-ра гърифтм (к., Дегай); ай аскарӣ умадан-ъш-да ръжди хъшру бъд (ш-к., Доробӣ).

ХОЛИ САБАБ

Холи сабаб, боиси рӯй додани амал, ҳолат ва аломатро мефаҳмонад. Аз ин ҷиҳат, вай, одатан, ба хабари ҷумла вобаста шуда меояд. Дар ҷумлаҳои амсоли Дикқати моро баргҳои аз боди тирамоҳ зарду сурхчатоб шудаи дарахтони сари роҳ ҷалб карда буданд; Баъд дастони аз хунуқӣ шах шулашро ба ҳам молиш дода, ба назди печакан тафсони ҷӯяни омада ба курсӣ нишаст; Хомаҳои рег... барфхоро ҳам баробари бо таъсири офтоб об шуданашон ба худ фуру кашида буданд, дар таркиби мубтадо, пурқунанда ва ҳол воқеъ гаштани қолиби сабабро қайд намудаанд, ¹²⁵ ки дар ин маврид ҳам он аз вазифаи асосии худ—шарҳи амали субъект дур нарафтааст: агар дар ҳолати аввал, яъне тобеъ будан ба хабар, бевосита вобастаи хабари асосӣ бошад, дар ҳолати дуюм (хангоми дар таркиби мубтадо, пурқунанда ва ҳол воқеъ гаштан) ба калимаҳои ифодакунанда амале вобаста мешавад, ки мохиятан дар шарҳи мубтадои мантиқии ҷумла ба қор бурда мешаванд. Ин ҳолат, ки бештар хангоми дорои таркиботи сифати феълӣ, масдарӣ ва феълӣ-ҳоли будани ҷумла ба амал меояд, баръакси забони адабӣ ва шеваи шимолӣ, дар шеваи ҷанубӣ маъмул нест, зеро дар ин шева, чунон ки дар ин ҳусус дар бобҳои гузашта ҳам ишорат рафт, вохидҳои мазкури синтаксисӣ ҷандон инкишоф наёфтаанд. Яқин, аз хамин сабаб аст, ки дар байни 210 мисоле, ки доир ба холи сабаб дар дасти мост, мисоле пайдо нашуд, ки дар он холи сабаб дар шарҳи амали мубтадои мантиқӣ ё ки, чунон ки Ш. Рустамов гуфтааст, дар таркиби мубтадо, пурқунанда ё ҳол воқеъ гашта бошад.

Холи сабаб дар шеваи ҷанубӣ, ҳамчун дар забони адабӣ, аз хама беш дар шарҳи хабарҳои феълӣ ба қор бурда мешавад. Дар баробари ин вай дар ҷумлаҳои амсоли **һъкъмат ай руйи сағирапарварӣ-ш зур-ай** (ш-к., Кадучӣ) ба хабарҳои номӣ низ метавонад вобаста гардад, ки дар ин маврид сабаби соҳиб шудани мубтадо ба аломате ифода мекунад. Ин аст, ки таърифи маъмули китобҳои дарсӣ ва асарҳои тадқиқотии доир ба ҳол дар бораи ин, ки холи сабаб сабаби воқеъ гаштан ё нагаштани ҳаракат ва ҳолатро мефаҳмонад, пурра ва сарех нест. Вай танҳо як ҷиҳати маъсала—вобастаи хабарҳои феълӣ будани холи сабабро дар бар гирифта, ҷиҳати дигар—ба хабарҳои номӣ алоқаманд шудани онро мустасно мекунад.

Холи сабаб дар шеваи ҷанубӣ, ҳамчун дар забони адабӣ, асосан, бо зарф (лоилоч рафтм-дийа) (в-к., Ёзғанд), исмҳои маънӣ ва масдар ифода меёбад. Зарфҳо дар ин вазифа дар доираи алоқан ҳамроҳӣ бе пешоянд ё пасоянд, аммо исм ва масдар ҳатман бо як ё ду

воситаи синтаксисӣ ба қор бурда мешаванд. Фарқи холи сабаб дар шеваи ҷанубӣ аз забони адабӣ ва шеваҳои дигар маҳз дар хамин бобат, яъне дар ташкили он бо воситаҳои гуногуни синтаксисӣ, мушоҳида мешавад.

Исм ва масдар а) бо пешояндҳои содда; б) бо пешояндҳои таркибӣ; в) бо пасояндҳо; г) бо пешоянду пасоянд дар ифодаи холи сабаб истифода мешаванд.

Ташкили холи сабаб бо пешояндҳои содда

Муҳаққиқони забони адабӣ дар маъсалаи ифодаи холи сабаб бо пешояндҳои содда бар як қарор нестанд. Масалан, М. Исмаилов бо пешояндҳои аз, бо, барои, бинобар сурат гирифтани холи сабабро қайд карда бошад, ¹²⁶ Ш. Рустамов ғайр аз инҳо боз истифодаи пешоянди ба-ро ба ин вазифа номбар кардааст. ¹²⁷ Шеваи ҷанубӣ дар ин бобат аз забони адабӣ фарқи қалон дорад. Аввал хамин ки, аз панҷ пешоянди мазкур дар он фақат дутояш—аз (шакли шевагиаш ай) ва барои маъмул аст. Дигар ин ки, дар ин вазифа дар шеваи ҷанубӣ пешояндҳои истифода мешаванд, ки дар забони адабӣ дучор на мешаванд. Чунончи, бахши ва боистаи аз ҷумлаи онҳоанд.

Таъдоди истеъмоли ва ҳудуди интишоии холи сабаб бо пешояндҳои мазкур дар шеваи ҷанубӣ якранг нест.

Пешоянди ай//аз барои тамоми лаҳҷаҳои он умумӣ бошад ҳам, дар ифодаи холи сабаб дар онҳо аз забони адабӣ фарқи ҷиддӣ дорад: ¹²⁸ дар ҷамеи лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ ба ин вазифа вай бештар бо пасоянди -а//ра якҷоя қор фармуда мешавад.

Бо ин воситаи синтаксисӣ масдар (аз хама беш), исмҳои амал ва маънӣ холи сабабро ифода менамоянд: гав аз гушнағӣ қариби шиламбидан буд (в-к., Яхакпаст); ай бетамизӣ сакав мешай (Роғ, Хӯчағалтон); кавг ай овози худ-ъш ба ҷанг меғалта (ш-к., Кӯлдара); ай гиристан-а ҳалок шъд (ш-к., Ховалинг); дъл-ъм ай хърдан-а върам кард (Роғ, Хӯчағалтон); ай гапзанӣ-ра қъляко-м дар мекъна (к., Калъанак).

Дараҷаи истеъмоли пешоянди бароӣ//бъроӣ назар ба пешоянди ай қамтар бошад ҳам, мисли ифодаи пурқунанда ва холи максад, дар ташкили холи сабаб низ бисёр истифода мешавад: ма-ра бароӣ йа Чорсу азоб-ум додан (к., Фаррух).

Пешоянди бахши, ки махсуси шеваи ҷанубист, дар ифодаи холи сабаб нисбатан қамтар ширкат меварзад: бахши нами қор саргардон шидем (Роғ, Хӯчағалтон).

Пешоянди боиси//боисти//боҳисти//боистаи низ дар хамаи лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ дучор мешавад. Вай аз бобати варианти фонетикӣ дар дохили шева фарқ намояд ҳам, дар адои вазифаи грамматикӣ, аз ҷумла дар ташкили холи сабаб, барои хамаи лаҳҷаҳои он умумист. Ҳолҳои сабаб бо варианти фонетикӣ боисти//боҳистаи барои лаҳҷаҳои қаротегинӣ, кӯлобӣ ҳос буда, дар лаҳҷаҳои Роғ шакли боистаи қайд шудааст: боистаи қор лат-ъш қад (Роғ, Хӯчағалтон).

Ташкили холи сабаб бо пешояндҳои таркибӣ

Аз рӯи мисолҳои мо пешояндҳои таркибии суратдихандаи холи сабаб дар шеваи ҷанубӣ аз инҳо иборатанд: ай руйи, ай сабави, ай бойиси, ай ҷиҳати, ай бароӣ, ай ҷаври, ай зарби, ай асароти, ай зури, ай бароси, ай ростайи, ай дасти, ай пайи, ай пъшти, ай маси, ай буйи, ай дъмби, ба амеди, дар хотири.

Холҳои сабаб бо ин пешояндҳо тобишҳои гуногуни маъноиро фаро мегиранд, ки дар ин бобат роли ҳиссаҳои номии пешояндҳо, яъне дар онҳо каму беш махфуз мондани маъноӣ асли, калон аст. Дар баъзе аз исмҳои маъноӣ асли тамоман аз байн рафтааст, бинобар ин, онҳо танҳо ҳамчун воситаҳои грамматикӣ воқеъ мешаванду бас.

Пешоянди ай рӯи. Ҳоли сабаб бо ин пешоянд дар забони адаби чандон серистеъмол нест, дар шеваи шимолӣ низ мушоҳида намешавад. Баръакси ин вай дар шеваи ҷанубӣ хеле маъмул буда, аз воситаҳои асосии суратдихандаи ҳоли сабаб ба шумор меравад. Дар ин бобат шеваи ҷанубӣ анъанавӣ забони адабии пешинаро, ки дар он пешоянди аз рӯи дар ин вазифа шоеъ буд, нигоҳ доштааст.¹²⁹ Ба вазифаи ҳолҳои сабаб бо пешоянди мазкур исм, масдар ва ҷонишинҳои шахсӣ истифода мешаванд: **даври мирӣ мардикорӣ ай рӯи карздорӣ-у камбағалӣ мерафтан** (ш-к., Сарихосор); **ай руи шъмо ҷика гап шънидъм** (ш-к., Ховалинг); **мо ҳамин-а ай рӯи одамгарӣ маен кардем** (к-х., Рохатӣ); **мардумо ай рӯи саросемағӣ дъравидан** (в-к., Тутҳои Поён); **ай руи ширабор-ъш бъсйор бъдан арақ бъсйор мекарда бъдастан** (ш-к., Хонако).

Пешоянди ай саваби. Ҳолҳои сабабе, ки бо ин пешоянд ташкил меёбанд, дар шеваи ҷанубӣ шоеъ нестанд. Онҳо, асосан, дар матнҳои фольклорӣ, инчунин дар лафзи одамони босавод ё шахсоне, ки вобаста ба шароит барои адаби гуфтугӯ қардан майл менамоянд, дучор мешаванд. Чунончи, ҷумлаи зерин, ки дар он ҳоли сабаб бо ин пешоянд воқеъ гаштааст, аз афсонаест, ки шоири халқӣ нақл кардааст: **ай саваби кор нақардан-уш зан-уш нун намедод.**

Пешоянди ай боиси. Ташкили ҳоли сабаб бо пешоянди ай боиси дар шеваи ҷанубӣ аз ҳолисаҳои маъмул ба шумор меравад ва ҳол он ки вай дар забони адаби камистеъмол буда, бештар на дар таҳрири муқаррабӣ, балки дар ҷумлаҳои ба назар мерасад ки дар услуби илмӣ ё тантанавӣ иншо шудаанд. Калимаи **боис**, ки арабӣ буда, маънои сабаб, мӯҷибро дорост.¹³⁰ дар шеваи ҷанубӣ ба ин маъноӣ алоҳида истифода намешавад. Ин аст, ки вай дар таркибҳои пешояндӣ аз маъноӣ асли фориг буда, танҳо ҷун воситаи грамматикӣ воқеъ мегардад: **ай бойиси барф-ъ борун-а бисйор шъдан-ъш хама чо сел шъд** (в-к., Нӯшор).

Пешоянди ай//аз бароӣ. Ташкили ҳоли сабаб бо ин пешоянд бештар махсуси услуби фольклорист: **ҳазор қас аз бароӣ ҳаму зиндонӣ шида бъдан** (к-х., Норақ); **дига мусъфет хуна умада г'ръста шиштай ай бароӣ ҳаму** (ш-к., Қӯлоб).

Пешоянди ай ҷихати. Ҳолҳои сабаб бо ин пешоянд дар забони адаби маъмул бошанд ҳам, на дар ҳамаи шеваҳо, балки бештар дар шеваи ҷанубӣ ба назар мерасанд: **ай ҷихати маелимӣ дъ мох пешакӣ ҷавоб шъдай** (к-х., Мағмуруд); **ай ҷихати ҳукумати советӣ босмаҷийо куштан** (в-к., Ёзғанд); **ай ҷихати бебаҷағӣ доду ҷавр-ум да фалақ** (в-к., Деҳаи Қалон).

Пешояндҳои ай зарби, ай ҷаври, ай зури. Аз ин пешояндҳо ай зарби ва ай зури дар ифодаи ҳоли сабаб андак серистеъмол буда, аммо ай ҷаври хеле кам истифода мешавад. Ҳолҳои сабабе, ки бо пешояндҳои мазкур сурат мегиранд, нишон медиҳанд, ки иҷрои амали асосӣ дар ҷумла ба амали дуюмдараҷа, дараҷаи таъсири он марбут аст: **ма дугкаш-ъм, неки ай зарби дарди дандон дина шав хоб-ъм найома** (ғ-к., Деҳбул); **ай зарби паша-ра қасал шъда бъд** (ч-к., Саричашма); **солонӣ авал омадан-да ай зарби сағ-а ҳич гузашта на-мешидақ** (к-х., Норақ); **ай зарби дилсъфедӣ ба ҳаштод дъромадъм** (ш-к., Дарнаҷӣ); **ай ҷаври қурӣ-ш-а дилӣов на-меша берун бароӣа**

(к., Фаррух); **ай зури туғай-у ҷангал-а соф рафта на-мешид** (ч-к., Саричашма).

Пешоянди ай зарби варианти ай зарбати ва ба зарби низ дорад: **ай зарбати зар гарда оҳан нарм** (ш-к., Пушъёни Боло); **ба зарби сангдоғ қасалӣ хуй дод** (к-х., Навобод).

Пешоянди ай асароти. Ин пешоянд дар ташкили ҳоли сабаб хеле камистеъмол буда, дар лаҳҷаи шимолӣ Қӯлоб танҳо дар як мисол сабт ёфтааст: **ай асароти ҳакими-ш у-ра меҳъран, ҷачрақи-ра** (Шехмизон).

Пешояндҳои а бароси, ай ростӣ//ай ростайи. Ташкили ҳоли сабаб бо ин пешояндҳо махсуси шеваи ҷанубист. Ҳиссаҳои номӣ дар ин пешояндҳо тамоман грамматиконида шудаанд, бинобар ин, барқарор қардани маъноӣ аслии онҳо хеле душвор аст. Ҳоли сабаб бо ҳар ду пешоянди мазкур ба воситаи исми конкрет ва ҷонишинҳои шахсӣ воқеъ шуда, сабаби рӯй додани амали мубтадоро вобаста ба рӯй додани аломат ё амали иловагии ҷумла, ки аз ҷониби предмете сурат гирифтааст, шарҳу эзоҳ менамояд: **сар-ъш ита дар мекъна а бароси ҳами ҳикматуло** (к-х., Ҳисор); **ай ростӣ йанга-м иқа азов қашидъм** (ш-к., Ховалинг); **ай ростайи тъ гап шънавидъм** (в-к., Лаҳш).

Пешоянди ай дасти//ай дъсти//ай дастайи//ай дъстайи. Ин пешоянд дар лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ дар ифодаи ҳол хеле фаровон истеъмол мешавад. Вай дар забони адабии имрӯза дар ин вазифа назар ба пешояндҳои дигаре, ки ҳоли сабаб ташкил медиҳанд, камистеъмол аст. Таркиби **аз дасти** дар ташкили ҳоли сабаб дар осори классикӣ низ ба назар мерасад, ки як намунааш навиштаи зерини Саъдии Шерозист:

Суханҳо дорам аз дасти ту дар дил,
Валекин дар ҳузурат безабонам.

Фарқи шеваи ҷанубӣ дар истеъмоли пешоянди мазкур бо ҳолҳои сабаб аз забони адабии тоқтябрӣ ва ҳозира, инчунин аз шеваҳои дигар дар он аст, ки вай дар ин шева серистеъмол буда, бар хилофи забони адаби ва шеваҳои дигар, на танҳо бо исми шахс ва ҷонишинҳои шахсӣ, балки бо исмҳои абстракти зиёде низ ба қор бурда мешавад. Инак, баъзе мисолҳо: **да замонӣи пеш ай дъсти бебизоатӣ-ра хизматгорӣ мекардан** (к., Ялдамич); **ай дасти ҳапақӣ-ш-а Суфӣ-ш мегем** (ш-к., Хонако); **ай дастайи безанӣ-ра қор мекъна** (ш-к., Ховалинг); **ай дъстайи қуйи муҷарадӣ-ра һъш дар сар-м-у нест** (к., Ялдамич); **ай дъстайи гъшхърӣ-ра ай шикамо хун рафт** (к., Қабудиён).

Ҳоли сабаб бо пешоянди ай дъсти гоҳо бо суффикси **-ак** низ ба қор бурда мешавад. Дар ин маврид вобаста ба мазмуни умумии ҷумла муносибати гуногуни субъективии мубтадо ифода мегардад. Масалан, агар ҳол бо исмҳои шахс ё ҷонишинҳои шахсӣ ифода шуда бошад, ҳиссаи навозиш ва меҳрубонӣ, бо исмҳои маъноӣ амсоли камбағалӣ, бечорағӣ, танбалӣ ва ғайра ифода шуда бошад, маъноӣ норозигӣ аз ҳодиса баён мегардад: **ай дъстаки танбалӣ-ра бесавод мондем** (к-х., Мағмуруд).

Пешоянди ба буйи. Ин пешоянд дар ифодаи ҳоли сабаб, чунон ки ба мо маълум аст, дар забони адабии имрӯза истифода намешавад. Аммо аз байти зерини Мушфиқӣ чунин ба назар мерасад, ки он дар осори классикӣ чун пешоянд маъмул будааст:

Субҳ бар бӯи висолат шавқи гулзорам гирифт,
Ғунҷаҳоро донаи тасбеҳи «ё раб» доштам

Дар ин байт аён аст, ки пешоянди **ба бӯи** дар ифодаи ҳоли мақсад хизмат кардааст. Дар мисолҳои мо на дар ин вазифа, балки дар

ташкили холи сабаб истифода шудани ин пешоянд низ ба қайд гирифта шудааст: ба буйи қаламфўртхўри-му сухтем (ш-к., Ховалинг).

Пешоянди ай дўмби, ай пўшти. Ин пешояндҳо, одатан, дар ташкили холи макон ба кор бурда мешаванд. Истеъмоли онҳо барои сурат додани холи сабаб бисёр кам мебошад. Дар дасти мо дар ин хусус фақат яктои мисол мавҷуд аст: и дўнио-да ай дўмби дўхтар хойи обод мешай, хойи чазир (ш-к., Хонако); ай пўшти тў ба зани Авсамат қанг кардам (в-к., Тоҷикобод).

Пешоянди ай пайи. Бо ин пешоянд низ, асосан, ҳолҳои макон сурат мегиранд. Бар замми ин он гоҳо дар ташкили холи сабаб низ ба кор бурда мешаванд. Мисоли мо дар ин бобат танҳо ба лаҳҷаҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ мансӯб аст: ай пайи тў ай ангўрхўри маҳрум шидем (в-к., Тоҷикобод).

Пешоянди ай маси//ай маҳси. Ин пешоянд дар ташкили холи сабаб дар мисолҳои сабт ёфтааст, ки танҳо ба лаҳҷаҳои бадахшонӣ тааллуқ доранд. Аз ин сабаб, таҳмин кардан мумкин аст, ки дар лаҳҷаҳои дигари шеваи ҷанубӣ мустаъмал нест: мў аз маси тў хондан-а партофтўм (бд., Қозидех).

Пешоянди дар хотири. Ташкили холи сабаб бо ин пешоянд хеле кам ба назар мерасад. Он танҳо дар ҷунин ҷумла ба қайд гирифта шудааст: дар хотири тут бед ов мехўра (қ., Нимич).

Пешоянди ба амеди//ба ғумеди. Ин пешоянд нисбатан кам-истеъмол буда, дар ифодаи холи сабаб дар ин ҷумлаҳои истифода шудааст: ба амеди Хол ай амра-м қафо задум (қ., Фаррух); ба ғумеди чўз-ў чора ай хеш-у тавор мундӣ (қ., Навобод).

Ташкили холи сабаб бо пасояндҳо

Сурат бастанӣ холи сабаб бо пасоянд дар забони адабии пешина мушоҳида шавад ҳам, барои забони адабии имрўзаи мо расм нест. Шеваи ҷанубӣ дар ин бобат аз забони адабии ҳозири фарқи барҷастае зоҳир намуда, бо забони адабиёти давраи классикӣ қаробат пайдо мекунад. Дар шеваи ҷанубӣ се пасоянд: -да, -на, -а//ра дар ифодаи холи сабаб ба кор бурда мешавад.

Пасоянди -да. Шакли адабии ин пасоянд, ки андар аст, дар сурати пешоянд дар осори классикӣ дар ҷумлаҳои амсоли Абўмуслим хост, ки изри хоҳиш боз намояд андар дер омадан истифода шудааст.¹³¹ Аз ин ҷиҳат, ҷунин ба назар мерасад, ки ифодаи холи сабаб бо пасоянди -да дар шеваи ҷанубӣ идомаи ҳамин анъана аст. Холи сабаб бо ин пасоянд ҷандон серистеъмол набошад ҳам, дар ҳаммаи лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ мушоҳида мешавад. Вай дар бобати тарзи ифода бо ҳиссаҳои нутқ аз ҳолҳои сабабе, ки бо пешояндҳо воқеъ мешаванд, фарқ надорад. Яъне ин ҷо низ ба сифати ҳиссаи маънодор исмҳои маънӣ ва масдар истифода мешаванд: и доғи шу-ш-да гўристестай (қ., Майдон); оромӣ нестай хами чаври паша-да (қ., Фатҳобод); ана ҳамин кишен кардан-да гунагор-ўм кардан (ш-к., Кадучӣ); ташнагӣ-да мурдум, — гуфтаӣ (в-к., Беди Калон).¹³²

Пасоянди -на. Ифодаи холи сабаб бо ин пасоянд танҳо ҳоси лаҳҷаҳои Роғ аст. Муҳаққиқи ин лаҳҷаҳо Ю. И. Богорад дар ин бора ҷунин ду мисолро зикр кардааст: гарми-на алок шидўм; ташнагӣ-на мембўри?¹³³

Пасоянди -а//ра. Ин пасоянд дар сурат гирифтани холи сабаб дар шеваи ҷанубӣ аз пасояндҳои хеле серистеъмол аст. Вай дар ин вазифа, на танҳо дар якҷоягӣ бо пешоянди ай, балки алоҳида низ зиёда ба кор бурда мешавад. Ин ҳодиса дар забони адабии им-

рўза дида нашавад ҳам, дар осори классикӣ дар ҷумлаҳои амсоли Хама ба як бор рўи сўи Майхана карданд бузургворӣ ва азамати ўро; аз он вақт боз он дехаро Шоҳмайхана хонанд табарруки лафзи шайхро¹³⁴ бисёр ба назар мерасад.

Пасоянди -ро дар адабиёти классикӣ бо исмҳои аз ҷиҳати лексикӣ гуногун, ки баъзе аз онҳо, аз исмҳои шахс ва ҷонишинҳои шахсӣ ҳиссаҳои муайянқунанда доранд, истифода мешуд. Аммо дар лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ вай ба вазифаи мазкур, асосан, бо исмҳои маънӣ, ки аз сифат сурат гирифтаанд, воқеъ мегардад. Дар байни мисолҳо бо исмҳои мазкур ҷумлае пайдо нашуд, ки дар он исми ҳиссаи тобеъ дошта бошад: мўрдўм ташнагӣ-ра, чой пой доӣ? (в-к., Пилдон); харо дар ҳамин ҷо мемуран гишнагӣ-ра (қ., Камароб); йата-ш мўрд хўнқӣ-ра (ш-к., Дарай Турбат); беовӣ-ра полезо шалпар шўдан (ш-к., Сарихосор).

Пасоянди кати. Бо ин пасоянд ифода ёфтани холи сабаб дар шеваи ҷанубӣ ҷандон расм нест. Вай дар материали дасти мо танҳо дар ду ҷумла, ки ба лаҳҷаи ваҳиёӣ-қаротегинӣ мансӯбанд, сабт ёфтааст: пойи қадами меҳмоно кати меҳмони нав-а дида омаесаем (в-к., Пилдон); бад ҳамин кати нархи аспо шикаст (в-к., Сарилашт).

Бо калимаи гуфта//гўфта. Ин калима дар забони умумихалқӣ сервазифа буда, дар қатори ҷанд вазифаи дигар ба вазифаи пайвандак низ истеъмол мешавад. Истифодаи онро ба ин вазифа В. В. Григорьев қайд карда буд.¹³⁵ Д. Тоҷиев изҳор кардааст, ки гуфта дар ҷумла гоҳо вазифаи пасояндро ҳам адо менамояд.¹³⁶ Муодили ин воҳиди луғавӣ дар забони ўзбекӣ калимаи деб мебошад, ки мутахассисони забони ўзбекӣ аз калимаи мустақил ба ҳиссаи номустақили нутқ гузаштани онро ҷунин шарҳ додаанд: «деб аввалҳо дар байни нутқ мазмунаннақлшуда ва нутқи муаллиф омада, барои пайвастанӣ онҳо хизмат карда бошад ҳам, соҷиҳо дар ҳолатҳои ҷудогонаи синтаксисӣ мустақилии худро аз даст дода, ба калимаи ёридиҳанда табдил ёфтааст. Ин калима хангоми истифода шуданаш дар вазифаи калимаи ёридиҳанда барои ба ҳам алоқаманд намудани баъзе аз ҷумлаҳои пайрав (ҷумлаҳои пайрави шарт, мақсад ва ғайра) бо сарҷумла хизмат мекунад».¹³⁷ Қобили қайд аст, ки тамоми аҳли таҷкилот деб-ро дар вазифаи ёвар танҳо ҷун пайвандак маънидод кардаанд. Муодили калимаи деб, ки дар тоҷикӣ гуфтааст, аз тарафи забоншиносони тоҷик дар ду вазифа — дар вазифаи пасоянд ва пайвандак шарҳу тавҷеҳ ёфтааст. Масалан, Ш. Рустамов дар як маврид ҷун пайвандак барои алоқаманд кардани ҷумлаи пайрави сабаб бо сарҷумла истеъмол ёфтани гуфтаро нишон дода бошад,¹³⁸ дар ҷои дигар дар ташкили холи сабаб ва мақсад ба кор бурда шудани онро қайд кардааст.¹³⁹

Бо тамоми ҷузъиёташ таҷкиқ намудани ин масъаларо баҳси алоҳида ҳисоб карда, дар нисбати шеваҳои забонамон ҳамин қадар гуфтанием, ки ҷи дар ҷумлаҳои мураккаб ва ҷи дар таркиби ҷумлаҳои содда истифода шудани гуфта ба сифати пайвандак ва пасоянд дар шеваи шимолӣ хеле афзун аст. Дар шеваи ҷанубӣ бошад, вай дар ташкили холи сабаб хеле кам, аммо бо ҷумлаҳои мураккаби сабаб ва мақсад нисбатан бештар дучор мешавад. Доираи интишори гуфта (шакли шевагаш гўфта) дар ифодаи холи сабаб ҷандон васеъ нест. Дар мисолҳои мо дар лаҳҷаҳои Қаротегин, Роғ ва Бадахшон қайд нашудааст. Дар лаҳҷаҳои кўлобӣ аз деҳаҳои Кадучӣ, Ғофилобод (қисми шимолӣ) ва Давлатшоён (қисми ғарбӣ) ҷунин мисолҳо ба қайд гирифта шудаанд: фирорӣ гўфта дўстгир кард (Кадучӣ); пир гўфта коо наметийа-мон (Ғофилобод); харом гўфта намехурдан (Давлатшоён).

Аз мазмуни ин ҷумла аён аст, ки холи сабаб дар онҳо муносиба-

ти сабабиро бо тобиши маъноии гумон кардан, пиндоштан, хамл кардан ва амсоли инҳо ифода кардааст. Махз аз ҳамин сабаб чуниин ҳолатҳо бо таркибҳои феълиҳолӣ, ки бо тобеъ кардани сифат ҳоли сабабро ифода менамоянд, ба осонӣ бадал мешаванд. Масалан ин ҳел: фирорӣ гуфта дастгир кард — фирорӣ гумон карда (ё шуморида) дастгир кард.

Ҳолҳои сабаб бо калимаи **гъфта//гуфта**, чунон ки мисолҳои боло шаходат медиҳанд, аз бобати тарзи ифода бо ҳиссаҳои нутқ аз ҳолатҳое, ки бо пешоянд ва пасояндҳои дигар сурат меёбанд, фарқ доранд: калимаи асосии онҳо, асосан, аз сифат иборат аст ва ҳол он ки дар мавридҳои дигар бештар исмҳои маънӣ ба ин вазифа истифода мешаванд: пир гъфта кор наметийа-мон — ба сабаби пирӣ ба мо кор намедиҳанд. Аз ин муқоиса ҳамин нукта низ бармеояд, ки айни ҳамоно сифатҳое, ки бо пасоянди **гъфта** ҳоли сабабро сурат медиҳанд, хангоми воқеъ гаштан бо пешояндҳо ба ин вазифа ба исми маънӣ табдил меёбанд. Ин қондан умумиест, ки шеваи ҷанубӣ аз он берун намондааст.

Ташкили ҳоли сабаб бо ду воситаи грамматикӣ

Ташкили ҳоли сабаб бо ду воситаи грамматикӣ дар шеваи ҷанубӣ назар ба ифодаи он бо як восита бештар муоина мешавад. Ин ҳодиса ҳам шеваи ҷанубиро аз забони адабии имрӯза ва шеваи шимолӣ фарқ қунонида,¹⁴⁰ қаробати онро бо давраҳои аввали забони нави тоҷикӣ-форсӣ нишон медиҳад: чунон ки дар бобҳои гузашта ишорат рафт, дар ин марҳилаи инкишофи забонамон дар як вазифа ба кор бурда шудани ду воситаи грамматикӣ аз ҳодисаҳои маъмул ба шумор меравад.¹⁴¹

Тарзи мазкурӣ ифодаи ҳоли сабабро аз рӯи мисолҳое, ки дар даст дорем, ба тариқи зер метавон нишон дод: 1) ай//аз... -а//ра//ро; 2) ай... да; 3) ай рӯйи... -а//ра//ро; 4) ай ҷазабайи... -а//ра//ро; 5) ай дъсти... -а//ра//ро; 6) ай зури... -а//ра//ро; 7) ай бойиси... -а//ра//ро; 8) ай ҷаври... -а//ра//ро; 9) ба зарби... қати. Инак, намунаи мисолҳо: ай гав задан-а бефара шъдем (қ-х., Роҳатӣ); ай хъникӣ-да мемира (қ-х., Файзобод); и кас-а ай рӯйи камандирӣ-ш-а Камандир меган (ш-к., Кафтархона); ай ҷазабайи амун-а ич кас гъзашта наметавонистай (ч-к., Саричашма); ай зури туғай-йу чангал-а рафта намеша (ч-к., Саричашма); ай бойиси барф-ъ борун-а бъсйор шъдан-ъш хама чо сел шид (в-к., Нӯшор); ай зарби дав-давак-а одамо съманакӣ мешид (ш-к., Ховалинг); ай ҷаври кури-ш-а дилйов нъмеша (қ., Фаррух); ба зарби мехнат қати мо соҳиби ватан шидем (в-к., Ҷавонӣ).

Дар ин рӯйхат аз хама бештар ҳодисаи яқум, яъне бо пешоянди ай ва пасоянди -а//ра сурат гирифтани ҳоли сабаб, мушоҳида мешавад. Дар мисолҳои мо бо пешояндҳои бароӣ, бахши ва боистаи дар ифодаи ҳоли сабаб омадани пасояндҳо фақат дар як маврид қайд шудааст. Ин маврид он аст, ки пешоянди бароӣ бо пасоянди шуда дар як таркиб воқеъ гаштааст. Чуниин тарзи ифода дар шеваи ҷанубӣ шоеъ нест. Вай танҳо дар як мисол, ки махсуси лаҳҷаи Ёвон аст, қайд шудааст: **бъроӣ чайра шъда** и ҳел **накъ**. Ин ҳодиса барои шеваи ҷанубӣ ҳодисаи нав буда, бешак, бо таъсири забони адабӣ ба амал омадааст. Мушоҳида нишон медиҳад, ки истифодаи шуда чун пасоянд дар ташкили ҳоли сабаб (яқоя бо пешоянди бароӣ) дар забони адабӣ низ чандон расм нест. Вай аҳёнани дучор мешавад ва аз эҳтимол дур нест, ки бо таъсири забони ўзбекӣ ба вучуд омада бошад. Ба сифати пасоянд истеъмом шудани сифати феълии шуда-ро чанд вақт

муқаддам Д. Тоҷиев нишон дода буд.¹⁴² Муҳаққиқи ҳол М. Исмаилов ақида дорад, ки ин ҳодиса дар забони мо бо таъсири «феъли ҳоли ўзбекии деб» чорӣ гаштааст.¹⁴³

ҲОЛИ МАҚСАД

Ҳоли мақсад дар шеваи ҷанубӣ бо зарф, исм, масдар ва сифати феълии замони оянда ифода меёбад. Калимаҳо дар вазифаи ҳоли мақсад ҳам бевосита (дар доираи алоқаи ҳамроҳӣ ва вобастагии бевосита) ҳам бавосита (бо ёрии пешоянду пасояндҳо) истифода мегарданд. Дар ҳар ду ҳолат хабари ҷумла хатман бо феълҳои ҳаракат ифода меёбад.

Тарзи бевосита. 1. **Бо зарф**. Зарфҳое, ки ҳоли мақсадро ифода мекунанд, ҳамчун дар забони адабӣ, дар шеваи ҷанубӣ низ миқдоран зиёд нестанд. Онҳо дар шеваи ҷанубӣ ба вазифаи ҳоли мақсад танҳо аз бобати ҳосияти лексикӣ фарқ мекунанд, ки шарҳи он чуниин аст: яке ҳамин ки калимаҳои ҳоси шева ба кор бурда мешаванд; дигар ин, ки баъзе аз калимаҳои умумихалқӣ бо префикси бар — истеъмом меёбанд, ки ин тарзи ифода махсуси забони адабӣ буда, на дар хамаи шеваҳои забонамон мушоҳида мешавад: **бо** и **носда** дору дохта, **ҷурта** рӯйи накарда боша (ш-к., Хонақои Боло); **хама-ш-а** медуна, **ҷугурта** пӯрсида естодай (ш-к., Қадучӣ); **рафта** бардӯруғ гапи поччо-ра рост гуфтан (ш-к., Хонақо); **къдоме** барқасд хуй-ъш додай (ш-к., Шехмизон).

2. **Бо исм**. Барои ифодаи ҳоли мақсад хели махсуси исмҳои истифода мешаванд:

а) исмҳое, ки дорои мафҳуми амал ва фаъолиятанд: **мо рафтем** дърав (қ., Шинглич); **бача-м қати бобо-ш шъкор рафтаи** (ш-к., Шӯрдара); **хама-му мерем тамошо** (в-к., Яхакпаст).

б) бо исмҳои маънӣ содда: **ҳар руз кафтаре хучайи самбақа** меҳмунӣ меоян (ш-к., Ховалинг); **и меге, рабчикӣ меравём** (ғ-к., Қангурт).

в) бо исмҳои маънӣ мураккаб, ки дар заминаи иборани масдари сурат гирифтаанд. Ин ҳодиса ниҳоят серистеъмом аст: **мо дар йак къх-ънда бърмадем**, **каҳдъравӣ** (қ., Ялдамич); **вай езьмталабӣ рафтас** (қ-х., Файзобод); **йак зан рафт оббандӣ пайколо-ра** (қ., Қалъанак); **апа-м нунбандӣ рафт** (ш-к., Ховалинг).

д) исмҳои конкрет: **ов намерай?** (ш-к., Ховалинг).

3. **Бо сифати феълии замони оянда**. Дар ин маврид ҳам хабари ҷумла, асосан, бо феълҳои ҳаракати рафтаи ва омадани ифода меёбад. Дар баробари ин баъзан бо феълҳои роҳӣ кардан ва бърдан ифода ёфтани хабари чуниин ҳолҳо низ мушоҳида мешавад: **хундани бъррафт** (қ., Сангиҳо); **тъ-ра дидани омадём** (ш-к., Қадучӣ); **кърта-ш зорифӣ роҳӣ кардём духтани** (ш-к., Ховалинг).

4. **Бо масдар**. Ин ҳодиса хеле кам буда, дар мисолҳои мо фақат дар чуниин ду ҷумла қайд шудааст: **бача-м тирамо хондан мерава** (қ-х., Ҳисор); **иҳо ма-ра дидан умадан** (ш-к., Қадучӣ).

Тарзи бавосита. Тарзи бавоситаи ҳоли мақсад ба тавассути пешояндҳо ва пасояндҳо воқеъ мегардад. Як қисми ин воситаҳо бо забони умумихалқӣ умумиат доранд, қисми дигарашон махсуси шеваи ҷанубӣ мебошанд.

Ташкили ҳоли мақсад бо пешояндҳои содда

Дар мисолҳои мо аз пешояндҳои содда инҳо ба қайд гирифта шудаанд: **бароӣ**, **махси**, **бароси//барости**, **бойиси**, **бахши**, **ба//бе//бай**.

Пешоянди барои, мисли забони адаби, дар ин лаҳҷаҳои шеваи чануби низ бо исмҳои конкретӣ абстракт, қонишини ва масдар воқеъ мешавад. Масдар дар ин вазифа дар шаклҳои содда, таркиби ва гоҳ бурда мешавад. Исмҳои низ, кам бошад ҳам, ҳиссаҳои муайянқунанда дошта метавонанд: барои радио умаай (ш-к., Ғофилобод); барои майлиси занон умадастак (в-к., Яхакпаст); дарза-ра барои қоқ ши-дан по мезанан (ш-к., Ховалинг); зъмин-а чъқър мекован, барои гандъм гур кардан (ш-к., Қӯлдара).

Худуди интишори пешоянди **маси//маҳси** васеъ нест. Вай дар ташкили ҳоли мақсад бо лаҳҷаҳои бадахшонӣ маҳдуд мешавад.¹⁴⁴ Хабаре, ки ин гуна ҳолҳоро тобеъ мекунад, асосан, бо феъли ҳаракат ифода меёбад. Дар вазифаи ҳол бештар исмҳои конкретӣ ва қонишинҳои шахсӣ истифода мешаванд: у мерафт маҳси **ow** (бд., Қозидех); **Азим ма-си бор рафтас** (бд., Яхшвол); **дина рафтем маси сетка, на́дод** (бд., Яхшвол).

Ташкили ҳоли мақсад бо пешояндҳои **бароси//барости, баҳши, бой-иси** бисёр маҳдуд аст. Бинобар ин, мисолҳое, ки онҳо сабт ёфтаанд миқдоран зиёд нестанд: **ман бароси дег омъдам** (к-х., Ҳисор); **бойиси ҳаму дъхтар рафта бъд** (ш-к., Ёхсу); **бахши ҳаму шох ва шох бъта-кем?** (в-к., Тавилдара).

Пешоянди **ба//бе//бай** дар ташкили ҳоли мақсад танҳо бо исмҳои конкретӣ ва феълҳои рафтани, **омадан, фиристодан** воқеъ мегардад. Ҳолҳои мақсад бо ин пешоянд дар дохили шева аз ҷиҳати тарзи ифода фарқе надоранд. Фарқи асосӣ дар истифодаи варианти пешоянд мушоҳида мешавад: аз онҳо ба нисбатан умумӣ бошад ҳам, дар лаҳҷаҳои бадахшонӣ бештар ба назар мерасад; **бе//бай** маҳсули лаҳҷаҳои ваҳиёӣ-қаротегинист: **мор мо-ра дид, сьни мо омад, моро ба газидан** (бд., Сусти); **ҳечка ба барг на́рафтай** (ш-к., Ховалинг); **ку-да ба ow рафт** (ш-к., Ховалинг); **нав ба даровурдан рег-а соҳати шаш хама мардо мераван** (бд., Нижгар); ин даҳмардаҳо бе орд умедан, **бе ну-мук** (в-к., Хонт).

2. Ташкили ҳоли мақсад бо пасояндҳо. Дар шеваи чанубӣ барои ташкили ҳоли мақсад чунин пасояндҳо истифода мешаванд: **гуфта//гъфта, ьнда-//-нда//-да, -а//-ра.**

Тарзи ташкили ҳоли мақсад бо пасоянди **гуфта//гъфта** чунин аст: хабари қумла бо феълҳои гуногун, ҳол бо исмҳои конкретӣ ва абстракт ифодаи меёбад. Пасоянд, одатан, пас аз феълҳои воқеъ мешавад, ки дар шакли тасрифи омада, аз ҷиҳати маънӣ моҳиятан бо масдар баробаранд. Барои ҳамин ҳам шакли адабии ин гуна ҳолҳо дар қолаби масдар ва пешоянд ифода мешавад: **йак одам йа чувол-да гандъм гурифтас осйоб мерам гуфта** (к., Тегирмӣ); **Раҳимӯф саҳарӣ Кулоб мерам гъфта ҳамуча естода бъд** (ш-к., Даҳана); **мо ғозимарг мешавем гъфта хамбид то Шехмизон-а** (ш-к., Наврӯҳо); **бачаҳо ма́таб мерем гуфта омада истоден** (к-х., Роҳатӣ).

Ташкили ҳоли мақсад бо пасоянди **гуфта//гъфта** дар шеваи чанубӣ чандон маъмул нест. Вай дар байни мисолҳое, ки ба ҳоли мақсад оиданд, бо панҷ қумла маҳдуд мешавад. Аз мисолҳо ин нукта низ аён мегардад, ки ҳоли мақсад бо пасоянди **гуфта//гъфта** на дар ҳамаи мавзӯҳо, балки, асосан, дар Ҳисор ва шимолии Қӯлоб интишоф ёфтааст.

Сурат гирифтани ҳоли мақсад бо пасоянди **-ьнда//-нда//-да**, кам бошад ҳам, дар ҳамаи лаҳҷаҳои шеваи чанубӣ ба назар мерасад. Хабари ҳолҳои сабаб бо ин пасоянд, низ, одатан, бо феъли ҳаракат ифода ёфта, дар вазифаи ҳол бештар исмҳои конкретӣ ба кор бурда мешаванд: **соҳати чори шаб об-ьнда умадем** (в-к., Қалъаи Лаби Об);

чурбӣ-да (барои чорӯб) **рафта бъдан** (ш-к., Пушъёни Миёна); **дъхта-ри Хусейн-да рафта бъдем** (к-х., Файзобод).

Дар мисолҳои мо алоҳида истифодаи шудани пасоянди **-а//-ра** дар ташкили ҳоли сабаб сабт наёфтааст. Танҳо як мисол мавҷуд аст, ки дар он ин пасоянд дар вазифаи мазкур якҷоя бо пешоянди **ба** ба кор бурда шудааст: **бъргат ба хаварқънӣ-ра рафт** (к., Навобод). Пасоянди **-ро** дар осори қадим бе пешоянд ҳам дар ифодаи ҳоли мақсад истифода мешуд.¹⁴⁵

Ташкили ҳоли мақсад бо пешояндҳои таркибӣ

Пешояндҳои таркибие, ки дар ташкили ҳоли мақсад иштирок мекунанд, миқдоран зиёд нестанд. Рӯйхати онҳоро аз рӯи материали мо ин тавр нишон додан мумкин аст: **ай ҳаваси, ай думби, аз//ай барои, ай баҳши, ба сари.** Миқдори мисолҳо бо ин ҳолҳо дар ихтиёри мо хеле маҳдуд аст. Бинобар ин, доираи паҳншавии онҳоро муайян намудан душвор мебошад. Аз рӯи ин ки пешоянди **бахши** дар вазифаҳои дигари грамматикӣ низ иштирок мекунад, метавон тахмин кард, ки вай дар ин вазифа низ барои ҷамъии лаҳҷаҳои шеваи чанубӣ умумист. Дар лаҳҷаҳои роғӣ, бадахшонӣ ва шимолии Қӯлоб дар мисолҳои алоҳида зикр ёфтани пешоянди **ба сари** аз он шаходат медиҳад, ки доираи истеъмоли он як андоза васеъ аст. Ҳолҳое, ки бо пешоянди **ай ҳаваси, ай думби** сурат гирифтанд, ба лаҳҷаҳои қӯлобӣ (қисми шимоли) ва қаротегинӣ мансубанд. Пешоянди аз **барои** дар қумлаи истифода шудааст, ки ба лаҳҷаи Қаротегин оид аст: Инак, намунаи мисолҳо бо пешояндҳои мазкур: **йа шахс ай ҳаваси сайдо-ра къ буромадай** (ш-к., Хонақо); **мън ай думби чав се-чор руз овора шидам к.**, Сангиҳо); **ай баҳшаки йа къртасърхи девлоҳӣ умадъм** (ш-к., Даҳана); **холам ба фърма-ра ба сари шир омадас** (Роғ, Бадринг); **ба сари орд омадӣ?** (бд., Қозидех); **ба сари ҳаму чойник-а мерава** (ш-к., Муллоқонӣ); **шикор рафтем даҳ нафар аз барои сайди нахчир** (к., Камароб).

ҲОЛИ ТАРЗИ АМАЛ

Дар солҳои охир аҳли тадқиқ дар қатори ҳолҳои дигар ба масъалаи омӯзиши ҳоли тарзи амал низ диққат дода, кӯшиш намуданд, ки маъноҳои ҷудогона, хел ва тарзи ифодаи ҳар яке аз навъҳои онро ошкор ва муайян намоянд. Ин кӯшишот ҳарчанд баъзе натиҷаҳои хуб дод, вале масъалаҳои ҳоли тарзи амал ҳамчунон тафтиш ва баҳси маҳсул металабанд. Ин баҳс лоақал аз он ҷиҳат зарур аст, ки олимон, ки доир ба ҳоли тарзи амал тадқиқот гузаронидаанд, дар хусуси хелҳои он ва тарикати ташкили онҳо дар як фикр нестанд. Назари мухталиф дар ин бобат, пеш аз ҳама, дар байни таълифоти акад. Б. Ниёзмухаммадов ва проф. М. Исмаилов мушоҳида мешавад.

Б. Ниёзмухаммадов дар забоншиносии тоҷик аввалин шуда, ҳоли тарзи амалро ба ду гурӯҳи асосӣ: 1. ҳоли тарзи амале, ки тобиши аломат ва ҳолат дорад; 2. ҳоли тарзи амале, ки ҷи тарикати иҷро шудани амалро ифода мекунад тақсими намуда,¹⁴⁶ заминаи морфологӣ ҳар ду гурӯҳро нисбатан батафсил аз назар гузаронидааст. Аммо ӯ ҷи дар таснифот ва ҷи дар таъин кардани тарзи ифодаи ҳар кадоме аз навъҳои ҳоли тарзи амал ба ихтилофи фикр ва норасонӣ роҳ додааст, ки муҳимтарини онҳоро ба сурати зайл метавон шарҳ дод.

1) Муаллиф нишон намодааст, ки дар ҷи асос, аз рӯи қадом ақида ҳоли тарзи амалро ба ду гурӯҳ — ҳоли тарзи амали дорони тобиши аломату ҳолат ва ҳоли тарзи амали ифодакунандаи тарикати иҷро

амал тақсим намудааст. Ин аст, ки фарқи гурӯҳҳо барои хонанда торик мемонад. Бисъёре аз мисолхое, ки дар исботи ҳар ду навъи ҳолатҳои мазкур зикр ёфтаанд, бо таснифоти муаллиф мутобиқати комил надоранд. Масалан, ӯ дар ҷумлаҳои **Мо бо тайёрии зӯр ба хучум тайёр шуда истодаем: Ман... охир бо оҳанги таачуб** аз вай пурсидам ва мисли инҳо таркибҳои **бо тайёрии зӯр** ва **бо оҳанги таачубро** ҳамчун ҳолатҳои ифодакунандаи «тобиши аломат ва ҳолат» маънидод кардааст ва ҳол он ки ин қабил таркибҳо дар мисолҳои мазкур ва амсоли инҳо ҳолатҳои тарзи амали ҳолиро ифода менамоянд. Баръакси ин, дар ҷумлаҳои **Ҳар ду баланд хандиданд; Ба чорьяккоронаш кӯтоҳаққ фармон дод; Аммо дамидагии он ҷо зер намехӯрд, баръакс, дақиқа ба дақиқа боз ҳам баландтар мешуд; Яктоаш маро дар бағал гирифта, сарамро ба синааш паҳш карда, гарм-гарм навозиш кардан гирифт** ва ғайра калимаҳои баланд, кӯтоҳаққ, баландтар, гарм-гарм ба гурӯҳи ҳоли тарзи амали ифодакунандаи тарқиқи иҷрои амал дохил карда шудааст. Аммо аён аст, ки калимаҳои мазкур амали ҷумларо на аз бобати тарзи иҷро, балки вобаста ба сифат ва ҳосият шарҳу эзоҳ додаанд. Сабаб ҳамин аст, ки онҳо бо ибораҳои, ки дар қолиби исму сифат ташкил меёбанд, мутобиқат доранд: **кӯтоҳаққ фармон додан — фармони кӯтоҳаққ, баландтар дамидан — дамиши баландтар; баланд хандидан — хандаи баланд** ва ғайра.

2) Дар хусуси тарзи ифодаи ҳоли тарзи амал ин тавр навишта шудааст: «Ҳоли тарзи амал бештар бо зарфу сифат ва феълҳои ҳолат ифода мегардад».¹⁴⁷ Дар байни анбӯҳи мисолхое, ки муаллиф доир ба ҳар ду навъи ҳоли тарзи амал овардааст, мисоле пайдо нашуд, ки феъли ҳолат дар он ба вазифаи ҳоли тарзи амал истифода шуда бошад. Шубҳае нест, ки ин ҷо сахт рафтааст: феъли ҳолат чун феълҳои амал хусусияти тобеъкунӣ дорад ва бинобар ин ҳеҷ мумкин нест, ки дар роли ҳиссаи тобеъ ибора ба кор бурда шавад.

3) Муаллиф калима ва таркибҳои **муваққатан, гурӯҳ-гурӯҳ, даста-даста, ду-ду, чор-чор, сахт, тамоман, аз ҷояш хестанӣ** шуда-ро ҳамчун ҳоли тарзи амал шарҳ додааст, ки ба назари мо, баҳсталабанд.

Калимаҳои **гурӯҳ-гурӯҳ, даста-даста, ду-ду, чор-чор** ва мисли инҳо дорой мафҳуми микдоранд, ифодаи тарзи иҷрои амал дар онҳо танҳо тобиши маънӣ ба шумор меравад. Бинобар ин, онҳо дар ҷумлаҳои **Шабби ҷумъа онҳо гурӯҳ-гурӯҳ дар ҳавлии яке аз худхӯшон ғун шуда шабинишинӣ мекарданд; Самолётҳои мо даста-даста ба хучум рафтанд; Мардум ҳам ду-ду, чор-чор аз пасу пеш мерафтанд; Аввал ягон-ягон, пас аз он панҷ-панҷ, даҳ-даҳ харидор омад** ҳоли тарзи амалро не, балки ҳоли микдор ва дараҷаро ифода намудаанд.

Лутфулло Бузургзода ин гуна калимаҳоро чун ҳоли микдору дараҷа маънидод карда буд¹⁴⁸. И. Исмоилов ҳам онҳоро ба гурӯҳи зарфҳои микдору дараҷа дохил намуда, ҳамчун «Зарфҳои тақсими» шарҳ додааст¹⁴⁹.

Калимаи сахт дар ҷумлаи **Чамбул-Махдум... қомати баланд** ва бадани лоғар дошт, ки ба пояи ҷуворӣ сафед сахт монанд буд маънои лугавии худро таъбир дода, ба гурӯҳи зарф гузаштааст. Бинобар ин, вай ин ҷо на тарзи вуқӯи амал, балки дараҷаи аломатро ифода намуда, ба сифати муродифи зарфҳои микдори хеле, **бисъёр** ва ғайра ба вазифаи ҳоли дараҷа ба кор бурда шудааст. Ба фикри мо, калимаи **тамоман** ҳам дар ҷумлаи **Он Қорӣ-Ишқамбаро тамоман аз кор бароварда саросема кард** хабари ҷумларо аз ҷиҳати дараҷаи зуҳур шарҳу эзоҳ додааст. Бинобар ин, онро чун ҳоли тарзи амал маънидод кардан қобили қабул нест¹⁵⁰.

4) Б. Ниёзмұхаммадов дар ҷумлаҳои амсоли **Имом аз ҷояш хестанӣ** шуда, ба соати худ нигоҳ кард тарқиби аз ҷояш хестанӣ шударо ҳам-

чун ҳоли тарзи амал ба қалам додааст ва ҳол он ки ба ҳоли мақсад будани вай ягон ҷои шубҳа нест. Ҳанӯз дар соли 1950 муаллифони китоби дарсии мактаби ҷумлаҳои **Шуморо диданӣ шуда омадам; Шариф қорҳои худро баробар карданӣ шуда ба кишлок рафт-ро** далел оварда, нишон дода буданд, ки дар онҳо тарқибҳои диданӣ шуда, **баробар карданӣ шуда** мақсади амалро фаҳмонида, ба саволҳои ҷаро, бо ҷи мақсад ҷавоб шудаанд¹⁵¹. М. Исмаилов ҳам ин қабил тарқибҳоро ҳамчун ҳоли мақсад маънидод намудааст¹⁵².

5) Муаллиф байти **Гардад анбори умумӣ лаб ба лаб — Зиндагонӣ боз ҳам зебо шавад-ро** мисол оварда, нишон додааст, ки дар он **лаб ба лаб** ҳоли тарзи амалро ифода намудааст. Аммо бо андак тааммул пайхас кардан душвор нест, ки ин ҷо **лаб ба лаб** маънои пурра, лабрезро дошта, ҳамчун ҳиссаи асосии хабари номӣ воқеъ гаштааст.

6) Б. Ниёзмұхаммадов дар таълифоти худ доир ба ҳоли тарзи амал, асосан, заминаи морфологиро аз назар гузаронида, дар хусуси воситаҳои синтаксисии ташкили ҳоли тарзи амал чизе нагуфтааст.

Тадқиқоти М. Исмаилов доир ба ҳоли тарзи амал, пеш аз ҳама, аз он ҷиҳат қобили диққат аст, ки ӯ ин ҳолро ба тарзи дигаргунтар ба хелҳо тақсим намуда, кӯшиш кардааст, ки тарзи ифодаи ҳар яке аз онҳоро нишон диҳад. Масалан, вай ҳолатҳои ифодакунандаи маънои ҳолат, вазъият ва қиёсо, ки дар бисъёр асарҳои тадқиқотӣ ва китобҳои дарсӣ чун навъи тарқиби ҳоли тарзи амал маънидод шудаанд, ба гурӯҳи алоҳида ва мустақил ҷудо намуда, ба ҳоли тарзи амал дохил намудани ҷунин се шохро матлуб донистааст: а) ҳоли тарзи амали сифатӣ (качественное); б) ҳоли тарзи амали хосса; в) ҳоли тарзи амали восита. Муаллиф баробари манбаи морфологӣ ҳар се хели ҳоли тарзи амал, дар хусуси воситаҳои грамматикӣ ифодаи онҳо низ ба тафсил сухан рондааст. Дар тақсими мазкур ҷои баҳсталаб ин аст, ки муаллиф баъзе ҳолҳоро, сарфи назар аз он ки онҳо дорой тобиши маъноанд, ба хелҳои алоҳида ва мустақил ҷудо намудааст.

Аз гуфтаҳои боло маълум мегардад, ки дар масъалаи муайян кардани хелҳои ҳоли тарзи амал ва тарзи ифодаи онҳо ҳанӯз мавридҳои баҳсталаб бисъеранд.

Мо ҳоли тарзи амалро дар асоси фактҳои шеваи ҷанубӣ ба се гурӯҳ — ҳолатҳои тарзи амали сифатӣ, хосса ва восита тақсим намуда, ҳолатҳоро, ки тобиши ҳолатро доранд, низ дар тарқиби ҳолатҳои хосса аз назар мегузаронем, зеро онҳо ҷи аз бобати маъно ва ҷи тарзи ифода ба ин навъи ҳоли тарзи амал наздиканд.

Дар шеваи ҷанубӣ ҳам, монанди забони адабӣ, ҳолатҳои тарзи амали сифатӣ ва хосса ба ду гурӯҳ: бевосита ва бавосита ҷудо мешаванд. Тарзи бавосита, асосан, ҳоси ҳолатҳои тарзи амали хосса аст. Ҳолатҳое, ки ҷузъиёти амалро аз бобати сифат ва аломати иҷро шарҳ медиҳанд, ода-тан, бидуни пешоянд ва пасояндҳо воқеъ мегарданд.

Хели бевосита

Дар шеваи ҷанубӣ сифатҳо, зарфҳои тарзи амал, исмҳои маънӣ, сифати феълӣ, феъли ҳол, калимаҳои тасвирӣ, воҳидҳои фразеологӣ зарфӣ ба тавассути алоқан ҳамроҳӣ — бе пешоянду пасояндҳо — дар ифодаи ҳоли тарзи амал ба кор бурда мешаванд.

1. Бо сифат ифода ёфтани ҳоли тарзи амал. Сифатҳо дар забони адабӣ ҳам дар ифодаи ҳоли тарзи амал бисъёр истеъмол меёбанд. Аммо ба назар ҷунин мерасад, ки таъдоди истифодаи онҳо дар ин вазифа дар забони гуфтугӯ бештар мебошад. Ин аст ки, мисли дигар шеваҳои забонамон, дар шеваи ҷанубӣ низ бо сифат ифода ёфтани ҳолатҳои мазкур аз ҳодисаҳои маъмул ба шумор меравад. Сифат-

хоро дар адои ин вазифа ба чор гурӯҳи асосӣ чудо кардан мумкин аст.

1) Сифатҳое, ки дар забони адаби низ дучор мешаванд. Дар шева баъзе аз онҳо бо таркиби овозӣ фарқҳои чудогонаи фонетикӣ дошта бошанд ҳам, аз рӯи вазифаи грамматикӣ бо забони адаби умумияти комил доранд. Чунончи: **нағз, сахт, тугрӣ, хуб, пас(т), бўлан(д), тоза, ма/кам, шикамсер, гъшна, бекорхӯча, махфӣ, зънда** ва ғайра: **хами** хъд-ът нағз байт мегуӣ (ш-к., Кадучӣ); **шъкамби** зани Тарсинӣ сахт қъррас кардай (ш-к., Ховалинг); **у** вахто мо-ра тугрӣ Душанбе ройӣ мекардан (в-к., Лангар); **хуб** фикр кун, ки чизе-мъзе фаромуш нақунӣ (в-к., Яхакпаст); **пас** мехундай (ш-к., Ховалинг); **ширмавӣ бўлан** гашта нӣметона (к., Шуле); **хаму** тоҷикӣ тоза гав зад (к-х., Файзобод); **хирс-а** ма/кам дар дъраҳт бастай (ш-к., Сарихосор); **бойо** шикамсер мегаштан (ш-к., Кадучӣ); **бекорхӯча** мегарда (ш-к., Кадучӣ); **хамуча** махфӣ мехуна (ш-к., Хонақо); **и шойир-а** зинда ба пеши подшо-ра мейоран (ч-к., Саричашма); **ба** кадом лавзе хонад шърин мега (ч-к., Саричашма);

2) Сифатҳое, ки баръакси забони адаби, махз дар шеваи чанубӣ чун ҳоли тарзи амал воқеъ мегарданд. Масалан, **тоқа, мулоим, пъхта, хилват, чуш** ва мисли инҳо: **шер** тоқа мегарда (ғ-к., Рӯноб); **хъд-ъш** тоқа бъбара (ш-к., Даштиҷум); **бад** мън мулойим калачикак кардъм (в-к., Куглик); **мулоим** рафта истодем (к., Камароб); **бъхър-у** неки хилват бъхър (ш-к., Хонақои Боло); **мън** Махмуд-а пъхта мешиносьм (ш-к., Зелолак); **ов-а** чуш оварда наметона (Роғ, Хӯчағалтон);

3) Баъзе аз сифатҳо дар шеваҳои дигар низ гоҳо ба вазифаи ҳоли тарзи амал истифода мешаванд. Фарқи шеваи чанубӣ дар истеъмоли чунин калимаҳо ин аст, ки дар ин шева онҳо хеле серистеъмол буда, ба ин ваҷҳ яке аз ҷиҳатҳои фарқкунандаи он аз шеваҳои дигар ба шумор мераванд. Ба ин гурӯҳ мо калимаи **соз-ро** дохил мекунем, ки дар ҳамаи лаҳҷаҳои шеваи чанубӣ маъмул ва серистеъмол аст: **соз** бъгу-да бъфаҳмем (ш-к., Дарай Турбат); **ман** ин хел соз наметунам навиштан (к., Нимич); **е**, **соз** бъшӣ (ш-к., Ховалинг); **соз** дъравидай (к-х., Файзобод); **соз** напӯхтаӣ (ш-к., Ховалинг);

4) Сифатҳое, ки махсуси шеваи чанубианд. Баъзе аз калимаҳои ин гурӯҳ дар шеваи чануби шарқӣ мавҷуд бошанд ҳам, дар шеваҳои дигари забонамон истифода намешаванд. Чунончи: **тарвоза** (кӯндаланг, якъёна), **попархам** (дуруст, бафурча), **барафт** (бофароғат, бароҳат), **саросемачоп** (саросемаранг), **чъхт** (рост), **куз** (каҷ); **сархуй** (бепарастор), **чут** (норавшан), **хуйдав** (бекор), **хот** (бечуну чаро, озод), **кърт**, (рост), **паноҳӣ** шах ва чандин калимаҳои дигар. Мисолҳо: **йа** чуw-а тарвоза мезанӣ (ш-к., Ховалинг); **акъ** попархам бъшинем, гап гуш кънем (ш-к., Хонақо); **хамита** барафт омадъм, ки ховъм бърдай (ш-к., Кадучӣ); **Чамол** саросемачоп сьни идора рафта бъд (ш-к., Хонақо); **дар** хамуча чъхт местӣ? (ш-к., Ховалинг); **ангур-а** куз мондъм (к-х., Роҳатӣ); **у** бачаҳо сархуй бърафтн (к., Сорбоғ); **и** сархуй ката шъдас (ш-к., Ховалинг); **мо** чут гав мезадем (ш-к., Даштиҷум); **кор** каагӣ бъдем, акъ хуйдав гаштем (ш-к., Ёхсу); **дъхтари** йа кас-а бъкапӣ, **у** вахто хот мепарундан-ът (ш-к., Шехмизон); **йагу** чундор-а хот меқапа пъланг (к., Сорбоғ); **гап-а** кърт бъгу (ш-к., Ёхсу); **ку**, **кърт** бъбро (ш-к., Ёхсу); **йио** паноҳӣ мерафта бъдан (ш-к., Хонақо); **шах** бъдав (в-к., Яхакпаст).

Сифатҳо дар ифодаи ҳоли тарзи амал гоҳо дар шакли таркибҳои синонимӣ низ истифода мегарданд, ки дар ин маврид маънои даркорӣ возеҳтар адо мешавад: **мън** хуб сах санчидъм (ш-к., Шехмизон); **чъхтакӣ** рост местодум (ш-к., Даштиҷум); **ай** гъҷо ита чъхт-ъ чилинг умадӣ (ш-к., Ховалинг).

2. Ифодаи ҳоли тарзи амал бо зарф. Ҳоли тарзи амал аз ҳама

бештар бо зарф ифода меёбад. Зарфҳо вобаста ба маънои лугавии калима тарикӣ иҷрои амалро бо тобишҳои гуногуни маъноӣ шарҳу эзоҳ менамоянд.

а) Тарзи воқеъ гаштани амалро мефаҳмонанд. Дар ин вазифа ҳам калимаҳои зарфии умумихалқӣ, ки баъзе аз онҳо мувофиқи хосияти фонетикӣ шева аз ҷиҳати таркиби овозӣ фарқҳои чудогона доранд, ҳам калимаҳои хоси лаҳҷаҳои шеваи чанубӣ истифода мешаванд. Ба гурӯҳи аввал чунин калимаҳо дохил мешаванд: **оста** / **охиста**, **мърданвор**, **вахазур**, **базур**, **късалокъсал**, **рупару**, **пуштора**, **чушочуш**. Ба ин сила калимаҳои низ дохил мешаванд, ки решаашон умумистеъмоли буда, аммо дар қолиби калимасозии шева сурат гирифтаанд. Чунончи, **чапакӣ**, **қадамакӣ**, **мачбуракӣ**, **навбатакӣ**, **бадав**, **башучо**, **пешодъмкол** / **пешодумбол** ва монанди инҳо: **оста** бийо (в-к., Ёзғанд); **ма** дъмбъра бийоръм, **хами** мърданвор иқа нохун къна (ш-к., Кӯлдара); **вахузур** бишӣ (в-к., Кӯлхо); **базур** да гардан-ум бор мекъна (к., Фаррух); **мън** късалокъсал пъшоко-ш-а шъштъм (в-к., Ёзғанд); **шойин** рупару мешина (ш-к., Кадучӣ); **пуштора** хъди Душанбе езум мебурдъм (к-х., Роҳатӣ); **ба** бъгрифтаӣ, да ғалқи оча-ш чушочуш рехтай (ш-к., Хонақои Боло); **панч-а** чапакӣ менависа (ш-к., Даштиҷум); **дар** хар чапакӣ сувор мекъна (ш-к., Даштиҷум); **а** йърга-йърга-да қадамакӣ бърава, **хуб-ай** (ғ-к., Кангурт); **и** зан-ъш холи ҳаст, **мачбуракӣ** гирифт (ш-к., Шехмизон); **йа** ҳамра (хамроҳ) бъте, **наватакӣ** бунӣ кънем (к., Самсолик); **кавг-а** бадав меқапидъм (ш-к., Шехмизон); **аспи** ма-м тай малим-да башъҷо рафтестай-ку (ш-к., Даштиҷум); **хами** одам қати пешодъмкол дъромадем (в-к., Ярхаб).

Гурӯҳи зарфҳои хоси шеvaro чунин калимаҳо ташкил медиҳанд: **пазала** (дутарафа гузоштани бор ба асп), **чапарак** (шиғвор), **чънгърък** (сари дупо), **қанчиға** (савори дукаса), **сапалакӣ** (каф ба каф), **рушод** (ошкоро), **очък** (кушоду равшан); **бор-а** пазала мезанем (ш-к., Мӯминобод); **дъ** чув-а чапарак мебандем (ш-к., Ховалинг); **ута** чънгърък нашӣ, **ута** хуб нест (ш-к., Ғеш); **ҳасану** ҳусен қанчиға омаа есоден (ш-к., Дарай Мухтор); **сапалакӣ** шиштаӣ (ш-к., Кӯлдара); **бозор** рушод мере йо махфӣ? (к., Ғофилобод); **очък** мекаша (в-к., Сарикенча); **хамута** тарвоза мийа (к., Севунок).

б) Ногаҳон, якбора иҷро шудани амалро нишон медиҳанд. Дар ин вазифа дар қатори зарфҳои умумии **нохост** ва **якбора** мисли **йаке//йаки**, **табина**, **бисъёр** зарфҳои хоси лаҳҷаҳои шеваи чанубӣ низ истифода мешаванд. Бояд гуфт, ки доираи интишори ин зарфҳо дар шева якранг нест: аз онҳо калимаи **йаке//йаки** дар тамоми лаҳҷаҳои шеваи чанубӣ мустаъмал буда, фарқи лаҳҷавӣ бештар дар истеъмоли варианти фонетикӣ он мушоҳида мешавад. Зарфи **табина** танҳо дар лаҳҷаи ғарбии Хӯлоб ба қайд гирифта шудааст.¹⁵³ Мисолҳо: **нохост** гусала ай пеши асп мебъройа (ш-к., Ховалинг); **ота-ш** кор-а буд карда ома йабора (ш-к., Ховалинг); **у** бача да хаму чуқури йағбора бърафт (в-к., Ёзғанд); **йаке** дег ай дъст-ъш хот шидаст (ш-к., Мӯминобод); **йаке** шамол хест (в-к., Сарикенча); **йаки** набури чилик-ш-а (к., Майдон); **табина** у мерава ту мемонӣ (ғ-к., Зоғнӯл);

в) Тарзи иҷрои амалро вобаста ба ҳаракати субъект ба боло ё поён шарҳ медиҳанд. Зарфҳои ифодакунандаи ин гуна ҳолҳо таркибан мураккаб буда, ҳамеша бо хабар-феълҳои меоянд, ки дорой мафҳуми ҳаракатанд: **хами-ра** гъфтъм-ъ руболо раакӣ шъдъм (ш-к., Ховалинг); **ай** қишлоқ йак ов сарнишеб мийа (ғ-к., Кангурт); **калапо** мийа, **наме-дунъм**, **ном-ъш** чӣ-ай (к., Бедак); **бача** хамуча йа чапасар рафт-у гашт (ш-к., Хонақо);

г) Тарикӣ вуқӯи амалро аз рӯи воситани иҷро ифода мекунанд. Зарфҳое, ки дар роли чунин ҳолҳо меоянд, аз исмҳои конкрет бо ёрии

суффикси-акӣ сохта шудаанд. Онҳо бо исмҳои чондор ва бечони хар, асп, мошин ва монанди инҳо чун василаи ҳаракати субъект хизмат кардани предметро нишон диҳанд, бо предметҳои бечон (мисли қоп, сатил ва ғайра) дар иҷрои коре истифода шудани чизро нишон медиҳанд. Шеваи ҷанубӣ дар ифодаи маънои аввал дар ин гуна ҳолҳо бо забони адабӣ умумият дошта, аммо дар баёни дуом аз он фарқ мекунад: аспакӣ ма-м ай дъмб-ат хамбида мийом (ш-к., Ёхсу); хараки над: аспакӣ ма-м ай дъмб-ат хамбида мийом (ш-к., Ёхсу); хараки намемонд оу овардан (в-к., Яхакпаст); ма сатилакӣ ови ҳаму-ра фър метум мебурдем қопаки (в-к., Яхакпаст); ма сатилакӣ ови ҳаму-ра фър метум (ш-к., Ғеш); дъстакӣ чиндем (в-к., Лангари Шоҳ);

д) Амалро аз он ҷиҳат шарҳ медиҳанд, ки дар иҷрои он яке аз узвҳои бадан иштирок кардааст. Зарфҳои, ки ин гуна ҳолҳоро ифода менамоянд, дар қолиби исмҳои конкрет ва суффикси-акӣ сохта шудаанд: бо мезанан-ъш, шикамакӣ медава (ш-к., Хонақо); Бобоҳои ай пеши хъд-ъш даҳанакӣ шер мебурора (к-х., Роҳатӣ);

е) Ҳолати субъект ва объекти мефаҳмонанд. Хабаре, ки чунин ҳолҳоро тобеъ мекунад, аз маънои ҳаракат (ба маънои раҳсипор шудан) фориг буда, одатан, ҳолат, ҳиссу ҳаяҷон ва мисли инҳоро ифода менамояд: мейоиа чъхтакӣ нун мехъра (в-к., Сарикенча); йаг чо мерем, ки се-чор милиса чъхтакӣ истойас (ш-к., Ховалинг); ҳаму тахтаҳақ-да сарнъшев мундагий (к-х., Файзобод).

3. Исми дар ифодаи ҳоли тарзи амал. Ҳоли тарзи амалро ифода намудани исми бе пешоянд ё пасоянд дар забони мо чандон расм нест. Бинобар ин, дар асарҳои тадқиқотӣ ин масъала номазкур мондааст. Дар шеваи ҷанубӣ низ исмҳои ифодакунандаи ҳоли тарзи амал миқдоран зиёд нестанд. Дар дасти мо дар ин бобат фақат чанд мисол мавҷуд аст, ки дар онҳо аксарияти исмҳои маънои луғавиашонро аз даст дода, ба категорияи зарф гузаштаанд. Қисми дигари онҳо ҳосияти исми худро маҳфуз дошта бошанд ҳам, дар асл боқии ҳолҳои бо ёрии воситаҳои грамматикӣ шаклбанд буда, бо тақозои ихтисори сухан пешоянд ё пасоянд аз таркибашон соқит гаштааст. Ба гурӯҳи якуми калимаҳои ҳила (базӯр); мадори//мадоро (базӯр), қарор (ором), ғафлат (ноҳост) дохил мешаванд, ки дар нутқи шевагӣ маънои аслии худро гум кардаанд. Қисми дуумро калимаҳои савор, гърав/гарав дар бар мегиранд. Ҳам ҳодисаи аввал ва ҳам ҳодисаи сонӣ ба калимаҳои мазкур маҳзи шеваи ҷанубист. Мисолҳо: ма ҳами йаг сърк гуспанд-а ҳила бадар кардъм (ш-к., Ғелот); дъ руз ҳила гаштъм (ш-к., Ховалинг); ҳоли ҳами замин-да мадори кардем хуна (ш-к., Даштиҷум); мадоро мегардум (в-к., Шилбилӣ); камбағали хараки қарор истодаст (ш-к., Ховалинг); ғафлат гърг бърума (в-к., Сарикенча); дъ кас савор умадан (в-к., Ярхаб); замин-а гърав фърухта додем (ғ-к., Кангурт).

4. Ифодаи ҳоли тарзи амал бо сифати феълӣ — феълӣ ҳол. Шаклҳои сифати феълӣ — феълӣ ҳол дар вазифаи ҳоли тарзи амал аз воситаҳои хеле серистеъмоли буда, иҷрои амалро, асосан, аз бобати тарз ва ҳолат шарҳ медиҳанд. Тариқи истифодаи онҳо дар ифодаи ин маъноҳо гуногун аст.

а) Дар шакли содда, як калима. Ин шакл камистеъмоли аст: бачара чума-ш-да печонда овард (ш-к., Ховалинг); камбағал-а баста пеши пошо-да мебара (к-х., Норак); санг лой-а лъхшонда рафта исоаст (в-к., Оксой).

б) Дар шеваи ҷанубӣ шакли инкории сифати феълӣ — феълӣ ҳол ҳам дар ифодаи ҳоли тарзи амал зиёда истифода мешавад. Дар ин маврид вай аз ҷиҳати сохт аксаран мураккаб буда, ҳиссаи аввалашро исми ё сифат ташкил менамояд. Ҳолҳои тарзи амал бо ин калимаҳо бештар ҳолат, қисман тариқи вуқӯи амалро нишон медиҳанд: Соҳиби

хуна дъсношъшта хъра-йам меша (ш-к., Хонақо); йа лафка нон-а нотаркарда да асал лучондум-у хурдъм (ш-к., Момандиён); авқот кардан мумкин аст бепъл-у нокоркарда (в-к., Ярхаб); бъхе ғайчӣ (хокрӯба) норуфта монд (Роғ, Балуч); ҷубор-а нобаста чим нъзан (ч-к., Учкул).

в) Дар шакли таркибӣ. Дар ин маврид ҳиссаи номиро бештар исми, калимаҳои тасвирий ва сифат ташкил мекунад. Ҷузъи феълӣ аз калимаҳои кардан, задан, шудан ва баъзе феълҳои дигар иборат аст. Таъдоди истеъмоли кардан аз ҳама зиёд буда, доираи таркибсозии он низ васеъ аст: ай ҳами Кулов йа дег-а пъш каа Дарвоз бърдай (ш-к., Мӯминобод); йа кас кутал карда мийомад (ш-к., Ховалинг); мусъфед-а пешандоз карда гърифтан (ш-к., Ғофилобод); ба сини Ғашйон урра қада рафтак (к., Ғофилобод); ов-да луш шъда дъромад (ш-к., Хонақо); бераҳа шида бийо (ш-к., Ховалинг); ба ҳаму-ра ай руй копрък хам шуда гиръфтъм (ш-к., Хонақо); ай тобини Йонахш ҷазм шида мийомадан (к., Ғофилобод); торунхъри рафтем қати дунйои занак дойра зада (в-к., Яхакпаст); йо шавохун зада армия-ра мустаҳкам кардан (к-х., Дуобаи Боло); гурумбас зада ғалтид йаке (к-х., Роҳатӣ).

Дар шеваи ҷанубӣ ифодаи ҳоли тарзи амал бо шакли феълӣ ҳоли замони ҳозира, ки аз асоси замони ҳозираи феълҳои таркибии номӣ бо ҳамроҳ кардани суффикси -он сохта мешаванд, расм нест. Вай аҳёнани дучор мешавад: гъриакънон ба пеши зоғи ало рафт (ш-к., Сарихосор); уху, аху, ухукънон рафтан гирифт (к-х., Ёвон).

5. Ифодаи ҳоли тарзи амал бо калимаҳои тасвирий. Ҳолҳои тарзи амал дар шеваи ҷанубӣ дар масъалаи ифода ёфтани калимаҳои тасвирий, пеш аз ҳама, аз ҷиҳати лексикӣ қобили диққатанд; дар ин шева баробари калимаҳои умумихалқӣ бисёр воҳидҳои луғавӣ истифода мешаванд, ки дар забони адабӣ ба назар намерасанд. Калимаҳои умумихалқӣ ҳам дар шеваи ҷанубӣ аз бобати суффиксҳои калимасоз аз забони адабӣ қисман фарқ мекунанд. Дар он баробари суффикси -ас варианти он -ост//аст низ фаровон ба кор бурда мешавад. Аз мисолҳои бисёре, ки дар ин бобат дар даст дорем, барои намуна чанд калимаи зеринро зикр кардан мумкин аст: гъръмбаст (якбора), хайтас (тез, босуръат), фағас (фаҳ-фаҳунон); фъсас (бо фис-фис); шарраст (қатор, пай дар пай); бълъқас (булӯқасанон), шувас (пай ҳам, қатор). Мисолҳо: гърамбаст дъръни чах-да мунд (ш-к., Ховалинг); ай идора хайтас карда омад (ш-к., Ховалинг); дига фағас алов бъромесай (ш-к., Даштиҷум); ай ҳамуча фъсас хаво бъръмадан гиръфт (ш-к., Мӯминобод); гълапаст дар оу афтод к., Қазнок); арақ шарраст мерехт в-к., Яхакпаст); ай чъшма бълъқас оу мебъроя (ш-к., Ховалинг); уча мошино шувас рафта умайестас (ш-к., Ховалинг).

6. Ифодаи ҳоли тарзи амал бо калимаҳои такрор. Дар шеваи ҷанубӣ ҳам, мисли забони адабӣ ва шеваҳои дигари забонамон, калимаҳои тасвирий, сифат, феълӣ ҳол дар шакли такрор ба вазифаи ҳоли тарзи амал ба кор бурда мешаванд. Аз ҷиҳати истифодаи ҷои аз ҳама зиёдро дар ин бобат зарф ва калимаҳои тасвирий ишғол мекунанд. Калимаҳои такрор дар вазифаи ҳоли тарзи амал аз муродифҳои худ, ки дар шаклҳои алоҳида истифода мешаванд, бо тобиши маъноӣ фарқ мекунанд: онҳо такрори мӯлқаратаи ҳолат ва тариқи иҷрои амалро мефаҳмонанд. Шеваи ҷанубӣ дар ин бобат аз забони адабӣ тафовути казоӣ надоранд. Фарқи асосӣ, ба назари мо, ба қабати лексикӣ калимаҳо дахл дорад. Яъне ин ҷо ҳам баробари калимаҳои умумихалқӣ, калимаҳои истифодаи мешаванд, ки махсуси лаҳҷаҳои шеваи ҷанубианд. Баъзе аз калимаҳои умумихалқӣ, ки дар шеваи ҷанубӣ ба маънои дигар мавриди истифодаанд, бо ҳамин маъно ба сурати такрор ба вазифаи ҳоли тарзи амал истифодаи мешаванд. Инак, намунаи мисолҳо бо ҳиссаҳои алоҳидаи нутқ;

а) бо калимаҳои тасвирӣ: лапак-лапак (хамида-хамида) йол ба йол мегърехтъм (ш-к., Шехмизон); руи одам-да чарах-чарах (руирист) гап мезантъм, пушта-ш-а кор надорътъм (ш-к., Ховалинг); йахи халадил-ник-а хами къръп-къръп мехъран (ш-к., Кадучӣ); сево тълаб-тълаб (гумбур-гумбур) мезана босмачӣ-ра (ш-к., Ховалинг); бъзак чилинг-чилинг (дик-дик) мепара (ш-к., Ховалинг);

б) бо сифат: соф-соф (бекор) мегашт (ш-к., Даштичум); ката-ката кук-ътш бъгир (ш-к., Ховалинг); нағз-нағз кор мекънем-да (ш-к., Ховалинг); хъд-ът қандо-ра хилват-хилват мехрӣ (ш-к., Хонақон Боло); вай бисйо вазнин-вазнин мебардора (к., Шулә); хар йа къдом-ша-чудо-чудо менависа (к-х., Файзобод);

г) бо феъли ҳол: и ангур-а хами додар-ът шъмо-да чидо карда-чидо карда овардай (ш-к., Даҳана); хамуга чинда-чинда बारे (к., Ҳақимӣ); гусолӣ Ҳабиб пеш-пешӣ Ҳабиб хез зада-хез зада омада истаӣ (к-х., Зулфӣ);

7. Ифодаи ҳоли тарзи амал бо воҳидҳои фразеологӣ. Монанди забони адабӣ дар шева низ воҳидҳои фразеологӣ ба вазифаи ҳоли тарзи амал фаровон истифода мешаванд. Онҳо вобаста ба маънои маҷозие ки фаро мегиранд, хабари ҷумларо аз ҷиҳати аломат, ҳолат, тарз, вазъият ва мисли инҳо шарҳу эзоҳ менамоянд. Чунончи, таъбирҳои ай тайи дил, ба дъли хъд, ай дилу ҷон ва ай бъни боло гав заан дар ҷумлаҳои поён амали субъектро аз бобати аломат ва мувофиқат тавзеҳ кардаанд: бъхойӣ, ки хама таъриф-ът кънан, ай дъл-у ҷон меһнат кън (ш-к., Хонақо); у мардак-а ай бъни боло гап заа наметонан (ш-к., Қулоб); ком давре-да ба дъли хъд-шун умаа шиштан (ш-к., Ғеш); бкъкъ кори һъкумата ай тайи дил (к-х., Файзобод).

Дар шеваи ҷанубӣ ҳам, мисли забони адабӣ, воҳидҳои фразеологӣ зарфӣ, ки аз такрори калима бо ёрии пешояндҳои ба, дар ташкил ёфтаанд, бисёр истифода мешаванд: шарико-м-а пърсид тоқа ба тоқа (в-к., Қўглик); ман очъх ба очъх (ошкоро) мегум (в-к., Ҳоит); одамо тана ба тана шиштан (ш-к., Ховалинг); худ ба худ касал шъд (к-х., Роҳатӣ).

Дар қолиби ибораҳои фразеологӣ мазкур пас аз калимаи якум, ки одатан аз исми иборат аст, изофат низ истифода мешавад. Ин тарзи ифода бештар ҳоси шеваи ҷанубист: хамита бари ба бар хов каан (ш-к., Ховалинг); ба дъсти ба дъст мегъзаран (ш-к., Кадучӣ); баройи ки дъ мошин бари ба бар раван, райи калоне кардан (к., Дарачӣ).

Дар ҷумлаи йа ма шидай, хъди ай хъд дард мека (к., Назобод) хъди ай хъд чун варианти шевагии худ аз худ воқеъ гашта, амалеро шарҳ додааст, ки бе мудохила ё таъсири предмети дигар, вобаста ба аҳвол ва шароите, ки дар ҳуди субъект маҳфуз аст, рӯй додааст.

Хели бавосита

Ҳолҳои тарзи амал дар шеваи ҷанубӣ, махсусан, дар бобати тарзи ташкил бо пешояндҳои ва пасояндҳои аз забони адабӣ фарқи намоёне доранд. Аз рӯи нишондоди М. Исмаилов, ҳолҳои тарзи амали хосса дар забони адабӣ бо чунин пешояндҳои сурат меёбанд: ба, бо, бе (бидуни), аз паси (паи), ба таври, ба тарафи, бо камоли; Воситаҳои грамматикӣ ҳоли тарзи амали восита аз инҳо иборатанд: бо, ба, ба воситаи, бо ёрии, бо роҳбарии, аз пушти, дар натиҷаи, ба асоси, бо роҳи, ба тавассути, ба василаи. Муаллиф ба ҳоли ҳолат пешояндҳои дар ҳолати дар вазъияти, бо (ба) ва пасояндҳои шуда, кардари нисбат додааст.

Назар ба нишондоди вай, ҳолҳои вазъият бо чунин пешояндҳои сурат мегиранд: бо, дар зери, дар таҳти, дар вазъияти, дар шароити.¹⁵⁴

Чунон ки мебинем, шумораи воситаи грамматикӣ ҳоли тарзи амали бавосита дар забони адабӣ хеле бисёр ва басо мухталиф аст. Аммо дар шеваи ҷанубӣ фақат баъзе аз онҳо истифода мешаванд. Аз тарафи дигар, дар шеваи ҷанубӣ пешоянд ё пасояндҳои истеъмоли меёбанд, ки дар забони адабӣ мустаъмал нестанд.

1. Пешоянди ба//ва//wa//бай//бе. Аз инҳо варианти ба умумӣ буда, ва//wa дар лаҳҷаҳои қаротегинӣ ва ваҳий-қаротегинӣ, бай//бе таҷрибаҳои лаҳҷаи ваҳий-қаротегинӣ сабт ёфтааст. Ҳоли тарзи амал бо ин пешоянд хабари ҷумларо аз бобати тарзи иҷро шарҳ медиҳад. Дар ин гуна ҳолҳо ба сифати калимаи асосӣ исмиҳои абстракт, исмиҳои конкретӣ узви бадан ва мисли инҳо ба кор бурда мешаванд: йа очи кампир дорътъм, ба дъзди рафта хондъм (ш-к., Қўлдара); ма хъдъм-а ба пъшт мепартом (ш-к., Ховалинг); минай лъхо-да ба шикам задъм (ш-к., Ховалинг); по-м лъшпид, ба пъшт задъм (Роғ, Офтобзамин).

Пешоянди ба//wa дар ташкили ҳоли тарзи амали ифодакунандаи тариқи вуқӯи амал баъзан бо зарфҳои тарзи амал, ки аз исми ба воситаи суффикси -акӣ сохта шудаанд, низ воқеъ мешавад. Ин ҳодиса сирф шевагӣ буда, дар забони адабӣ расм нест. Дар ҳуди шеваи ҷанубӣ ҳам вай аҳён ба назар мерасад: ва хараки намемонд овардан, фақат пуштора (в-к., Яҳакпаст); бо ба даҳан мезана, бо ба шикамаки кашола-ш кардан (ш-к., Хонақо).

3. Пешоянди бе. Ин пешоянд дар ташкили ҳоли тарзи амал бисёр камистеъмоли аст. Ҳоле, ки бо он сурат меёбад, дар қадом ҳолат иҷро шудани амали субъектро нишон медиҳад: бе нуҳор (бе таҳтўл, наҳорӣ накарда) аз хуна бъромадъм (в-к., Ёзғанд); хъд-ът шарм намеқънӣ, ки бе езор мешинӣ? (Роғ, Хўчағалтон).

4. Пасоянди қати ғайр аз ҳолҳои тарзи амали соф ҳолҳои тарзи амалеро низ сурат медиҳад, ки тобиши маъноии натиҷа доранд: саросемагӣ қати умада қарор кард (к., Хумдон); пъл-а менат қати-йам мейовӣ (ш-к., Хонақои Боло).

Дар шеваи ҷанубӣ дар ташкили ҳоли тарзи амал баъзе пешояндҳои таркибӣ низ ба кор бурда мешаванд, ки ба зарби ва ба туфайли аз ҷумлаи онҳост. Пешоянди ба зарби тарзи вуқӯи амалро бо тобиши натиҷа ва воситаи ифода менамояд. Дар материали дастӣ мо ин пешоянд бо ҷумлаҳои омадааст, ки аксаран аз лаҳҷаи шимолии Қўлоб сабт ёфтаанд: ба зарби кетман шолии арасот гирифтъм (ш-к., Ховалинг); ба зарби бел ҷубор мебурдем (ш-к., Шехмизон); ба зарби занак кор-а бут каем (ш-к., Шехмизон); ба зарби давак-давак калхос-а пешқадам каем (ш-к., Ховалинг).

Пешоянди ба//wa зарби дар ҳар ду маънои мазкур бо пасоянди қати низ истифода мешавад: ба зарби по қати мешаки, ба у лой хув мепаза (ш-к., Шехмизон); у-ра ва зарби дорбозӣ қати гърифтагӣ (в-к., Чирғатол).

Дар ҳоли тарзи амал бо пешоянди ба//ва тъфайли тобиши маъноии ёрӣ, мадад ҳаст: ва тъфайли тъ говдор шъдем (в-к., Лахш).

Бояд гуфт, ки дарачаи истеъмоли ҳоли тарзи амали бавосита, баръакси забони адабӣ, дар шеваи ҷанубӣ бисёр маҳдуд мебошад. Сабаби ин ба назари мо, дар он аст, ки дар ин шева маъноҳои бо пешоянд ё пасоянд ифодашаванда аксар ба тавассути калимаҳои алоҳида сурат мегиранд. Дар ин бобат хизмати калимаҳои, ки бо ёрии суффикси -акӣ сохта мешаванд, махсусан, хеле калон аст. Аз тарафи дигар, дар баъзе мавридҳои пешоянд умуман соқит мешавад.

Таркиби ҳоли тарзи амал

Дар забони адабии имрӯза шаклҳои тафсилии ҳоли тарзи амал бо таркиботи масдарӣ, феълиҳолӣ ва сифати феълӣ сурат мегирад.¹⁵⁵ Аммо ин ҳодиса ба шеваи ҷанубӣ хос нест. Дар он калимаҳои феълиҳолӣ, ки дар забони адабӣ барои ташкили ҳоли тарзи амал роль меболянд, аксаран аз таркиби ибораи фуруғзор мешаванд. Барои тасдиқи индӯро ҳолҳои **похо-ш болои сар-ъш, сӯвор ба асп, сар-у гардан хас-у езум, тоқо дар даст-и ҷумлаҳои поёно** нишон додан мумкин аст: **ай минайи по-ш одамо сӯвор ба асп мегъзаштан** (в-қ., Пилдон); **сар-у гардан хасу езм ай надир мийомадем** (ш-қ., Шехмизон); **похо-ш болои сар-ъш калапойи шъд** (қ., Шуле); **дута дуз вархурдан тийоқо дар дъст** (в-қ., Шомирзоён).

Ғайр аз ин, дар шеваи ҷанубӣ муносибати грамматикӣ байни хабар ва ҳоли тарзи амали бо таркиботи феълиҳолӣ ифодашаванда дар бисёр мавридҳо ба воситаи хабарҳои ҷида ба зухур меояд. Барои тасдиқи матлаб се ҷумлаи зеринро аз назар мегузаронем: **ру сӯни қивла места-у тавақ мезана** (ш-қ., Наврӯҳо); **йа тарбъз-а паси арқан кардай, овардай** (ш-қ., Қадучӣ); **ба тай тана (луч) мекъна-ву сини хази́на-ву дафина мерава** (ш-қ., Даҳана).

Дар ин ҷумлаҳо, чунон ки мебинем, хабарҳои аввал бо калимаҳои **истодан** ва **кардан** ифода шудаанд. Ин калимаҳо дар забони адабӣ аз унсурҳои асосӣ ва хеле серистеъмоли таркиботи феълиҳолӣ ба шумор мераванд. Ин аст ки, феълҳои тасрифии ҷумлаҳои болоро ба осонӣ бо онҳо метавон иваз кард. Чунончи: **йа тарбуз-а паси арқан карда овардааст** ва ғ.

Барои инкишоф наёфтани шакли тафсилии ҳоли тарзи амал дар шеваи ҷанубӣ боз як сабаби дигар ҳам ҳаст: дар ин шева, чи тавре ки дар боло гуфтем, воҳидҳои фразеологӣ ифодакунандаи тарзи вуқӯи амал (амсоли тана ба тана, дъсти ба дъст, бари ба бар) бисёр истеъмоли мешаванд.

Мазмунҳои, ки ин гуна фразеологизмҳо ифода менамоянд, дар забони адабӣ бо роҳи ба онҳо илова намудани калимаҳои ҳолии махсус (мисли карда, шуда, истода ва ғ.) адо мешаванд. Масалан, ҳоли **дъсти ба дъст** (дар ҷумлаи **дъсти ба дъст салом карда истодан** қ-х., Роҳатӣ) дар забони адабӣ метавонад, дар ду шакл ифода мешавад: **даст дода салом кардан, даст ба даст дода салом кардан** ва монанди инҳо.

Бояд қайд кард, ки ҳолҳои тарзи амали тафсилии бо таъсири забони адабӣ ва шеваи шимолӣ ба шеваи ҷанубӣ, махсусан, дар лаҳҷаҳои ба марказ наздики он, низ роҳ ёфтаанд. Инак се мисол аз лаҳҷаҳои қӯлобии Ҳисор: **дар Навобод афтов-да шишта чой мехъри** (қ-х., Норақ); **сари тепа чашмо-ш-а хумор карда мешинад** (қ-х., Роҳатӣ); **чор каду-ра ҳами коса-ш-да андохта гаштаисодай** (қ-х., Муллоён).

ҲОЛИ МИҚДОРУ ДАРАЧА

Б. Ниёзмухаммадов дар асоси мушоҳидаи фактҳои забони адабӣ ба ҳолҳои миқдору дараҷа чунин таърифро лонқ дидааст: «Ҳоли андоза ва миқдору дараҷа миқдор, ҳолат ва аломати амалро ифода мекунад»¹⁵⁶. Аён аст, ки ин қоида чандон сахт нест: ҳоли дараҷа ва миқдор худаш бевосита ҳолат ва аломати амалро ифода намекунад, балки дараҷаи зухури ин маъниҳоро, ки, одатан, хабари ҷумла фаро мегирад, нишон медиҳад. Аз ин ҷиҳат, он қоидае, ки чандин сол муқаддам дар китоби дарсии мактабӣ зикр ёфта буд, ба ҳақиқат наздиктар аст. Дар ин китоб дар ин хусус ин тавр навиштааст: «...Илова ба ин,

ҳолшарҳкунандаи тарзи амал андоза, дараҷаи амал ва ё дараҷаи сифатро нишон медиҳанд»¹⁵⁷.

Бояд гуфт, ки мавқеи ҳоли миқдору дараҷа дар доираи ҳолшарҳкунандаҳо то кунун чандон қатъӣ муқаррар нашудааст. Аксарияти олимон онро ба сифати навъи махсуси ҳол зери сарлавҳаи алоҳида таҳқиқ ва маънидод кардаанд. Аммо дар нашри академии грамматикаи забони русӣ ҳоли миқдор ва дараҷа ба ду тақсим карда шуда, ҳоли дараҷа дар таркиби ҳоли тарзи амал, ҳоли миқдор ҳамчун хели махсус алоҳида зикр ёфтааст¹⁵⁸. Ба назари мо ҳам, дар як ҷо, зери як сарлавҳаи умумӣ чун хели мустақил омӯхтани ҳолҳои дараҷа ва миқдор ба матлаб мувофиқтар аст, чунки онҳо дар бобати ифодаи маънои ҷудогона фарқ кунанд ҳам, аз рӯи аломати умумӣ ба ҳам наздиканд: ҳар ду ҳам хабари ҷумларо аз бобати андозаи зухур шарҳ менамоянд.

Дар забоншиносии тоҷик таҳқиқи ҳолҳои миқдору дараҷа беш аз пеш беҳтар шудааст. Дар китоби дарсии синтаксис барои мактабҳои олии, ки соли 1964 ба таърифи расида буд, ҳоли миқдору дараҷа зимни ҳоли тарзи амал бисёр муҳтасар шарҳ ёфтааст. Муаллифи ин қисм аз зарфҳои миқдории зиёд, ки ҳоли дараҷа ва миқдорро ифода менамояд, танҳо се калима: **тоза, ҳай** ва **беандозаро** қайд намудаасту бас. Аммо дар таълифоти Б. Ниёзмухаммадов ва М. Исмагуллоев тарзи ифодаи ҳоли миқдору дараҷа бисёр батафсил аз назар гузаронида шудааст. Қобили қайд аст, ки М. Исмагуллоев ҳудуд ва таснифоти дохилии ҳолҳои дараҷа ва миқдорро нисбатан хубтар муайян намуда, ғайр аз тарзи бевосита тарзи бавоситаи онро низ нишон додааст¹⁵⁹.

Ҳолҳои миқдору дараҷа дар шева низ, мисли забони адабӣ, ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд: а) ҳоли миқдор; б) ҳоли дараҷа.

Ҳоли миқдор

Ҳоли миқдор аз рӯи тобиши маъно ба чанд гурӯҳи хурд тақсим мешаванд, ки муҳимтарини онҳо аз инҳо иборат аст.

а) Ҳолҳои, ки андозаи миқдорро мефаҳмонанд. Ин гуна ҳолҳо дар шеваи ҷанубӣ низ, мисли забони адабӣ, бо шумораҳои миқдорӣ (онҳо гоҳ холис, гоҳ ба нумеративҳо меоянд) ифода мешаванд.

Шумораҳои миқдорӣ дар ин вазифа бо калимаҳои ифодакунандаи маънои **дафъа** ва **кара** зиёда истифода мешаванд. Тафовути асосии шевагӣ дар ин бобат аз он иборат аст, ки дар шеваи ҷанубӣ ба ин вазифа дар қатори калимаҳои умумихалқии **карат, маротиба, бор, ра//рах, навбат, дафъа** дар шева (даф) монанди **дав, дар, рафт, утқал** калимаҳои истифода мешаванд, ки дар забони адабӣ дучор намешаванд.

Калимаҳои **маротиба, дафъа, бор** ба ду тарз воқеъ гаштаанд: бо шумораҳои миқдорӣ, асосан, пеш аз онҳо, бо шумораҳои тартибӣ ва ҷонишини дигар ҳам дар пеш, ҳам дар қафо: **кур йа марта да ча мезана мартаи дигар соп-соп мекъна** (ш-қ., Қафтархона); **охирин вахт чоръм мъротиб озод кънонид** (ғ-қ., Балҷувон); **Тағайуф, чура, йакъм бор омадӣ?** (ш-қ., Даҳана); **бори ҳафтъм рафтъм** (қ-х., Файзобод); **сад бор қати-т мерам** (ш-қ., Хонақо); **йагта-ш йа доф бақап кад** (ш-қ., Ховалинг).

Дар шеваи ҷанубӣ маънои такрори амал бо калимаи **ра//рах** дар ниҳояти фаровонӣ дучор мешавад, ки ин ҳодиса дар забони адабӣ расм нест: **сад ра хунай ма-ра дида бъдӣ** (ш-қ., Даштиҷум); **газит-ънда сад ра бърумаагӣ-йай** (қ., Марғзори Сир); **и (девор) дъ рах, се рах панчакаш кардагӣ-йай** (қ., Шархо); **ҳаф ра Бухоро пийода рафт** (в-қ., Яҳакпаст).

Калимаҳои **нават, доф, дар, дъст, рафт, утқал**, ки ҳоси лаҳҷаҳои шеваи ҷанубианд, дар ифодаи ҳоли андозаи миқдор аҳёнани истифода

мешаванд. Азбаски мисолҳои мо доир ба ин калимаҳо микдоран бисъёр махдуданд, доираи интишори онҳоро таъин карданамои душвор аст: **ин доф ем-ът менем** (в-к., Қўлҳо); **йа дар ай хъд-ът шънавдам** (ш-к., Даштиҷум); **йа дъст табилчӣ-м каан** (к., Алигалабон); **йа дъст мардъ-ми мо-ра Балчувон бърдан** (ш-к., Даштиҷум); **йа рафт хърок-ъш до-дъм** (ш-к., Даштиҷум); **дъ уткал гъфтъм, найумади** (ш-к., Ховалинг); **йа уткал рафтъм** (ш-к., Ховалинг).

б) Ҳоли андозаи замон. Ин гуна ҳолҳо бештар бо ибораҳои номие ифода мешаванд, ки ҳиссаи тобеъкунандаи онҳоро исмиҳои ченаки вақт ва мавсим (амсоли соат, дақиқа, руз, моҳ, сол, баҳор, зимистон ва ғайра) ташкил мекунад. Шеваи ҷанубӣ дар ин бобат бо забони адабӣ, асосан, мувофиқат мекунад: **йа руз мерафтъм дъ моҳ намерафтъм** (ш-к., Ховалинг); **Афгонистън-да Мазорӣ дъ сол истод** (ш-к., Қўшаба); **мо-йам ду зимистон ҷъвоз кашидем** (к., Навобод); **ба ду моҳ савр-уш нърасидай** (к., Ҳакимӣ).

Ҳолҳои андозаи замон номуайяни, идома ва якқаратии амалро низ мефаҳмонанд. Дар ифодаи номуайяни, бештар шумораҳои тахминӣ ва калимаи **йа//йаг**, дар маънои такрори андоза ҷонишини таъкиди ҳар бо исмиҳои замон истифода мешаванд: **се-чор руз мергани кад** (к., Шул); **бад йа бис руз кор кардам** (ғ-к., Сангтӯда); **ҳами умри дъроз ҷъпонӣ каум** (к., Обигарм); **ҳар ду руз-да хона-ш мерави** (ш-к., Ховалинг); **рузи дарузагӣ (дахум) мековъм** (ш-к., Сарихосор).

Ҳолҳои андозаи замон шакли бавосита низ доранд. Дар ин вазифа дар материалҳои пешояндҳои то ва таркиби пешоянди-пасоянди **байни... да бисъёр истифода** шудаанд. Пешоянди **то**, ки аз рӯи хусусияти шеваи ҷанубӣ дар адои ин вазифа бештар бо пасоянди-а//ра якҷоя истифода мешавад, амал ва аломатеро шарҳ медиҳад, ки зӯҳури он дар вақти муайяне, ки ниҳоятӣ андозаи он дар шумора зикр шудааст, давом кардааст, ё давом хоҳад ёфт: **аwsуна-ш то шаш соат-а мекашид** (ш-к., Ховалинг).

Таркиби **байни... да** ҳолҳои андозаи замонро ташкил менамояд, ки ба вуқӯъ пайвастанӣ амал ва аломатро дар давоми фосилаи замоне нишон медиҳанд: **байни йа ҳафта-да новут шидан** (к-х., Файзобод)¹⁶⁰.

в) Ҳоли андозаи масофа. Ин ҳолҳо бо ибораҳои номӣ ифода мешаванд, ки дар қолиби исми ченаки масоҳат ва шумораҳои микдорӣ ташкил ёфтаанд. Аз ин сабаб ҳиссаи тобеъкунандаи онҳоро калимаҳои километир, қадам, метр ва мисли инҳо ташкил менамоянд: **ҳами пуг⁰ мо понзаҳ километир пийода омаем** (к., Ҳакимӣ); **навад-у панҷ қадам рафтас** (к., Ҳакимӣ); **се метър мерафтъм** (ғ-к., Балчувон);

д) Ҳоли андозаи сатҳ. Ин ҳолҳо амал ва аломатро аз он ҷиҳат шарҳ медиҳанд, ки андозаи онҳо дар қадом сатҳ воқеъ гаштааст. Дар ин маврид андозаи сатҳ бо исмиҳои ваҷаб, метр ва мисли инҳо таъин мешавад: **ҳами ҷанор хъд-ъш-а такид, барг-ъш йак ваҷаб рехт** (в-к., Яхакпаст); **ду митир зийодтар барф мезана** (к., Ҷавонӣ).

Ҳоли дараҷа

Ҳоли дараҷа зӯҳури амал, ҳолат ва аломатро ба тарзи умумӣ шарҳ медиҳад. Ин аст, ки вай бо зарфҳои ифода мешавад, ки на андозаи муайян, балки умуман андозаро фаро мегиранд. Ин андоза зиёд ва кам мешавад, ки вобаста ба ин ҳолҳои дараҷа низ ду гурӯҳро ташкил медиҳанд.

Ҳолҳои дараҷае, ки дар шарҳи афзунии амал, ҳолат ва аломат истифода мешаванд. Ин ҳолҳо бо зарфу сифат ва воҳидҳои фразеологӣ ифода мешаванд.

Ифодаи ҳоли дараҷа бо зарф. Зарфҳои ифодакунандаи маънои зиёдатӣ дар шеваи ҷанубӣ ду гурӯҳро ташкил менамоянд: зарфҳои умумихалқи ва лаҳҷавӣ.

а) Ба зарфҳои умумихалқи чунин калимаҳо дохил мешаванд: **бисйор//бъсйор//бъсйо**, хеле//хело, беҳад, ҷидо//ҷудо, мул. Аз инҳо **бисйор** (бо вариантҳои) ва хеле//хели барои тамоми лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ умумӣ буда, аммо **ҷидо//ҷудо** ва **мул** дар доираи лаҳҷаҳои алоҳида махдуд мешаванд. Зарфҳои **ҷидо//ҷудо** ва **мул**, ки дар шеваи шимоли назар ба **бисйор** ва хеле серистеъмортар буда, бо таъсири ин лаҳҷаҳо дар услуби гуфтугӯи забони адабӣ маъмул гаштаанд, дар шеваи ҷанубӣ бештар дар сухани аҳли савод ё онҳое, ки ба марказ ва маҳалҳои шимолии Тоҷикистон сафар кардаанд, истифода мешаванд. Ғайр аз ин, доираи интишори **ҷидо//ҷудо** ва **мул** ҷандон васеъ нест: калимаи **ҷидо//ҷудо** дар материалҳои мо дар се ҷумла сабӣ ёфтааст, ки дутоаш ба лаҳҷаи шимолии Қўлоб, яктоаш ба лаҳҷаи навӣ ваҳъ-ёй-қаротегинӣ мансуб аст. Калимаи **мул** ҳам дар ду ҷумла, ки яке аз Лангар (лаҳҷаи в-к.), дигаре аз кишлоқи Хонақои Боло (лаҳҷаи ш-к.) аст, ба қайд гирифта шудааст: **мегарда мерава, мегуя, ки иҷа-да ҷудо подшойи зуре хай, ки баройи ҳама-г ҷаҳ қандай** (ш-к., Хонақои Боло); **Давлат ҷидо шикорақийи зур бъдай** (ш-к., Ховалинг); **ҷидо медонистагӣ одам** (в-к., Яхакпаст); **пир шидастай, дарс мул тайор мекъна** (ш-к., Қўлоб).

Ҳолҳои дараҷа бо калимаҳои **бисйор** ва хеле//хело ҳар ҷанд барои тамоми лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ умумӣ бошанд ҳам, дар таъдоди истифодаи ин зарфҳо фарқ ҳаст: **бисйор** дар 36, **хеле//хело** дар 15 мисол сабт ёфтааст. Ин факт собит менамояд, ки **бисйор** дар ифодаи ҳоли дараҷа аз воҳидҳои луғавӣ асосӣ ва серистеъмор ба шумор меравад. Дигар ҷиҳате, ки дар масъалаи истифодаи калимаи **бисйор** дар вазифаи ҳоли дараҷа қайд кардан лозим аст, иборат аз ин аст, ки вай баръакси муродифҳои худ, ба сурати такрор ҳам зиёда ба кор бурда мешавад. Дар ин маврид алоқаи калима бештар бо изофат сурат мегирад. Ҳолҳои дараҷае, ки ба ин шакл ифода меёбанд, тобиши таъкид доранд: **ҳаво бъсйори бъсйор гарм-ай** (к., Қаҳдара).

Ҳолҳои дараҷа бо калимаи **бисйор** ва хеле, асосан, ба хабарҳои номие, ки ҳиссаи номнашон сифат аст, ба ҳолҳои тарзи амал, ки бо сифатҳои асли ифода шудаанд, инчунин қисман ба хабарҳои феълӣ вобаста шуда, ҳамеша дар шафати хабар (пеш аз он) ҷой мегиранд. Агар ҳиссаи номии хабар таркибӣ буда, ин таркиб аз исми сифат ташкил ёфта бошад, ҳоли дараҷа бештар пеш аз исми истифода мешавад. Инак, баъзе намунаҳо: **бача-м давлати ман бъсйор калон-ай** (ғ-к., Қангурт); **у атай ма-ам бисйор зур бъдак** (ш-к., Қадучӣ); **имруз бъсйор хънък бъд** (к-х., Файзобод); **бисйо одами бъро бъд-да** (в-к., Лахш); **Сайидали бисйор хуб хонд** (ш-к., Қўлдара); **ҳами бачаҳо хеле нотарс бъдан** (ш-к., Қадучӣ); **хеле кори зур дорӣ, ика бестӣ** (ш-к., Ховалинг); **хеле орд кардӣ қандо-ро** (к., Шинглич); **шъмоо акъ хеле зур мегашта бъдастен-да** (ш-к., Ховалинг).

Ғайр аз калимаҳои **бисйор**, хеле, мул ва ҷудо калимаҳои зиёда, беҳад, барзийот, бечен, бедарак ва таркиби аз ҳад беш низ барои ифодаи ҳоли дараҷа ба кор бурда мешаванд. Калимаи **зиёд** дар забони адабӣ ҳам дар ҳамин шакл, ҳам бо гирифтани суффикси-а гоҳ ҳолис, гоҳ якҷоя бо таркиби аз ҳад дар вазифаи ҳоли дараҷа истифода мешавад¹⁶¹. Калимаи **мазкур** дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ серистеъмор нест. Вай аз Ёвон дар як мисол ба қайд гирифта шудааст: **ай и зийода байт намедуна**¹⁶². Монанди ҳамин шакли **барзийод** ҳам хеле кам дучор мешавад. Дар материалҳои дасти мо дар чунин ҷумла, ки аз Хонақои Болост (лаҳҷаи ш-к.), зикр ёфтааст: **савҳос порина план-ш-а барзийод**

ичро кард. Баръакси ин калимаҳо калимаи **беҳад//беҳад** зиёдтар мушоҳида мешавад. Вай аз лаҳҷаҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ ва ҷанубии Қўлоб ба қайд гирифта шудааст: **беҳад калун одам бӯдаст** (в-к., Циргатол); **хами сол дидъм-ъш, беҳад одами нағз** (ш-к., Қўлдара); калимаҳои **бечен** дар материали мо танҳо дар як мисол сабт шудааст: **китоби араби бечен бисйор бӯд** (ш-к., Ёхсу);

б) Зарфҳои махсуси лаҳҷаҳо чунин калимаҳоро дар бар мегиранд: **пур//пър, чанд, иқа, уқа.**

Калимаи **пур** дар забони адабии имрӯза агарчи дар таркиби калимаҳои мураккаби **пуркор, пурдон** ва мисли инҳо ба маънои фаровон, бисёр серистеъмол аст, аммо ба тарзи алоҳида ба ин маъно ба назар намерасад. Дар осори классикӣ истифодаи вай ба маънои мазкур хеле маъмул будааст, ки як намунааш аз таҳрири Хисрави Дехлавӣ ин аст:

Гар туй аз роҳи карам зарфишон,
Пур ба гадо, кам ба тавонгар фишон.

Ин калима ба ин маъно дар шеваи ҷанубӣ хеле шоеъ буда, аз ҷумлаи он аломатҳои махсусест, ки шеваи ҷанубиро аз шеваҳои дигар фарқ кунонида, қаробати онро бо забони адабии классикӣ барҷаста нишон медиҳанд. Бояд гуфт, ки калимаи **пур//пър** дар тамоми лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ мустаъмал бошад ҳам, дар лаҳҷаи навъи қўлобии Ҳисор нисбатан камтар ба назар мерасад: **гъно пър дора** (в-к., Тавилдара); **босмаҷӣ мо-ра пър азow дод** (ш-к., Мўминобод); **нейа, мъ пур хърдъм** (ш-к., Ховалинг); **пур медона и қишлоқакӣ** (ш-к., Даштиҷум); **йаг чойе мебарум-тон, ки пър бънависен** (ҷ-к., Ёл); **мън пър хурдъм** (в-к., Сарикенча)¹⁶³; **у ма-да пър маъкул-ай** (ш-к., Даҳана); **каду пър мешава инҷоҳо-нда** (в-к., Тавилдара).

Зарфи **ҳай** дар шеваи шимолӣ маъмул аст. Бо таъсири ин лаҳҷаҳо вай баъзан дар забони адабӣ, чунончи, дар асарҳои С. Улуғзода ва Ф. Мухаммадиев, низ ба назар мерасад¹⁶⁴. Фарқи шеваи ҷанубӣ дар истеъмоли ин зарф дар вазифаи ҳоли дараҷа аз шеваи шимолӣ ба ақидаи мо, иборат аз ин мебошад, ки вай дар ин шева нисбатан фаровонтар ба қор бурда мешавад ва доираи интишораш низ васеъ буда, дар ҳамаи лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ мустаъмал аст: **таги тут ҳай чойи соз бӯд-да** (ш-к., Дараи Турбат); **ҳай пъли хуw мегирифта бӯдастан** (к., Луғури Поён); **ғар-ғаро-йам ҳай бълан шидай-да** (ш-к., Ховалинг); **ҳай чои ифлосе ки...** (к., Қалъанак).

Зарфи **ҳай** варианти Ҳе дорад, ки низ дар тамоми лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ маъмул аст: **Ҳе зур буд-а?** (к., Фофилобод); **гилос-а Ҳе заде-да** (к., Дегай); **Ҳе калавърам будед-дийа** (к-х., Роҳатӣ); **Ҳе байти соз ме-гъфтас** (ш-к., Ховалинг).

Калимаи **чанд** дар ифодаи адаби мачхул дар забони адабии имрӯза чандон маъмул нест ва ҳол он ки вай ба ин маъно дар осори классикӣ бисёр вомехӯрад. Дар шеваи ҷанубӣ ин калима дар вазифаи ҳоли дараҷа ҳам дар ҳамаи шакл (баъзан бо таркиби ҳамсадои охир), ҳам дар таркиби калимаи **чанқа**, ки ихтисори 'чанд қадар' аст, фаровон ба қор бурда мешавад: **и мусафед-а бачоо чанд изо-ш додан** (ш-к., Даштиҷум); **и лавзой мо чан банҷък (навъ) дора** (ш-к., Ховалинг); **хаму бачо-м да райун-ан, чанд рафтам** (ш-к., Даштиҷум).

Дар шеваи ҷанубӣ зарфҳои **иқа** / ин қадар ва **уқа** / он қадар калимаи 'чандон'-ро иваз намуда, микдори бисёри номуайяно ифода мекунад. Ифодаи ҳоли дараҷа бо ин калимаҳо барои тамоми лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ умумист: **пахта мешава, иқа соз не** (ш-к., Мўминобод); **иқа севи созе не** (ш-к., Сарихосор); **тоҷик мардъм хърга қати уқа шеел** (шуғл), **надорад** (в-к., Қўшағба); **уқа олак нобӯд** (ш-к., Ховалинг); **уқа пире нестай** (ш-к., Ховалинг); **хърҷоти и уқа кълон нес** (к., Майдон).

Айни ҳамаи маъно дар шеваи ҷанубӣ гоҳо бо калимаи **ухелӣ** низ ифода мешавад: **ранг-ъш ухелӣ бад-ам нестай** (ш-к., Қўлдара).

Дар лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ дар вазифаи ҳоли дараҷа як қатор зарфҳои микдор ба қор бурда мешаванд, ки мафҳуми дараҷаро на ба тарзи мачхул, балки ба тарзи бисёри мутлақ ифода мекунад. Ба ин гурӯҳ ғайр аз калимаҳои умумихалқии **тамоман, хиш//хиҷ** ва шаклҳои **асло//асти//ас//ах**, чунин воҳидҳои луғавии хоси лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ истифода мешаванд: **вехӣ//бехӣ, тақър, кърт, ҳайотан, бедарак, ғъръб, харс, сьп**. Ин калимаҳоро чунин як хусусият дар силсилаи муродифот дохил менамояд, ки бештар дар ҷумлаҳои хабарашон манфӣ истифода мешаванд. Бо хабари мусбат смадани онҳо аҳённан мушоҳида мегардад.

Аз инҳо калимаҳои умумихалқӣ **тамоман** ва **хиш//хиҷ** нисбатан камтар истифода шаванд ҳам, дар тамоми лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ маъмуланд. Таъдоди истеъмоли варианти **асло** чунин аст: шакли ба адабӣ наздик — **асло** бисёр кам вомехӯрад. Онро, одатан, шахсоне истеъмол мекунад, ки вобаста ба шароит барои ба адабӣ наздик кардани нутқи худ майл мекунад. Варианти **асти** низ хеле камистеъмол буда, дар ҷумлаҳои мансуб ба лаҳҷаҳои ғарбии Қўлоб ва ҳисории Қўлоб ба қайд гирифта шудааст. Аз ҳамаи вариантҳои боло шаклҳои **ас** ва **аҳ** серистеъмол бошанд ҳам, шумораи истифодаи **аҳ** аз ҳама афзун аст. Бинобар ин, вай дар ифодаи ҳоли дараҷаи мутлақ дар лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ аз аломатҳои намоён ва фарқкунанда ба шумор меравад. Мисолҳо: **Чақалӣ тамоман кълет шид** (к-х., Файзобод); **хиҷ хъши гавзадан наторъм** (ш-к., Қадучӣ); **хичи маза-м нест** (ш-к., Хонақои Боло); **у ба зан-ъш асло соз нағрифт** (ш-к., Қўлдара); **асло нағз намебинам** (в-к., Нўшор); **астӣ шикойида намефонъм** (ғ-к., Қангурт); **давлат-а астӣ хъдо кам нақъна** (к-х., Дуоба); **ай иҷа таъкит-ъм қадан, ки ас нос намекашӣ** (ш-к., Ховалинг); **аҳ нафаҳмидем бефарағӣ-ра** (ғ-к., Қангурт); **воло ки, аҳ сер нъмекад** (к., Фаррух).

Ифодаи ҳоли дараҷа бо зарфи **таҳти//тахте, вехӣ//бехӣ** барои тамоми лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ умумист: **у ҳами руз таҳти дийор нест** (к., Сесанга); **да замиштун таҳти дарйов намеқъна** (ғ-к., Тутқавул); **агар амра-т-а гум қънӣ, бехӣ ба кофта ба қап намеқънӣ** (ш-к., Шехмизон); **ма хъд-ъм вехӣ бардошт намеқънъм** (ш-к., Дараи Турбат); **вехӣ ма хона-шон намеравам** (ҷ-к., Ёл).

Зарфи **тақир//тақър** дар ифодаи ҳоли дараҷа дар мисолҳои дучор мешавад, ки аз лаҳҷаҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ ва қаротегинӣ сабт ёфтаанд. Аз ин далел ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки доираи интишори ин ҳоли дараҷа бо ҳамаи лаҳҷаҳо маҳдуд мешавад: **имсол тақир нест** (к., Янғоклик); **да магазиной мо тақир қамрӯти пашмӣ** (як навъ рӯймол) **намейорӣ?** (в-к., Қўглик); **кашидани и (тамоқу) тақър дуруст нест** (к., Ҳилак); **имсол шифир тақър нест** (к., Ҷафр).

Ифодаи ҳоли дараҷа бо калимаи **кърт**: **навдай тайина-ш кърт мешъкана** (ш-к., Ғеш); **кърт гънмат меқъна** (ш-к., Ёхсу); **кърт ғръс бӯдай-да** (ш-к., Ёхсу); **кърт узбак-ай** (в-к., Тоҷикобод). Ин калима шакли кът низ дорад, ки аз лаҳҷаи Ховалинг ба қайд гирифта шудааст: **чилак-а кът калта қад.**

Қалимаҳои ҳайотан, ғъръб//ғъръп, сӣп дар вазифаи ҳоли дараҷа чандон серистеъмол нестанд ва доираи пахншавии онҳо низ хеле маҳдуд аст. Барои ҳар яке аз ин қалимаҳо дар дасти мо фақат яктои мисол ҳасту бас: агар хунай Шерали марафт, ҳайотан дига хунай Латиф намерафт (ш-к., Даштиҷум); ҳами баланди-да ғъръб дам-ъм мегира (ш-к., Ховалинг); сӣп харъм (ш-к., Ховалинг).

Истеъмолӣ бедарак ба вазифаи ҳоли дараҷа маҳсуси шеваи ҷанубист. Доир ба он дар дасти мо 13 мисол ҳаст, ки ҳамааш аз лаҳҷаи шимолии Қӯлоб сабт шудааст. Ин далел шаҳодат медиҳад, ҳоли мазкур дар ин лаҳҷаи шеваи ҷанубӣ серистеъмол будааст: агар вай дар лаҳҷаҳои дигар ҳам ба ин андоза истифода мешуд, аз назари аҳли тадқиқ берун наменонд: бобойи Файзали бедарак нақлгар-ай-да (ш-к., Қӯлдара); и бачаҳо бедарак базеб бӯдан (ш-к., Қадучӣ).

Ифодаи ҳоли дараҷа бо қалимаи бӯтун бештар дар лаҳҷаҳои қаротегинӣ ва ваҳиёӣ-қаротегинӣ ба қайд гирифта шудааст. Вай дар як мисол аз лаҳҷаи роғӣ низ сабт ёфтааст, ки, ғолибан, аз лафзи қаротегинӣ, ки ин ҷо зиндагӣ мекунад, навишта шудааст: курпаҳо-шон бӯтун маһча (доғдор) шӯдан (в-к., Лахш); бӯтун рехт (Роғ, Хӯчагалтон); оббо, ҷура, бӯтун нақли хув қадӣ-ку (к., Луғур); и рӯшқо бӯтун ғуран (в-к., Ҳичборак).

Дар шеваи ҷанубӣ қалимаҳои русии сапсим (аз совсем) ва полни (полно) чун муродифи зарфҳои тамоман, пурра, комилан ва мисли инҳо воқеъ гашта, ҳоли дараҷаҳо ифода мекунад. Шоёни қайд аст, онҳо дар ин вазифа на танҳо дар нутқи одамони миёнсол, балки дар сухани кӯҳансолон низ фаровон истифода мешаванд: ма дандон надорум, сапсим ҳама-ш-а кирм хурт (к., Сангиҳо); нун-а полни бӯх (ш-к., Ёхсу).

Ифодаи ҳоли дараҷа бо сифатҳои, ки дар ҷумла чун ҳол воқеъ мешаванд. Дар шеваи ҷанубӣ сифатҳои сах//сахт, соф, хуб, бад, покиза, майда, аҷаб, сӯрх ва мисли инҳо ба вазифаи зарфи микдор низ фаровон истеъмол мешаванд. Дар ин маврид онҳо бо моҳияти аслии худ, ки ифодаи сифат аст, ҳамчун омоним воқеъ гашта, монанди қалимаҳои бисёр, хеле ва кам амал, ҳолат ва аломатро аз бобати афзунӣ ё камии дараҷаи зоҳиршавӣ шарҳу эзоҳ медиҳанд.

Қалимаи сахт дар осори классикӣ низ ҳамчун омоним ба вазифаи сифат ва зарф зиёда истифода шудааст. Барои ҳамин ҳам дар фарҳанги забони тоҷикӣ яке аз маъноҳои он бо зарфҳои хеле, бисёр шарҳ ёфта, барои тасдиқи ин маънӣ чанд мисол оварда шудааст, ки яке аз онҳо байти зерини Абдурахмони Ҷомист:

Ҳама бисёр хубу сахт фарбеҳ,
Ба хубию хуш аз якдигар беҳ¹⁶⁵.

Ин қалима ба ин маънои классикиаш дар тамоми лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ маъмул аст: и бача замбӯронӣ-да сах мепалосид-у (кӯшиш қардан) неки аҳмиёт наодан (ш-к., Ховалинг); ҳами бачо сахт нотарс бӯдан-да-е, рафиқ мағлим (ш-к., Қадучӣ); тарафи Қӯлоб сахт безев шидай (ғ-к., Данғара).

Бояд гуфт, ки басомади қалимаи сахт дар ифодаи ҳоли дараҷа чандон зиёд нест.

Қалимаи соф дар забони адабии имрӯза аломати предметро ифода намуда, дар ҷумла ҳамеша ҳамчун муайянкунанда воқеъ мегардад. Аммо дар осори классикӣ вай ғайр аз ин маънӣ дар ҷумлаҳои амсоли Нодида қасе пушташон дар масоф — Ба ҷуз тир, к-аз пушт бигзашт соф (Ҳотамӣ) ба сифати муродифи қалимаҳои тамоман, комилан низ истеъмол мешудааст¹⁶⁶. Холо ин қалима бо айни ҳамин маънӣ дар

шеваи ҷанубӣ мустақиман аст: чишмо-м соф кур шудан (Роғ, Хӯчагалтон); ин зубон соф дигар (бд., Форон); соф пойин нарафтем (ғ-к., Қангурт); и гапо-ра шӯнаван, меган соф афсона-йай (ш-к., Даҳана); пеш-м-а соф ниға намекадъм (ш-к., Даштиҷум); дига соф намерам (к., Пушёнӣ Боло).

Қалимаи хуб дар забони адабӣ ҳам гоҳо ба вазифаи ҳоли тарзи амал истифода мешавад. Аммо истеъмолӣ сифати бад ба ин вазифа маҳсуси шеваи ҷанубист: пӯдаланат хуу азоз додак (к., Фаррух); ришо-ра хуб бӯланд қардем (к-х., Роҳатӣ); хуб ғам-тун додем (ш-к., Ховалинг); не-йе, тақсир, бад ҷо-м соз-ай (к., Обигарм); бад бефара шидам (к., Қалъанак).

Қалимаи бад дар як мисол дар таркиби изофӣ низ моҳияти дараҷагӣ худро нигоҳ доштааст: қимати бад мефӯрушан, охи (к-х., Файзобод).

Ин қалимаҳо баъзан ба сифатҳои вобаста шуда меоянд, ки артикли -е ба онҳо маънои дараҷагӣ додааст¹⁶⁷. Дар ин ҳол ифодаи афзунӣ аломат ранги таъкид мегирад: дӯхтари ақайи Қарим-а дидъм, хуб хӯшруйе бӯдас (в-к., Циргатол).

Дар шеваи ҷанубӣ қалимаи 'покиза' дар ифодаи ҳоли дараҷа саросар ва фаровон истеъмол меёбад, ки аз мисолҳои бисёр чанд намуна ин аст: ҳами қаҳ-а покиза дар Ғарм мебурдем (в-к., Яҳакпаст); покиза дафтари-йа сӯхт (к., Фаррух); покиза гирдобағрди ҷағдон-а васъл қардак (ш-к., Ғеш); мурҷък сев-а покиза меҳӯра (ш-к., Ховалинг); дӯравидем-ӯш покиза (Роғ, Хӯчагалтон).

Сифати аҷаб, ки маънои ҳайратоварро дорад, дар шеваи ҷанубӣ ба хабарҳои номӣ ва ҳолҳои тарзи амали бо сифат ифодашуда вобаста шуда, онҳоро аз бобати дараҷаи аломати зоҳиршавӣ шарҳу эзоҳ медиҳад. Агар таъкид ва зехнишин қардани аломат лозим шавад, бо артикли-е, ки ба ҳиссаи номии хабар васл ёфтааст, ҳамроҳ истифода мегардад: аҷаб гапи вайрун ғӯфтем (ш-к., Даштиҷум); аҷаб бадвойима мешапа (в-к., Циргатол); ҳобо, аҷаб қори ғалатийе қардӣ (к., Қалъанак); ҳами да қафас мегӯрифтан, аҷаб хонише мекард (ш-к., Қӯлдара); аҷаб қори хубе шӯд (к., Қалъанак).

Ифодаи ҳоли дараҷа бо қалимаи сӯрх чандон шоеъ нест. Дар ин ҳусус фақат як мисол дорем, ки ба лаҳҷаи роғӣ мансуб аст: уно гапи мо-ра сӯрх намефа (Роғ, Давлатшоён)¹⁶⁸.

Дар шеваи ҷанубӣ шумораи ҳазор бо гирифтани суффикси ҷамъбандии-он дар ифодаи ҳолҳои меояд, ки такрори ҷандинқаратро мефаҳмонанд: бача-м, ҳазорон тавба қадем (к., Фаррух); Ин ҳодиса баъзан дар забони адабӣ низ дида мешавад.

Ҳолҳои дараҷае, ки дар шарҳи камии зуҳури амал, ҳолат ва аломат хизмат мекунад. Дар ин вазифа, асосан, зарфҳои микдор ва аҳён баъзе сифат ва исмҳо, ки дар ҷумлаи вазифаи зарфро адо мекунад, ба қор бурда мешаванд. Тамоми ин қалимаҳо ду гурӯҳро ташкил медиҳанд: умумихалқӣ ва лаҳҷавӣ.

Ба гурӯҳи якум ҷунин қалимаҳо дохил мешаванд: кам, андак, анде, қариб, аҳйунан/аҳён, қариб. Ифодаи ҳоли дараҷа бо зарфи андак чи дар забони адабӣ ва чи дар шеваҳои дигари забонамон маъмул аст. Фарқи шеваи ҷанубӣ дар ин бобат аз шеваҳои дигар ин аст, ки вай дар тамоми лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ фаровон истеъмол мешавад ва ҳол он ки дар шеваҳои дигари забони тоҷикӣ дар ин маврид бештар муродифҳои зарфи мазкур истифода мешаванд:¹⁶⁹ қор андак нодӯрӯсҷоп шид (ш-к., Ховалинг); ага андак дер-ӯш мекардъм, нобуд мешӯдан (ш-к., Садаҳо); андак даҳан-аш дорозтар мешид (к., Ҳакимӣ); Аҳмад, ҳаму қирғот-а анде ибартар бӯму (в-к., Нӯшор).

Қалимаи ахёнани, ки маънои замони баъзан, гоҳ-гоҳро дорад, дар лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ дар ифодаи камии дараҷа низ истифода мешавад: аҳйунан намунда боша, мард намунда бӯд (ш-к., Шехмизон).

Бо калимаи қариб ифода ёфтани ҳоли дараҷа, кам бошад ҳам, дар тамоми лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ маъмул аст. Вай дар ин вазифа, асосан, бо артикли -е истифода мешавад: балади шал-а қарибе саго бӯҳра (в-к., Тавилдара).

Ба гурӯҳи дуум чунин калимаҳои метавон дохил кард: сахл//сәл, майда, иқа, хичи, мадоре, пичӣ, аранг, йа гард, йа нълъхак, нъмакӣ. Аз инҳо серистеъмомтаринашон ҳолҳои дараҷаеанд, ки бо калимаҳои майда, аранг, иқа ин қадар ифода меёбанд. Ҳолҳои дигар ҳар чанд умумӣ бошанд ҳам, таъдоди истеъмолашон чандон зиёд нест. Доираи интишори зарфи пичӣ хеле маҳдуд аст. Вай танҳо дар лаҳҷаҳои кӯлобӣ (бештар кӯлобии Ҳисор) ба қайд гирифта шудааст, ки, ролибан, бо таъсири шеваи шимолӣ ба амал омадааст. Инак, намунаи мисолҳо: йа майда гушт бӯгир (к-х., Мағмуруд); шъмак-ам сәле мазай тъмчӣ дора (ш-к., Ховалинг); иқа фър гаштем (к., Қаҳдара); иқа шурӯво бӯху (в-к., Куглик); бобойи еато-ра нӣювардӣ, иқа нақл кӯна (ш-к., Дарай Турбат); иқа базм кардем (в-к., Яхакпаст); по-ш иқа вӯрам шидаст (Роғ, Хӯчағалтон); ба гуфтак, ки хичи йордам метан? (ш-к., Ховалинг); хич фӯмидоро-т сӯрх шидан? (ш-к., Хонақо);¹⁷⁰ риш-а мадори бӯтароша, се сум пул мегира (ш-к., Мӯминобод); бӯшӣ, мадори бу-ш кӯ (Роғ, Хӯчағалтон); мадоре дига шава, маёнӣ шеер вайрон мешава (ш-к., Пушёнӣ Миёна); апа, мадори нон-ӯш бийор (Роғ, Хӯчағалтон); мун йа гард бестъм, ҳозир мерам (ш-к., Наврӯҳо); ай қанти даст-ӯт нъмакӣ бӯте (к., Саридашт); пичӣ гав зане (к-х., Роҳатӣ); хӯд-ӯт ай мо пичӣ йоштарӣ (к-х., Ёвон); пичӣ тайор кӯнӣ, нервӣ (асабӣ) мешава (ш-к., Ёхсу).

Қалимаи аранг ҳам дар ҳамин шакл, ҳам ба сурати такрор дар шеваи шимолӣ дар ифодаи ҳоли дараҷа фаровон истифода мешавад. Вай дар ин вазифа дар забони гуфтугӯ низ маълум аст. Дар луғати тоҷикӣ ба русӣ танҳо шакли такрори ин қалима зикр шудааст¹⁷¹. Дар лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ он дар тамоми мисолҳои дасти мо ҳамеша бо артикли -е алоҳида сабт шудааст: аранге метова (в-к., Саридашт); пила аранге тайор шид, йа қтӣ доштем (в-к., Ёзғанд).

Дар хусуси ифодаи дараҷаи амал ва аломат сухан ронда, доир ба як ҳодисаи махсусе, ки барои шеваи ҷанубӣ зиёда характернок аст, таваққуф кардан лозим мешавад. Ин ҳодиса истифодаи қалимаи йак //йа ба вазифаи ҳол аст, ки ба ду тарз воқеъ мешавад:

а) Алоҳида. Дар ин сурат ҳоли дараҷаи мафҳуми камиро бо тобиши қадри ифода менамояд: ҳами мардъм йак тӯнък мешид (ш-к., Ховалинг).

б) Бо калимаҳои гард, чъка (ҷақра), майда ва ғайра. Қалимаҳои гард, чъка дар ин маврид на ба маънои бевоситаи худ, балки ба маънои каме, андаке воқеъ мешаванд: йа гард харбӯза бӯҳре (к-х., Роҳатӣ); йа чъка ош бӯйор дасто-ра бӯшу (к-х., Роҳатӣ); ана, йа чъка ош бӯте (ш-к., Шӯробдара); йа майда гушт бӯгире (к-х., Мағмуруд); рузи дароз йа майда кор намена (к., Самсолик).

Ифодаи ҳоли дараҷа бо зарфҳои микдории қиёсӣ

Зарфҳои микдории қиёсӣ зуҳури амал, ҳолат ва аломатро аз бобати тариқи иҷро, замону макон ва микдору андоза шарҳ медиҳанд. Дар ин бобат онҳо аз забони адабӣ фарқе надоранд. Фарқи асосӣ дар сохти морфологияи зарфҳо ба назар мерасад, ки дар ҳамон шакл ҳоли дараҷаро сурат медиҳанд:

а) онҳо баъзан бо суффикси -тар, ки такрор мешавад, сохта мешаванд. Дар ин ҳол ифодаи дараҷаи зуҳуршавии аломат ва амал таъкид меёбад: ай Боймъш камтата болотар-ай (ш-к., Хонақо); сахтатар бӯгу (ш-к., Хонақо).

Ин ҳодиса дар материали мо танҳо дар лаҳҷаҳои навӣ кӯлобӣ зикр шудааст.

б) бо суффикси -акак ва -ак сохта шудаанд. Як хусусияти фарқкунандаи шеваи ҷанубӣ дар ин бобат ин аст, ки пас аз садонокҳо суффикси -ак ба сурати -хак воқеъ мешавад¹⁷². Ифодаи ҳоли дараҷа бо ин гуна зарфҳо дар тамоми лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ маъмул нест, вай бештар дар лаҳҷаҳои кӯлобӣ дучор мешавад; ина ҳами хичраҳо-мун-да камакак пила доштем (ш-к., Даштиҷум); ай чуқурӣ камаҳак канъм (к-х., Файзобод); йа майдак олмолу бӯгӣ бӯйор (ш-к., Хонақо);

г) баъзан -тар ва -ак якҷоя истифода мешаванд. Ин ҳодиса ҳангоми таъкиди дараҷа ба амал меояд: и ҳодисот камтарак пеш гӯзаш-тай (ш-к., Ховалинг);

д) зарфи бисйор дар вазифаи ҳоли дараҷа пас аз суффикси-тар суффикси ги низ дошта метавонад, ки ин ҳодиса дар шеваҳои дигари забонамон мушоҳида намешавад: чарғ (парранда) бисйортаргӣ кавг-у гӯнчӯшк-а мезана (ш-к., Ғеш).

Ифодаи ҳоли дараҷа бо зарфҳои такрор

Ҳолҳои дараҷа бо ин гуна зарфҳо, асосан, дорон се навъ маъноанд:

1) Тадричан, хеле суст давом кардани ҷараёни амал ва табдили аломатро мефаҳмонанд. Дар ин вазифа дар шеваи ҷанубӣ зарфҳои кам-кам, майда-майда ба қор бурда мешаванд: маҳтов кам-кам ай тайи авр рушан шӯд (ш-к., Сарихосор); бесаводҷопем, баъд кам-кам и хел қалимаҳо дар йод-мо мезана (ш-к., Хонақо); ба майда-майда дарак-ӯ пай карда Даҳана омадъм (ш-к., Ховалинг);

2) Қамии амал ва аломатро нишон медиҳанд. Ин маънӣ бо такрори қалимаҳои кам, зара, иқа, чо, йагон//йагун, майда, тоқа ифода мегардад: меваҳо-ра кам-кам фойда мебарам (в-к., Тутҳои Поён); пеш кам-кам бӯд (к., Ҳакимӣ); ниҷборак кам-кам ови ширинак дорад (к., Хилак); зара-зара, ки чам каан, дайро шӯд (ш-к., Ёхсу); нун мехӯрдум иқа-иқа, ҳозир хӯрда наметонум (к., Почен Боло); мерем бозоро иқа-иқа гӯрд мегардем (к-х., Деҳаи Баланд); Бедил-а чо-чо медонем (в-к., Сасикбулоқ); ай китов медонем йагон-йагон (к-х., Норақ); йагун-йагу қошък мекӯнам (в-к., Ёзғанд); майда-майда муҳобот мекӯнан (ш-к., Мӯминобод); ангур ҳастай тоқа-тоқа ширин меша (к., Дегай); тоқа-тоқа мехондъм (ш-к., Кадучӣ); Хитой-да тоқа-тоқа хӯш-ру мешида бӯдастай (ш-к., Ховалинг).

Қамии аломат ғайр аз такрори айни қалима бо таркибҳои такрорие, ки ҳиссаи дуумашон маънӣ надорад, низ ифода мешавад. Дар ифодаи чунин ҳолҳои дараҷа дар шеваи ҷанубӣ, асосан, таркиби кам-у тум//кам-ӯ-тӯм//кам-у тун машҳур аст: соғатойи се кам-ӯ тӯм барф рехт (к-х., Файзобод); ҳами чилик-ум кам-у тун залал йофтай (к., Фаррух); кам-у тун надора, ҳаф кудақ дора (ш-к., Ховалинг).

Дар ин вазифа баъзан таркиби кам-у кута низ истифода мешавад, ки дар материали мо танҳо аз лаҳҷаи ваҳиёӣ-қаротегинӣ ба қайд гирифта шудааст: бача-м, кам-у кута медунам (в-к., Ёзғанд); Чӯлдара кам-у кута фарқ дора (в-к., Ёзғанд).

Маънии зиёдати амал ва аломат дар лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ бо такрори зарфҳои микдор ва истеъмоли шаклҳои синонимии он низ

ифода мешавад. Дар ин вазифа бештар аз ҳама калимаи бисйор ва го-
ҳо зур ба кор бурда мешавад, ки дар мисолҳои мо чунин ҳолатҳои
истифодаи онҳо ба қайд гирифта шудааст:

а) такрори бо изофат: Давлат Кабир бисйори бисйор одами хуб-
-ай (ш-к., Ховалинг); бисйори бисйор кор каағи-йай (в-к., Ёзғанд);
зури зур йағ сол мехъри (ш-к., Ёхсу);

б) бисйо ва пур//пър. Дар ин маврид калимаҳои синонимӣ дар ду
ҳолат воқеъ мешаванд: якум, паси ҳам; дююм, калиман бисйо пеш аз
хиссаи номии хабар, калимаи пур//пър пас аз он: и сьһарӣ бисйо пър
хурдъм (ш-к., Даштиҷум); бисйо дуг-у пуписай пур кийестос (ш-к.,
Даштиҷум);

в) бисйор ва бад. Ин шакл низ мисли ҳодисаи боло воқеъ мешавад:
акъ бисйори бад мекушид-да (ш-к., Хонақои Боло); мь иқа бисйори
бад-шу на́медонъм (в-к., Лангари Шох); у хъд-ъш бисйори бад мехур-
дай (ш-к., Ховалинг); Гълноз бисйо хъшруйи бад-ай (к., Қалъанак);
ръш-ъш бисйо калони бад-ай (в-к., Чиргатол);

г) бисйо ва шах. Нисбатан камистеъмом аст: мо қати Содиқуф
бисйо шах чурайем-да (ш-к., Ғеш);

д) бисйор ва калун//калон: одами бисйор саргардуни калун кар-
дан (ш-к., Ёхсу);

е) бисйор ва зур: бисйор зийони зур мешава-да (ш-к., Ховалинг);

ж) бад ва бад: бъни-ш бад калони бад-ай (ш-к., Кафтархона).

Дар як ҷумла се калимаи ҳаммаъно: чъдо, пър ва бад дар адон
айни як вазифа — ифодаи дараҷаи афзунии аломат истеъмом ёфтаанд:
Сарихосор ни нағз, неки чъдо пър бад дур мерава-да (ш-к., Ёхсу).

Як хусусияти ҳоли дараҷаи ин аст, ки дар ҷумлаҳои мураккаби
тобеъ ба сифати калимаи ҳамнисбат дар таркиби сарҷумла зиёда
истифода мешавад. Дар ин маврид ҷумлаҳои микдору андоза бар
шарҳи он омада, микдори номуайянеро, ки зарфҳои микдории маҷхул
ифода кардаанд, равшану муайян менамояд. Ин масъала дар қисми
синтаксиси ҷумлаҳои мураккаби монография дар фасли ҷумлаҳои пай-
равии микдору андоза ба тафсил таҳқиқ шудааст. Бинобар ин, мо ин ҷо
бо зикри намунаи мисолҳо иктифо мекунем: ича иқа туғайе бъд, ки
мор сар ҷо карда на́метунист (ш-к., Пушьёни Миёна); Данғара-да
сағ чунон бисйор-ай, ки ногуфтани (ш-к., Хонақо); ма ҳамиқайе байт
медонам, ки беҳисоб (ш-к., Наврӯҳо); ма ага удараҷа меһнат кънъм,
шоирӣ-ра мекардъм (ш-к., Дарнайҷӣ); ба руйи бънг ҳамқа рех, ки
ҳама чъқид (к., Бедак).

Баъзан аз ин гуна ҷумлаҳои мураккаб ҷумлаи пайрав соқит шуда,
қисми сарҷумлаи он ҳамчун ҷумлаи комилан мустақил воқеъ меша-
вад. Дар ин маврид калимаи ифодакунандаи ҳоли дараҷаи пурқувват-
тар талаффуз меёбад ва пайвандаки ки хосияти хиссаҷаи таъкиди
гирифта, кашишноктар ифода мегардад: ҳамчунон ҳаво бетоб-ай ки!
(ш-к., Ёхсу); ҳамита пашм-ъш-а хъриш каан ки! (в-к., Қӯшағба);
ҳамчунон касал-ай ки! (ш-к., Ховалинг).

Дар шеваи ҷанубӣ воҳидҳои фразеологӣ низ дар ифодаи ҳоли
дараҷаи фаровон истифода мешаванд. Ин воситаҳои сухан дар баёни
дараҷаи амал ва аломат аз ҷиҳати хосияти грамматикӣ аз муродифҳои
лексикӣ худ фарқе надоранд. Фарқ дар баёни тобиши маъноӣ ба
назар мерасад: ҳоли дараҷа бо онҳо маъноӣ мутлақ ва ниҳоятро ба
тобиши таъкид ифода менамояд: йак шиша руган-а ҷо ба ҷо калапо
кардем, дар на́гърѣфт (ш-к., Дара); ай нуки по-м то сар-ъм минадор
мешавъм (ш-к., Ёхсу).

Аён аст, ки дар ҷумлаи дююми мисоли маъноӣ воҳиди фразеологӣ
ай нуки по то сар маъноӣ 'тамоман, хеле, ниҳоят-ро дорад. Айни ҳамин
хусусиятро дар фразеологизми сар то по, ки дар ҷумлаҳои зерин ис-

тифода шудааст, низ мушоҳида мекунем: Полвон-Араб бо ҳамин ваҳму
хаёл сар то по гӯш шуда ба тарафи ятимони дар дахлез ништаи худ
дода шуда буд; Дида рӯзи сиёхи хиндуру — Сӯхтаман ман ниҳон зи сар
то по. Б. Ниёзмухаммадов дар хусуси ин мисолҳо сухан ронда, нишон
додааст, ки дар онҳо сар то по барои ифодаи ҳоли микдору дараҷаи
макон хизмат кардааст. Ҳочати шарҳ нест, ки иборати маъноӣ дар ин
ҷумлаҳо танҳо зоҳиран дар қолиби таркиб ва ибораҳои озодаи ифода-
кунандаи мақоли воқеъ гаштааст. Дар асл вай маъноӣ маҷозӣ дошта,
бо зарфҳои микдори хеле, тамоман, ҳамачиҳата ва мисли инҳо ҳам-
маъноӣ.

Дар саҳифаҳои боло ҳолиҳои дараҷае аз назар гузаронида шуда-
анд, ки бе ёрии пешоянду пасояндҳо воқеъ гаштаанд. Дар баробари ин
дар шеваи ҷанубӣ усули бо воситаҳои грамматикӣ маъноӣ ифода
ёфтани ҳоли дараҷаи низ мушоҳида мешавад. М. Исмаилов дар
забони адабӣ ба ин вазифа истифодаи шудани чунин пешояндҳоро
нишон додааст: ба масофаи, ба қадри, то ба қадри, баробари, то,
аз... то.

Азбаски дар шеваи ҷанубӣ, ҳамчун дар забони умумии гуфтугӯӣ,
навъи бевоситаи ҳолиҳои дараҷаи серистеъмом аст, микдори пешояндҳо
дар вазифаи маъноӣ дар он хеле маҳдуд мебошад. Дар материали мо
чунин пешояндҳо барои ташкили ҳолиҳои дараҷаи истифода шудаанд: то,
ба, ба қадри, ба чени, чени, қадри: касал-ъм мега-ву то чанде вармоси-
дестай (ш-к., Ховалинг); гушт-а ба мисқол на́дора (в-к., Чиргатол);
хар ка арақ-а бъхъра, ба қадри хишйорӣ (ш-к., Қадучӣ); ба чени ту-
тойи дигар фара на́дора (ш-к., Ёхсу); чени йа кашидани нос мехъри
(ш-к., Ёхсу); қадри ть нишка нест хъшру (Роғ, Хӯчағалтон).

Дар ҷумлаи ман-а то ин дараҷа-ра кантуҷ кардан (в-к., Чирга-
тол) дар ташкили ҳолиҳои дараҷаи пешоянди то бо пасоянди -ра баробар
иштирок намудаанд.

Таркибҳои ай һад беш, то ҳади имкун <то ҳади имкон, ки дар
ҷумлаҳои поён истифода шудаанд, як навъ хусусияти устувор доранд.
Онҳо дар нутқи лаҳҷавӣ низ, мисли забони умумихалқӣ, воқеъ гашта-
анд: ай һад беш ҳаму девол-а кърсанг кард (ш-к., Дара); ай һад беш
гапойи дъруге зад (ш-к., Шехмизон); то ҳади имкон ҳаваст на́дора
(ш-к., Ховалинг).

ҲОЛИ ҚИЕС

Ҳоли қиес барои равшан ва таъсирбахш ифода кардани мақсад
аҳамияти қалон дорад. Воситаҳои муқаррарӣ ва мантиқии сухан барои
шарҳи аломат, хосият ва амали предмете, ки гӯянда дар хусуси он
сухан ронданист, гӯё кифоят намекунад, бинобар ин, вай ба воситаҳои
таъсирӣ-эстетикӣ забон муроҷиат намуда, аломат, хосият ва амали
предметро ба аломат, хосият ва амали предмет ва ҳодисаи дигаре
нисбат медиҳад, бо он монанду муқоиса мекунад, ки дар натиҷа матла-
баш бадеӣ ва образнок адо мегардад. Аз рӯи қонуни ташбеҳ, одатан,
барои қиёсу муқоисаи предмет ва ҳодисаҳои интиҳоб мешаванд, ки
дар фарогирӣ аломат ва амал ба аломат ва амали предмети қиёс-
шаванда баробаранд ва ё назар ба он афзалияте доранд.

Маҳз дар сурати риояи шудани ин қонун хатмӣ аломат ва амали
предмети муқоисашаванда пурра ва хубтар ифода шуда, барҷаста ва
беҳтар намоён мегардад. Дигар аз ҷиҳати муҳимми таркиботи қиёсӣ
ин аст, ки ба сифати предмети қиёскунанда дар онҳо аксар калимаҳои
интиҳоб мешаванд, ки маъноӣ луғавиашон барои соҳибони забон
маъмул буда, сифат, аломат ва амали предмети қиёсшаванда дар онҳо
ба дараҷаи аъло таҷассум ёфтааст.

Барои тасдиқи ин гуфтаҳо чунин ду чумларо аз назар мегузаронем: **дъмб-ъш қади лахча сийа-йай** (ш.-к., Ховалинг); **йа задане кард, ки қади гов баъас кард** (ш.-к., Хонақои Боло); дар ин ҷо **дъм** бо **лахча, доду фаръёд** ба баоси гов монанд карда шудааст, ки **бесабаб нест**; калимаи **лахча** бинобар дар худ мучассам намудани ниҳоятӣ сиёҳӣ аломати дуюмро барҷаста ва дар ғояти равшанӣ ифода менамояд. Аз мазмуни чумлаи дуюм пай бурдан мумкин аст, ки **гӯянда** саҳт **фаръёд** кардани предметро таъкид карданӣст. Вай барои ифодаи ин матлаб **фаръёди** говро интихоб намудааст, ки ҳам барои барҷаста ифода шудани хислат, ҳам характеристикаи зарурии предмети қиёсшаванда бисёр муносиб аст. Ба сифати қиёс истифода шудани чунин предметҳо, ки хосият ва амалашон ба соҳибони забон аз кӯдакӣ маълум аст, барои ба зудӣ ва хеле аёнӣ дарк кардани аломат ва амали предмети қиёсшаванда имконияти хуб фароҳам меорад.

Ҳоли қиёс бо хусусияти махсуси худ аз навъҳои дигар, аз чумла аз ҳоли тарзи амал, фарқ дорад. Хабаре, ки муайян мекунад, ҳам феълӣ (аксаран), ҳам номӣ (қисман) шуда метавонад. Дар ҳолҳои қиёс маънои тарзу тариқи судури амал ва аломат дар заминаи монандкунӣ, ки гоҳо танҳо ба хабар, гоҳо ҳам ба хабар, ҳам ба мубтадо баробар онд аст, сурат мегирад. Ҳоли қиёс заминаи морфологӣ ва воситаҳои синтаксисии хосе дорад. Ҳамаи ин имконият медиҳад, ки ин категорияи синтаксисӣ дар доираи ҳол ҳамчун як навъи мустақили он алоҳида омӯхта шавад. Мутаассифона, ин нукта аз тарафи ҳамаи олимони як хел эътироф нашудааст.

Дар баъзе грамматикаҳо вай тамоман сарфи назар шуда бошад, дар қисме аз онҳо дар дохили ҳоли тарзи амал маънидод шудааст¹⁷³. Дар солҳои охир баъзе аз олимони рус ба чунин ақида омадаанд, ки ба сифати ҳоли мустақил алоҳида аз назар гузаронидани ҳоли қиёс ба мақсад мувофиқтар аст¹⁷⁴.

Дар забоншиносии тоҷик ба вазифаи синтаксисии таркиботи қиёсӣ даставвал Л. Бузургзода эътибор дода буд. Ӯ ин ҳодисаи забониро аз категорияҳои дигар, аз чумла аз ҳол, чудо карда, зери сарлавҳаи «Қайдҳои монандӣ» ба он чунин таъриф додааст: «Қайдҳои монандӣ аз исм, ҷонишин ё ки сифати феълӣ ё худ феъли ҳол ва сифат, ҳам зарфҳои монанди, мисли, амсоли, борин (барин), чун, ҳамчун таркиб меёбанд (монанди кӯх, мисли ту, чун оби равон, санг барин).

Қайдҳои монандӣ ба исм, сифат, сифати феълӣ ё феъли ҳол вобаста шуда омада, барои бо роҳи монандкунӣ муайян намудан, шарҳ додан ва равшан кардани онҳо хизмат мекунанд»¹⁷⁵.

Аз иқтибоси мазкур равшан аён аст, ки муаллиф вазифаи синтаксисии таркиботи қиёсиро дар таркиби ибора маънидод намуда, вазифаи онро дар дохили чумла барои ифодаи аъзоҳои гуногуни он аз назар соқит кардааст. Ба иборати дигар **гӯем**, **ӯ** нишон надодааст, ки «қайдҳои монандӣ» ба исм, сифат, сифати феълӣ ва ғайра вобаста шуда, кадом аъзои чумларо ифода мекунанд. Ба мо маълум нашуд, ки муаллиф калимаи «қайд»-ро ба ҷи маъно истифода кардааст. Мисолҳои, ки зери сарлавҳаи мазкур ҷо дода шудаанд, моҳиятан ба се гурӯҳ тақсим мешаванд: а) дар чумлаи **Гову гӯсфанд барин ҳайвоноти хонагонашонро пеш андохта, ду-ду, чор-чор ба тарафи кӯху биёбон мерафтанд таркиби гову гӯсфанд барин** дар таркиби пуркунанда муносибати партитавӣ-чудокуниро ифода намудааст; б) дар чумлаи **Сарҳавз монанди рӯз равшан шуда буд** вазифаи таркиби қиёсӣ аз шарҳи дараҷа иборат аст. Яъне ин ҷо таркиби монанди **рӯз** ба хабари чумла вобаста шуда, дараҷаи зуҳури онро ифода намудааст; в) ба вазифаи ҳоли қиёс омадаанд: **Сояҳои ғафси кӯҳсор чун пардаҳои шаби тор даври пеши моро фаро гирифт**.

Сонитар яке аз забоншиносони борикбинӣ тоҷик — Носирҷон Маъсумӣ ба роли синтаксисии таркиботи қиёсӣ ва истифодаи он ба вазифаи ҳол диққати ҷиддӣ дода, баробари хосияти эстетикӣ-услубӣ, «ки дар тасвири амалиёти гуногун барои тасаввуроти зинда пайдо кунонидан онд ба вазъияти ҳолу ҳаракат» ифода меёбад, ба маъсалаи заминаи морфологӣ ҳолҳои қиёсӣ дахл карда, бо калимаҳои дорони суффикси монандӣ, бо исм ва калимаҳои чун, монанди сурат гирифтани онҳоро нишон дода буд¹⁷⁶.

Маълумоти дигар дар хусуси ҳоли қиёс ба калами акад. Б. Ниёзмухаммадов дахл дорад¹⁷⁷. Вай маълумоти пешинро дар ин бобат каму беш такмил дода, саъй кардааст, ки манбаи морфологӣ ва воситаҳои синтаксисии ҳоли қиёсиро нишон диҳад. Ба ин мақсад ӯ 117 мисолро далел овардааст, ки ин микдор аз андоза берун бошад ҳам, дар маъсалаи муайян намудан ва таъин кардани нуктаи назари олим ба ҷиҳати синтаксисии таркиботи қиёсӣ аҳамият дорад. Дар таълифоти муаллиф ҷи дар баёни таъриф ва ҷи дар истифодаи далелҳо баъзе нуксонҳо роҳ ёфтаанд, ки муҳимтаринашон аз инҳо иборатанд:

1. Вай ба ҳоли қиёс (бо истилоҳи ӯ ҳоли монандӣ) чунин таъриф додааст: «Ҳоли монандӣ амалу ҳаракатро ба таври қиёс ва монандкунӣ шарҳ медиҳад»¹⁷⁸. Аз рӯи ин қоида хабари чумла мебоист ҳамеша феълӣ мешуд. Аммо дар байни анбӯҳи мисолҳои, ки муаллиф овардааст, монанди **Ба сабаби шустушӯи ҳамешагӣ об монанди оина шаффоф шуд; Оби ин ҷӯйча монанди алмоспора бегубор менамояд** хеле чумлаҳои пайдо мешаванд, ки хабарашон номист ва онҳо на амал, балки аломати мубтадорро мефаҳмонанд.

2. Ӯ дар хусуси ифодаи ҳоли қиёс бо ибораҳои гуногун сухан ронда, онҳоро ба чунин чор гурӯҳ ҷудо намудааст: а) ибораҳои монандие, ки ба ҷонварон, ҳайвоноту паррандагон нисбат додани тарзи иҷрои амалро мефаҳмонанд; б) ибораҳои, ки ба мох, ситора ва ҳодисаҳои гуногуни табиат нисбат дода шуда, тарзи иҷрои амалро мефаҳмонанд; в) ибораҳои монандие, ки ба одам ва либосу намуди он нисбат дода шуда, тарзи иҷрои амалро нишон медиҳад; г) ибораҳои монандие, ки ба предметҳои гуногун нисбат дода шуда, тарзи иҷрои амалро ифода мекунанд»¹⁷⁹.

Дар ин таснифот, ба ақидаи мо, ду нуксон ҳаст: а) муаллиф ҳолҳои қиёсиро аз бобати семантика ба моддаҳои алоҳида ҷудо кардааст ва ҳол он ки ин гуна таснифот барои муайян намудани табиати синтаксисии ҳолҳои қиёс аҳамияте надорад; б) дар тамоми ҳолҳои қиёсӣ аломат ва амали як предмет ба предмети дигар монанд карда мешавад, бинобар ин, ягон-ягон номбар кардани предметҳои алоҳида, мисли ситора, мох, одам ва ғайра тақрори маҳз аст.

3. Дар байни мисолҳои овардашуда воҳидҳои бисъёри синтаксисӣ мавҷуданд, ки на ҳоли монандӣ, балки ҳоли дигар ё категорияи дигари синтаксисӣ мебошанд:

а) ҳолҳои тарзи амале мебошанд, ки аз маънои қиёсу муқобала фориғанд: **Ҳар рӯз мирғазабон омада, инҳоро мурдавор мезаданд; Ин тӯдаи гуногунмиллат ҳама чун як тану як ҷон барои мудофияи Ватан миён баста будаанд**.

Дар чумлаи якум калимаи **мурдавор** дар маънои **сахт, ниҳоят воқеъ** шуда, ҳоли дараҷаро ифода кардааст. Воҳиди фразеологӣ як тану як ҷон шуда низ аз маънои қиёсӣ тухист. Вай ба маънои мутафӣ, якҷоя ва монанди инҳо омадааст.

б) Хабарро ифода кардаанд: ... **пиёз ҳар сараш пиёла ва ҷойник барин**; Дар ин чумла сифати қалон, ки мебоист ҳамчун аломати предикативӣ воқеъ мешуд, **фурӯгузор** шудааст. Ба сабаби умумияти чунин

нест. Дар масъалаи бо ифодаи муносибати киёсӣ чи гуна алоқа доштани он як фикри қатъӣ гуфтан душвор аст. Аҷаб нест, ки дар ин калима аке ёфтани маъноҳои тарх, тартиб ва мисли инҳо, ки дар луғати тоҷикӣ-русӣ бо таъбирҳои строение, устройство, структура тафсир ёфтаанд¹⁹⁰, боиси пайдо шудани ин хусусият шуда бошад: **кыштан-ъ сохти кал рафтаи хаму шәр-да** (ш-к., Ғелот); **мън-ам сохти чигинаи Маһмуд чигина рост кардъм** (в-к., Тоҷикобод)¹⁹¹.

Аз пешояндҳои соддаи мазкур ранги, чени, қадӣ дар шакли таркибӣ низ дучор мешаванд. Аммо онҳо, баръакси муродифҳои соддаи худ, чандон серистеъмол нестанд: баъд мърда-ра ба ранги одами зинда ба руйи хар мемона-ъ хаму шав ҳай карда рафтаи мегира (ш-к., Ғелот); касал бьдъм, гуш-ъм ба қадӣ чьздък ваъос каа чиззос кайестай (ш-к., Пушъени Миёна); ба чени йа хъмдон аспоби рузғор тийор мешава (ш-к., Диштиҷум).

Дар шеваи ҷанубӣ ҳолҳои киёсӣ бо пешояндҳои таркибии ба манзалаи, ба афти низ ифода меёбанд, ки таъдоди истеъмолашон чандон зиёд нест. Қалимаи манзала, қи шакли дурусти он манзилат аст, дар осори классикӣ ба ин сурат дар ифодаи мафҳум мақому мартаба, дар шакли таркибии ба манзилаи ба маънои, ба дараҷаи, ба монанди, ба сифати, ҳамчун ба қор бурда мешуд¹⁹². Ин пешоянд ба ин маънии қадимаш дар забони адабии имрӯза мустаъмал нест ва дар шеваҳои дигари забонамон низ ба қайд гирифта нашудааст: **хамитае мезанем, ки ба манзалаи тути пъхта ба зъмн мереза** (ш-к., Қадучӣ); ... **ба манзалаи ови дарйохън чорӣ шъд** (қ., Тоҷикобод).

Пешоянди ба афти танҳо дар як мисол сабт ёфтааст, ки ин аст: **вахте ки чарх кардӣ, ръжд кардӣ, алов-да мемунӣ, ба афти лезвай «Нева» гънък мешава** (ш-к., Даҳана).

Ифодаи ҳоли киёсӣ бо пасояндҳо

Дар шеваи ҷанубӣ барои сурат бастанӣ ҳоли киёсӣ чунин пасояндҳо ба қор бурда мешаванд: **вори//воре//ворӣ, дастър, қатори**.

Пасоянди **вори//вори** дар ин вазифа аз ҳама серистеъмол буда ҳамчун як омил фарқкунандаи шеваи ҷанубӣ аз шеваи шимолӣ ва мобайнӣ, дар тамоми лаҳҷаҳои он маъмул аст. Таърихи пайдоиши ин пасоянд дар шеваи мазкур то ҳол таъин нашудааст. Агар варианти фонетикӣ **барин** ғӯем, ҳуди **барин** дар назму насри охири асри XIX ва аввали асри XX, ки дар услуби гуфтугӯи иншо шудаанд, бо таъсири шеваи шимолӣ истифода мегардид. Аз ин сабаб ҳеч мумкин нест, ки ин пасоянд аз шеваи шимолӣ дар муддати кӯтоҳи таърихӣ ба шеваи ҷанубӣ гузашта, таърири шакл намуда, дар тамоми лаҳҷаҳои он васеъ интишор ёфта бошад. Бинобар ин, манбаи пайдоиши онро аз қонунҳои дохилии инкишофи забони модарӣ бояд ҷуст. Қалимаи **вор** дар осори классикӣ ба ду маънӣ: а) чун қалимаи мустақил ба маънои лаёқат, лоиқ будан ба қор; б) чун суффикс ба маъноҳои 1. монанди, шабеҳ; 2. миқдори муайяни чизе; 3. маҷмӯи чизҳои якхелаи ҳамчунин; 4. муносибу лоиқ будан истифода шудааст¹⁹³. Дар фарҳанги забони тоҷикӣ барои маънои сеюми қалима чунин мисолҳо оварда шудаанд: **ширавор, чинивор**. Ин қалимаҳо, ки моҳиятан исми ҷомеъанд, дар забони адабии имрӯза ба гирифтани суффикси-й дар айни маънои мазкур дар шакли **ворӣ** низ дучор мешаванд: **шоҳиворӣ, чиниворӣ, либосворӣ** ва монанди инҳо¹⁹⁴. Аз ин ҷо ба ҳулосае омадан мумкин аст, ки пасоянди **вори//вори** дар шеваи ҷанубӣ аслан идоман маънои якуми **-вор. яъне маънои монандии** он буда, овози й дар вай, ҳамоно, иловаест, ки мисли «й»-и мазкур дар қалимаҳои боло бо мурури вақт ба суффикс ҳамроҳ шудааст.

Инак, намунаи мисолҳои ҳоли киёсӣ бо пасоянди мазкур аз лаҳҷаҳои гуногун: **мън вори ведаҳан бьдагист** (в-к., Тавилдара); **ами дъхтар гов вори мехъра** (Роғ, Хӯҷағалтон); **аспи бълул сафедҷоп-ай-у гандъм воре доғ дора** (ш-к., Ховалинг); **барф бълан мезана инча Сарихосор вори** (ғ-к., Балҷувон); **тъ мо вори қор къ, раһмат меган** (ш-к., Хонақои Боло); **занҷабил вори месузона** (қ., Фаррух)¹⁹⁵.

Муродифи адабии пасоянди мазкур—**барин** дар шеваи ҷанубӣ шоеъ нест. Вай дар ташкили ҳолҳои дараҷа ва киёсӣ дар лаҳҷаҳои ба шаҳр наздик, аз ҷумла дар навъи қӯлобии Ҳисор, ба қайд гирифта шудааст: **босмаҷӣ зохҷух** (як навъ парранда) **барин меома** (қ-х., Норақ).

Дар хусуси таъдоди истеъмол ва доираи интишори пасоянди **дастър** мулоҳизаи ҳартарафа рондан душвор аст. Мо доир ба он фақат ду мисол дорем, ки яке аз Тоҷикободи Қаротегин, дигараш аз шимолӣи Қӯлоб—**деҳан Даҳана сабт шудааст: ть дастър дарза нъмебандъм; хамаш хами дастър фиребгарӣ мекъна**. Ин пасоянд дар ин вазифа дар шеваи шимолӣ (дар шакли дастури) ва забонҳои помирӣ низ дучор мешавад. Истеъмоли қалимаи **дастър** дар ифодаи ҳоли киёсӣ ба яке аз маъноҳои луғавӣи он, ки тарзу тарик аст, вобастагӣ дорад.

Ташкили ҳоли киёсӣ бо пасоянди **қатори**, яқин, миқдоран бисёр маҳдуд будааст, ки аҳли тадқиқот онро танҳо дар як мисол ба қайд гирифтаанд: **хамуҳо-йам хърс қатори на парвои мърдан доран-у на парвои зъстан** (в-к., Ҳичборақ).

Ифодаи ҳолҳои киёсӣ бо ду воситаи грамматикӣ

Дар шеваи ҷанубӣ ҳолҳои киёсӣ низ, мисли пурқунанда ва ҳолҳои дигар, бо ду воситаи грамматикӣ сурат меёбанд. Ба ин вазифа аз ҳама бештар шаклҳои **ранги... вори//воре//ворӣ**, қисман **чени... вори//вори**, **сози... вори//вори**, **сохти... вори//вори**, **қадӣ... вори//вори**, **синголи... вори//вори** мушоҳида мешаванд. Дар як мисол ба сифати воситаи дуҷум пасоянди **-а** низ истифода шудааст. Бо пешоянди синголи якҷоя истифода шудани **вори//вори** дар ифодаи ҳоли киёсӣ фақат дар лаҳҷаҳои қӯлобии Ҳисор сабт ёфтааст. Ғолибан, ин ҳодиса аз доираи ин лаҳҷаҳо берун намебарояд. Инак, намунаи мисолҳо: **ранги мърғ вори тефак нъзанӣ** (ш-к., Даштиҷум); **ранги кана вори ғурък** (ғӯра) **дора** (ш-к., Қӯлдара); **и чени сағ вори мечака** (в-к., Лахш); **бачаҳои Азиз сози алмастӣ вори мегърезан** (ш-к., Даштиҷум); **шамак сохти ғармаш воре бъланд мешава** (ш-к., Шехмизон); **ҷанвар қадӣ ақов вори ҳастай** (ш-к., Ғеш); **бобой Валӣ чени мън медуна** (ш-к., Ховалинг).

Дар ҷанд ҷумла пасоянди **вори//вори** якҷоя бо пешоянди таркибии ба манзалати ҳоли киёсӣ сурат додааст: **мор ҳар вақте бьқапа мегазат, ба манзалати хуч вори мешава** (ш-к., Мӯминобод).

Дар забони адабии имрӯза ҷумлаҳои амсоли **ӯ монанди қасони ди гирифтор омадани Ёдгор қори сахл набуд** (С. Айнӣ) дар натиҷаи истифодаи сифати феълӣ ва масдар ба сурати тафсилӣ воқеъ гаштани таркибҳои киёсӣ мушоҳида мешавад, ки чунин ҳодисаи синтаксисӣ барои шеваи ҷанубӣ расм нест.

ҲОЛИ ХИЛОФ

Мавқеи ҳоли хилоф дар системаи ҳолшарҳкунандаҳо дар илми забоншиносӣ ҳанӯз пурра муайян нашудааст. Баъзе забоншиносон дар хусуси мавҷудияти ин навъи ҳол тамомаи хомӯш мондаанд¹⁹⁶. Дар грамматикаи академии забони русӣ ва ба сифати хели ҳоли шарт маънидод

шудааст¹⁹⁷. Муаллифи бисъёр китобҳои дарсӣ онро якҷоя бо ҳоли шарт зери сарлавҳаи «холҳои шарт ва хилофӣ» аз назар гузаронидаанд¹⁹⁸. Дар забоншиносии тоҷик аввал дар таълифоти Б. Ниёзмухаммадов¹⁹⁹, сони дар рисолаи доктории М. Исмаилов²⁰⁰ ҳар кадом аз ҳолҳои мазкур алоҳида таҳлил ва тадқиқ карда шуд.

Ҳолҳои хилоф дар забони мо воситаҳои махсуси синтаксисии зиёд надоранд. М. Исмаилов, ки ин масъаларо хеле батаанӣ омӯхтааст, нишон медиҳад, ки дар забони адабии имрӯза чунин пешоянду пасояндҳо барои ташкили ҳоли хилоф истифода мешаванд: **бе, бар хилофи, бо хамаи, бо вучуди, баръакси, бар қасди, ба ғайри, ғайри, аз ғайри, сарфи назар аз, қатъи назар аз, ба...** нигоҳ накарда, шуда истода²⁰¹.

Ҳосияти услубӣ ва сарчашмаи пайдоиши ин воситаҳои грамматикӣ як хел нест. Аз инҳо **бар хилофи, бо вучуди, баръакси, бар қасди, ба ғайри, ғайри, аз ғайри, сарфи назар аз, қатъи назар аз** хоси услуби китобӣ буда, истеъмоли онҳо дар забони гуфтугӯӣ расм нест. Баръакси ин пасоянди **шуда истода** ва ҳодисаи бо пешоянди **ба** якҷоя ҳоли хилофро сурат додани таркибӣ **нигоҳ накарда** дар забони зинда серистеъмоласт. М. Исмаилов дар осори классикӣ дучор нашудани ин воситаҳои грамматикиро қайд намуда, мегӯяд, ки онҳо дар забони адабии имрӯза бо таъсири забони ўзбекӣ пайдо шудаанд²⁰². Ба назари мо, ин мулоҳиза қобили қабул аст. Нутқи шевагӣ барои тасдиқи он далел ва санадҳои хуб медиҳад. Ҳар ду воситаи грамматикӣ дар шеваи шимолӣ маъмул ва серистеъмолаанд. Онҳо дар шеваи ҷанубӣ, ки вобаста ба муҳити ҷуғрофӣ аз таъсири забони ўзбекӣ, асосан, берун мондаанд, дучор намешаванд. Дар забони адабӣ ҳам мо онҳоро бештар дар таҳрири нависандагоне пайдо мекунем, ки намояндаи шеваи шимолӣ ба шумор мераванд.

Дар шеваи ҷанубӣ истифода нашудани шаклҳои китобӣ, инчунин маъмул набудани унсурҳои гуфтугӯии ташкилдиҳандаи ҳоли хилоф ба ду сабаби зерин вобастааст: а) дар лаҳҷаҳои ин шева муносибати хилофӣ бо ҷумлаҳои пайрави хилофӣ фаровон ифода меёбад; б) ҳолҳои мазкур дар ин шева дорон тарз ва баъзе воситаҳои махсуси ифода мебошанд.

Тарзи аз хама маъмул бо феъли ҳол ифода ёфтани ҳолҳои хилофист. Феъли ҳол ба ин вазифа ҳамеша ба сурати инкор меояд. Фарқи лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ дар ин бобат аз забони адабӣ, аз як тараф, дар таркибан содда ва ғайритафсилӣ будани феълҳои ҳол мушоҳида шавад, аз тарафи дигар, дар он ба назар мерасад, ки онҳо аксаран бо префикси **но-** сурат меёбанд ва ҳол он ки дар забони адабии имрӯза шакли бо-на ташкил ёбанд маъмул ва аз тарзҳои асосист. Барои ҳамин ҳам дар байни он мисолҳое, ки аҳли тадқиқот онҳо ба ифодаи ҳоли хилоф бо феъли ҳол аз асарҳои бадеӣ овардаанд, мисоле пайдо нашуд, ки шакли инкори феъли ҳол бо префикси **но-** сурат гирифта бошад.

Ба ин тариқа, дар шеваи ҷанубӣ ҳар ду навъи инкории феъли ҳол дар вазифаи ҳоли хилоф бисъёр истифода мешавад: **зъмин-а** надида **кигачи хуна-ра соз** кард (в-қ., Тавилдара); **ҷавон надода хунданӣ брафт** (к-х., Зулфӣ); **кор нокарда мехъра** (в-қ., Ярхаб).

Дар ифодаи ҳоли хилоф дар шеваи ҷанубӣ пешояндҳои **ба, да//дар** истеъмоли мешаванд. Дар ин бобат ин шева анъанавӣ забони классикиро давом додааст. Муҳаққиқони ҳоли хилоф ин воситаҳоро нишон надода бошанд ҳам, ба назари мо, онҳо барои забони адабии имрӯза низ ҷандон бегона нестанд.

а) бо пешоянди **ба**: **ба хама муйи съфед ҳафтод-у дъ кило пила додем** (к., Ҳакимӣ);

б) бо пешоянди **да//дар**, ки гоҳо ба сурати пасоянд низ дучор мешавад: **мо да хама риши съфед хезум мебарем** (к-х., Навобод).

Дар адабиёти илмӣ забоншиносӣ ду тарзи таҳлил ва тадқиқи аъзоҳои ҷидаи ҷумла ба назар мерасад: баъзеҳо ин категорияи синтаксисиро вобаста ба ҳар кадом аъзои ҷумла, масалан, мубтадо, хабар ва ғайра алоҳида маънидод кардаанд; баъзеи дигар онро пас аз шарҳи сараъзо ва аъзои пайрав дар фасли махсус аз назар гузаронидаанд. Дар китобҳои дарсӣ ва тадқиқотии забони тоҷикӣ, асосан, равиши якум рӯя шудааст.

Ба назари мо чунин мерасад, ки зери сарлавҳаи махсус, алоҳида омӯختани аъзоҳои ҷида барои худдорӣ аз такрор ва шарҳи мукамали онҳо имконияти мусоид фароҳам меорад, зеро «... аъзоҳои ҷумла, қатъи назар аз вазифа, ҳангоми тазоҳур ҳамчун аъзои ҷида қонуниятҳои умумӣ пайдо мекунанд ва ин асос мешавад, ки мо онҳоро дар як фасл муттаҳид намоем»¹.

Воқеан ҳам, омӯзиши аъзоҳои ҷида ба тарзи алоҳида дар китобҳои дарсӣ ду нуқсонӣ ҷиддиро ба миён овардааст. Якум ҳамин, ки қисме аз муаллифон аъзоҳои ҷидаро ҷузъи таркибии мавзӯи пиндошта, дар охири он доир ба ин масъала сарлавҳаи алоҳида кушодаанд. Қисми дигар дар фасли махсус тадқиқ шудани онро дар назар дошта, дар охири ину он мавзӯи маънидод кардани ҳодисаи ҷидашавии аъзоҳои ҷумларо қатъи назар кардаанд. Масалан, баръакси фаслҳои дигар, дар қисмати пурқунандаҳо номазкур мондани тарзи ҷида шудани пурқунандаҳои бевосита ва бавосита дар китоби дарсии мактабҳои олӣ натиҷаи ҳамин аст.

Нуқсонии дигаре, ки дар фасли «мубтадо», «хабар» ва «холҳо»-и китоби мазкур ба назар мерасад, ба сифати таркиби онҳо маънидод шудани аъзоҳои ҷида аст. А. Эшонҷонов ин тавр махлут кардани категорияҳои алоҳидаи синтаксисиро амали нодуруст шуморида, навишта буд: «... аъзоҳои ҷидаи ҷумла ва калимаю ибораҳои ҳулосакунандаи онҳоро ба ҳеч вачҳ ба сохту таркиби аъзоҳои ҷумла дохил карда наметавонем. Зеро ҷидашуда омадани аъзоҳо ханӯз таркибӣ баъдани ин ё он қисми синтаксисӣ шуда наметавонад ва ҳуди аъзоҳои ҷидаи ҷумла гоҳ ба таври соддаи калимаҳои якхела, гоҳ таркибӣ ва гоҳо ба воситаи силсилаи калимаю ибораҳои аз ягон ҷиҳат ба ҳам марбут ифода меёбанд»².

Аъзоҳои ҷидаи ҷумла, мисли забони адабӣ, дар шеваҳо низ байни ҳам муносибати баробарӣ дошта, бо ду роҳ — бо ёрии пайвандҳо ва бе онҳо, ба тавассути интонация, бо якдигар алоқаманд мешаванд. Дар ҳар ду намуд онҳо муносибатҳои мухталифи маъноиро фаро мегиранд, ки муҳимтаринашон аз инҳо иборатанд:

Мафхуми чида дар он аъзоҳое, ки бо ҳам дар муносибати пайваст воқеъ гаштаанд, бисъёр барҷаста намоён мешавад. Ин муносибати грамматикӣ дар шеваи ҷанубӣ, монанди забони адабӣ ва шеваҳои дигари забонамон, ду навъ—бо пайвандак ва бе он, бо интонация, сурат мегирад.

1. **Тарзи бо пайвандак.** Дар шеваи ҷанубӣ дар ташкили муносибати пайваст чунин пайвандакҳо истифода мешавад: -у// -ъ, ва, да, ҳам. . . ҳам, на. . . на, ни. . . ни, хо. . . хо, чи. . . чи.

Дар забоншиносии тоҷик ҳамчун пайвандаки пайваст истифода шудани шакли такрорӣ калимаҳои **на, ҳам, хох, чи** аз тарафи аксарият эътироф шуда бошад ҳам, баъзеҳо фикреро пеш рондаанд, ки дар ин ҳол ин калимаҳо маҳз ҳиссачаанд, на пайвандак³.

Ба ақидаи мо, ин даъво қобили қабул нест. Мо шарҳи муфассали ин масъаларо ба мавриди дигар мавқуф гузошта, ба тарафдорӣ ин, ки калимаҳои **на, ҳам, хох, чи** ба сурати такрор (баъзеашон дар шакли ҳолис ҳам) чун пайвандак воқеъ мешаванд, чунин далелҳо меорем.

1. Калимаи **ҳам** дар роли пайвандак ҳам алоҳида, ҳам ба сурати такрор истифода мешавад. Дар ҷумлаҳои зерин вай тоқ ба сифати муродифи пайвандаки **ва** воқеъ гаштааст, ки дар ин маврид ба пайвандаки пайҳам буданаш шубҳае нест: . . . дар онҳо модари Шарифҷон-маҳдум, зан ва бачагонаш ва ҳамширааш ҳам хизматгорзанон зиндагонӣ мекарданд; ман палавпазӣ, кичирӣ ва мошибиринҷпазӣ ҳам шӯрбо ва ширҷойпазиро ёд гирифтаам (С. Айни, Куллиёт, ҷ. 7, сах. 8).

2. Ш. Рустамов ҷумлаи «На танҳо Пӯлод, балки Гулрӯ низ меояд»-ро далел оварда, нишон медиҳад, ки **низ** дар ин ҷо ҳамчун ҳиссача вазифаи таъкидро адо кардааст. Дар ин маврид, ки вазифаи пайвастанӣ аъзоҳои ҷидаро пайвандаки **ҷуфти на танҳо. . . балки** адо кардааст, **низ** дар ҳақиқат як навъ хусусияти таъкидӣ дорад. Ин ҷиҳат дар вақти алоҳида омадани калимаҳои **низ, ҳам** (вобаста ба матлаби ғӯянда ё нависанда) барҷаста намоён мешавад: ба болояш қалам кашида ҳам мемонад (С. Айни, Марги судхӯр, сах, 198). Аммо ҳамин ки ин калимаҳо такрор шуданд, хусусияти пайвандакӣ ба ҷиҳати таъкидии онҳо афзалият пайдо мекунад. Дар ин ҳол онҳо алоқаи аъзоҳои ҷидаро кавитар намуда, нишон медиҳанд, ки адади шумориш хусусияти давомнокӣ дорад. Дигар аз вазифаи чунин пайвандакҳо дар ин маврид таъкиди интонация номбаркунист. Ҷиҳати таъкид ҳосияти услубӣ дорад. Барои ҳамин ҳам, забоншиносони машҳури рус муодили чунин пайвандакҳоро дар забони русӣ пайвандакҳои экспрессивӣ, эмоционалӣ ё қувватдиҳанда номидаанд⁴. Мутахассисони забонҳои эронӣ ҳам дар вақти дохил кардани калимаи **ҳам** ва **низ** ба гурӯҳи пайвандак, бешак, ин ҷиҳатҳоро ба назар гирифтаанд⁵, вагарна ҳеҷ мумкин нест, ки ҳама якбора ғалат карда, пайвандакро аз ҳиссача фарқ карда натавонанд.

3. Пайвандакҳои мазкур бо муродифи худ — пайвандаки **ва** ба осонӣ бадал мешаванд, ки дар ин маврид, ҷиҳати услубӣ — таъкиди масъала ба назар гирифта мешавад, моҳияти грамматикӣ он зиёне намебинанд. Мук. кунед: **Инҳо осуда ва сер буданд — Инҳо осуда ҳам сер буданд; Инҳо осуда низ, сер низ буданд.**

4. Дар байни аъзоҳои ҷидае, ки бо ҳам воқеъ шудаанд, бо калимаи охири баробари ҳам пайвандаки **ва** низ истеъмоли мешавад. Аммо ин ҳодиса набояд ба пайвандак будани ҳам шубҳа оварда, зеро 1) ин ҷо ва анҷоми шуморишро нишон медиҳад; 2) дар ифодаи як муносибати грамматикӣ истеъмоли шудани ду воситаи грамматикӣ дар забони мо беғона нест. Масалан, дар ин ҷумла **ва, ҳам** дар иҷрои як вазифа истифо-

да шудаанд: **Пештар ту ва ҳам Гулбибӣ хурдсол будед** (С. Айни). Мо ин ҳодисаро дар ҷумлаҳои мураккаб дар истифодаи пайвандаки — у ва лекин дар як вазифа, дар омадани пешоянд ва пасояндҳо бо як аъзои ҷумла низ бисъёр мушоҳида мекунем; 3) бо ҳам дар як ҷо воқеъ шудани **ва** дар забони имрӯза беш аз пеш маҳдуд шуда истодааст. Вай дар забони зинда ҷандон хос нест. Ин ҳодиса аз мустақкамшавии мавқеи калимаи **ҳам** ба вазифаи пайвандак шаҳодат медиҳад.

5. Калимаҳои **ҳам** ва **низ** хусусияти дугона доранд. Онҳо дар як вақт ду вазифаро адо мекунанд, ки яке асосӣ, дигаре пайрав, дуҷумдараҷа аст. Ш. Рустамов ин ҷиҳатро пайҳас намуда, нишон додааст, ки «ҳиссачаҳои **низ** ва **ҳам** баробари ифодаи таъкид тобиши маъноии ҳамроҳиро ифода мекунанд»⁶. Модоме ки ин тавр бошад, оё дуруст намешавад, ки ин калимаҳоро аз қатори пайвандакҳо соқит накарда, бо истилоҳи пайвандак-ҳиссача номбар кунем. Акад. В. В. Виноградов ҳам дар вақташ калимаи **хотъ**-ро дар забони русӣ мисол оварда, нишон дода буд, ки вай дар як вақт ҳам пайвандак, ҳам ҳиссачаи маҳдудист⁷.

6. Калимаҳои **ҳам, низ, на** бо пайвандакҳои **и. . . и** ва **ни. . . ни**-и русӣ ҳамвазифаанд. Тамоми забоншиносони бузурги рус онҳоро ҳамчун пайвандак маънидод кардаанд.

Хулосаи тамоми гуфтаҳои боло ҳамин аст, ки **ҳам. . . ҳам, низ. . . низ, на. . . на** монанди пайвандакҳои дигари пайҳам, пеш аз ҳама, барои алоқаманд намудани аъзоҳои ҷидаи ҷумла хизмат мекунанд. Ҷиҳати таъкидӣ, ки вазифаи иловагии онҳост, барои қувватнок ва ба тарзи эмоционалӣ ифода кардани ин нукта нигаронида мешавад. Бинобар ин, вазифаи экспрессивӣ-услубии онҳоро дар ҷои аввал гузошта, роли грамматикӣ нашонро рад намудан ба ҳақиқат мувофиқ намеояд.

Аъзоҳои ҷидаи ҷумла бо пайвандакҳои пайҳам дар шеваи ҷанубӣ бо забони адабӣ, асосан, мувофиқат намоянд ҳам, дар баробари ин баъзе фарқҳо низ доранд.

1. Пайвандаки **-ъ// -у**. Аъзоҳои ҷида бо ин пайвандак ҳам ду калима, ҳам ҷандин калимаро дар бар мегиранд. Дар ҳолати яқум поёни шумориш, дар ҳолати дуҷум бардавомии он ифода меёбад. Баёни маънои нотамомӣ дар шумориш ва номбаркунии предмет, ҳодиса ва амалҳои мухталиф бо чунин далел низ тасдиқ мешавад, ки дар ин маврид пайвандак гоҳо бо калимаи охири **низ** воқеъ мегардад. Бояд гуфт, ки ҳодисаи дуҷум назар ба ҳодисаи яқум хеле камистеъмоли аст:

а) **ҳар ҳафта қълча-въ ҳалво мехъра** (қ., Фаррух); **ай иҷа ҳаму зани ман-у зани немис бисйор мукофот мегиран** (қ-ҳ., Файзобод); **ҳақи хъд-ъм-а се хис кардъм-ъ хурдъм** (ш-к., Сарихосор); **съғър-у шътър чура шидан** (в-қ., Қўклик).

б) **амлоқдор-да гъфт, ки биринҷ-у гушт-у руган-у сабзи-ву чой бъйор** (в-қ., Тутҳои Поён); **гашнич-ъ пийоз-ъ нъмък-ъ нуни гарм-ъ руган медозан, шакароу мешава** (в-қ., Ёзғанд); **бай дъхтарвара нъмолу калуш-у маҳси-ву кърта-ву камзул медан** (в., Саридашт)⁸.

в) **Ғафур мегъфтан-у Дониёр мегъфтан-у. . .** (қ-х., Роҳатӣ); **вакте мо сулама бъдем, қилак мекардем-у лой мешуридем-у арзан мечошидем-у** (ш-к., Қўлдара); **пилай қадима зард дошт-ъ сърх дошт-ъ. . .** (ш-к., Ховалинг).

Як хусусияти фарқкунандаи шеваи ҷанубӣ дар истеъмоли аъзоҳои ҷида ба маънои идомаи шумориш ин аст, ки гоҳ бо ҳар як калимаи ҷида гоҳ бо қисме аз он ҳиссачаи таъкидии **бо** боз такроран ба кор бурда мешавад. Дар ин маврид шумориш ва номбаркунии предмет ва амал бо таъкид ифода меёбад; **бо рафида-ву бо сурфа-ву бо осинча-ву бо елак-у бо табақ мегем** (в-қ., Тутҳои Поён).

Пайвандаки **-ъ//у** ғайр аз вазифаи асосии худ — шумори предмет ва амалҳо барои ифодаи муносибатҳои дигари грамматикӣ низ иштирок мекунад. Ин хусусият дар хабарҳои феълӣ чида махсусан равшан мушоҳида мешавад. Бо ин хабарҳо вай дар ифодаи амалҳои ҳамзамон, пайҳамзамон, инчунин амалҳои, ки байни ҳам муносибатҳои шартӣ ва сабабу натиҷа доранд, хизмат мекунад: а) зан-ш-а гардан **надодем-у хуна дърмадем** (ш-к., Ховалинг); б) тавақ-а **гърифт-у тайи каш кад** (ш-к., Гофилобод); в) ко-ра ай **дъст бгир-у нола-ра ай дахан** (к., Шархо); г) раһм-ъш **омад-у сар дод** (к., Фаррух).

Дар ифодаи амали пайҳамзамон пас аз пайвандак гоҳо калимаи **баед//ба//бад** истемол мешавад, ки дар натиҷа фосилаи вақт дар судури амал ва бо навбат иҷро шудани он равшантар ба зухур меояд... **чен-ъш бгир-у баед бдуз** (ш-к., Ховалинг); **йа барзагови һамсойа-ра металбан-ъ бад чуф-да мебаран** (ш-к., Ховалинг); **шу-ш ай мийойа-у ба зан-ш-а мепурса** (к., Навобод).

Аз мисолҳои боло аён аст, ки калимаи **баед//ба//бад** дар онҳо дар ифодаи фосила ва навбати вукӯи амал хизмат кардааст. Ин хусусияти вай дар мавридҳои, ки аъзои чидани якум бо калимаи аввал воқеъ мешавад, боз ҳам хубтар намоён мегардад: **бъра авал бгтарсон-ш-а-ву баед телпак бте гу** (к-х., Чонварсӯз); **авал и-ш-а чиноза карийан-у бад у-ш-а** (к., Зулфӣ).

Пас, калимаи **баед//бад** дар чунин мавридҳо, бар хилофи гумони баъзеҳо, хусусияти пайвандакӣ надорад. Аз ин хусусият фориг будани вай бо ин далел низ собит мешавад, ки аксаран пас аз пайвандак истифода мегардад.

Пайвандаки **-ъ//у** ғайр аз вазифаҳои боло, ки аз вазифаҳои асосии вай ба шумор мераванд, аъзоҳои чидаро ба ҳам пайваस्त менамояд, ки дар байни онҳо муносибати ҳамрангӣ ва баробарӣ қорист. Ин гуна аъзоҳои чидани моҳиятан бо он аъзоҳои чидани, ки ба тавассути пайвандаки **хо... хо** ташкил меёбанд, ҳаммаъноанд: **гушт хър-ъ шурбо хър, ҳар дъ-ш йак-ай** (ш-к., Қӯлдара).

2. Пайвандаки **ва**. Ифодаи аъзоҳои чидани чумла бо ин пайвандак, мисли тамоми шеваҳои дигари забонамон, дар шеваи ҷанубӣ низ расм нест. Вай аҳёнанд дар нутқи одамони босавод, инчунин дар он мавридҳои, ки гӯянда вобаста ба шароити адаби суҳан гуфтан мехоҳад, истемол меёбад: **йаг одам болойи чъшма бача-ра меқапа ва фанд-ъш мекъна** (ш-к., Ховалинг); **дар Қъроб ва Қаросуи Фарғона 21 бъна ай Лахш-ай** (в-к., Лахш).

3. Пайвандаки **-да**. Алоқаи бастанӣ аъзоҳои чидани чумла бо ин пайвандак махсуси шеваи ҷанубист. Вай одатан, дар байни хабарҳои феълӣ омада, барои ифодаи муносибати пайҳамзамонӣ хизмат мекунад: **бънавис да да дъсти мън бте** (қ., Қалъанак); **дакиминто-г-а бббар-да бте** (ш-к., Ховалинг); **бъро-да курпа-ву санг-ъмо бйор** (в-к., Қӯглик).

4. Пайвандаки **ҳам//ам...ҳам//ам**. Калимаи **ҳам** дар вазифаи пайвандак дар шеваи ҷанубӣ на ба сурати тоқ, балки ҳамеша дар шакли такрор воқеъ мегардад. Аз ин сабаб, ин пайвандак дар шеваи мазкур ба гурӯҳи пайвандакҳои ҳамеша такрорёбанда дохил мешавад. Чунон ки дар боло ишора шуд, пайвандаки такрорӣ **ҳам** баробари бо якдигар алоқаманд намудани калимаҳо, дар айни замон диққати шунавандаро ба шумори онҳо ҷалб намуда, обуранги экспрессивӣ ба

вучуд меорад. Фарқи асосии вай аз муродифи худ — пайвандаки **-ъ//у** маҳз дар ҳамин аст.

Пайвандаки **ҳам//ам...ҳам//ам** дар шеваи ҷанубӣ дар се ҳолат ба назар мерасад;

а) пеш аз аъзоҳои чидани: **ҳам нъвбати мол омадаст, ҳам нъвбати пода** (ш-к., Ховалинг); **ҳам ича-да дорем, ҳам хота-да** (к-х., Файзобод); **ҳам хов бдъм, ҳам ведор** (қ., Қахдара);

б) пас аз аъзои чидани, ки дар ин маврид, асосан, варианти ам... ам истифода мешавад: **ҳами дайро товистон-ам ҳами хел бт, зимистон-ам ҳами хел бт** (к-х., Қофарниҳон); **у музадъз-ам бд, либосдуз-ам бд, мағлим-ам бд** (в-к., Тутҳои Поён);

в) якҷоя бо пайвандаки **-ъ//у**. Дар ин маврид пайвандаки **-ъ//у** ба поён расидани шумориши предмет ва амалҳои нишон диҳад, ҳам ин маъноро тақвият дода, дар баробари ин ба аъзоҳои чидани тобиши таъкиди ва эмоционалӣ мебахшад: **ҳам менависа-ву ҳам тамошо мена** (қ., Навобод); **аму панҷа қати ки мезанӣ, куза ҳам ръжд меша-ву ҳам нақш мебанда** (ш-к., Даштиҷум).

Як хусусияти фарқкунандаи аъзоҳои чидани бо пайвандаки **ҳам...ҳам** дар шеваи ҷанубӣ ин аст, ки онҳо дар аксари мавридҳо, асосан, ду калимаро фаро мегирад ва ҳол он ки дар забони адаби бо калимаҳои аз ду зиёд омадани пайвандаки мазкур бисёр мушоҳида мешавад.

Хабарҳои чидани бо пайвандаки **ҳам...ҳам** бештар дар айни як вақт дорои ду аломат будани мубтадо, ду амали гуногунро баробар, дар айни замон иҷро намудани вайро мефаҳмонанд: **ов-аш ҳам ширин-ай, ҳам шур** (к-х., Мағмуруд); **ҳам менависа-йу ҳам тамошо мена** (қ., Навобод).

Агар хабари чумлаи манфӣ бошад, **ҳам...ҳам** пайвандаки **на...на**-ро иваз намуда, муносибати инкорӣ, тазодро далолат мекунад: **пенсионер-ам нестем-у мағлим-ам** (қ., Навобод).

Пайвандаки **ни...ни//низ...низ**. Ин пайвандак, ки ба гурӯҳи пайвандакҳои доим такрорёбандаи мансуб аст, аз як тараф, шеваи ҷанубиро аз шеваҳои дигар фарқ қунонад, аз тарафи дигар, бо интишораш дар маҳалҳои ҷудогона лаҳҷаҳои шеваи ҷанубиро дар байни худ аз ҳамдигар фарқ мекунонад. Истифодаи пайвандаки **ни...ни** дар байни шеваҳои забонамон танҳо дар шеваи ҷануби шарқӣ қайд шудааст¹⁰. Аъзоҳои чидани бо ин пайвандак, асосан, дар лаҳҷаҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ ва лафзи мардуми Мӯминободи Қӯлоб интишор ёфтаанд.

Пайвандаки **ни...ни** ҳамеша пас аз аъзоҳои чидани воқеъ мешавад. Дар материали мо вай бештар ду калимаро ва аҳёнанд се калимаро бо ҳам марбут сохтааст; **ручка ни мебаран-ъ шиша ни мебаран-ъ** (ш-к., Мӯминобод); **у-ра ни мойнӣ мегем** (в-к., Ёзғанд); **пул ни мегем, купрук ни** (в-к., Тутҳои Поён); **савзи ни мекоран-ъ луби ни мекоран-ъ тушка нӣ мекоран** (ш-к., Мӯминобод); **найза ни дошт, камун ни дошт, корд ни дошт** (в-к., Яҳакпаст).

Пайвандаки **ни...ни** дар бобати хусусияти экспрессивӣ муродифи **ҳам...ҳам** ба шумор меравад.

3. Пайвандаки **на...на//не...не**. Ин пайвандак бо аъзоҳои чидани қор фармуда мешавад, ки дар чумлаҳои инкорӣ воқеъ мешаванд. Вай мисли пайвандакҳои **ҳам...ҳам, ни...ни** хосияти таъкидкуни ва экспрессивӣ дорад. Дар шеваи ҷанубӣ се варианти пайвандаки мазкур ба қайд гирифта шудааст, ки ҳар сеи онҳо дар забони адаби маъмуланд: **на...на; не...не; на...не**. Аз инҳо шакли аввали фаровон, шакли дуум нисбатан камтар, шакли охири аҳёнанд дучор мешавад.

Аъзоҳои чидани чумла бо ин пайвандак дорои ду хусусиятанд: а) агар онҳо аз дуто иборат бошанд, тамом шудани шумориши нишон медиҳад; б) дар сурати аз ду зиёд будани шумориши як навъ хусу-

сияти давомнокӣ дорад: на наваса мефора-м, на ҳаваса (ш-к., Ховалинг); се шав-у се руз не нун хърд, не оw (к-х., Норак); на оча дорем, на ота (ш-к., Заргарон); у одамо на шариеат-а итозат мекънан, не не қоғидайи давлат-а (ғ-к., Данғара); уштуркулойи бедум, не чав хурад, не гандум (бд., Қозидех); акъ дига на кърта, на езор, на сала — хичи не, либличи қоқ-ъм, хама-ра ов бърд (к-х., Мағмуруд).

Пайвандаки на... на ва вариантҳои он бо пайвандаки -ъ//у якҷоя низ воқеъ мегардад, ки ба ин васила маънои шумориш равшантар ифода меёбад. Пайвандаки -ъ//у дар ин маврид ҳам бо ҳар яке аз аъзоҳои ҷида, ҳам бо охирини он истифода мешавад. Агар ба аъзоҳои ҷидаи аз ду зиёд васл ёбад, маънои бардавомии шумориш барҷаста ба зухур меояд: шъмо не ай ма-въ не ай Усто Шарифи шаҳри Мисри (ш-к., Ховалинг); не хуна-ра обот мекъна-у, не шъстушу мекъна (к., Дегай); на байт медонъ-ъ, на матал-ъ на афсона-ъ... (ш-к., Фелот).

4. Пайвандаки чи... чи. Аъзоҳои ҷида бо ин пайвандак нишон медиҳанд, ки зухури онҳо, тасдиқ ё рад шуданашон дар ҳама маврид дорон хусусияти баробар ва якхела аст. Ин пайвандак хусусияти такрорӣ дошта, мудом пеш аз аъзоҳои ҷида воқеъ мешавад. Вай дар забони адабӣ дар пайвасти аъзоҳои ҷидаи аз ду зиёд дучор шавад ҳам, дар шеваи ҷанубӣ дар тамоми мисолҳои дасти мо барои алоқаманд кардани аъзоҳои ҷидае сабт ёфтааст, ки шумораашон аз ду беш нест: тушайи йагруза чи дар бағал, чи дар шикам (к-х., Ёвон); ай уча чи Даҳана бийойӣ, чи Кулов, йак-ай (ш-к., Ховалинг); чи Йовон бърем-у чи Йангибозор бърем, фарқ нест (к-х., Ёвон).

5. Пайвандаки хо... хо//хоҳ...хоҳ//хойе...хойе. Муносибати маъноие, ки аъзоҳои ҷида бо ин пайвандак ифода мекунад, бо пайвандаки чи... чи ҳамранг ва якхел аст. Вай аз ҷумлаи пайвандакҳои такрорӣёбанда буда, мисли муродифи худ — чи... чи ҳеҷ гоҳ тоқ истифода намешавад. Шумориши аъзоҳои ҷида бо ин пайвандак хусусияти таъкидӣ ва экспрессивӣ дорад. Ш. Рустамов ҷумлаи Хоҳ ба Москва равӣ, хоҳ ба Фарғона, ба кучое, ки равӣ, ҷои худат, хонаи худатро мисол оварда, изҳор кардааст, ки дар ин гуна мавридҳо хоҳ... хоҳ «ба ҷумла ва ё яке аз аъзоҳои он тобиши маънои хоҳишу орзу мебахшад». Сабаби инро ӯ ба маҳфуз мондани маънои аслии калима вобаста намуда, навиштааст: «Ин албатта, ба маънои аслии он вобастагӣ дорад. Вай аслан асоси замони ҳозираи феълӣ модалии хоستان мебошад, ки ба решаи ин феъл низ баробар аст»¹¹.

Дар ҷумлаи боло ва амсоли вай, ки маънои азм ва ихтиёрро ифода мекунад, дар воқеъ, алоқани калима бо баромади аслии худ то дараҷае хис мешавад. Аммо дар забони адабӣ ва лаҳҷаҳо монанди Колхозчиён хоҳ пир, хоҳ ҷавон дар роҳ ҷонсипорона кор карданд мисолҳои ёфт мешаванд, ки дар онҳо хоҳ маънои луғавии худро тамоман аз даст дода, танҳо барои алоқаманд намудани аъзоҳои ҷида хизмат мекунад. Далели оддӣ пайвандакии он дар ин маврид ин аст, ки ба осонӣ бо пайвандакҳои чи... чи, ва ё-у иваз мешавад: Колхозчиён чи пир, чи ҷавон дар роҳ ҷонсипорона кор карданд; Колхозчиён пиру ҷавон дар роҳ ҷонсипорона кор карданд. Пас, дар ин гуна мавридҳо ба маънои аслиаш такъя намуда, онро ҳамчун ҳиссаи маънидод кардан бо моҳияти грамматикӣ он мувофиқ намеояд.

Мураттибони «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ҳатто дар вақти каму беш маҳфуз мондани маънои аслии калима ҳам, хусусияти пайвандакии онро нағз дарк карда, нишон додаанд, ки вай дар байти поён ҳамчун пайвандак «ихтиёрро ифода мекунад»:

Ман он чи шартӣ балог аст, бо ту мегӯям,
Ту хоҳ аз суханам панд гиру хоҳ малол¹².

Ба ин тариқа, хоҳ... хоҳ дар бисёр мавридҳо аз асли маънои худ ба дараҷае дур, гоҳо мутлақо канда шуда, бо роҳи такроран истеъмол ёфтани дар таркиби аъзои ҷида, пеш аз ҳама хусусияти пайвандаки зоҳир менамояд. Олимоне, ки калимаи мазкурро чун пайвандак маънидод кардаанд¹³, бешак, маҳз ҳамин ҷиҳати онро ба эътибор гирифтаанд. Дар мисоли пайвандаки мазкур дар таркиби ҷумлаҳои содда аз ҳисоби ҳиссаи дигари нутқ ба вучуд омадани пайвандак ба назар мерасад, ки мо ин ҳолро дар қисмати пайвандакҳои тобеи таркибӣ бисёр мушоҳида мекунем. Пайвандаки хоҳ... хоҳ низ хусусияти таъкидӣ дорад.

Забони зинда, аз ҷумлаи шеваи ҷанубӣ, барои нишон додани истифодаи хоҳ... хоҳ ба сифати пайвандак фактҳои ҷолиб медиҳад: вай чун пайвандак дар шеваи мазкур, чунон ки ҳоло дар поён хоҳем дид, ғайр аз вазифи асосии худ ба вазифаҳои дигар низ истеъмол мешавад.

Ба ин тариқа, хо... хо//хойе, хо...//хоҳи//хоҳе дар шеваи ҷанубӣ аз пайвандакҳои доимо такрорӣёбанда ба шумор рафта, ҳамеша пеш аз аъзоҳои ҷидаи ҷумла истифода мешавад. Ин пайвандак дар шева аз маънои луғавӣ тамоман фориг аст ва шумориши аъзоҳои ҷидаро таъкидан ба тарзи экспрессивӣ ифода менамояд: хо бойан, хо камбағал ҷаҳт кард (ш-к., Садаҳо); соҳиби бача медуна, хо йа ҷума-ш мета-ш хоҳи йа ҷуфт калуш (к., Луғур); хо бъраса, хо нараса ҳамин лой-а мегирем (к., Самсолик); хойе ба Мадина бошӣ, хойе ба Йаман... (ш-к., Ховалинг).

Пайвандаки мазкур дар ифодаи муносибати ҷудой-истисноӣ низ бисёр дучор мешавад. Шеваи ҷанубӣ дар ин бобат аз забони адабӣ фарқ мекунад: чизи ҳавоич (зарурӣ) мегъруфтъм: хо ҷой, хо мол (в-к., Яхакпаст); қъда-ш хо ай Йохсу-йай, хо ай Ховалинг (ш-к., Даҳана); гичое боша, хойе и-ш мийо, хойе у-ш (в-к., Яхакпаст); и дунӣ-да ай дъмби дъхтар хойи обод мешай, хойи ҷазир (ш-к., Хонақо).

Дар ифодаи ин маъни баъзан пеш аз аъзои ҷидаи дуюм пайвандаки ҷудоиӣ йо ки низ истифода мешавад: хо мурдан-а ба гардан гира, йо ки паридан-а (ш-к., Дара).

Пайвандаки хо... хо гоҳо бо пайвандаки -ъ//у, ки пас аз аъзон ҷидаи якум меояд, якҷоя истифода мешавад: зиндагонӣ хо хуб-у хо бад мулоим гъзаштаесай (в-к., Яхакпаст).

Ҳиссаҳои пайвандаки мазкур дар бисёр ҳолатҳо бо аъзои ҷидаи якум, ба сурати хо//хоҳ, бо аъзои ҷидаи дуюм дар шакли хоҳи ба кор бурда мешаванд: баъд соҳиби бача медуна, хо йа ҷума-ш, хоҳи йа ҷуфт калуш мета (к., Нимич); бъра тъ райис хоҳ бътонӣ, хоҳи не (к-х., Файзобод).

Алоқани аъзоҳои ҷидаи ифодакунандаи муносибати пайвасти, мисли забони адабӣ, дар шеваи ҷанубӣ низ гоҳо бо изофат ба амал меояд. Муайянкунандаҳои ҷида бо бандани изофӣ шаклан бо муайянкунандаҳои пай дар пай ҳамранг бошанд ҳам, аз онҳо фарқ доранд. Дар муайянкунандаҳои ҷида ҳар як калима чун ҳиссаи баробарҳуқуқ бевосита ба муайяншаванда тобеъ мешавад. Аз ин ҷиҳат, дар онҳо, баръакси муайянкунандаҳои пай дар пай, тағйир додани ҷои калимаҳо ва партофтани изофат, ғайр аз ҷиҳати услубӣ, дигар осебе намерасонад. Барои ҳамин ҳам, як ҳодиса бо ду воситаи грамматикӣ — дар як маврид бо интонация, дар мавриди дигар бо изофат — сабт ёфтааст: бъсйор шалпар шъдъм, мунда шъдъм; бъсйор шалпар мунда шъдъм (ш-к., Дарнайчӣ).

Гоҳо дар байни яке аз ин гуна аъзоҳои ҷида пайвандаки -ъ//у низ меояд, ки ин ҳодиса низ хусусияти пайвасти доштани онҳоро нишон медиҳад: кампири хъшруйи базев-у олуфта-ра байдо-ш-а бъгӣ (ш-к., Қадучӣ).

Аъзоҳои ҷида бо изофат бештар дар қисмати муайянкунанда ва хабарҳои номӣ ба назар мерасанд: ича ҳар йак мусъфеди ашқари

(қоматбаланд) кулинги сулинги кълук (чорпахлу) мейа, чойи шиштан на́мейобӣ; қънғъзи тефдори (болдор) зъбзардаки майдъкак-а ғъбаки зъбзардак мегем (ш-к., Ховалинг); анами севи балазати нағз-ай (ш-к., Дара); чойи мо бсьйор оводи хъшру (к-х., Роҳатӣ).

II. Тарзи бе пайвандак. Дар ташкили чунин аъзоҳои чида интонацияи шумориш воситаи асосист. Дар байни хабарҳои чидае, ки бе пайвандак бо ҳам алоқа доранд, мисли муодилҳои пайвандакдори онҳо муносибатҳои зиёди маъноӣ мавҷуданд, ки муҳимтаринашон иборат аз инҳост:

а) муносибати ҳамзамонӣ: нукъмат кудако-ра тарбия карда истодагӣ, нон-у ош дода истодагӣ, бонӣ карда истодагӣ (к-х., Мағмуруд).

б) пайҳамзамонӣ: йа махърка-ра тута кардъм, кашидъм (ш-к., Даштичум); оши палов-а мекашан, мехъран (к-х., Қабкрес).

в) сабабу натиҷа: Анвар шир мехъра, мебъра (ш-к., Навруҳо); чан шав-у чан руз ра мегарда, да йа сари чораха мебъройа (в-к., Тавилдара).

Ин гуна хабарҳо ҳар кадом пурқунанда ва ҳолҳоро тобеъ карда, дар ҳолати аз ҳам дур низ воқеъ мешаванд: Усто Шариф рафт, чув-а овард, дар зъмин партофт-ъш (ш-к., Ховалинг); да сум додъм йа харбъ-за ғърифтъм, чор руз хурдам (ш-к., Шехмизон).

Хабарҳои чида дар шеваи ҷанубӣ, асосан, дар шакли тасрифӣ истифода мешаванд. Ин ҳодиса, ки анъанаи забони адабиёти классикист, аз аломатҳои фарққунандаи шеваи мазкур ба шумор меравад: йактайи дига бъгуйам, бънависен, ки мехезам, тоҳрат мекънам (ш-к., Дарнайчӣ); чанг зад, бардошт, хуч кард, овард, воз кард машк-а (ш-к., Дарнайчи); йак дег атола кардем, хурдем (к., Бедак).

Дар баробари хангоми аз ду ё аз он зиёд будани амал дар ҷумла, амалҳои пеш аз феъл хабарҳои охири чун хабарҳои «дуюмдараҷа» дар шакли феъли ҳол низ воқеъ мешаванд. Ин ҳодиса дар лаҳҷаҳои ба марказ наздик, инчунин дар он лаҳҷаҳо, ки таъсири шеваи шимолӣ ба онҳо афзунтар аст, бештар мушоҳида шуда, дар лаҳҷаҳои дигар кам вомерӯяд: вахте мешид, ки ай хона алов-а оварда паһн мекардан (ғ-к., Балҷувон); у ин-ро хонда хурсанд шъд (к-х., Роҳатӣ).

Муносибати ҷудой-истисноӣ

Ин маъноӣ низ бо ду роҳ ифода меёбад: бо пайвандак ва бе он.

1) **Бо пайвандак.** Дар шеваи ҷанубӣ дар ифодаи муносибати ҷудой-истисноӣ аъзоҳои чида чунин пайвандакҳо истифода мешаванд: йо, -ъ//у.

Пайвандаки йо. Ин пайвандак ҳам алоҳида, ҳам дар шакли такрор истеъмом мешавад. Ташкили аъзоҳои чида бо он дар шеваи ҷанубӣ аз забони адабӣ баъзе фарқҳо дорад. Дар забони адабӣ вай ҳам ҳолис, ҳам бо ҷонишинҳои ин, худ ё пайвандаки ки ба сурати таркибӣ воқеъ мешавад¹⁴, ки ин ҳодиса дар шеваи ҷанубӣ ба қайд гирифта нашудааст. Фарқи дигар ин аст, ки пайвандаки йо дар шеваи ҷанубӣ ҳамеша ҳолис, бе пайвандакҳои пайҳам ба кор бурда мешавад ва ҳол он ки дар забони адабӣ ҳам дар шумориши якум (қисман), ҳам дар шумориши хотимаӣ бо пайвандаки ва яқоя истифода шудани он зиёда мушоҳида мегардад¹⁵. Аъзоҳои чидаи ифодақунандаи муносибати ҷудой-истисноӣ бо пайвандаки йо чунин тобишҳои маъноиро дар бар мегиранд:

а) аз ду факт, ҳодиса ё предмети шумориш истисно карда мешавад: йо зери мана-ш-да зан, йо нул-ашда (к-х., Ҷонварсӯз); тут-а йо аввали баҳор кал кън, йо зимистон-да (қ., Шуле).

б) тахминро мефаҳмонад: колхозии «Роҳи Ленин» сета йо чорта

кишлоқ дора (қ., Дегай); ма хъд-ъм бистсола бъдъм йо бист-у сесола йо зийотар, ки ай мийон мондъм (қ., Навобод).

в) маънои саволро қувват медиҳад: зан-ъш Украин рафтавд, омаа боша йо не? (қ., Сесанга); боло мерай йо пойон? (ш-к., Ховалинг).

Ғайр аз ин аъзоҳои чида бо пайвандаки мазкур мефаҳмонанд, ки амал бе истисно ба ҳар ду аъзои чида як хел дахл дорад. Дар ифодаи ин маъно пайвандаки йо пайвандаки хо... хо//хох... хоҳ-ро иваз менамояд: бад ай нут-у навруз чил кънда бъсуз, бад йо шав бъгард, йо руз (к-х., Ҷонварсӯз).

Аз мисолҳои боло аён аст, ки пайвандаки йо дар шеваи ҷанубӣ бештар дар байни ду аъзои чида воқеъ мешавад. Истифодаи он бо аъзоҳои чидаи аз ду зиёд ниҳоят маҳдуд аст.

Пайвандаки -у//ъ. Ин пайвандак дар шеваи ҷанубӣ ғайр аз истифода шудан бо аъзоҳои чидаи ифодақунандаи муносибати пайваст ва хилофӣ, бо аъзоҳои чидае низ меояд, ки дар байнашон муносибати ҷудой-истисноӣ мустаъмал аст: баъд зог кар-кар када омад, гуфт ки:—акъ чъшмо-т-а канъм-ъ гушот-а? (ш-к., Сарихосор); рубах капид ғърфът, ғъфът ки:—кала-т-а канъм-ъ поҳо-т-а? (ш-к., Сарихосор); магазин хуй-у напурсидем, ришта хай-у нест (ш-к., Ховалинг); у хашдах-у хабдах рафтагист (в-к., Яхакпаст).

2. **Бе пайвандак.** Дар шеваи ҷанубӣ, бар хилофи забони адабӣ, бе пайвандак, танҳо бо ёрии интонация, воқеъ гаштани аъзоҳои чидаи дорои муносибати ҷудой-истисноӣ аз ҳодисаҳои маъмул ба шумор меравад. Онҳо, асосан, дутоӣ истеъмом мешаванд. Шаклҳои сетой ё аз ин зиёд ниҳоят кам ба назар мерасад. Ин гуна аъзоҳои чида, аз як тараф муносибати соф ҷудой-истисноиро фаро гиранд, аз тарафи дигар, ин маъноиро бо тобиши шубҳаву тахмин ё тақвияти маънои савол ифода менамоянд.

а) чум, вай сер бъд, ғъшна бъд, бърафт (қ., Навобод); бъравам, бачо мактаб рафт, на́рафт (ш-к., Ховалинг); директър ай чо медона, ки мошин меиста, на́меиста (ш-к., Қадучӣ);

б) ҳами боло-да йа мусъфет хаст, бист-у чор сол-ай бисту-у панҷ сол-ай йа чо-да шиштагӣ-шиштагӣ (к-х., Ҷалчит); то нимруз-а се рейс-ай чор рейсай санг мекашъм бай мактаб-а (в-к., Ҷиргатол); колхозчӣ йа мо-да бисум мегъра, чил сум (к-х., Файзобод); у вах даҳсола, йоздаҳсола бъдъм (ш-к., Ховалинг).

в) ай лавзойи Ҷалчит гав занъм, ай лавзойи Роҳатӣ? (к-х., Ҷалчит); чӣ бийоръм, қанд-ат бийоръм, чой-ат бийоръм? (в-к., Ёзранд); чи-да ма-ра мазмун мегири, ма качалак-ъм, кар-ъм? (ш-к., Дарнайчи); у тоҷики-ра медуна, на́медона? (ғ-к., Кангурт)

Муносибати хилофӣ

I. **Бо пайвандак.** Дар китобҳои дарсӣ дар ташкили муносибати хилофӣ истифода шудани чунин пайвандакҳои хилофӣ қайд шудааст: аммо, лекин, вале¹⁶. Муаллифи ин сатрҳо дар асоси таҳлили забон ва услуби романи Р. Ҷалил «Одамони ҷовид» нишон дода буд, ки дар забони адабии имрӯза пайвандаки -у (ю) ғайр аз муносибати пайваст дар ифодаи муносибати хилофӣ низ ба кор бурда мешавад¹⁷. Дар шеваи ҷанубӣ ҳам ҳар ҷаҳор пайвандаки мазкур мавриди истифода мебошад. Аммо ин пайвандакҳо дар таъдод ва тарзи истифода аз ҳам фарқ мекунаанд: аз онҳо лекин, аммо, вале хеле кам, бештар дар гуфтори одамони босавод ба қайд гирифта шудаанд. Баръакси ин пайвандаки -у//ъ бисъёр серистеъмом буда, дар нутқи ҳама ва дар тамоми услубҳои баён ба кор бурда мешавад. Ғайр аз ин, дар шеваи ҷанубӣ дар ифодаи му-

носибати хилофӣ пайвандаки махсуси **неки** истеъмом меёбад, ки яқин вайроншудаи пайвандаки адабии **лекин** аст.

Аъзоҳои чидае, ки муносибати хилофӣ доранд, аз ҷиҳати шумора зиёд нестанд: онҳо ҳамеша дутоӣ воқеъ мешаванд.

1. Пайвандаки **-ъ//у** ду гурӯҳ аъзоҳои чидаро бо ҳам алоқаманд менамояд:

а) Аъзоҳои чидае, ки дар онҳо яке тасдиқ, дигаре инкор карда мешавад. Ин ҳодиса бештар дар ҷумлаҳои ба назар мерасад, ки ҳа-барашон хусусияти умумӣ дошта, аз онҳо яқин дар шакли тасдиқ, дуоми ба сурати инкор воқеъ мегардад. Дар ин гуна аъзоҳои чида дар бисёр мавридҳо аз хабари дуоми танҳо префикси инкорӣ мемонаду бас: **ҳама чиз-а ов мебара-ву Һнар-а не** (ш-к., Қўлдара); **шикамбъзърг ба мақсад мерасав-ъ ба манзил не** (ш-к., Қафтархона); **Йош мардъм ғалтидан-ш-а медона-въ хестан-ш-а не** (в-к., Ёзғанд).

б) Аъзоҳои чидае, ки ҳарду тасдиқ мешаванд. Дар онҳо хусусияти тобешавӣ бо ҷузъи тобешкунанда ҳамранг буда, дар натиҷаи муқобил-гузори фарқи предмет ва аломати он нишон дода мешавад: **бодхъркъ ҳақов-да монанд-ай-у хърдақак** (ш-к., Дарбанд); **ҳамий-ам талһақи нағз-у андақ хърдтар-ай** (ш-к., Ҷонварсӯз); **шамак-ам сохти ғармаш воре меша-ву тъмчмаза** (ғализ) **мешава** (ш-к., Ховалинг).

Пайвандаки **-ъ//у** баъзан дар байни аъзоҳои чидае меояд, ки фарогирии амал, аломат ва предмет бо яке аз аъзоҳои чида (бештар бо яқумаш) маҳдуд мешавад: **гусалаи шъмо-въ, ай мо нест** (ш-к., Ховалинг) **Гӯсолаи ман не, балки аз он шумост**.

в) Пайвандаки **неки**. Аъзоҳои чидае, ки бо ин пайвандак воқеъ мешаванд, аз бобати тобишҳои маъноӣ аз ҳодисаи боло (ташқил ёфта-нашон бо пайвандаки **-ъ//у**) фарқ надоранд. Онҳо дар ин вазифа ҳам алоҳида (хеле кам), ҳам якҷоя бо пайвандаки **-ъ//у** истифода мешаванд: **и ови ширин-ай-у неки бекор рафтаистай** (в-к., Ярхаб); **тило чени ҳами танга-йай-йу неки ғавс-ай** (к., Шулел); **иқа талотуби бисёр кард-у неки маза-ш не** (к-х., Мағмуруд).

Пайвандаки **балки** танҳо дар як мисол сабт ёфтааст: **байт хон не, балки бъгу меган** (ш-к., Ғелот).

Пайвандакҳои ҷуфти **на танҳо... балки, на фақат... балки, на ин ки... балки**, ки дар забони адабӣ истифода мешаванд¹⁸, дар лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ ба қайд гирифта нашудаанд.

2. **Бе пайвандак**. Ифодаи муносибати хилофӣ бидуни пайвандак дар шеваи ҷанубӣ аз ҳодисаҳои серистеъмом ба шумор меравад. Тобишҳои маъноӣ дар ин маврид аз шаклҳои пайвандакҳои аъзоҳои чида фарқ надорад.

Дар қисме аз аъзоҳои чидаи беаъвандак муносибати грамматикӣ бо он муносибате, ки пайвандакҳои хилофии **аммо, лекин, вале, -у//ъ** ифода мекунад, баробар аст. Ин тарзи ифода, дар шеваи ҷанубӣ, ба назари мо, аз шеваи шимолӣ фарқи намоён дорад: дар шеваи шимолӣ дар ин маврид аксар пайвандак (асосан, пайвандаки-у) ба қор бурда мешавад. Ғайр аз ин, дар шеваи шимолӣ ҳангоми истифодаи нашудани пайвандак хабари яқум бештар дар шакли сифати феълӣ-феъли ҳол меояд ва ҳол он ки дар шеваи ҷанубӣ ин қоида расм нест. Аз 31 мисоле, ки дар ин ҳусус дар дасти мо ҳаст, ҷумлае пайдо нашуд, ки хабари яқум дар он ба сурати сифати феълӣ-феъли ҳол воқеъ шуда бошад. Инак, намунаи мисолҳо:

Рафтас, найофтаст-ъш (в-к., Майдонтерак); **пахта мешава, иқа соз не** (ш-к., Мӯминобод); **омадан-ъш-а дидъм, рафтан-ъш-а надидам** (ш-к., Ховалинг).

Гурӯҳи дигари аъзоҳои чидаи беаъвандак аз ҷиҳати моҳияти худ, бо шаклҳои, ки ба тавассути пайвандаки **балки** таҳқил мешаванд,

ҳамрангӣ дорад. Яъне онҳо ҷунин муносибати грамматикиро ифода менамояд, ки фарогирии амал, ҳодиса ва предмет аз аъзоҳои чида, асосан, ба ҳиссаи яқум дахл дорад. Ноғуфта намонад, ки дар шеваи ҷанубӣ ин тарзи ифода назар ба муодили пайвандакҳои онҳо хеле серистеъмом аст: **мо ваҳийочӣ нестем, ақа, самарқандӣ-ем** (в-к., Қўшағба); **қутал намерӣ, йабара-йабара мерӣ** (к-х., Роҳатӣ); **неки Бобоқалон намегун-м-а Мулобобо мегун-м-а** (к-х., Роҳатӣ); **Тоиров-а намегун, Насимов-а мегун** (ш-к., Қадучӣ); **и шав хънък нестай, гарм-ай** (к-х., Девонабегӣ).

Муносибати ивазшавӣ

Дар забони адабӣ барои ифодаи ин маънӣ пайвандаки **гоҳ... гоҳ** истеъмом мешавад, ки дар шеваи ҷанубӣ бештар шакли лаҳҷавии **го... го** дорад. Қалимаи **гоҳ** дар шакли такрор дар забоншиносии тоҷик аз тарафи аксарият ҳамчун пайвандак маънидод шудааст. Мутахассисони забони ўзбекӣ ҳам инро ба қатори пайвандак дохил кардаанд. Аммо Ш. Рустамов ба ҷунин ҳулоса омадааст, ки «онро на дар қатори пайвандакҳо, балки дар доираи ҳиссаҳои муस्ताқили нутқи мутолиа кунем»¹⁹. Ӯ дар ҳусуси ба исми ё ба зарф мансубият доштани ин қалима баҳс карда, гуфтааст: «Дар ҳусуси исми будани қалимаи **гоҳ** дигар ҳолати баҳс нест. Маълум аст, ки қалимаҳо бо мурури замон аз як ҳиссаи нутқи ба дигаре мегузаранд, вале **гоҳ** ҳанӯз ин пояи гузаришро тай накардааст ва ба зарф нагузаштааст. ... Ҳамин тавр, қалимаи «**гоҳ**» на пайвандаки ҷудой ва на зарфи замон, балки исмест, ки мисли қалимаҳои вақт, замон, дам, айём, орон, замонро ба таври умумӣ ифода менамояд ва мавқеи махсуси истеъмоли дорад. Исми будани онро маъно, ба категорияи морфологӣ мансуб будани он, инҷунин тарзи қалимасозӣ ва вазифаи синтаксиснаш далолат мекунад»²⁰.

Ба ақидаи мо, мулоҳизаи Ш. Рустамов ҳам дар ҳусуси аз гурӯҳи пайвандак зоил кардани **гоҳ... гоҳ**, ҳам дар ҳусуси маҳз исми ҳисоб кардани **гоҳ** хеле баҳсталабанд.

Қалимаи **гоҳ** як навъ хусусияти омонимӣ дошта, дар як вақт чун исми, дар вақти дигар чун зарф истифода мешавад. Ин фарқи онро бо андак мулоҳиза дарк кардан мумкин аст. Вай дар вазифаи зарф муродифи қалимаи **баъзан** буда, дар худ моҳиятан маънои «баъзе вақт»-ро таҷассум намудааст ва ин аст, ки дар ин вазифа бо қалима ва иборати мазкур озодона иваз мешавад. Масалан, дар ҷумлаҳои амсоли **хурд будам, ҳаёл мекардам, худ ба худ гаҳ савол мекардам; Худи Рӯзимурод асп савор шуда, ба болои шинаксозон мегашт ва гоҳ ба сари машқкунандагон мерафт маънои баъзан, баъзе вақтро ифода намудани қалимаи мазкур аён аст. Бинобар ин, дар ҷунин мавридҳо вай бо қалимаҳои вақт, замон, айём, орон иваз нахоҳад шуд. Яъне **Худ ба худ вақт савол мекардам, вақт ба сари машқкунандагон мерафтам** намегӯянд.**

Дар вазифаи исми **гоҳ** муродифи қалимаи вақт ва муродифҳои вай буда, барои иваз шудан бо онҳо имконияти қомил дорад. Ин аст, ки дар ин ҳол ба ҷои вай гузоштани қалимаи **баъзан** қатъан мумкин нест. Қалимаи **гоҳ** дар вазифаи исми бисёр хусусиятҳои исмиро молиқ аст: артикли **-е** мегирад, ҳамчун ҳиссаи ҳоким, қалимаҳои дигарро ба худ тобеъ менамояд. Мураттибони фарҳанги забони тоҷикӣ ин ду маънои қалимаи **гоҳ**-ро ба назар гирифта, дар як модда онро чун исми бо қалимаҳои вақт, замон, дар моддаи дигар ба сифати зарф бо қалимаҳои **гоҳ**, **баъзан** шарҳ додаанд, ки қомилан дуруст аст²¹.

Барои истеъмоли қалимаи **гоҳ** ба маънои исми ва зарф боз як далел ҳаст: дар луғати тоҷикӣ-русӣ вай ба ду маънои мазкур ҷунин шарҳ

ёфтааст: 1) время, пора; 2) иногда, временами, порой, время от времени²².

Тамони далелҳои боло собит менамоанд, ки калимаи **гоҳ** хусусияти духӯра дошта, дар ҷумла ҳам ба маънои исм ва ҳам ба маънои зарф истифода мешавад. Ҳоло ки ҷиҳати зарфӣ доштани он ба исбот расид, акнун бием ба сари он, ки вай пайвандак шуда метавонад ё не. Ш. Рус-тамов, чунон ки дар боло ишорат шуд, ошкоро мегӯяд, ки калимаи **гоҳ** дар сурати такрор ёфтан ҳам исм буда, ба ҳеҷ ваҷҳ пайвандаки ҷудой шуда наметавонад.

Ҳеҷ ҷои шубҳа нест, ки калимаи **гоҳ...гоҳ** хангоми такрор шудан ҳам маънои замони худро пурра аз даст намедихад. Аммо вазифаи он дар ин маврид аз ҳолати истеъмоли ёфтаниш ба сурати танҳо қадре фарқ мекунад: вай акнун бештар ба алокаи зичтар пайдо кардани аъзоҳои ҷудойи ҷумла хизмат карда, ҳамчун пайвандакҳои такрорӣ маънии судури амалҳои паиҳамро таъкид ва зехнишин менамояд. Дар хусуси ду ҳолати истеъмоли ин калима — шакли тоқ ва такрор қайди зерини проф. Ш. Шоабдурахмонов бисёр қолиби диққат аст:

«Аз пайвандакҳои такрорӣ боло (дам-дам, баъзан...баъзан, ҳам...ҳам, як...як, ёки...ёки, ё...ё, на...на, гоҳ...гоҳ, хоҳ...хоҳ — P.F.) як қисмашон дар ҳолати танҳо ҳам воқеъ мешаванд. Дар ин маврид онҳо пайвандакҳои танҳо ҳисоб меёбанд. Аммо қисми дигарашон фақат хангоми такрор пайвандак ба шумор рафта, дар вақти тоқ истеъмоли ёфтан ба гурӯҳи ҳиссаҳои дигари нутқ дохил мешавад (баъзан, гоҳ дар ҷумла зарф шуда меояд). Барои ҳамин ҳам ин гуна калимаҳо фақат дар сурати такрор шуда омадан пайвандак ҳисоб меёбанд»²³.

Ба истифодаи калимаи **гоҳ** (дар шакли такрор) ба вазифаи пайвандак ду далели дигар ҳам ҳаст:

1) Ин калима дар таркиби ҷумлаҳои мураккаб дар мисолҳои амсоли **Гоҳо ки гӯянда аз сурудгӯӣ боз меистод, на и ҷӯпоние навохта мешуд** якҷоя бо ки ҳамчун пайвандаки замони маънидод шудааст²⁴. Аён аст, ки пайвандаки мазкур, мисли пайвандакҳои таркибӣ, дар ин мисол аз маънои луғавӣ тамоман фориғ нест. Мо қисман маҳфуз мондани маънои луғавиро дар пешояндҳои таркибӣ низ мушоҳида мекунем. Пас, як дараҷа ҳис шудани маънои луғавӣ дар калимаи **гоҳ** дар таркиби аъзоҳои ҷуда, далели пайвандак набудани он набуда, балки ходисаест, ки алокаи грамматикӣ ин калимаро бо табиати лексикӣ-этимологиаш нишон медиҳад.

2) Калимаи **гоҳ** дар шакли такрор ҳамчун пайвандак аз ҷиҳати вазифа бо **то...то**-и русӣ мусоидат дорад. Бинобар ин, дар тарҷумаи русӣ аз тоҷикӣ вай бо ҳамин пайвандак²⁵ ва дар тарҷумаи тоҷикӣ аз русӣ **то...то** бо **гоҳ...гоҳ** ифода шудааст²⁶.

Тамони гуфтаҳои болоро ҷамъбаст карда гуфтан мумкин аст, ки калимаи **гоҳ** дар сурати такрор алокаи худро аз маънои зарфиаш қомилан нақанда бошад ҳам, ба ҳар ҳол, дар ташкили алокаи аъзоҳои ҷуда бештар майл кардааст. Дар забони мо пайвандаки дигаре нест, ки дар ифодаи муносибати ивазшавӣ ва амали паиҳам дар аъзоҳои ҷуда вазифаи ин калимаро адо намояд. Пас, ин ҷо гузаштани зарф ба пайвандак ба назар мерасад, ки ин гуна ходисаро В. В. Виноградов дар мисоли калимаҳои русии **потом, зато, едва, покамест, пока** қайд карда буд²⁷.

Пайвандаки **гоҳ...гоҳ** дар китобҳои дарсӣ²⁸ ба гурӯҳи пайвандакҳои ҷудой дохил карда шудааст, ки чандон сахт нест. Дуруст аст, ки вай аз маънои ҷудой-истисноӣ тамоман озод намебошад. Аммо ин тобиши маъноӣ буда, вазифаи асосии он, ба назари мо, алоқаманд кардани аъзоҳои ҷудаест, ки муносибати табдил ва ивазшавиро ифода мекунанд. Дар аъзоҳои ҷуда бо пайвандаки **ё...ё** ва муродифҳои он аз ду амал, ходиса ва воқеъ яке тасдиқ ё иҷро шуда, дигаре рад ва

истисно карда мешавад ё ба амал намеояд. Аммо аъзоҳои ҷуда бо пайвандаки **гоҳ...гоҳ** амалхоёро фаро мегиранд, ки беистисно (яке пеш, дигаре оқиб) ба иҷро мерасанд, инчунин пайвандаки мазкур дар шумори предмет ва ходисаҳои меояд, ки ҳамдигарро иваз менамоанд, табдил медиҳанд.

Дар лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ пайвандаки **го...го** ва вариантҳои он ба ду тарз истифода мешаванд: ҳолис ва якҷоя бо пайвандаки **-у//-**. Ҷи дар мавриди яқум ва ҷи дар мавриди дуҷум, ҳамчун дар забони адабӣ, онҳо пеш аз аъзоҳои ҷуда воқеъ мегарданд. Мисолҳо вақти пеш карбос-а **го мейофтем, го нәмейофтем** (ш-к., Ғеш); **ма да холи хъд-ъм го механдъм, го мегирум** (ш-к., Дарнаҷӣ); **Шом-да го нун мейовӣ, го оw мейовӣ, го намейовӣ** (ш-к., Даҳана); **го олуболу меган-у го олубабандак** (ш-к., Мӯминобод); **да солойи пеш да ҳамича го йофта-ву го нойофта зиндагӣ карда гаштем** (к-х., Девонбегӣ).

Дар шеваи шимоли пайвандаки **дам...дам** дар ифодаи аъзон ҷи-да ҳамчун муродифи **гоҳ...гоҳ** воқеъ мешавад. Аммо он дар шеваи ҷанубӣ ба қайд гирифта нашудааст.

Дар забони адабии имрӯзаи тоҷик тартиби калимаҳо, асосан, устувор аст: дар ибораҳои номии исму суфат, исму сифати феълӣ, исму шумораи тартибӣ, исму чонишинҳои шахсӣ пас аз чузъи тобеъкунанда, дар ибораҳои феълӣ, инчунин баъзе аз ибораҳои номӣ, масалан исму чонишини ишоратӣ, исму шумораи микдорӣ ва ғайра, пеш аз он омадани калимаи тобеъ аз қоидаҳои вочиб ва умумӣ ба шумор меравад. Аммо ин қоида дар ҳамаи услубҳои нутқ ба як андоза мустақмал нест: бар хилофи услуби корӣ, ки риояи он хатмист, дар услуби бадеӣ, махсусан дар жанри назм, дар ин бобат озодии алоҳида ҷорист. Дар шеър, аз як тараф, тақозои вазну қофия, аз тарафи дигар, талаби услубӣ ҷойивазкунии калимаҳо — инверсияро ба вуҷуд орад, дар наср вай аксаран маҳз бо мақсади услубӣ — баланд бардоштани ҷиҳати экспрессивии суҳан сурат меёбад. Аз ин сабаб, дар насри муосири мо инверсия, пеш аз ҳама, аҳамияти услубӣ дорад. Баръакси услуби корӣ ва илмӣ, ки навҳои услуби китобианд, дар услуби гуфтугӯ инверсия бо хусусиятҳои махсус фарқ мекунад: ин ҷо гӯянда на танҳо тағйироти маъноии суҳан, балки пурра қардан ва такмил додани онро низ ба эътибор мегирад, ки дар ин бобат роли интонация махсусан хеле қалон аст. Баъзе аз инверсияҳо, ки аз қоидаи забони адабии нормативӣ дуранд, «танҳо ба тавассути воситаҳои интонационӣ боиси фаҳмо ва дастрас шудани ибора мегарданд»¹.

Масъалаи интонация дар забони имрӯзаи тоҷик аз проблемаҳои ноомӯхтаи забоншиносӣ аст. Аз ин сабаб, таҳқиқи он дар шева низ қорн бисёр душвор аст. Ин норасоӣ дар навбати худ муайян қардани хусусиятҳои шевагии тартиби калимаро ҳалалқор мекунад. Аз ин ҷиҳат, тасвири муқаммалӣ таркиби калима дар ин ҷо он шева ҳам барои забони адабӣ ва ҳам барои омӯхтани шеваҳои дигар материали пурарзиш ҳоҳад дод.

Дар асарҳои шевашиносии тоҷик ин категорияи синтаксисӣ нисбатан пурратар омӯхта шудааст. Қамбудии асарҳои мавҷуда дар ин бобат иборат аз он аст, ки соҳибони он ҷои калимаҳоро бештар дар дохили ибора санҷида, таҳлили онро дар соҳти ҷумла, дар муносибати байни субъект ва предикат ноқис ва ё ба тарзи умумӣ ба қалам додаанд ва ҳол он ки ба қадом калима — исм ё феъл тобеъ будани калимаи дигар дар ҷумла ба воҳиди синтаксисии ибора дахл дошта, ҳам дар ҷумлаҳои дутаркиба ва ҳам яктаркиба «тартиби калима дар ибора не, балки дар мавқеъҳои мутақобили мубтадо ва хабар, ки муттаҳид шудани онҳо яке аз омилҳои ташаккули ҷумла аст, аҳамият дорад»².

Ҷиҳати фарқкунандаи тартиби калима дар ибора вобаста ба ибораҳои номӣ дар боло зикр гардид. Ҳоло ҷои онро дар дохили ҷумлаҳои дутаркиба аз назар мегузаронем³. А. Б. Шапиро дар ифодаи мубтадо ва хабар аломатҳои шартӣ таъин намуда, барои мубтадо ҳарфи А, барои хабар ҳарфи Б-ро қабул қардааст. Мо низ хусусияти фарқ-

кунандаи тартиби калимаро дар шеваи ҷанубӣ аз рӯи ҳамин аломатҳои шартӣ аз назар мегузаронем.

А + Б

Ин шакл аз тарзҳои асосӣ ва умумӣ буда, бо забони адабӣ мутобиқати пурра дорад:

Ғадоӣуф одами хуу-ай, пурра-ай (ш-к., Шехмизон); у намегира, у рузадор-ай (к-х., Файзобод); Забир бӯқват, ҷақон бӯд (к-х., Муллоён); Сарабек умад (к., Навобод).

Б + А

Пеш аз мубтадо омадани хабар дар суҳани муътадил хилофи қоида ҳисоб меёбад. Агар гӯянда ин аъзои ҷумларо заруртар шуморида, аз дигар аъзои ҷумла — мубтадо ҷудо кунад, дар он сурат онро пеш оварда, бо интонацияи махсус талаффуз мекунад: йа муӣ тарғил дора Салим (в-к., Лахш); қанд-ш-а бӯзана Хӯқмат (ғ-к., Қангурт); ҷуш ҳаст шурбо, и ҳол-мон-а бад меқна (ш-к., Ховалинг); бӯгу-ш-а, бинвисан мардако (в-к., Қулҳо); шӯк-шӯк қна, меҳра-ш гӯрг (ш-к., Ғеш).

Тартиби калима дар мисолҳои мазқур, асосан, дар ҷумлаҳои ҳуллас аз назар гузаронида шуд. Айни ҳамин ҳол дар ҷумлаҳои тафсилӣ низ мушоҳида мешавад. Дар ин маврид на танҳо яке аз сараъзоҳо, балки яке аз аъзоҳои пайрав, ки мансуби таркиби онҳост, низ бо интонация ҷудо қарда мешавад. Дар нишон додани ин ҳодиса дар пайравии А. Б. Шапиро барои аъзоҳои пайрави гурӯҳи мубтадо а₁, а₂ ва ғ. ва барои аъзоҳои пайрави тобеи хабар б₁, б₂, б₃ ва ғ. интиҳоб шуд.

1. А + б₁ + Б

йа бача Қулоб-да бӯдай (ш-к., Ғелот); барзагов дар баҳор қулба мекард, 'дар баҳор барзагов шудгор мекард' (бд., Ҷорҷ).

Дар ин гуна ҳолатҳо аъзоҳои пайрав, хусусан ҳолҳои микдор ва дарача, дар байни хабарҳои номӣ низ воқеъ мешаванд: мо қор бисёр қардем (в-к., Тутҳои Поён).

2. А + Б + б₂

ма ҳӯрдаӣесам ҷой (ш-к., Ховалинг); рубаҳ қабул қард шартӣ зогра (ш-к., Сарихосор); санг орд меқна нӯмӯк-а (ш-к., Шӯробдара); сағр даромад дар тирақи шух (в-к., Қулҳо) тӯ надидӣ у қоро-ра (ғ-к., Давлатшоён); аспо тур нагиран йаке (ш-к., Ховалинг); мӯ рафтӯм лауои дара (к-х., Файзобод); ма ба қон расидӯм ай рағарди-ра (ш-к., Сарихосор); у рафт маҳси ов (бд., Қоздеҳ); қанташ бурома бӯрафт суни Қурғонтепа (к., Лангар); мо ҳамсойаӣем у қати (к., Навобод); ийош-а роӣ қаран Сибир (ш-к., Ховалинг).

3. А + Б + б₁ + б₂

Мо рафтем ба Зевҷ барои езум овардан (бд., Гармҷашма).

4. А + б₁ + Б + б₂

У босмақи-ра лӯғат меқна ови Дара-да (ш-к., Ховалинг); Сағид-мардиқорӣ рафтаӣ Сароӣ Қамар (ш-к., Қадучӣ); ма тӯйог-да йод гӯрифтӯм дӯтора (ғ-к., Данғара); ота-м Хайдарбой-да дастйор бӯдай вахтӯш-да (ғ-к., Давлатшоён).

5. А + б₁ + Б + б₂ + б₃

Мо соли қил-ӯ шашӯм ҳамбида омадагӣ ай уца ҳами қолҳос-да (ш-к., Сарихосор); Бобоҳон ай пеши хӯд-ӯш меғуд шера шумо-да (к-х., Мағмуруд).

6. а₁ + А + Б + б₂

Дар ин қолиб ҳолҳои макон ва замон, инчунин муайянкунандаҳои ғайритавсифӣ ба тарзи муқаррарӣ, аммо муайянкунандаҳои аломат ва пуркунандаҳо чун ҳодисаи фарқкунанда воқеъ мегарданд: зараркунанда қондорӣот ками кам-ай инҷоо-да (ш-к., Ғеш); у чено шъгуро мийовардан бинзина (ш-к., Мӯминобод); хона-ш-да кампир ғрифта мебара у-ра (ш-к., Хонақои Боло); ҳаму дъруни Мърғоб-да нъҳ хоҷағи бъдай ай мо (в-к., Қӯшағба).

7. б₁ + Б + А

ма-ра намефора гулос (в-к., Тавилдара); аку хуй хърдаст реша-ш (в-к., Ёзғанд); дар йод-ъм намейоа йа байт (к-х., Файзобод).

Дар ҳамаи мисолҳои мазкур бо роҳи инверсия таъкид шудани ин ё он аъзон ҷумла равшан ҳувайдост: дар қолиби йақум, ҳолҳои макон ва замон, қасдан пас аз мубтадо, дар назди хабар зикр шудаанд; дар қолиби дуюм задаи мантиқӣ ба феъл-амали субъект дахл дорад, бинобар ин, пуркунанда ва ҳол, ки амали субъект ба онҳо нигаронида шудааст, пас аз хабар ҷой гирифтаанд; дар ҷумлаи сеюм чунин ҷиҳати услубӣ ба ҳолҳои пас аз хабар вобаста аст. Интонацияи махсус дар мисоли чорум ба ҳоли макон ва пуркунанда афтидааст. Дар мисоли шашум пеш аз мубтадо омадани муайянкунанда ба он сабаб аст, ки на умуман ҷонвар, балки маҳз зараркунанда будани он махсус зехнишин шудааст. Дар ин қолиб ҳолҳои макон ва пуркунандаҳо низ бо айни ҳамин мақсад пас аз хабар воқеъ гаштаанд.

Чунин аст мухтасар ҷои фарқкунандаи аъзоҳои ҷумла дар шеваи ҷанубӣ.

АЪЗОҲОИ ТУФАЙЛИИ ҶУМЛА

Ҷумлаҳо гоҳо ғайр аз аъзоҳои асосӣ, ки барои ифодаи муносибати модалии объективӣ хизмат мекунанд, аъзоҳои низ дар бар мегиранд, ки бинобар воқеъ нашудани онҳо дар алоқаи синтаксисии пайвасти ё тобеъ бо аъзоҳои асосӣ, ҳиссаи дуюмдараҷа, туфайлии ҷумла ҳисоб меёбанд. Онҳо муносибати ғӯндаро ба фикри гуфташуда нишон дода, ҳамчун воситаҳои махсуси забонӣ, маъноҳои модалии субъективиро ифода менамоянд. Ин ҷиҳат боис шудааст, ки муаллифони Грамматикаи академии охири чунин воситаҳои суханро дар фасли махсус зери сарлавҳаи «Воситаҳои ташаккул ва ифодаи маъноҳои субъективии модалӣ» таҳлил ва тадқиқ намоянд¹.

Маънои модалии объективӣ асоси ҷумларо ташкил мекунад. Маънои модалии субъективӣ, асосан, дар ин замина арзи вучуд намуда, барои ба тарзи махсус ба зӯҳур омадани муносибати модалии объективӣ ёрӣ мерасонад. Чунин муносибат ва амали якҷояи маъноҳои модалии объективӣ ва субъективиро дар ҷумла Г. А. Золотова бисъёр хуб шарҳ додааст. Ӯ дар ин ҳусус навиштааст: «Модалияти субъективӣ, ки ба воситаи калимаҳои туфайлӣ ифода мешавад, маънои модалии асосии ҷумларо дигар накарда, онро дар акси махсус, дар возеҳии махсус зохир менамояд. Модалияти объективӣ ва субъективӣ якҷоя амал мекунанд, аммо ихтилот намеёбанд»².

Муносибатҳои модалии субъективӣ дар ҷумла, пеш аз ҳама, ба воситаи воҳидҳои туфайлӣ ифода мешавад. Акад. В. В. Виноградов ин ҷиҳати онҳоро ба назар гирифта, навишта буд: «Маънои модалии бо синтагмаҳои туфайлӣ ифодашаванда назар ба модалияти дар шакли предикат буда навъи дигар аст. . . . Аз афти қор, нақш ва тобишхое, ки бо илова ва ё ҷудо қардани ин синтагмаҳо ба вучуд меоянд, гӯе қабаги дуюми маънои модалӣ ва мазмуни структураи суханро ташкил менамояд, зеро онҳо дар табақаи болоии хоки грамматикаи ҷумла, ки қаблан дорони маънои модалист, гузошта мешаванд»³.

Воҳидҳои истисноии ҷумла дар забоншиносии тоҷик дуруст омӯхта нашудаанд. Асари махсусе, ки дар ин ҳусус навишта шудааст⁴, ноқис ва сарсарист. Нуқсонҳои асосии ин китобро аз рӯи ду далели зерин метавон равшан нишон дод.

1. Муаллиф дар бисъёр ҳолатҳо байни унсурҳои туфайлӣ ва воҳидҳои асосии ҷумла фарқ гузошта натавонистааст. Аз ҳамин сабаб, ҷандин мисолҳо, ки ӯ онҳоро ҳамчун ҳодисаи туфайлӣ қаламдод мекунанд, аз ин ҳусусият орианд: онҳо ҳиссаи хатмӣ буда, ё ҷумлаи алоҳида ва ё ин ё он аъзон онро ифода қардаанд. Аз далелҳои бисъёри ин соҳа фақат чор мисоли зеринро зикр мекунем: **Эй, Ходиамак, мебахшед; Меғуфтанд**, ки ӯ шаммаҳои хушкидаи аз ҳудаш барзиёдмондари ба бозор бароварда, . . . меғурушад; **Дар ин ҷо ҳаминро ҳам эзоҳ додан лозим аст, ки қозӣ Сироҷ додари қорӣ Бадриддин буда . . .**; Аммо Ҳасан чунон дар

фикру андеша фуру рафта буд, ки... гӯё чавоби ӯро нашунда ба хавли худ даромада рафт.

Назар ба акидан муаллиф, дар ин мисолҳо калима ва ҷумлаҳои туфайли инҳоанд: мебахшед; мегуфтанд; дар ин ҷо хаминро ҳам эзоҳ додан лозим аст; ҷунон дар фикру андеша фуру рафта буд. Аммо аён аст, ки мебахшед ба вазифаи хабари ҷумла омада бошад, ҷумлаҳои дигар сарҷумлаи ҷумлаи пайрави пурқунанда ва микдору дараҷаро ташкил кардаанд.

2. Дар асар воҳидҳои туфайли аз рӯи маъно ба 16 фасли алоҳида тақсим карда шудаанд. Шояд калима, таркиб ва ибораҳои туфайли ин микдор тобишҳои маъноӣ дошта бошанд. Аммо мисолҳои, ки муаллиф дар зерин фаслҳо овардааст, на хамеша бо қоида мувофиқат мекунад. Масалан, дар фасли X, ки «Ифодаи хоҳиш ва мақсад» номида шудааст, бо калима ва таркибҳои **набошад, ҳеч набошад, ҳар чӣ бошад**, шудааст, бо калима ва таркибҳои **набошад, ҳар чӣ бошад**, ҷумлаҳои оварда шудаанд, ки дар онҳо унсурҳои туфайли на хоҳиш ва мақсад, балки маъноҳои модалӣ дигарро ифода кардаанд.

Табиист, ки бояду шояд тақдир нашудани хел ва маъноӣ воҳидҳои туфайли дар забони адаби қори моро дар масъалаи қиёсан шарҳ додани ҳодисаҳои шевагии ин соҳа яқдараҷа душвор мекунад.

Масъалаи истеъмоли унсурҳои туфайли дар шеваи ҷанубӣ, пеш аз ҳама, аз ду ҷиҳат қобили қайд аст: 1) воситаҳои мазкурӣ сухан дар он назар ба забони адаби аз бобати микдор нисбатан маҳдудтаранд; 2) дар ҳамаи лаҳҷаҳои он баробари бисёр калима ва ибораҳои умумӣ калима ва иборасо низ дучор мешаванд, ки як қисмашон барои тамоми лаҳҷаҳо, қисми дигарашон барои гурӯҳи лаҳҷаҳои ба ҳам наздик ё баъзе аз онҳо хосанд.

Аксарияти унсурҳои туфайли дорон як маъно ва вазифаанд. Дар баробари ин баъзе аз онҳо маъноҳои дуюм ва сеюмдараҷа низ доранд. Ин маъноҳо басо нозуканд, бинобар ин, гоҳо шарҳи онҳо зиёда мушкил мебошад. Ин ҷиҳат дар он қисми воҳидҳои туфайли, ки ҳиссу ҳаяҷонро ифода намуда, хусусияти экспрессивию эмоционали қасб кардаанд, махсусан бештар мушоҳида мегардад.

Калима, таркиб ва ибораҳои туфайли дар шеваи ҷанубӣ маъноҳои зеринро ифода мекунанд:

1. Боварӣ, рост ва мувофиқи ҳақиқат будан. Дар ин вазифа ҷунин калима ва таркиб ва ҷумлаҳои истифода мешаванд: **албата//албат//албата-ра, иншоло, мӯқарар, таъин, аз ду сар, ишқилиб//ишқълъб, мӯдоғо, воло//волло//валай//вала//валлай, ҳақат//ҳақатан, дига, ба ҳурмати хӯдо, ба хӯдо, хӯдо расвом қна, ба ҳақи намак-ът, нон бӯзана: албата, ҷамоато-да гӯрд мегарден (ш-к., Мӯминобод); албат, девол-певол-ъш-а буд карден (ш-к., Мӯминобод); албата-ра, забон як дарси асосии хонандагон астай (ш-к., Сарихосор); ба ами хов-ъш, иншало, нағз мешава (ш-к., Ховалинг); мӯқарар, шави дига мийойан (ш-к., Дара); ай дусар, така-т-а мекъшӣ, бӯкъш-ъш (ш-к., Даштиҷум); ишқилиб, ба йод-ъм ҳастай-да (к-х., Шӯриён); мӯдоғо, наомад-о? (к., Навдонак); пок соф шъд, вала, тамош шъд (к-х., Дуобаи Боло); валай, хъш да сар-ъм нестай (к., Ғофилобод); ҳақиқат, йаг уруғи мо дар ҳаму ваҳийочийо қати меша (в-к., Қӯшағба); ҳақат, ҷон-ъш-а бӯрой халқ сипар кад (к-х., Гулизор); ага Һозир накънӣ, дӯруз паси дига, зимистон меоя, дига ҳиччӣ намеша (ш-к., Қӯлдара); ба ҳурмати хӯдо, намедонем (к-х., Эскигузар); хӯдо расво-м қна, йакта-мо сӯни Һота нарафтем (ш-к., Мӯминобод); ба хӯдо, Фарм-анда саг-у мурғ сер-ай (к., Ялдамич); и дар китоб ҳастай, ҳами нон бӯзана-ма (ғ-к., Балҷувон).**

2. Маҳкум ва норизоӣ: сабил, зормонда, исқот, ала, бачамурда, ношӯғриш, ҳай-ҳай, о дили талхуме, ру-т сийо: сабил, ҳами авсона

ҳам йа омад дора, баъди наёмо, намеюя (ш-к., Дара); пӯчкӯ-ра дар гирифт, сабиле, камтарак хов (к., Хумдон); иқа сафсата нагу, ала! (ш-к., Хонако); ҳамиқа тупи амир то чошт-а напоист, бачамурда, мъшт ба дӯрафш ҳичи не (ш-к., Хонако); ҳай-ҳай, бо қоройи қағи-ш қати хандидаестай (ғ-к., Қангурт); о дили талхуме, чи-да и хели меген, шъмо, мемуе! (ш-к., Даштиҷум); ношӯғриш, чи мекънӣ ҳами дарахти бесамар-а (к., Марғзори Сир); ей, ноширғиш, бозит-а ҳесов қада нъметонӣ (к., Ғофилобод); ру-т сийо, арақ-ъм дод (ш-к., Ховалинг).

3. Қаноатмандӣ, шукргузори ва меҳрубонӣ: ҳар чи, шъғр, ай, хуна обод, саткаи по, пеш-ът мӯрдем//да пеш-ът мӯрдъм: и боло-ра хок-ъш камтар-ай, ҳар чи (к., Навобод); холи акъ, шъғр, бенъхс бӯромада исгодай (в-к., Ёзғанд); иқа соло нақаен бийойен, саткаи потун (в-к., Тавилдара); пеш-ът мӯрдъм, дъ сол-у чор мо мо бӯдем, секретар (бд., Андароб).

4. Афсӯс, надомат, дарег: қайтара//қайтарам, дарег//дарего ки. афсӯс: қайтарам, дина мегӯрифтӣ, нағз мешуд (ш-к., Ховалинг); қайтарам и-ра роҳи қардем-ъ ура не (ш-к., Ховалинг); тире, ки ай мо хато хурад, дарего ки, дар санг зад (ш-к., Қӯлдара).

5. Гумон ва эҳтимол: зора//зорӣ, мӯмкин//мӯмки, эҳтимол//иҳтимол, балки, гуё, мево, мевоя//мевояи, шойат//шотиме//шотим//шота, назар-ъм, хӯйолъм//хӯйолум ки, гумонъм, таҳмин: сарғаҳи ов-да рафтем, ов хурдем, зорӣ, қабул шава (к-х., Мағмуруд); мӯмкин, ҳамиҷа зойида боша (ш-к., Ғеш); и ай шумо нест, мевояи (к., Қӯлҳо); шотинам ки, йак даан сухан бийовен (к-х., Гулзор); инча, балки, се-чор сол истод (в-к., Ёзғанд); афтош бӯшишт, назар-ъм (в-к., Хӯҷаи Тавоф); хӯйол-ъм, очай у балниса-да воша (к-х., Гулизор); у ай ота-м, таҳмин, чор сол ката-ай (к-х., Зулфӣ); иҳтимол, меһнато-ш-а бӯкъна, баъд мебӯйоя (ш-к., Ховалинг); имсол, гумонъм, зимистон хеле хънък меша (к-х., Ҳисор).

6. Огоҳӣ ва таъкид: накънӣ, зинҳор: накънӣ, ҳами қори ма-ра йагон ҷо-да гап қънӣ! (ш-к., Қадучӣ); сир-т-а, зинҳор, зан-т-а нагу (ғ-к., Қангурт).

7. Хоҳиш ва ният: мабодо//наводо//мабодо ки, кошки//кошке ки, мақсад: маводо маһкам карда боша (ш-к., Ховалинг); наводо фаҳмида шарм нақна (к-х., Шӯриён); ҳамъ Маһмадали-ра, кошки, меовардӣ (в-к., Қӯлҳо); пъл-ъш ройӣ мекардъм, мақсад, азов нақаша (к-х., Хеловар).

8. Тасодуфу дафъатан: рафту//рафтау//рафравъ//раваду, йаке, билфарз//билфарз ки: рафравъ, мемон умед, даркор меша (ш-к., Ғеш); йаке тоқа нарай (ш-к., Ховалинг); билфарзе ки, мошин бӯшава, ме-равъм (в-к., Майдонтерак).

9. Салоҳид, дуруст ва маъкул шуморидан: хай, майлаш//майльш, хай майлаш, ишқилиб; хай, бийорен! (к-х., Ҳоҷикатаған); майлаш, ме-рем, пагоҳ мерам (к-х., Роҳатӣ); хай майльш, тезтата бийо (ш-к., Ховалинг); ишқилиб, плони колхос бӯд шъд (к., Навобод); ишқилиб, ба йод-ъм ҳастай-да (к-х., Шӯриён).

10. Ҳайрат, таъҷуб, шубҳа: нахо//наход, нахо ки//наход ки//на-хойим ки//находим ки, найин ки//найи ки, ғара, ала, ай, оббо, ваҳ: нахо ки, сийаҳчита-тъ курта қънӣ пушӣ (в-к., Қӯлҳо); нахотим, мо чъз бӯғрем ай тъ (в-к., Ярхаб); ай, ала, наидум-ъш (ш-к., Ховалинг); ғара, и мардак наёмода боша? (ғ-к., Балҷувон); на ики, бӯрафта боша! (в-к., Нӯшор); ай, гап-ънда-м бефара мешай (к., Қаҳдара); оббо! чӣ хел шъда ду шурво-да йа гуспан дур шъд! (к-х., Гулизор); ваҳ! вайо-ра нависонде (к-х., Гулизор).

11. Лозим ва зарурат: магаръм//магам//магаръм ки: магаръм барӣ, уҷа йа қаравъл-а бъшнонӣ (қ., Қахдара); мегаръм ки, мън бо бърам қишлоқ (қ., Обигарм).

12. Чудо ва махдуд кардан: ҳато//то ҳато, то ҳато-ра, фақат, халос, атоӣ: бачайи Аҳмад иқа чизо-ра медона, ки то ҳато падар-ъш на́медона (в-қ., Фатҳобод); фақат лавлаву-ра кърм хурдас (ш-қ., Ховалинг), мо чор нола мегирем, халос (в-қ., Кӯлҳо); мън атоӣ ай уно пърсидем (в-қ., Лахш).

13. Гумон ва пиндошт: гуйо//гуво//гуво ки, мегуйӣ: ҳамиқа борони сахт борид, ки, мегуйӣ, ай осмон сел меборад (ш-қ., Хонақои Боло)⁵.

Мухотаб ҳам, мисли воҳидҳои туфайлӣ, бо аъзоҳои дигари ҷумла аз рӯи алоқаҳои маъмули синтаксисӣ — алоқаи пайваст ё тобеъ дар муносибати бевоситаи грамматикӣ воқеъ намешавад. Барои ҳамин ҳам аксарияти забоншиносон ба чунин хулоса омадаанд, ки вай «... берун аз ҷумла воқеъ мешавад ва ба ин вачҳ, аъзон ҷумла ба шумор намеравад»¹. Проф. А. Г. Руднев ин ақидаро нодуруст шуморида, нишон медиҳад, ки мухотаб ҳам монанди тамоми аъзоҳои дигари ҷумла маҳз ба туфайли ҷумла, дар таркиби он ба вучуд меояд. Лекин вай на дар қолиби алоқаҳои маъмул, балки ба тарзи алоқаи ба худ хос бо дигар аъзоҳои ҷумла робитаи грамматикӣ пайдо мекунад. Ӯ фикри худро дар ин бора ҷамъбаст намуда, навиштааст: «Охир калимаҳои мустақилмаъно танҳо он вақт мутобиқан чун мухотаб воқеъ мегарданд, ки дар байни мухотаб ва қисми боқии ҷумла алоқаи ботинӣ, маъноӣ ва аз ин ҷо, алоқаи зоҳирӣ, грамматикӣ барқарор гардад»².

Мухотаб, ҳамчун воситаи махсуси синтаксисии ҷудокунандаи шахс ва предмете, ки сухани гуянда дар хусуси он равона шудааст, дар нутқи гуфтугӯӣ, махсусан, бисёр истифода мешавад. Ин аст, ки вай монанди шеваҳои дигари забонамон дар шеваи ҷанубӣ ҳам серистеъмол аст. Дар ин шева низ ҷои мухотаб қатъӣ нест: вай дар аввал, мобайн ва охири ҷумла воқеъ мегардад. Аз ҷиҳати фонетикӣ — интонация ҳам бо забони адабӣ ва шеваҳои дигар, асосан, мувофиқат дорад. Фарқи барҷаста дар воситаҳои қувватдиҳандаи маъноӣ мухотаб — ҳиссаҷаҳои мурочиат дида мешавад, ки пеш аз исм — мухотаб ё пас аз он омада, барои хубтар ба зуҳур омадани маъноӣ мурочиат ёрӣ мерасонанд. Ин гуна ҳиссаҷаҳо ҳангоми ифода ёфтани пас аз исми мухотаб ҳамчун қисми таркибии он воқеъ шаванд, дар вақти истифода шудан пеш аз исм аз он чудо ифода ёбанд ҳам, ба сабаби адо шуданашон бо як интонация, ҳиссаи ҷудонопазири мухотабро ташкил менамоянд.

Дар шеваи ҷанубӣ бо мухотаб ҳиссаҷаҳои зиёде ба қор бурда мешаванд. Онҳо ҳам пеш аз мухотаб, ҳам пас аз он воқеъ мегарданд.

1. Ҳиссаҷаҳое, ки дар пеш меоянд:

а) Ҳиссаҷаи **о**: **о Шералӣ, бъдав бийо** (ш-қ., Ховалинг); **о Малика, чо шъдӣ?** (ш-қ., Дарачӣ); **о бача, гъчо лъмб-ан охи амино** (в-қ., Сасиқбулок)³.

б) Ҳиссаҷаи **а**: **а Маҳмадсобир, камтар йормандӣ къ** (к-қ., Ғофил-обод); **а бача, и-ра бар** (ш-қ., Зиракӣ); **а бачаи чун, ть инчинер бъдай** (қ., Нимич).

в) Ҳиссаҷаи **е**: **ей: е кампир, хар-а бъзан** (ш-қ., Ховалинг); **ей бача-ои шофиро, кай мере Фарм, ала** (в-қ., Фатҳобод); **бъра, гърйа накъ, ей калхоти содадил** (ш-қ., Сарихосор).

г) Ҳиссаҷаи **ҳо//ҳой//ой//ҳай//ҳей**: **усто, ҳо усто, дъмба-м-а дуз** (Хонақо); **ай куза садо амад гуфт: ҳой камбағал, ту иқа ғам нахър** (ш-қ., Ховалинг); **ҳай додар, қор кайсай?** (в-қ., Шилибилӣ); **ҳей ма́лимо, на́мейе чой хъре** (қ., Қахдара).

аз чумла тартиби калима, хиссачаҳои саволӣ, ҷонишинҳои саволӣ, зарфҳои саволӣ, низ ба ин вазифа истифода мешаванд. Ҳоло ин воситаҳоро чудо-чудо аз назар мегузаронем.

1. **Тартиби калима.** Чумлаҳои саволие, ки дар ташкили онҳо тартиби калима кӯмак мерасонад, молики интонацияи пастшавандаанд. Дар ин қабил чумлаҳо калиман дорон савол дар аввал ҷо мегирад ва он, одатан, аз хабари феълӣ иборат мебошад: **намеойӣ бэхърӣ?** (ш-к., Ховалинг); **намерен, шав ҷойи мо-да бестен?** (ш-к., Ховалинг); **бо мерай хаваргирӣ?** (к-х., Файзобод).

Дар шеваи ҷанубӣ, мисли забони умумихалқӣ, тартиби калима дар ташкили чумлаҳои саволӣ роли асосӣ намебозад: дар бисёр мавридҳо бе ёрии интонацияи саволӣ дар аввали чумла омадани хабар мазмуни хабарии чумларо дигар намекунад.

2. **Хиссачаҳои саволӣ.** Хиссачаҳои саволӣ, монанди забони адабӣ, дар шеваи ҷанубӣ низ баробари таъкид ва тақвияти савол барои ифодаи тобишҳои маъноӣ ва обуранги эмоционалӣ хизмат мекунанд. Дар мисолҳои мо онҳо дар ҷунин силсила ба қайд гирифта шудаанд: **а, ане, о, у, хъ, чи, хо, ала, ғара, мӣ//мъ.**

Ин хиссачаҳо дар ифодаи чумлаҳои саволӣ дар байни лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ баъзе фарқҳо доранд: аз онҳо **а, у, хъ, чи, хо** дар лаҳҷаҳои кӯлобӣ ва қаротегинӣ ба тарзи умумӣ истифода мешаванд; **о//йо** асосан ҳоси лаҳҷаҳои бадахшонӣ буда, қисман дар лаҳҷаҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ ва қаротегинӣ низ дучор меояд¹; хиссачаи **ане** дар лаҳҷаҳои шимолии Кӯлоб ва Роғ шоеъ аст; **ғара** махсус ба лаҳҷаҳои кӯлобӣ мебошад; хиссачаи **ми//мъ** дар лаҳҷаҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ (хусусан дар Қирғатол) ва кӯлобии Хисор (бештар дар районҳои Ленин ва Орҷониқидзеобод) дучор мешавад.

Пайдоиши хиссачаи **ми//мъ** дар лаҳҷаҳои мазкури шеваи ҷанубӣ ба се омилҳои хоричии зерин вобаста аст: а) таъсири бевоситаи забонҳои туркӣ, пеш аз ҳама, забони ўзбекӣ; б) таъсири шеваи шимолий, ки дар он ин хиссача зиёда серистеъмол аст; в) таъсири адабиёти бадеӣ, дар навбати аввал порчаҳои диалогии асарҳое, ки ба қалами намоёндагони шеваи шимолий мансубанд.

Ногуфта намонад, ки таъдоди истеъмоли хиссачаи **ми//мъ** дар лаҳҷаҳои мазкури шеваи ҷанубӣ хеле маҳдуд аст ва ҳол он ки ҳам дар аксарияти лаҳҷаҳои шеваи шимолий, ҳам дар нутқи гуфтугӯии умумӣ вай назар ба муродифҳояш бештар дучор мешавад. Бояд қайд кард, ки ақидаи забоншиносони тоҷик дар масъалаи истифодаи хиссачаи **мӣ** дар забони адабӣ як хел нест: баъзеҳо онро дар доираи норма меҳисобанд², баъзеи дигар мегӯянд, ки «ин хиссача дар забони адабӣ ба норма надаромадааст ва танҳо дар нутқи персонажҳо қор фармуда мешавад»³. Ба назари мо ҷунин мерасад, ки хиссачаи **мӣ** дар услуби бадеӣ, асосан, дар диалог истеъмом ёбад ҳам, дар шакли гуфтугӯии забони адабӣ аз воситаҳои асосии суратдиҳандаи чумлаҳои саволӣ ба шумор меравад. Мавқеи вай дар ин навъи услуби сухан беш аз пеш мустақкам шуда истодааст.

Чумлаҳои саволӣ бо хиссачаҳои мазкур ба ду гурӯҳ чудо мешаванд.

1. Чумлаҳои саволӣ, ки мазмуни пурсидашаванда дар онҳо ба гӯянда маълум нест. **У** бо роҳи пурсиш онро фаҳмидан меҳаҳад. Ин гуна чумлаҳои саволӣ бо ҷунин хиссачаҳо сурат меёбанд: **о//йо, ала, у, чӣ, хо, ми//мъ, ғара.** Аксарияти хиссачаҳои мазкур дар охири чумла истифода мешаванд. Хиссачаи **хо** ҳам дар аввал, ҳам дар охир истеъмом меёбад. Хиссачаи **чӣ** дар охири чумла хеле кам, аммо дар аввали он бештар воқеъ мегардад. Ҷои **ғара** ҳамеша дар аввал ё байни чумла аст. Инак, намунаи мисолҳо:

Мошин Ишкошим мерад-о? (бд., Ғорон); **газета боло нест-о?** (бд.,

Ишкошим); **бисёр навишти-йо?** (бд., Ғорон); **йанга ҷойа соз кардӣ-ала?** (ш-к., Дарнаӣчӣ); **бърам, аму-ра бийоръм-ала** (в-к., Лахш); **намерай-ала?** (ш-к., Ховалинг); **бачойи сайлаки-ра ҷоо-шун-а биндозум—у?** (ш-к., Ховалинг); **ҳами гап-анда-м хафа шъдай-чӣ?** (в-к., Ҳоит); **чи, тут пухтас?** (в-к., Яхакпаст); **хамуча бърем бъринем-чӣ?** (ш-к., Даштичум); **чӣ йагун чи оварда бден мошин-а?** (ш-к., Даштичум); **худ-ъш марғилонӣ-мъ?** (в-к., Қӯшағба); **тъ ҳами гап-а гъфтимъ?** (в-к., Шилбилӣ); **и йагон посилка боша-мӣ?** (к-х., Файзобод); **ришқа-ро ов додӣ-хо?** (к., Шинглич); **хо ҳами хел нестай?** (ш-к., Шугнов); **корд хо нест?** (ш-к., Даштичум).

2. Чумлаҳои саволӣ, ки мазмуни воқеаи пурсидашаванда дар онҳо ба гӯянда маълум аст. Вай бо роҳи пурсиш тасдиқ ё рад шудани онро маълум ва муқаррар менамояд. Хиссачаҳои саволӣ, ки бо ҷунин чумлаҳои саволӣ меоянд, аз инҳо иборатанд: **о//йо, а, ане, у, ху//хъ.** Ин маънӣ бо ёрии хиссачаи **ане** хеле барҷаста ифода меёбад. Бинобар ин, вай дар сурат гирифтани навъи мазкури чумлаҳои саволӣ аз ҳама серистеъмол мебошад: **Ҷаефар, туто хайдав-о?** (к., Қалъанак); **дасто шуштагӣ, тоза-а?** (ш-к., Хонақо); **акай ҳасан а бари боло девол қааст-а?** (ш-к., Доробӣ); **авсона мега-а** (к-х., Муллоён); **и ба ту хоҳар-ът мешава-ане?** (ш-к., Ховалинг); **аму тьруғ йирға-ай, ане?** (ш-к., Даштичум); **исол олумолуо нагърифтай-у?** (ш-к., Ховалинг); **и ҳамсойа-т-а, меган, моочири мерава-у?** (в-к., Нӯшор); **рафтӣ, хона-ш найофти-ху?** (ш-к., Қӯлдара); **хат-ъш-ам дъйум умаа бьд-ай-хъ?** (в-к., Қӯшағба).

3. **Ҷонишинҳои саволӣ ва зарфҳои ҷонишинӣ.** Ин воситаҳо дар чумлаҳои саволӣ истифода мешаванд, ки ба гӯянда ягон хиссаи фикре, ки ӯ ифода карданист, норавшан бошад. Ҷунин хиссаи номаълум аъзоҳои гуногуни чумларо дар бар гирифта метавонад. Дар ин вазифа ҳам калимаҳои умумихалқӣ, ҳам калимаҳои ҳоси шева истифода мешаванд, ки муҳимтаринашон инҳоянд: **кӣ, чӣ, гичо//гъчо//къшо//чо, ай чо, чо-да, ба чо, ба чора, ку, кай, чӣ, бахчи, баройи чӣ, чува//чиба//чида, чиқа, чанд, хичи, читари//читаро//истаро//саро** ва монанди инҳо. Тамоми чумлаҳои саволие, ки дорон яке аз калимаҳои саволии мазкуранд, бидуни хиссачаҳои саволӣ воқеъ мегарданд.

Ҷонишинҳои саволӣ ва зарфҳои ҷонишинӣ дар пурсиш ва ифодаи аъзоҳои гуногуни чумла ба қор бурда мешаванд.

1. Ҷонишинҳои **кӣ, чӣ** саволхоеро ба миён меоранд, ки ба шахс ва предмети ғайришахс дахл доранд. Онҳо, одатан, мубтадо ва объектҳои чумла ба шумор мераванд. Чихати фарқкунандаи шевагӣ дар ин бобат иборат аз ҳамин аст, ки ба ин ҷонишинҳои саволӣ гоҳо бандакҷонишинҳои шахсӣ-соҳибӣ васл мегарданд. Ин гуна чумлаҳои саволро фаро мегиранд, ки маҳз ба ҳамин предмет дахл дорад: **чи-ш меган?** (ш-к., Ховалинг); **ки-аш овард?** (в-к., Ёзғанд).

2. Калимаҳои **гичо//гъчо//къшо/чо, ку, кай** ва таркибҳои дар **чо, ай чо, чо-да, ба чо, ба чо-ра** ва ғайра дар пурсиши мақон ва замон воқеъ мегарданд. Ин калима ва таркибҳо бештар бо чихати фонетикӣ аз забони адабӣ фарқ мекунанд. Фарқи дигар он аст, ки бо зарфҳои ҷонишинӣ пасоянди ҳоси ин шева (аз чумла **-да**) ва ду воситаи грамматикӣ, масалан **ба** ва **-ра**, ки низ аз ходисаҳои грамматикӣ маълуми ин шеваанд, омада, воситаҳои саволии мазкурро сурат медиҳанд: **гъчо рафтавудӣ бегайӣ?** (ш-к., Шуле); **къшо мерай?** (ш-к., Қадучӣ); **ака-т ку?** (ш-к., Ғеш); **ку ранго?** (ш-к., Ховалинг); **Ховалинг вори ватан ку?** (ш-к., Хонақои Боло); **чуфт дар чо бьд?** (ғ-к., Қангурт); **занак чо шид?** (ш-к., Санғдара); **галавон чо-да-ай?** (ш-к., Навруҳо); **тъ ай чо мешӣ?** (ғ-к., Давлатшоён); **ба чо-ра ов мебарӣ?** (ш-к., Даран Мухтор); **ба у қарзо-ра ай чо метӣ?** (к., Ғофилобод).

Ҷун воситаи савол истифода шудани калимаи **ку** дар шеваи ҷанубӣ

яке аз фарқҳои намоён ба шумор меравад. Дар ин бобат шеваи мазкур анъанавӣ забони адабиёти классикиро нигоҳ доштааст.

3. Саволи сабаб ва мақсадро ифода кардаанд. Ба ин гурӯҳ чунин калима ва таркибҳо дохил мешаванд: **чӣ, чо, чиба, бахчи, барои чӣ, ай чи sawaw, баричи, чи-да** ва мисли инҳо. Мисолҳо: **чӣ зикӣ?** (ш-к., Ховалинг); **чи дан-та гиз мекънӣ?** (в-к., Хойт); **мусъфед, чӣ саргардонӣ?** (ш-к., Даҳана); **дъхтар-ът пълъх-пълъх касал, чо умадӣ?** (ш-к., Даштичум); **чиба сатилонӣ ма-ра мегирен?** (ш-к., Ховалинг); **чува қоҳил намешай?** (к., Сангиҳо); **бахчи гирион-ъш кардӣ?** (ш-к., Ховалинг); **бахчи ть туғрӣ нъмешӣ?** (к., Фаррух); **баричи мън-да хавар надодӣ?** (к., Майдон); **ай чи sawaw Навруҳо мегъфта бьдастан?** (ш-к., Ёхсу); **чи-да омадӣ?** (ш-к., Дарбанд).

Аз мисолҳои мазкур аён аст, ки шеваи чанубӣ дар ифодаи савол доир ба сабаб ва мақсад бо ёрии ҷонишинҳои саволӣ, пеш аз ҳама, се фарқи намоён дорад: а) баъзеи ин воситаҳо (аз ҷумла, **чува, ай чи sawaw, баричи** аз забони адабӣ аз ҷиҳати таркиби фонетикӣ фарқ мекунад; б) қисми дигарашон фарқи грамматикӣ доранд. Масалан, дар пурсиши сабаб ба вазифаи **чаро, барои чи** истеъмом ёфтани **чи**; в) дар гурӯҳи сеюм фарқи лексикӣ мушоҳида мешавад. Чунончи, бо ҷонишини **бахчи** ифода ёфтани маънои мазкур дар забони адабӣ ва шеваҳои шимолӣ мушоҳида намешавад.

4. Саволи андоза ва миқдорро фаро мегиранд: **чиқа, чанд, хичи** ва ғайра; **чиқа овардаӣ?** (к., Навобод) **чанд чъхт меистем?** (ш-к., Ховалинг); **хичи одамо умаан?** (к., Майдон).

5. Тарзи амалро мефаҳмонанд. Дар ин вазифа вариантҳои зерини фонетикӣ таркиби **чи тавр** зиёда истеъмом мешаванд: **читари//читаро//истаро//саро: истаро кънем?** (ш-к., Ғелот); **саро менъм** (ш-к., Шӯробдара); **читари мера?** (ғ-к., Кангурт).

Баъзан ҷонишинҳои саволӣ бандакҷонишинҳои шахсӣ-соҳибӣ қабул мекунад, ки объекти бевоситаро мефаҳмонанд: **саро-ш бьгум?** (ш-к., Сарихосор).

МУНОСИБАТИ ШЕВАИ ЧАНУБӢ БО ЗАБОНИ АДАБИ ВА ШЕВАҲОИ ДИГАР

1. БО ЗАБОНИ АДАБИИ ИМРӢЗА

Забони адабии тоҷик дар солҳои Ҳокимияти Советӣ давраи нави инкишофро тай намуд ва соҳибӣ бисёр аломати тоза гардид. Дар ин ҳангом вобаста ба чараёни демократӣ шудани забон баробари бисёр воҳиди луғавӣ ва фразеологӣ, хеле ҳодисаи грамматикӣ низ ҳукми архаистӣ гирифт, баръакси ин садҳо калима ва фразеологизмҳо, чандин шакли воситаҳои грамматикӣ бо таъсири забони зинда ва шоҳаҳои шевагии он ба забони адабӣ роҳ ёфтанд.¹ Сарчашмаи пайдоиши ҳодисаҳои нав асосан чанде аз лаҳҷаҳои шеваи шимолӣ—лаҳҷаҳои Бухоро, Самарқанд ва Ленинобод буд. Боиси ин фақат иборат аз он нест, ки шаҳрҳои мазкур асрҳои мадид маркази иқтисодӣ, маъмури ва маданияти мардуми тоҷик қарор гирифтаанд, балки аз он низ иборат аст, ки дар солҳои инкилоби маданият ва минбаъд бештарини зиёён маҳз аз ҳамин мавзеоҳо ба майдон омада, дар тамоми соҳаи ҳаёти маданият — маориф, матбуот, санъат ва адабиёт фаъолон ширкат кардаанд.

Ақсарияти кулли ҳодисаҳои тоза дар насри бадеӣ ба вуқӯъ пайвастанд: наср ба туфайли фароҳии майдони амалиёт ва фаровонии имконият ҳамаи услубҳои забони адабӣ, шаклҳои китобӣ ва гуфтугӯии нутқро ба тарзи махсус ба ҳам пайванд ва муттаҳид сохта, дар такмили забони адабӣ аз ҳисоби унсурҳои нав саҳми асосӣ мегузорад. Ба ин маънӣ, ҳақ бар ҷониби О. А. Лаптева аст, ки насри бадеиро «дараҷаи олии тазоҳуроти забони миллӣ» ҳамл кардааст.²

Дар бобати дохил ва умумӣ шудани ҳодисаҳои нав ба забони адабӣ хизмати асосгузори адабиёти советии тоҷик — С. Айнӣ ниҳоят бузург аст. Усто Айнӣ, ки суҳанвар ва суҳаншиноси забардаст буд, дар роҳи навангезии худ фақат бо лаҳҷаҳои Самарқанду Бухоро маҳдуд намонд, балки онҳоро ба асос гирифта, ҷиҳатҳои хом ва нодурусташонро аз ҳисоби лаҳҷаҳои дигар, хусусан лаҳҷаҳои кӯҳистон, то дараҷае ҷухтаву ислоҳ кард. Вай бо ин равиши қобил барои саранҷомии забони адабии миллии тоҷик сарварӣ намуд, ба нависандагони дигар намунаи ибрат шуд, онҳоро аз паи худ бурд. Аммо сарфи назар аз ин, ки ҳам устод Айнӣ ва ҳам нависандагони дигар дар истифодаи сарвати лаҳҷаҳои кӯҳистон рағбати махсус зоҳир намуданд, ақсарияти навигарҳои забони дар асарҳои онҳо дар заминаи шеваи шимолӣ сурат гирифтанд. Қамии адади қаламкашон аз кӯҳистон, аз ҷумла намояндагони шеваҳои чанубӣ ва чануби шарқӣ, имкон надод, ки то солҳои наздик ҷиҳатҳои хуб ва умумишавандаи ин шеваҳо ба забони адабӣ дохил шаванд, онро такмил диҳанд ва баъзе аз унсурҳои нофаъолашро фаъолтар намоянд. Дар ду даҳсолаи охир вазъият тағйир ёфт. Сафи аҳли қалам аз ҳисоби намояндагони кӯҳистон ба дараҷот афзуд. Ин ҳодиса дар навбати худ боиси он гардид, ки лаҳҷаҳои кӯҳистон чи дар соҳаи луғат

ва чи дар соҳаи грамматика, кам ҳам бошад, ба забони адаби таъсир расонанд.³

Вақте ки аз рӯи қараёни мазкур муносибати мутақобили шеваи ҷанубӣ ва забони адаби аз назар мегузаронем, манзараи зерин намоён мегардад.

I. Чанд ҳодисаи синтаксисӣ дар забони адаби бисёр кам (бештар дар навиштаҳои нависандагонӣ алоҳида), аммо дар лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ чун нормаи умумӣ фаровон истеъмол мешавад. Инак, муҳимтарини онҳо:

1) ибораҳои исмии қолиби **духтар даст-аш**, ки дар онҳо бандакҷонишинҳои шахсӣ-соҳибӣ чун воситаи алоқаи синтаксисӣ истифода шудаанд.⁴

2) ифодаи аломати зиёди предмет дар ибораҳои исмии қолиби исму сифат бо роҳи такрори сифатҳои якхела ба воситаи изофат: **мардуми хуби хуб**;

3) дар қолиби ибораҳои исм+изофат+исм ифодаи ёфтани муносибатҳои пурқунандагӣ ва ҳоли: **ғарқи дарёи шъдан** (ба дарёе ғарқ шудан), **ичозати қор додан** (ба қор иҷозат додан);

4) дар ҷумлаҳои ифодакунандаи маънои дорой бо феълҳои доштан ифодаи ёфтани хабари ҷумла: **мо йақ чуфт гов доштем**;

5) бо масдари пурра ифодаи ёфтани ҳиссаи асосии хабарҳои таркибӣ дар чунин таркибҳо: **бърмадан намеша, намемунад рафтан**;

6) ифодаи хабари феълӣ бо перфекти II, ки дар забони адабии имрӯза асосан дар назм вохӯрад;

7) баёни ҳолати субъект ба воситаи хабарҳое, ки дар қолиби пешоянди **да//дар**—исм ё масдар—бандаки хабарӣ сурат меёбанд: **хаму чен-да да гурия бӯдастан**;

8) илова ба маънои предикативӣ муносибатҳои мухталифи ҳоли, пурқунандагӣ ва муайянқунандагиро ифодаи намудани хабарҳои номие, ки дар таркиби худ пешоянд доранд: **хуна-ш дар пуни қишлоқ; пойи тӯқади по-м; қълф баҳши амбор**;

9) ба сифати феълӣ ёридиҳанда истифодаи шудани калимаи **тофтан** дар хабарҳои номии ҷавҳарашон сифат: **бачаи хув метова**;

10) ифодаи хабар бо ҷонишини зарфии **ку: падар-ъм ку?**;

11) ифодаи мавзӯи баҳс дар пурқунандаҳои бавосита бо ёрии пешоянди **ай//аз: ай қор-ъш гав назане**.

12) сурат гирифтани пурқунандаи бавосита дар ифодаи муносибати адресат ба воситаи пасоянди **-а//ра: Сангимо-ра бӯгу**;

13) ифодаи ҳар ду навъи объект ба воситаи бандакҷонишинҳо.

14) сурат гирифтани ҳоли сӯй бо пешоянди **да//дар: омадем дар Сталинобод**;

15) истифодаи пешоянди **да//дар** һини барои ифодаи ҳоли замон;

16) ифодаи ҳоли хилоф бо шакли инқории сифати феълӣ, ки ба воситаи префикси **но-** сурат гирифтааст: **ҷавов ногърифта рафт**;

17) калимаи **пур//пър** дар вазифаи ҳоли дараҷа ва ҷандин ҳодисаҳои дигар.

11. Ҳодисаҳои синтаксисии бисёре баръақси ҳодисаҳои боло дар забони адаби фаровон, вале дар шеваи ҷанубӣ (дар аксарият лаҳҷаҳои он ё дар баъзеашон) ба нудрат истеъмол мешаванд. Дар ин бобат барои намуна далелҳои зеринро метавон зикр кард:

1) ифодаи хабарҳои феълӣ бо феълҳои таркибие, ки ҷузъи аввалашон дар шакли сифати феълӣ воқеъ мегардад; **рафта бинен, гърифт овард**;

2) чун ҷузъи тобеи иборати исмӣ воқеъ шудани сифати дараҷаи олий бо суффикси **-тарин**;

3) дар ҳолҳои макон барои таъкиди нуқтаи равонашавии амал ва

ибтидои шурӯи он истифодаи шудани таркибҳои нигоҳ карда, сар карда:

3а) ба сурати сифати феълӣ омадани хабари «дуюмдараҷа» дар ҷумлаҳое, ки ду амал доранд: **ай хона алов оварда паһн мекардан**;

4) истифодаи пасоянди дида дар ташкили муносибати қиёсӣ якҷоя бо пешоянди **а//ай**;

5) ифодаи ҳоли сабаб ва мақсад бо таркибе, ки калимаи **гъфта** дорад;

6) сурат гирифтани ҳолҳои қиёсӣ бо пасоянди **барин**;

7) таъкиди воҳиди муайяни вақт бо пасоянди **замон: омадан замон**;

8) ташкили ҳоли сабаб бо пасоянди **шуда**;

9) истеъмоли пасоянди боз барои ифодаи бардавомии замони иҷрои амал;

10) ифодаи аъзоҳои пайрави ҷумла бо шакли мураккаби таркиботи сифати феълӣ, феълҳои ва масдари;

11) истифодаи ҳиссаҳои мӣ бо ҷумлаҳои саволи;

III. Баъзе ҳодисаҳо ҳам дар забони адаби ва ҳам дар шеваи ҷанубӣ кам истифода мешаванд. Чунончи:

1) сурат бастани ибораҳои номӣ бо пасоянди **-а//ра**;

2) истифодаи сифатҳои аслии пеш аз ҳиссаи тобеъқунанда дар ибораҳои исмӣ;

3) ифодаи маънои дараҷаи олий дар чунин қолиби ибораҳои номӣ: исми шахси танҳо—изофат—исми шахси ҷамъ: **марди мардон**;

4) дар хабарҳои содда, ки бо феълҳои таркибӣ воқеъ шудаанд дар шакли замони гузашта маънои замони ҳозираро ифодаи намудани модификатори феълӣ: **мешавад-у монд**;

5) хабарҳои номии бевосита дар ифодаи замони ҳозира.

2. БО ЗАБОНИ АДАБИИ ПЕШИНА

Дар шеваи ҷанубии забонамон, ҳамчун шеваи ҷануби шарқӣ, ҳодисаҳои синтаксисие, ки хусусияти архаистӣ доранд, назар ба шеваи шинолӣ бештар маҳфуз мондаанд. Шоёни қайд аст, ки қисми азими ин унсурҳои архаистӣ ба давраҳои аввали таърихи забони адабии тоҷик—асрҳои IX—XII тааллуқ доранд. Ин ҷиҳат собит менамояд, ки факти шеваҳои мазкур, барои ҳама қисмати таърихи забон, аз ҷумла барои синтаксисии таърихӣ, дорой аҳамияти фавқулодда бузурганд. Барои тасдиқи матлаб ба сифати намуна ҳодисаҳои зеринро нишон додан мумкин аст:

1) истеъмоли артикли **-е** бо исм дар ибораҳои номии бе изофат: **ҷоёе ифлос**;

2) сурат гирифтани ибораҳои навъи мазкур бо пасоянди **-а//ра** (шакли адабиашро) ва бандакҷонишини шахсӣ-соҳибӣ: **мо-ро ватан; раис зан-ъш**;

3) ифодаи муносибати хешӣ дар ибораҳои амсоли **Одинаи Шариф**;

4) дар ибораҳои номии қолиби исму исм ё ҷонишин барои ифодаи мансубият истифодаи шудани пешоянди **аз: русум аз мо**;

5) чун ҷузъи тобеи ибораҳои исмӣ воқеъ гаштани сифати феълӣ замони оянда: **севи хурданӣ**;

6) якҷоя бо ҷонишинҳои шахсӣ бидуни бандакҷонишини шахсӣ-соҳибӣ мубтадоро ифодаи намудани ҷонишини нафсӣ-таъкидии худ: **мо худ мепалосем**;

7) дар хабарҳои таркибии феълӣ ба сурати пурра воқеъ шудани масдар: **буровардан метонум**;

8) ифодаи маънои модалии эҳтимол бо феъли модалии мевонист ё мебоист (шакли шевагиаш мево): **мево шавтар рава**;

9) сурат гирифтани хабарҳои номӣ бо бандакҳои хабарӣ;

10) ифодаи объекти бевосита бе пасоянди **-а//ра**: **қълф ба чӣ йала** мекънан?

11) ифодаи пуркунандаи бавосита бо тобиши маъноии мавзӯи баҳс (ай кор-ъш гав назане; у дар һъси дъхтари йагдуна-й), восита ва ҳамроҳи (ман-а ба ҳамроҳи саг тарма гърифт), таъинот (у баҳши мо зардолу овард; и васкат-а бароси Чалол кардем) ба воситаи таркиб-ҳое, ки пешояндҳои **ай, дар, ба, баҳши, барости** доранд;

12) дар баёни муносибати адресат (ма-ра гъфт), сарчашмаи пур-сиш (бобайи Ҳабибуло-ра пърс), мавзӯи баҳс ва муҳокима (ма Малика-ра мегум), таъинот (и бачоо нахъран, ма-ра нарав) ва ғайра истифода шудани таркиб-ҳое, ки пасоянди **-а//ра** доранд;

13) ба воситаи бандакчиношинҳои шахсӣ-соҳибӣ ифода ёфтани пуркунандаҳои бевоситаю бавосита ва дар баёни ин маънӣ пас аз онҳо истеъмоли ёфтани пасоянди **-а**: **йа мошин ка додъм-ш-а**;

14) дар ифодаи ҳоли макони хосса (бозори Қангърт-а пийола-ш дъ съм), ҷониби ҳаракат (рафтъм да хонайи къна; умадан бар хона), хатти ҳаракат (ита ба Овигарм мерай), замон (и да һини бачагӣ бъд; веган-ра мебийойад), сабаб (баҳши ҳами кор саргардон шидем; боистан кор лат-ъш кард; ай руйи шъмо чиқа гап шънидъм; ай боиси барф-у борон-а бисйор шъдан-ъш. . .; ай чихати маълимӣ дъ моҳ пешакӣ чавоб шъдай; ай дъсти хапаки-ш-а Суфи-ш меган; ба буйи каламфъртхъри-му сухтем; мъ аз дасти тъ хондан-а партофтъм; йата-ш мърд хънъки-ра), максад (бойиси ҳаму дъхтар рафта бъд; . . . ба хаваръкъни-ра рафт), тарзи амал (ба шъкамб зад), муқоиса (ма ранги тъ арғъш намерам; ба манзалайи ови дарйо хън чорӣ шъд) ва монанди инҳо истифода шудани таркиб-ҳое, ки пешоянд ва пасояндҳои **да//дар, бар, ба да, һини, баҳши, боистан, аз руйи, ай бойиси, ай чихати, ай дасти, ба буйи, аз мъси, бойиси, ранги, ба манзалайи, -а//ра//ро** доранд;

15) ба тарзи фаровон кор фармуда шудани ду воситаи грамматикӣ-пешоянд ва пасояндҳои мухталиф дар ифодаи муносибатҳои гуногуни пуркунандагӣ ва ҳолӣ;

16) тариқи плеонастикии ифодаи объект бо исм ё ҷонишин ва бандакчиношинҳои шахсӣ-соҳибӣ;

17) бо ҳоли интиҳо ба кор бурда шудани пешоянди **ба**: **ба Овигарм-а . . .**;

18) истифодаи нидоҳои мурочиати **о, ай** (шакли адабнаш хай) дар ташкили мухотаб;

19) ҳиссаҷаи **о//йо** дар ҷумлаҳои саволӣ ва бисъёр ходисаҳои дигар.

3. ФАРҚИ ШЕВАИ ЧАНУБӢ АЗ ШЕВАИ ШИМОЛӢ

Чудони чандинасра ва дар шаронти муҳолифи ҷуғрофию маданӣ мустаъмал будани ду шеваи серлаҳҷаи забони тоҷикӣ — шеваи шимолӣ ва ҷанубӣ, мисли ҷиҳатҳои дигар, дар соҳаи сохти синтаксисии ин шеваҳо низ таъсири амиқе гузоштааст. Дар водӣ ва ҳамворӣ зиндагӣ намудани аксарияти соҳибони лаҳҷаҳои шеваи шимолӣ, маркази иқтисодӣ, маданӣ ва маъмурӣ қарор гирифтани шаҳрҳои Бухоро, Самарқанд ва Ленинобод, алоқаи доимии иқтисодӣ ва маданияти бошандагони ин шаҳрҳо, дар ҳамсоғӣ ё ба тариқи омехта бо онҳо иқомат доштани қавмҳои ўзбекзабон, аз як тараф, лаҳҷаҳои шеваи шимолӣро ба ҳам наздик карда бошанд, аз тарафи дигар, боиси аз байн рафтани бисъёр ходисаҳои анъанавии синтаксисӣ, ба ҷои онҳо ё ба вазифаҳои тамоман нав пайдо

шудани чандин ҳодисаи нави синтаксисӣ шудаанд. Бар хилофи ин бераҳӣ, алоқаи ниҳоят заиф бо шаҳрҳои марказии тоҷикнишин, кафомонии нисбатан бештари маданӣ дар шаронти кӯхистон дар роҳи бо ҳам ва бо забони адабии гуфтугӯӣ наздик шудани бисъёре аз лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ саҳт монез шуданд. Ҳамин аст, ки дар лаҳҷаҳои ин шева, бар хилофи лаҳҷаҳои шимолӣ, на ходисаҳои навбунёд, балки ходисаҳои архаистӣ фаровонтар истифода мешаванд. Ин масъала тадкиқи ботаани алоҳида меҳодад. Холо фақат умдатарини фарқҳои номбар хоҳем кард.

Дар қисмати ибора

Фарқи шеваи ҷанубӣ аз шеваи шимолӣ дар ин бобат ҳам дар воситаҳои ифодаи алоқаи синтаксисӣ, ҳам дар сохт, ҳам дар маҳалли ҷой-ғиршавии ҷузъҳои ибора мушоҳида мегардад.

1. Дар шеваи ҷанубӣ, ҷунон ки дар фасли «Ибора» дидем, дар ибораҳои исмӣ сифатҳои аслии дараҷаи оддӣ асосан пас аз ҳиссаи асосӣ воқеъ мегарданд. Ин қоида дар тамоми лаҳҷаҳои шеваи шимолӣ низ маъмул аст. Дар баробари ин пеш аз исми воқеъ гаштани сифатҳо низ дар ҳар ду шева аз қоидаҳои маъмул ба шумор меравад. Фарқи онҳо дар ин бобатиборат аз он аст, ки басомади ходисаи мазкур дар лаҳҷаҳои шимолӣ бештар мебошад. Дар шеваи шимолӣ на танҳо сифатҳои асли, балки сифатҳои нисбӣ, инчунин исмҳои низ дар шакли мазкур фаровон истеъмоли мешавад. Дар ин бобат таъсири забони ўзбекӣ ба лаҳҷаҳои мазкур қалон аст. Ҷунончи: **йош келин, камбағал одам, ўзбеки забон, порсола чав, пахта зивина, комсомол комитет, совет ҳукумат**. Бояд гуфт, ки ин қолиби ибораҳои номӣ аз бобати таъдоди истеъмоли дар ҳамаи лаҳҷаҳои шеваи шимолӣ якранг нест. Вай дар лаҳҷаҳои ки ба таъсири забони ўзбекӣ бештар дучор шудаанд, масалан, дар Ашт, Қосонсой, Бўстонлик ва ғайра, зиёдтар дучор мешавад.

2. Дар байни шеваи ҷанубӣ ва шимолӣ дар истеъмоли ибораҳои қолиби исми сифат боз як фарқи қиддӣ ҳаст. Дар лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ, кам бошад ҳам, ибораҳои сабт шудаанд, ки дар қолиби сифати асли-изофат-исм (зури қондор) сурат бастаанд. Ин шакл дар лаҳҷаҳои шеваи шимолӣ қайд нашудааст. Монанди ҳамин дар ҳеч яке аз лаҳҷаҳои шимолӣ бо артикли **-е** воқеъ гаштани ибораҳои исми сифат, ки дар лаҳҷаҳои ҷудогонаи шеваи ҷанубӣ баъзан мушоҳида мешавад, расм нест⁵.

Дар шеваи ҷанубӣ дар қолиби исми хос+исми хос (Одинаи Шариф) ифода ёфтани муносибати ҳешии мансубият қоидаи умумист. Аммо ҷунин ҳодисаи синтаксисӣ барои шеваи шимолӣ хос нест.

4. Дар баъзе аз лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ маънои соҳибият дар ибораҳои исми қолиби исм+пешоянди аз+исм ё ҷонишини шахсӣ (русум аз мо) ифода мегардад. Аммо ин ходиса дар ҳеч яке аз лаҳҷаҳои шимолӣ дида намешавад. Дар лаҳҷаҳои шеваи шимолӣ таркибҳои амсоли **ини Қодир** ва **айни Қодир** дучор меоянд, ки ҷун муодили худ — **ай Қодир**, ки дар аксарияти лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ маъмул аст, дар шарҳи соҳибият гоҳ бе исми, гоҳ ба сифати хабари номӣ истифода мешаванд:⁶ **ини шумо дароз шудагӣ-нда ини ман кӯтоҳ мешуд** (Қосонсой); **дутеш аини ман** (Бухоро); **ини калӯшо аини янгамулум** (Самарқанд); **ини томо (бомҳо) ини кий-ай?** (Бойсун). Дар баробари ин лексемаи **ини//айни** дар ҷумлаҳои мисли **ини Ашта забон-аш шерин хай** (Шайдон), **ини шумо нағз будас риштайатон** (Қаротўғ); **айни бийем-а дасташонангӣ себ чудо зўр** (Самарқанд) дар сурат гирифтани ибораҳои ширкат қардааст.

ки воситан грамматикни алокаи онҳо бандакчонишини шахсӣ-соҳибӣ (ини шумо риштайатон), пасоячди -а ва бандакчонишини шахсӣ-соҳибӣ (ини Ашт-а забон-аш, айни Лийем-а даст-ашон-анги себ) мебошад. Чунин ходиса дар ягон лаҳҷаи шеваи ҷанубӣ мушоҳида намешавад.

5. Дар байни лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ ва шимолӣ дар масъалаи бо сифати феълӣ ифода ёфтани ҳиссаи тобеи ибораҳои исмӣ низ фарқи зиёд дида мешавад. Муҳимтарини ин фарқҳо иборат аз инҳост:

а) дар шеваи ҷанубӣ шакли якуми сифати феълӣ замони гузашта, яъне бо суффикси -а, дар қолиби ибораҳои исмӣ ҳам дар шакли мусбат —**тѣти пѣхта**, ҳам манфӣ — **қарори нопечаткада** нисбатан серистеъмол аст ва ҳол он ки ҳар ду ходисаи мазкур дар шеваи шимолӣ аҳённан дучор мешавад.

б) дар шеваи ҷанубӣ шаклҳои сифати феълӣ замони оянда (себн хурданӣ), замони ҳозира (бузи мурезун) низ гоҳо тобеи исм шуда, иборати номӣ месозанд, ки истеъмоли онҳо ба ин сурат дар лаҳҷаҳои шеваи шимолӣ расм нест.

в) дар иборати номӣ исм + сифати феълӣ истифодаи шакли дуҷуми сифати феълӣ дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ ходисаи нав аст, вай дар ин лаҳҷа аксаран ҳолис, гоҳо бо тобеи намудани чузъҳои дигар, ки муносибати субъектӣ, объектӣ ё ҳолиро ифода менамоянд, воқеъ мегардад. Аммо дар лаҳҷаҳои шеваи шимолӣ ин шакл ҳиссаҳои мухталиферо тобеи менамояд, ки дар як вақт чанд муносибати грамматикиро ифода (ниг. сах. 252) менамояд.

6. Дар бобати истифодаи ибораҳои навъи **духтар-ро дил**, **духтар дил-аш**, **духта-ра дил-аш** низ шеваи ҷанубӣ аз шеваи шимолӣ фарқи калон дорад. Шакли дуҷум дар ҳамаи лаҳҷаҳои он мавҷуд бошад ҳам, таъдоди истеъмолаш дар лаҳҷаҳои Бухоро афзунтар аст. Дар ин лаҳҷаҳо вай тақрибан ба андозае ки дар лаҳҷаҳои шеваи ҷанубист, истеъмол мешавад. Бар хилофи ин истифодаи он дар лаҳҷаҳои ғарбӣ ва шарқии Фарғона, аз ҷумла лаҳҷаҳои Ленинобод, Конибодом, Исфара, Ашт, Чуст, Косонсой, чандон зиёд нест. Дар лаҳҷаҳои Самарқанд низ назар ба лаҳҷаҳои Бухоро камтар дучор мешавад. Дар масъалаи истеъмоли шакли **духтар дил-аш** дар байни шеваи ҷанубӣ ва шимолӣ як фарқи муҳим ин аст, ки дар лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ чузъи тобеи асосан аз исми ё чонишини шахсӣ иборат мебошад ва ҳолон ки дар лаҳҷаҳои шеваи шимолӣ ва лаҳҷаҳои ба онҳо наздик дар ин маврид чонишинҳои **ҳама**, **кадом** ва сифати феълӣ низ зиёда истифода мешаванд: **одамо ҳам-аш омад** (Косонсой); **гуфтагӣ гап-ам** а йодат набурод (Самарқанд); **ме-омадаги шав-аш ош мепазем** (Шайдон); Ғайр аз ин ибораҳои навъи мазкур дар шеваи шимолӣ, бар хилофи шеваи ҷанубӣ, ба сурати мураккаб ҳам фаровон дучор меоянд: **Фарҳод туй кардагӣ шабаш**.

Лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ ва шимолӣ дар бобати истеъмоли шакли **духтар-а дил-аш** ҳам дар басомад, ҳам дар таркиби лексикӣ ва ҳам дар сохт—структура фарқ мекунанд. Микдори ин хел ибораҳо дар шеваи ҷанубӣ нисбат ба шеваи шимолӣ камтар мебошад. Ҳиссаи тобеи онҳо дар шеваи ҷанубӣ бештар аз исми, чонишинҳои шахсӣ, масдар ва шумора иборат буда, аксаран ба сурати содда истифода мешаванд. Шакли мураккаб, ки 4—5 воҳиди луғавиро фаро мегирад, инчунин ба сифати чузъи тобеи истифода шудани сифат ва сифати феълӣ, баръакси шеваи шимолӣ дар шеваи ҷанубӣ шоеъ нест.⁷

7. Ибораҳои қобили исм + пешоянди соддаи номӣ + исм (панҷарайи пешин долун) дар шеваи ҷанубӣ фаровон истифода мешаванд. Дар шеваи шимолӣ ин шакл камтар, аммо шакли мураккаби он, ки бо иловаи сифати феълӣ ба амал меояд (панҷарайи пешин долон-ба будагӣ, панҷарайи пешин долон-анда будагӣ) бештар мавриди истеъмол аст.

8. Дар шеваи ҷанубӣ ибораҳои номӣ дар ифодаи ном, исми ғайр аз калимаҳои гуфтани//гуфтагӣ бо ёрии калимаи ном низ сурат меёбанд: **Ораз ном поччо**. Ин шакл, ки яқин ҳиссаи мухтасари ҷумлаи мураккаби тобеи бо пайрави муайянкунанда мебошад (дар шаҳри Сарандеб подшоҳе буд, ки Ораз ном дошт), дар материалҳои лаҳҷаҳои шеваи шимолӣ сабт наёфтааст.

Дар қисмати сараъзоҳои ҷумла ва тарзи ифодаи онҳо

1) Ифодаи мубтадо бо чонишини **вай** дар лаҳҷаҳои шеваи шимолӣ маъмул аст. Ин ходиса дар шеваи ҷанубӣ камистеъмол мебошад. Чонишини **вай** ба вазифаи мазкур дар баъзе лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ дар ҳамин шакли адабӣ, аммо дар лаҳҷаҳои Қаротегин ба сурати **ҳавай** (шакли чамъаш ҳавайё) истеъмол мешавад.

2) Дар вазифаи мубтадо истифодаи шудани сифати феълӣ замони гузашта бо суффикси -гӣ дар шеваи ҷанубӣ, баръакси шеваи шимолӣ, ниҳоят маҳдуд аст.

3) Дар баъзе лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ дар шакли анъанавӣ бе бандакчонишини шахсӣ-соҳибӣ якҷоя бо чонишинҳои шахсӣ мубтадаро ифода намудани чонишини нафсӣ-таъкидӣ (ман худ) ба қайд гирифта шудааст, ки ин тарзи ифода дар шеваи шимолӣ дида намешавад.

4) Истифодаи бандаки -ак дар охири калимаи **ҳаст** ба вазифаи хабари содда, ки ҳоси лаҳҷаҳои қаротегинӣ ва шимолӣи Кӯлоб аст, дар шеваи шимолӣ расм нест. Шакли мухтасари **ҳаст**, ки ба сурати **хай**, **ай** мушоҳида мешавад, ҳам барои баъзе лаҳҷаҳои ҷанубӣ, ҳам шимолӣ умумист. Дар шеваи ҷанубӣ **хай** асосан дар лаҳҷаҳои қаротегинӣ мустаъмал аст. Дар шеваи шимолӣ вай бештар дар лаҳҷаҳои Ленинобод, Конибодом ва Исфара истифода мешавад. Шакли **ай**, ки барои шеваи ҷанубӣ умумист, дар шеваи шимолӣ бештар дар лаҳҷаҳои шарқии Фарғона — Ашт, Чуст, Косонсой ба қайд гирифта шудааст.

Шакли инкории феълӣ **ҳаст** дар шеваи ҷанубӣ дар шакли **нест** ва **нестай** дучор мешавад. Ходисаи дуҷум дар баъзе лаҳҷаҳои шимолӣ ба сурати **нестас** истифода мешавад. Дар материалҳои мо вай дар лаҳҷаҳои шарқии Фарғона, Ленинобод, Конибодом, Исфара сабт ёфтааст.

Шакли мухтасари феълӣ **нест** дар шеваи ҷанубӣ баъзан дар шакли **не** воқеъ мегардад. Ин шакл дар байни лаҳҷаҳои шимолӣ—дар лаҳҷаҳои шарқии Фарғона серистеъмол буда, дар лаҳҷаҳои дигари он бисёр кам дучор мешавад.

5) Истифодаи конструкцияи дорон бо феъл — хабари доштан дар шеваи ҷанубӣ ходисаи асосист. Баръакси ин дар шеваи шимолӣ шакли бо **ҳаст** бештар расм буда, бо доштан камистеъмол аст. Ин аст, ки дар шеваи шимолӣ ҷумлаи ҳоси шеваи ҷанубӣ: **у боғи калун дорад** бештар дар қолиби дигар—**вай-а боғи калон-аш** ҳаст дучор мешавад.

6) Дар шеваи ҷанубӣ аорист дар хабарҳои феълӣ ғайр аз амали ғайриреалӣ дар ифодаи амале низ истифода мешавад, ки иҷрои он реалӣ, бидуни шубҳа аст: **нон кънъм** **ҳамсойоо хавар кънъм** — нон мекунам, ҳамсояҳоро хабар мекунам. Ин тарзи ифода дар шеваи шимолӣ дида намешавад.

7) Дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ дар ҷумлаҳои амсоли **хатҳо-ра нависондум** феъл-хабарҳое истифода мешаванд, ки шаклан бавосита (каузатив) бошанд ҳам, дар асл амали бевоситаро мефаҳмонанд. Ин ходиса дар шеваи ҷанубӣ мутлақо дида намешавад.

8) Дар шеваи ҷанубӣ баъзе феълҳо дар ҷумлаҳои амсоли **Иброҳим-а пурсон мена**, **чироғ-а гирон къ**, ба вегайи дида қард дар ифодаи ха-

бархон содда дар шакли таркибӣ истифода мешаванд ва ҳол он ки дар шеваи шимолӣ дар ин маврид феъли ёридиханда соқит шуда, асоси феъли бо бандак маънои ин таркибхоро ифода менамояд: **пурсон кардан** — пурсидан ва ғ.

9) Ходисаи ба вазифаи феъли ёридихандаи **шудан** омада амали мондари далолат кардани феъли ёридихандаи **кардан** дар хабари чумлаҳои амсоли **хурдем, сер кардем** низ махсуси лаҳҷаҳои шеваи чанубист ва дар шеваи шимолӣ дучор намешавад.

10) Феъли ёридихандаи **шудан** дар шеваи чанубӣ гоҳо бо сифат омада, хабареро ифода менамояд, ки субъекти худро аз бобати ҳолат ва сӯи ҳаракат шарҳ медиҳад: **найратӣ шъдан, даштӣ шъдан**. Чунин тарзи ифода дар шеваи шимолӣ ба қайд гирифта нашудааст.

11) Амали давомнок дар хабарҳои феълии соддаи лаҳҷаҳои шимолӣ ба воситаи феъли ёридихандаи **истодан** ифода мегардад. Ин ҳодиса дар шеваи чанубӣ нисбатан камистеъмол аст. Дар тамоми лаҳҷаҳои он маънои мазкур ҳамчун анъана ба воситаи феъли ёридихандаи **доштан** сурат мегирад: **райис таъкид дора**.

12) Хабарҳои феълии содда, таркибӣ ва пайвасте, ки бо феълҳои соддаи аналитикӣ, таркибӣ ва чуфт ифода меёбанд, дар шеваи чанубӣ аксаран ҳар ду ҷузъашон ба сурати тасрифӣ воқеъ мегардад: **мехеза мерава, мегуй мейой** ва ғ. Аммо дар тамоми лаҳҷаҳои шеваи шимолӣ ҳисси аввал дар ин гуна хабарҳо асосан дар шакли сифати феъли (хеста меравад) истеъмол меёбад.

13) Маънои зарурат дар хабарҳои таркибӣ дар шеваи чанубӣ бештар бо калимаи **бояд** ифода мешавад, ки ҳоси шеваи шимолӣ нест. Дар шеваи сонӣ ин маъно аксаран бо калимаҳои **лозим, даркор, зарур** ифода мегардад.

14) Дар шеваи чанубӣ барои ифодаи маънои модалии хоҳиш, нияту азм хабарҳои навъи махсус истифода мешаванд, ки қолибашон чунин аст: а) дар ифодаи замони ҳозира: асоси замони ҳозира + бандаки феълӣ + бандаки феълӣ (гъръм-ъм); б) дар ифодаи замони гузашта: асоси замони ҳозира + бандаки феълӣ + феъли ёридихандаи **бъдан (гъръм бьдъм)**; асоси замони ҳозира + суффикси **й** + феъли ёридихандаи **бъдан** (равӣ бьдъм). Чунин тарзи ифода дар лаҳҷаҳои шеваи шимолӣ дучор намешавад.

15) Хабарҳои номӣ дар ифодаи замони ҳозира дар шеваи чанубӣ бештар бо бандак сурат меёбанд. Дар аксарияти лаҳҷаҳои шеваи шимолӣ акси ин ҳодиса, яъне бе бандак истифодаи шудани хабарҳои номии замони ҳозира, расм аст. Ин ҳол дар ҳар ду шева ҳангоми бо пешоянд ё пасояндҳо омада, мубтадорро аз бобати макон, таъинот, монандӣ ва мисли инҳо шарҳ додани хабар низ бетаъғйир мемунад. Муқ. **ино а худи Дабед** (Самарқанд), **мо ай хъди Йохсу-йем** (Ховалинг). Истифодаи бандак бо хабарҳои номии замони ҳозира дар лаҳҷаҳои Шайдон, Қосонсой, Сӯх ба назар мерасад: **ино тоҷикан (Сӯх); таи тут -анда салқин-хай** (Шайдон). Аммо дар ин лаҳҷаҳо низ тарзи бевандак назар ба бандакдор ба дараҷот серистеъмол аст.

16) Дар шеваи чанубӣ хабарҳои номие, ки ҳолат ва вазъи субъектро ифода мекунанд, дар қолиби пешоянди да//дар—исми маъноӣ ё масдар—бандакҳои хабарӣ воқеъ мешаванд: **онҳо дар гирйа бьдастан**. Ин тарзи ифода дар шеваи шимолӣ расм нест.⁸

17) Дар шеваи чанубӣ дар хабарҳои номӣ баъзе феълҳои ёридиханда (амсоли гардидан, тофтан, хӯрдан: ҳисоб мехъра) истифода мешаванд, ки дар лаҳҷаҳои шеваи шимолӣ қайд нашудаанд.

18) Таъкиди афзунии аломат дар хабарҳои номии бо сифат ифода шаванда дар лаҳҷаҳои шеваи чанубӣ ғайр аз калимаҳои зарфӣ дар қо-

лаби такрори сифат ба воситаи изофат (хуби хуб), сифат + артикли **-е** + ҳиссаҷаи **ки** (йа безеве ки) низ фаровон ифода мешавад. Аз ин ду ҳодиса тарзи аввал дар шеваи шимолӣ аҳёнани дучор шавад, тарзи сонӣ бештар дар қолибҳои дигар воқеъ мегардад.

19) Дар шеваи чанубӣ сифати феълӣи замони гузаштаи бо суффикси **-ги** дар маънои перфект дар ифодаи хабар зиёда ба қор бурда мешавад. Ин ҳолат дар шеваи шимолӣ чандон маъмул нест. Монанди ҳамин бо шакли инкории сифати феълӣи замони гузашта, ки дар қолаби ҳиссаҷаи **но** + асоси замони гузашта сурат гирифтааст (чаҳдек ношишта-ай) ифода ёфтани хабар дар шеваи шимолӣ қамӣ дар қам дучор мешавад. Дар он баръакси шеваи чанубӣ дар ин маврид қолиби ҳиссаҷаи **-на** + шакли дуҷуми сифати феълӣ (нашуштаги) серистеъмол аст.

20) Дар шеваи чанубӣ хабарҳои манфӣ дар маънои сифати хабарӣ одатан бо феълҳои тасрифӣ ифода мешаванд. Дар шеваи шимолӣ ба қор ифодаи ин маъноӣ ғайр аз шакли мазкур, шакли дигаре низ мустақиман аст, ки чунин қолиб дорад: шакли дуҷуми сифати феълӣи замони гузашта + бандакҷонишини шахсӣ-соҳибӣ + ҳиссаҷаи манфӣи **не**: **имсол хич барф боридагиш не** (Ашт). Ин ҳодиса дар лаҳҷаҳои Самарқанд, Бухоро, Сурхондарё, Қашқадарё қам, аммо дар лаҳҷаҳои водии Фарғона—чи навъи шарқӣ ва чи ғарбӣ—басо фаровон истифода мешавад.

21) Дар шеваи чанубӣ, бар хилофи шеваи шимолӣ, хабар аксаран бо мубтадои худ, сарфи назар аз ифодаи мубтадо бо исми ҷамъи шахсӣ ё ғайршахс, аз рӯи шахс ва шумора мувофиқат мекунад. Ба ин маъноӣ, **барфо хестан, гуспандо кур шъдан** барин ҷумлаҳо, ки дар онҳо хабарҳо бо мубтадои худ ба сурати мувофиқати пурра воқеъ шудаанд, барои шеваи чанубӣ нормаи умумӣ ва серистеъмол, аммо барои шеваи шимолӣ номашхур ва камистеъмол ба шумор мераванд.

Дар қисмати аъзоҳои пайрав ва тарзи ифодаи онҳо

1) Дар лаҳҷаҳои шеваи чанубӣ пурқунандаҳо на танҳо ҳангоми нишон додани предмети номуайян, балки дар вақти ифодаи предметҳои маълуми муайян ҳам бе пасоянди **-а/ -ра** васеъ истифода мешаванд: **келас дар танаи қаре дидъм**. Ин ҳодиса ки махсуси давраҳои аввали инкишофи забони адабии классикӣ буда, дар шеваи чанубӣ ба тарзи анъанаи идома ёфтааст, барои шеваи шимолӣ расм нест. Вай асосан дар баъзе лаҳҷаҳои водии Фарғона—лаҳҷаҳои Шайдон, Ашт, Чуст, Қосонсой мушоҳида мешавад: **тўлка тўт-ў зандолў чола зат** (Шайдон), **дў-гўша-м кӣ гирўн бўрафт** (Хиштхона), **ман бача-м партофта омадам** (Қосонсой). Басомади тарзи ифодаи мазкур дар лаҳҷаҳои Ашт ва Қосонсой бештар аст.

2) Ифодаи пурқунандаи бевосита бо сифати феълӣи замони гузаштаи шакли дуҷум, ки ба исми гузаштааст, дар шеваи шимолӣ бисёр, аммо дар шеваи чанубӣ қам, асосан дар лаҳҷаҳои ғарбии Қўлоб ва қўлобии Ҳисор, мушоҳида мешавад.

3) Дар шеваи чанубӣ мавзӯи баҳс ва муҳокима дар пурқунандаҳои бавосита бо пешоянди **ай//а//аз, аз бобати** ифода меёбад, ки ин тарзи ифода барои шеваи шимолӣ расм нест. Айни ҳамин гапро дар ҳусуси бо пешояндҳои назар ба ба назми, назми, назм ба сурат гирифтани қолиқиёс ва пурқунандаҳои бавосита низ метавон гуфт.

4) Дар масъалаи ифодаи маънои қолиқиёс бо ду воситаи грамматикӣ фарқи байни шеваи чанубӣ ва шимолӣ иборат аз ин аст: пешоянди **а//ай//аз** ва калимаи **дида**, ки дар лаҳҷаҳои шеваи шимолӣ барои ташкили муносибати қолиқиёсӣ воситаи асосианд, дар лаҳҷаҳои шеваи чанубӣ танҳо дар Лаҳши Қирғатол ба қайд гирифта шудаанд. Дар аксарияти

лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ ба ҷои дида пасояндҳои -да, -нда, -нда, -на ба кор бурда мешаванд.

5) Лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ дар ифодаи муносибати адресат бо пешоянди ба ва да//дар дар пурқунандаҳои бавосита бо баъзе лаҳҷаҳои шеваи шимолӣ умумият дошта, аз аксарияти онҳо фарқ мекунад: ба дар ифодаи муносибати грамматикӣ мазкур дар лаҳҷаҳои Чуст (баъзан), да дар лаҳҷаҳои Бухоро (фаровон), Ашт ва Самарқанд (аҳёнӣ) мушоҳида мешавад⁹ ва ҳол он ки ба (шаклҳои шевагиаш бай, бе, бей) ва да//дар дар ҳамаи лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ аз воситаҳои нисбатан серистеъмол ба шумор мераванд.

6) Монанди ҳамин лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ дар ифодаи муносибати ҳамроҳӣ ва воситаи иҷрои амал бо пешоянди ба бештар бо лаҳҷаи Сӯх умумият дошта, аз лаҳҷаҳои дигари шеваи шимолӣ фарқ мекунад.

7) Дар шеваи ҷанубӣ дар ифодаи муносибатҳои адресат, сарчашмаи амал ва предмети сухан дар пурқунандаҳои бавосита ҳамчун айна пасоянди -а//ра фаровон истифода мешавад. Аммо дар лаҳҷаҳои шеваи шимолӣ ин маъноҳои синтаксисӣ бо ёрии воситаҳои дигари грамматикӣ сурат меёбанд. Ин аст, ки пасоянди -а дар онҳо барои ифодаи воҳидҳои мазкури синтаксисӣ аҳёнӣ, танҳо бо мисолҳои алоҳида сабт ёфтааст: вай бечора-а гӯгирд тетон (Бухоро); ту-йа гуфсем; ту-йа пурсисем, чува дам шишти (Самарқанд); Муборак, ман ту-йа гапсодийам (Ленинобод).

8) Дар шеваи ҷанубӣ дар ифодаи пурқунандаи бавосита ба маънои адресат, таъинот, предмети сухан монанди боисти, сьни//сини, бахши, барости, ай рости, да бароси, дар вартаи ва ғайра чандин пешояндҳои содда ва таркибии номӣ истеъмол мешаванд, ки дар шеваи шимолӣ дучор намекунем. Дар ин маврид дар лаҳҷаҳои шеваи шимолӣ пешояндҳои да, барои, аз барои, дар ҳақи ва пасояндҳои -ба, -да, -анда//нда ба кор бурда мешаванд. Ҷолиби қайд аст, ки дар баъзе аз лаҳҷаҳои шеваи шимолӣ, аз ҷумла дар лаҳҷаи Самарқанду Бухоро, барои дар ифодаи таъинот на танҳо чун пешоянд, балки гоҳо ба сифати пасоянди низ ба кор бурда мешавад: шумо барои овардам (Самарқанд); онетон-а ман-а касал шудагем-ба ғамхӯрӣ кардагешон барои сат раҳмат (Бухоро). Ин ҳодиса дар ҳаҷ яке аз лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ дучор намешавад. Дар баъзе лаҳҷаҳои шимолӣ, аз ҷумла Чуст, Бойсун, Шахритуз ва ғайра, дар ифодаи таъинот пасоянди ўзбекии учун истифода мешавад.¹⁰ Ин ҳодиса низ барои шеваи ҷанубӣ бегона аст.

9) Ифодаи муносибатҳои мухталифи синтаксисӣ дар пурқунандаҳои бавосита бо ду воситаи прагматикӣ дар шеваи ҷанубӣ аз ҷумлаи ҳодисаҳои маъмул мебошад. Дар ин бобат шеваи мазкур аз шеваи шимолӣ фарқи калон дорад: дар шеваи шимолӣ пасоянди -а, ки варианти фонетикӣ -ро аст, асосан дар ифодаи мансубият бо айни, ини (айни ман-а нате — Самарқанд) яқоя истеъмол мешавад. Аммо дар шеваи ҷанубӣ ин пасоянд ғайр аз пешоянди ай, ки дар шеваи ҷанубӣ дар ифодаи соҳибият айни, ини-ро иваз мекунад, бо чандин пешояндҳои дигар, чунончи, ба//бе//бай//ва, то, дар//да, бар, сьни//сини, бахши, боисти, барои, беғарзи омада, пурқунандаҳоеро сурат медиҳад, ки адресат, таъинот, муносибатҳои хешӣ, қиёсӣ, сарчашмаи амал, предмети истехсол, ҷудой ва амсоли инҳоро ифода мекунад.¹¹ Дар аксарияти мавридҳои мазкур бо пешояндҳои гуногун воқеъ гаштани пасоянди -а//ра давоми ҳодисаҳоест, ки дар давраҳои аввали забони адабии классикӣ расм буданд.

10) Пурқунандаҳои бевосита ва бавосита дар лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ ба тавассути бандакчонишинҳои шахсӣ-соҳибӣ низ фаровон ифода мешаванд. Дар ин бобат лаҳҷаҳои мазкур аз аксарияти лаҳҷаҳои

шеваи шимолӣ фарқ карда, танҳо бо баъзеи онҳо қаробат пайдо мекунад, ки доираи онро ба ин тарз метавон нишон дод: Ашт, Бойсун, Шахрисабз, лаҳҷаи Чавзи Китоб. Дар ҳамаи ин лаҳҷаҳо таъдоди истеъмоли бандакчонишинҳои шахсӣ-соҳибӣ дар ифодаи маъноҳои мазкур назар ба лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ маҳдудтар аст.

11) Дар шеваи ҷанубӣ, баръакси шеваи шимолӣ, бо сифатҳои таъкидӣ ифода ёфтани муайянқунандаҳои тавсифӣ характернок нест. Ин ҳодиса дар шеваи мазкур нав ва нисбатан камистеъмол аст.

12) Дар шеваи ҷанубӣ монанди рӯи сафеди барф, ҷшмои сийойи лаҳҷа ибораҳои мустаъмаланд, ки дар онҳо маънои афзунӣ аломат бо роҳи зикри исмҳои махсус пас аз сифати тавсифӣ баён мегардад. Тарзи мазкури ифода, ки ҳосияти фразеологӣ дорад, барои шеваи шимолӣ чандон расм нест. Дар лаҳҷаҳои шеваи мазкур ин маъно дар қолиби ибораи номии қиёсӣ ба воситаи пешояндҳои мисоли, мисоланди, монанди ва ё пасоянди барин//бойин ифода меёбад: рӯи барф барин сафед...

13) Дар шеваи ҷанубӣ як гурӯҳ сифатҳои нисбӣ ба кор бурда мешаванд, ки бо суффикси -аки сохта шудаанд. Сифат—муайянқунанда бо ин суффикс муайяншавандаи худро аз бобати суй (одами ховалинг-акӣ) ва замон (авқоти деракӣ) шарҳ медиҳад.

Шакли мазкури муайянқунандаҳо дар шеваи шимолӣ дида намешавад.

14) Тарзи ифодаи маъноҳои субъектӣ, объектӣ ва ҳоли дар қолиби муайянқунанда—муайяншаванда дар шеваи ҷанубӣ назар ба шеваи шимолӣ бештар аст.

15) Аксарияти баёнӣҳо дар шеваи ҷанубӣ бо исми шарҳдиҳандаи худ ба воситаи изофат тобеъ мегарданд. Ин ҳодиса дар мисолҳои мо дар баъзе аз лаҳҷаҳои шеваи шимолӣ: Қонибодом, Исфара ва Ашт қайд шудааст.

16) Ҳар панҷ навъи ҳоли макон—ҳоли макони хосса, қониби амал, ибтидо, интиҳо ва хатти ҳаракати шеваи ҷанубӣ дар бобати сурат ёфтаи бо пешоянд ва пасоянд аз шеваи шимолӣ фарқи ҷудогона дорад. Дар шеваи ҷанубӣ пешоянди дар//да дар сурат гирифтани ҳоли макон фаровон ба кор бурда мешавад. Аммо дар лаҳҷаҳои шеваи шимолӣ ин маъно бештар бо пасоянди -ба, -анда//нда ифода меёбад. Аз ҷумла, -ба бештар ҳоси лаҳҷаҳои Бухорову Самарқанд, -анда ҳоси лафзи мардуми ғарбӣ ва шарқии Фарғона аст. Дар лаҳҷаҳои Бухоро ва Бойсун ҳоли макони хосса ғайр аз пешоянди ба бо пешоянди да низ сурат мегирад. Дар ин бобат лаҳҷаҳои мазкур бо шеваи ҷанубӣ монанданд. Ғайр аз ин, дар шеваи ҷанубӣ барои ифодаи ҳоли макони хосса монанди дар//да тори, дар//да гардани, дар//да тани, дар//да параи, дар//да қади ва ғайра пешояндҳои таркибии номие истифода мешаванд, ки дар лаҳҷаҳои шеваи шимолӣ дучор намешаванд.

Бо таркиби нигоҳ карда таъкид ёфтани қониби амал (ба бозор нигоҳ қада рафт — Самарқанд), ки махсуси шеваи шимолӣ, барои шеваи ҷанубӣ расм нест. Монанди ҳамин ба кор бурдани калмаҳои кашида, гирифта (а пешқаҳи хона кашида ё гирифта то пойга...) дар ҳоли ибтидо маҳз ҳоси шеваи шимолӣанд.

Дар шеваи ҷанубӣ ҳоли хатти ҳаракат ғайр аз воситаҳои дигар бо пешоянди ба (ба Овигарм мерай) низ сурат меёбад. Аммо ин тарзи ифода дар шеваи шимолӣ ба назар намерасад. Ҳамчунин сурат бас-тани ҳоли макони хосса бо пасоянди -а//ра, ки дар шеваи ҷанубӣ характернок мебошад, дар шеваи шимолӣ маълум нест.

17) Баъзе пешоянд ва пасояндҳои, ки дар шеваи ҷанубӣ барои ифодаи ҳоли замон ширкат меварзанд, дар лаҳҷаҳои шеваи шимолӣ

беғонаанд. Чунончи, дар//да һини, дар//да доди, ай думи, ай веҳи, дар//да феъли ва ғ.

18) Давомнокии амал дар доираи муайяни вақт дар шеваи ҷанубӣ ҳам дар қолиби ҷумлаҳои содда (ай порина даводав дора), ҳам ҷумлаҳои мураккаб (се чор руз шуд, ҷой намефора) ифода мегардад. Ҳодисаи дуюм, ки хеле серистеъмол аст, дар шеваи шимолӣ маъмул нест. Ин маънӣ дар шеваи мазкур бештар дар қолиби ҷумлаҳои содда ба воситаи пасоянди **боз//боз-а** сурат мегирад. Ифодаи холи мақоли интиҳо бо таркибҳои дорои пасоянди **кати//кати** (таги дар кати одам пур буд), ки дар шеваи шимолӣ расм аст, дар шеваи ҷанубӣ дида намешавад.

19) Ҳолҳои замон дар шеваи ҷанубӣ дар масъалаи сурат ёфтанд бо ду воситаи грамматикӣ низ аз шеваи шимолӣ фарқи намоён доранд. Дар шеваи шимолӣ ба ин вазифа асосан таркиби а... **боз//боз-а**, а... **исун, то...-а** ба кор бурда мешавад. Аммо дар шеваи ҷанубӣ ҳам шумора, ҳам маънои грамматикӣ пешоянд ва пасояндҳо дар вазифаи мазкур хеле васеъ аст. Инак, рӯйхати онҳо: **то... -а//ра**, а... **-а//ра**, ба... **-а//ра**, ай... **-а//ра**, ай... **боз//воз**, ай... **ису//исъ**, ай... **ибар**, ай... **иру**.

20) Дар шеваи ҷанубӣ, бар хилофи шеваи шимолӣ, таъкиди асоси вукӯи амал бо калимаи замон (омадан замон...) шоеъ нест. Ин маънӣ дар шеваи мазкур, аз як тараф, бо пешоянди **баробари** ва пасоянди **баробар**, аз тарафи дигар, бо ҷумлаи пайрави замон ифода меёбад.

21) Дар шеваи ҷанубӣ монанди **вақт**, **куна//кӯҳна**, **навакӣ**, **алоуна**, **филҳолак**, **ҷақон**, **тӯрахас**, **ҷархупо**, **лопайти** ва ғ. исм, сифат, зарф ва калимаҳои тақлиди овозии зиёде ҳастанд, ки бо роҳи алокаи ҳамроҳӣ ба феъл — хабари ҷумла вобаста шуда, замони вукӯи онро бо тобишҳои гуногуни маъноӣ шарҳ медиҳанд. Ин гуна воҳидҳои луғавӣ дар шеваи шимолӣ нестанд ё бошанд ҳам (амсоли вақт, кӯҳна) ба танҳои ба вазифаи холи замон истифода намешаванд.

22) Чи дар шеваи ҷанубӣ ва чи дар шеваи шимолӣ як гурӯҳ калимаҳои синонимӣ ҳастанд, ки ҳамчун як навъ таркиби устувор барои ифодаи холи замон ҳамеша якҷоя истифода мешаванд. Чунончи: **бадугам**, **угам-бад** (дар лаҳҷаи қаротегинии шеваи ҷанубӣ), **сонеш-бад** (дар лаҳҷаи Самарқанд, Конибодом ва ғ.), **сонӣ** — **кийин** (дар лаҳҷаҳои Ашт, Чуст, Косонсой, Бӯстонлик).

23) Дар масъалаи ифодаи холи сабаб ҳам шеваи ҷанубӣ бо шеваи шимолӣ баробари умумият чанд фарқ дорад. Умумияти он бештар дар истифодаи калимаи **гуфта** ва таркиби пешояндию пасояндии **-а//ра** мушоҳида мешавад. Фарқ иборат аз ин аст, ки дар шеваи ҷанубӣ дар ифодаи холи сабаб монанди **ай боиси**, **ай зарби**, **ай асароти**, **ай зури**, **ай ростайи**, **ай пайи**, **ай маси**, **ба буйи** ва ғ. чанд пешоянди таркибӣ мустаъмал аст, ки дар шеваи шимолӣ намебинем. Аксарияти ин пешояндҳо дар вазифаи мазкур бо пасоянди **-а//ра** воқеъ мешаванд, ки чунин тарзи ифода дар шеваи шимолӣ танҳо бо баъзе пешояндҳо хоҳаст.

Дар шеваи шимолӣ дар ҷумлаҳои амсоли **саросема шуда ҷапон-ам-а напушидем** (Самарқанд) таркибҳои холи бо калимаи шуда холи сабабро ифода мекунанд. Ин ҳодиса дар шеваи ҷанубӣ нав аст. Аз ин сабаб танҳо дар лаҳҷаи Ёвон дар мисоли алоҳида сабт ёфтааст. Ба ҳамин монанд фарқҳо дар қисмати холи мақсад низ ҳастанд.

24) Фарқи асосӣ дар ҳолҳои тарзи амал, пеш аз ҳама, дар вазифаи синтаксисии калимаҳои алоҳидаи сифатӣ, зарфӣ, феълҳои холи навъи инкор ва калимаҳои тақлиди овозӣ мушоҳида мешавад, ки дар

шеваи шимолӣ намебинем, Чунончи, **соз** (соз бӯшин), **тарвоза**, **ҷъхт**, **куз** (ангура куз мондъм), **сархуй**, **хот**, **кърт**, **қадамакӣ**, **пешодъмкол**, **ҷънгърък**, **қанчиға**, **сатилакӣ**, **нобаста** (ҷубор-а нобаста чим назан), **ҳайтас**, **ғрамбаст** ва дахҳо калимаҳои дигар, ки тарзи иҷрои амалро бо тобишҳои гуногуни маъноӣ шарҳ доданд.

25) Дар шеваи ҷанубӣ пешоянди **ба** бо исми ифодакунандаи узв омада, холи тарзи амалро ифода мекунад. Ин ҳодиса, ки дар шеваи мазкур анъанаи пешина аст, дар шеваи шимолӣ дучор намешавад. Дар он барои ифодаи ин маънӣ истеъмоли пасоянди **кати** расм аст. **Мук. ба пӯшт задъм — пуштам кати задам.**

26) Дар ҳолҳои дараҷа низ фарқи шеваи ҷанубӣ ва шимолӣ, асосан, дар калимаҳои холи мушоҳида мешавад: калимаҳои **мӯл**, **ҷудо**, ки дар ифодаи холи дараҷа дар шеваи шимолӣ воситаи асосӣ ба шумор мераванд, танҳо дар баъзе аз лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ ба нудрат истифода мешаванд. Дар ин шева иҷрои ин вазифаи грамматикӣ ба ӯҳдаи калимаҳои **бисйор**, **хеле**, **беҳад** вогузор шудааст. Ғайр аз ин, дар шеваи ҷанубӣ ба маънои мазкур калимаҳои **пър//пур**, **чанд**, **ганда** низ фаровон ба кор бурда мешаванд, ки онҳоро дар шеваи шимолӣ намебинем. Дар шеваи ҷанубӣ калимаи **бъсйор** бо калимаҳои **пур//пър**, **бад**, **шах**, **калун**, **зур** якҷоя омада, дараҷаро ифода мекунад: **у хъдъш бъсйори бад мехурдай**. Чунин тарзи ифода барои шеваи шимолӣ беғона аст.

27) Дар масъалаи истеъмоли воситаҳои грамматикӣ ифодакунандаи холи қиёс дар байни шеваи ҷанубӣ ва шимолӣ фарқ хеле зиёд аст. Дар шеваи ҷанубӣ дар ин вазифа ғайр аз пешояндҳои умумихалқӣ монанди **мисли**, **мисоли**, **ранги** чунин пешояндҳои шевагӣ истифода мешаванд: **қади**, **чени**, **зайли**, **сози**, **сохти**, **ба манзалаи**. Пасояндҳои холи, ки дар ин шева ба вазифаи мазкур истифода мешаванд, инҳоянд: **вори//воре**, **дастър**, **қатори**. Аз ин воситаҳои пасояндҳои **қатори**, **дастур** дар лаҳҷаҳои шеваи шимолӣ низ дучор мешаванд. Пасоянди **вори** бошад, ба сурати **бойин** ва шакли адабии **барин** меояд. Дар баробари ин дар лаҳҷаҳои шеваи шимолӣ монанди **сингори**, **мондок**, **башара**, **дак**, **дай** ва монанди инҳо чандин пешоянду пасояндҳои махсус истифода мешаванд, ки дар шеваи ҷанубӣ намебинем. Бештарини ин воситаҳои грамматикӣ барои аксарияти лаҳҷаҳои шеваи шимолӣ умумӣ бошанд ҳам, баъзеи онҳо дар доираи лаҳҷаҳои алоҳида маҳдуд мешавад.

28) Дар бобати хусусияти фарқкунандаи аъзоҳои ҷида дар шеваи ҷанубӣ ҷаҳор масъалаи зеринро қайд кардан лозим аст: а) истифодаи пайвандаҳои пайҳамчинандаи **да**, **ни... ни**; б) дар хабарҳои ҷидаи пайҳамзамонӣ ба тарзи тасрифӣ омадани ҳар ду хабар (мекашан, мехъран); в) серистеъмолии аъзоҳои ҷидае, ки дар ифодаи муносибати ҷудой бе пайвандак воқеъ мешаванд; г) бо ҳар як аъзон ҷида (бо аъзои ҷидаи охири низ) такрор ёфтани пайвандаки **-у//ъ**. Аз ҳодисаҳои мазкур дар шеваи шимолӣ моддаи якум ва чорум тамоман дида намешавад. Дар ифодаи муносибати ҷудой бошад, дар ин шева ба ҷои пайвандаки **йо** бештар ҳиссаҳои **мӣ** ба кор бурда мешавад: **мерет-мӣ**. Не? Дар аксарияти лаҳҷаҳои шеваи шимолӣ дар ифодаи муносибати пайҳамзамонӣ хабарӣ «дуйумдараҷа» бештар ба сурати сифати феълӣ воқеъ мешавад: **шамол набоша бут**, **хони холат рафта**, **пичи қаймоқ—паймоқ меовардӣ** (Конибодом).

29) Дар шеваи ҷанубӣ калима ва ибораҳои туфайлие истифода мешаванд, ки дар шеваи шимолӣ вонамехӯранд. Чунончи: **валай//валай**, **хъдо расвом къна**, **ала ношъгриш**, **бачамурда**, **о дили талхуме**, **хунаобод** ва ғайра.

30) Истифодаи ҳиссаҳои **о**, **а** пеш аз мухотаб, ба кор бурдани

хиссачаҳои -е пас аз он низ бештар махсуси шеваи чанубист. Дар шеваи шимолӣ дар ин маврид аксаран пеш аз мухотаб хиссачаҳои хой, хӯй истеъмол меёбанд.

31) Дар шеваи чанубӣ шумлаҳои саволӣ асосан ба воситаи интонацияи саволӣ сурат мегиранд ва ҳол он ки дар шеваи шимолӣ акси инҳодиса, яъне бештар бо воситаҳои махсуси забонӣ ташкил ёфтани шумлаи саволӣ хос аст. Дар баробари ин дар лаҳҷаҳои шеваи чанубӣ низ воситаҳои махсусе мавҷуданд, ки барои ифодаи савол истифода мешавад. Муҳимтарини ин воситаҳо хиссачаҳои зеринанд: а, ане, о, хъ, чи, хо, ала, ғара. Аз ин хиссачаҳо танҳо а дар аксарияти лаҳҷаҳои шеваи шимолӣ мушоҳида мешавад. Хиссачаи о (пас аз садонок ёо), ки махсусу лаҳҷаҳои бадахшонист, дар чунин лаҳҷаҳои шимолӣ қайд шудааст: Китоб, Фориш, Ашт. Хиссачаи мӣ, ки дар шеваи шимолӣ аз воситаҳои серистеъмол ва асосии шумлаҳои саволист, танҳо дар баъзе лаҳҷаҳои шеваи чанубӣ, аз шумла дар лаҳҷаҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ (хусусан Чиргатол) ва кӯлобии Хисор, баъзан ба кор бурда мешавад.

Ин мукоисаро боз ҳам метавон давом дод. Аммо ҳамин андозанопурра ҳам бо тамоми равшанӣ нишон медиҳад, ки ду шеваи серлаҳҷаи забонамон — шеваи чанубӣ ва шимолӣ дар ҳама соҳаи синтаксис баробари умумият фарқи зиёд низ доштаанд.

Тафовути шеваи чанубӣ аз шеваи чануби шарқӣ

Шеваи чанубӣ дар бобати синтаксис ҳам, монанди бисъёр қисмати соҳаҳои дигар, зиёдтар аз ҳама ба шеваи чануби шарқӣ шабоҳат дорад. Мутаассифона, вазъияти имрӯзаи омӯзиши синтаксиси шеваи чануби шарқӣ имкон намедиҳад, ки ҳам умумият, ҳам фарқи ин ду шеваи ба ҳам наздикро муфассал шарҳ диҳем. Бо ҳамаи ин аз рӯи чанд аломати барҷаста, ки дар нигоҳи аввал мушоҳида мешавад, гуфтан мумкин аст, ки шеваи чануби шарқӣ дар ин соҳа низ аз шеваи чанубӣ фарқи ҷиддӣ дорад. Инак, баъзе далелҳо:

1) дар шеваи чануби шарқӣ истифодаи пасоянди -а//ра/-ро дар ташкили ибораҳои номии песесивӣ (ту-ра нум) назар ба шеваи чанубӣ (дар ин шева вай танҳо дар лаҳҷаи қаротегинӣ аҳённан қайд шудааст) фаровон мебошад.¹

2) монанди ҳамин ташкили ибораҳои навъи мазкур бо бандакчонишини шахси яқум (мън бач-ам касал-ай; мън йак амра-м қатим би) дар шеваи чануби шарқӣ ҳодисаи умумист ва ҳол он ки дар шеваи чанубӣ чунин тарзи ифодаи чандон серистеъмол нест.

3) дар шеваи чануби шарқӣ хабарҳои ҷидан навъи махсус, ки хиссаи яқумашон дар ягон шакли тасрифӣ, хиссаи дуҷумашон ба сурати сифати феълии архаистӣ воқеъ мешавад, ҳодисаи асосӣ ва серистеъмол аст:² аз ҳамин чо мехезӣ, Нилванд рафт; оли мераван, бор мекинан, пагойи омад; вегай бъзо-ра ўт-шу каръм-ъ хамби. Ин гуна хабарҳои ҷида дар шеваи чанубӣ дар баъзе лаҳҷаҳои он дар ниҳояти камӣ дучор мешаванд.

4) дар хабарҳои таркибӣ ва пайваст дар шакли сифати феълӣ омандани ҷузъи яқум дар ин лаҳҷа расм нест. Чунон ки дидем, ин ҳодиса дар лаҳҷаҳои шеваи чанубӣ бисъёр дучор меояд.

5) дар шеваи чануби шарқӣ шумлаҳои амсоли дар аспӣ ман Назрӣ бъхарим аст; дъхтар мефаҳма, ки бача ба ман бъгирим аст дучор мешаванд, ки объекти бевосита на бо пасоянди -а//ра//ро, чунон ки дар шеваи чанубӣ расм аст, балки ба воситаи пешоянди дар ва ба сурат ёфтааст;

6) шеваи чануби шарқӣ дорони шакли дуҷуми феълӣ замони ҳозира-оянда мебошад, ки дар натиҷаи иловаи хиссаи -ме ба асоси феълӣ ва бандакҳои шахсӣ сурат мегирад. Дар хабарҳои, ки бо ин шакл ифода меёбанд, гоҳо бинобар ихтисор шудани бандакҳои шахсӣ ва асоси феъл муносибати мубтадо ва хабар танҳо аз рӯи мазмуни умумии шумла таъин карда мешавад. Чунин феъл-хабарҳо барои шеваи чанубӣ таъмоман бегонаанд.

7) дар шеваи чанубӣ феълӣ гаштан бо хабарҳои номӣ ба нудрат истифода мешавад. Аммо вай дар шеваи чануби шарқӣ хело серистеъмол аст: у омада муаллим гараме (ў омада муаллим мегардад); бай руйи хок лоқо қазир гарамен (либосҳо дар рӯи хок чиркин мегарданд).

8) феълӣ воистан ё боистан (дар шева асоси замони ҳозирааш во, замони гузашташ воист мебошад) дар Дарвоз барои ифодаи хабари феълӣ ҳам ба сифати феълӣ модалӣ ва ҳам феълӣ асосӣ истифода мешавад: ба шумо ангур, мевоту? Ин ҳодиса дар шеваи чанубӣ аҳённан, танҳо дар лаҳҷаҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ дучор мешаваду бас.

9) дар шеваи чануби шарқӣ чандин калимаҳои ҳолӣ мавҷуданд, ки ҳоли замон ва тарзи амалро ифода мекунанд. Баъзе аз онҳо дар шеваи чанубӣ нестанд, баъзеи дигарашон дар доираи лаҳҷаҳои алоҳидаи он маҳдуд мемонанд.

10) дар лаҳҷаҳои ванҷӣ барои ифодаи муносибати сӯй дар қатори пешоянд ва пасояндҳои дигар пасоянди ва//ба низ истифода мешавад, ки дар шеваи чанубӣ намебинем.

Тибист, ки тадқиқи ҳартарафаи синтаксиси шеваи чануби шарқӣ шумораи фарқҳои мазкурро ба дараҷот меафзояд.

Дар байни лаҳчаҳои шеваи ҷанубӣ ҳам, монанди лаҳчаҳои шеваи дигари забонамон, умумият ва ҳамрангӣ дар бобати сохти синтаксисӣ назар ба соҳаҳои дигар зиёдтар аст. Бо вучуди ин дар ин қисмати забон низ баъзе ҳодисаҳои махсуси лаҳчае ё гурӯҳи лаҳчаҳо мавҷуданд, ки якҷоя бо фарқҳои фонетикӣ, лексикӣ ва морфологӣ барои муқаррар намудани тафовути байниҳамдигарии лаҳчаҳо ва чудо кардани онҳо ба гурӯҳи алоҳида дар системаи шеваи ҷанубӣ имкон медиҳанд. Аз тарафи дигар, басомади истеъмоли воҳидҳои синтаксисӣ низ дар бисёр ҳолатҳо ҳамчун омил таъинкунандаи фарқи лаҳчавӣ хизмат мекунад. Дар ин замина муҳимтарин фарқҳои синтаксисро дар дохили лаҳчаҳои шеваи ҷанубӣ ба таври зайл метавон шарҳ дод.

1) Дар ибораҳои ифодакунандаи муносибати соҳибият-посессивии қолиби **мо-ро ватан** истифодаи **-а//ра//ро** чун воситаи алоқии синтаксисӣ ҳосил лаҳчаҳои ваҳиёӣ-қаротегинист. Вай дар лаҳчаҳои дигари шеваи ҷанубӣ қайд нашудааст. Монанди ҳамин изоглосси пешоянди аз дар ташкили ибораҳои хели **русум аз мо**, асосан, дар доираи лаҳчаҳои бадахшонӣ маҳдуд мешавад. Шакли мазкур дар ҷумлаҳои амсоли **и мардак ай хъд-ъш дъта** (фарзанд) **дорад** дар дигар лаҳчаҳои ҷанубӣ дучор шавад ҳам, басомадаш дар ниҳояти камист. Дар ин лаҳчаҳо он қариб ҳамеша бо ҷонишин (ай мън) меояд ва бештар чун ҷавҳари хабар дар вазифаи предикативӣ ба кор бурда мешавад.

Дарачаи истеъмоли шакли **духта-ра дъст-аш** низ якранг нест. Вай аз ҳама бештар дар лаҳчаҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ мустаъмал аст; ҷои дуомро аз ҷиҳати басомад лаҳчаҳои кӯлобии Ҳисор ва ғарбии Кӯлоб ташкил менамоянд; дар лаҳчаҳои қаротегинӣ, роғӣ ва бадахшонӣ нисбатан камтар ба кор бурда мешавад.

2) Истифодаи шакли дуҷуми сифати феълии замони гузашта ба сифати ҷузъи тобеи ибораҳои исмӣ дар шеваи ҷанубӣ умуман ҷандон маъмул нест. Он шумораи маҳдуд ҳам дар байни лаҳчаҳои шеваи мазкур аз бобати дарачаи истеъмол фарқ мекунад: дар мисолҳои мо вай дар лаҳчаҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ аз ҳама зиёд, дар лаҳчаҳои қаротегинӣ ва кӯлобӣ андак камтар, дар лаҳчаҳои роғӣ ва бадахшонӣ боз ҳам маҳдудтар сабт шудааст.

3) Феъли **ҳаст**, ки дар аксарияти лаҳчаҳои ҷанубӣ дар ифодаи хабари содда ба сурати **ҳай** (камтар) ва **ай** (бештар) дучор мешавад, дар лаҳчаҳои роғӣ дар шакли **ас//ъс** меояд.

4) Дар соҳаи бандакҳои хабарӣ фарқи лаҳчаҳои шеваи ҷанубӣ ҷунин аст: бандакҳои шахси сеюми танҳои **ай** (пас аз садонок йай) ғайр аз лаҳчаҳои роғӣ ва бадахшонӣ дар тамоми лаҳчаҳои дигар маъмул ва умумист; **аст**, **ъст** (пас аз садонок **-ст**), **ас**, **ъс** ҳосил лаҳчаҳои роғӣ ва қисман бадахшонӣ (шакли **аст**, **-ст**) мебошанд; дар лаҳчаҳои роғӣ ва бадахшонӣ шакли адабӣ **-аст** зиёдтар, аммо **ай** ба нудрат кор фармуда мешавад.

Шакли ҷамъи бандакҳои хабарии шахси дуҷум ва сеюм ба ин тарз мебошад: дар гурӯҳи лаҳчаҳои кӯлобӣ **-ен**, **-ан**; қаротегинӣ **-ед**, **-ан**; бадахшонӣ **-ед**, **-ид**, **-ан**, **-анд**; роғӣ **-ен**, **-ан//ън**; кӯлобии Ҳисор **-е(н)**, **-ан**.

5) Хабарҳои номии замони ҳозира дар лаҳчаҳои бадахшонӣ, бар хилофи ҷамеи лаҳчаҳои дигар шеваи ҷанубӣ, ба бандакҳои хабарӣ бештар воқеъ мегарданд. Дар ин бобат лаҳчаҳои мазкур то дараҷае ба лаҳчаҳои шеваи шимолӣ шабоҳат доранд.

6) Дарачаи истеъмоли хабарҳои феълии таркибӣ ва пайвасти, ки ҷузъи аввалашон сифати феъли ва ҷузъи дуҷумашон феъли тасрифист, ин тавр аст: онҳо дар гурӯҳи лаҳчаҳои бадахшонӣ нестанд; дар лаҳчаҳои роғӣ, қаротегинӣ бисёр кам, дар лаҳчаҳои кӯлобӣ, хусусан, гурӯҳи кӯлобии Ҳисор, нисбатан серистеъмол мебошанд.

7) Дар хабарҳои ҷидаи амсоли **мехра**, **рафт** ба маънои замони ҳозира-оянда истифодаи шудани шакли замони гузашта бештар ҳосил лаҳчаҳои бадахшонист. Айни ҳамин гапро дар хусуси хабарҳои феълие низ метавон гуфт, ки бо шакли дуҷуми сифати феълии замони гузашта (ба вазифаи перфект) ифода меёбанд: **мън руз то вега шиштагӣ дар хуна**.

8) Бе пасоянд воқеъ шудани пуркунандаҳо дар ифодаи предметҳои муайян барои лаҳчаҳои бадахшонӣ расм нест ва ҳол он ки ин ҳодиса дар тамоми лаҳчаҳои дигари ҷанубӣ бисёр дида мешавад.

9) Ифодаи пуркунандаи бевосита бо шакли дуҷуми сифати феълии асосан дар лаҳчаҳои кӯлобӣ (зиёдтар аз ҳама дар гурӯҳи ғарбӣ ва кӯлобии Ҳисор) маъмул аст.

10) Интишори пасояндҳои **дида**, **-да**, **-анда**, **-ънда**, **на** чун воситаи дуҷуми грамматикӣ барои ифодаи муносибати қиёсӣ дар пуркунандаҳо ба ин тарик аст: **дида** дар яке аз лаҳчаҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ — лаҳчаи Лахш қайд шудааст; **-да** махсуси лаҳчаҳои кӯлобист; **-нда**, **-ънда** дар лаҳчаҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ, **-на** асосан дар Роғ, Бадахшон ва қисман лаҳчаҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ ба кор бурда мешавад.

11) Истеъмоли пасоянди **-а** пас аз бандакҷонишинҳои шахсӣ-соҳибӣ дар ифодаи пуркунандаҳо ҳосил лаҳчаҳои қаротегинӣ ва кӯлобист. Онҳо дар лаҳчаҳои роғӣ ва бадахшонӣ қайд нашудаанд.

12) Ҷанд фарқ дар ифодаи ҳолҳои гуногун мушоҳида мешавад:
а) дар вазифаи ҳоли дарачаи истифодаи шудани калимаҳои **бъсйор** ва **ғазаб** дар як таркиб ба сифати калимаҳои синонимӣ дар ҷумлаҳои амсоли **бъсйор ғазаб сел ума**; **бъсйор ғазаб ғрифтас** дар доираи лаҳчаҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ маҳдуд менамояд;

б) ифодаи ҳоли дарача бо калимаи зарфии **такир//такър** ҳосил лаҳчаҳои қаротегинист; калимаи **пичи** ба вазифаи мазкур бештар дар лаҳчаҳои кӯлобии Ҳисор дида мешавад; дар мисолҳои мо калимаи **тобина** ба вазифаи ҳоли тарзи амал танҳо дар лаҳчаи ғарбии Кӯлоб сабт шудааст. Калимаи **угам** дар роли ҳоли замони асосан дар лаҳчаҳои қаротегинӣ, қисман дар лаҳчаҳои кӯлобӣ (шимолӣ кӯлоб ва деҳаҳои бо Дарвоз ҳамхудуди ғарби Кӯлоб) дучор меояд;

в) сурат гирифтани ҳоли макони хосса бо пасоянди **-на** асосан дар лаҳчаҳои Роғ, Бадахшон ва қисман лаҳчаҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ (махсусан дар Лахш) маъмул аст; ифодаи ҳолҳои суй бо пешоянди **ай тобини** (ай тобини Йонахш ҷаъм шиди мийомадан) ва ифодаи ҳоли замони бо пешоянди таркибии да феъли (и нависъндагӣ да феъли йошӣ хуб-ай) ҳосил лаҳчаҳои қаротегинӣ ва ваҳиёӣ-қаротегинист;

г) ташкили ҳоли сабаб бо пешоянди **ай паторайи** (ай паторайи шолӣ кърмак ов мехъра) яқинан аз доираи лаҳчаҳои қаротегинӣ берун намебарояд;

д) ифодаи холи мақсад бо таркиби дорон пешоянди *мāси//махси* асосан дар лаҳҷаҳои бадахшонӣ қайд шудааст.

е) ҳудуди интишор-изоглосс ва дараҷаи ифодаи холи мақсад бо таркиби дорон калимаи пасояндии *гуфта//гъфта* чунин аст: асосан лаҳҷаҳои кӯлобии Ҳисор, қисман лаҳҷаҳои шимолӣ, ғарбии кӯлобӣ ва қаротегинӣ.

ё) пасоянди *барин* дар ифодаи холи киёсӣ асосан дар лаҳҷаҳои кӯлобии Ҳисор паҳн шудааст.

13) Аъзоҳои чидан ҷумла бо пайвандаки *ни... ни* танҳо дар лаҳҷаҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ ва шимолии Кӯлоб (лаҳҷаи Мӯминобод ва Ғхсу) истифода мешаванд.

14) Доираи интишори ҳиссаҷаҳои *-мӣ* ва *-о//йо* дар ташкили ҷумлаҳои саволӣ чунин аст: *-мӣ* дар мисолҳои камшумори мансуб ба лаҳҷаҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ ва кӯлобии Ҳисор қайд шудааст; ҳиссаҷаи *-о//йо* бештар дар лаҳҷаҳои бадахшонӣ ва қисман дар лаҳҷаҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ ба қор бурда мешавад.

ХОТИМА

Соҳти синтаксисии шеваҳо назар ба соҳаҳои дигари забон—фонетика ва морфология дорон умумияти бештарест. Сарфи назар аз ин дар синтаксисии шеваи ҷанубӣ ҳам, мисли шеваҳои дигари забонамон, бисъёр унсурҳои махсусе мустаъмаланд, ки дар ҳамбастагӣ бо ҳодисаҳои дигари шевагӣ барои фарқ кардан ва ҷудо намудани он дар системаи умумии шеваҳои забонамон ҳамчун гурӯҳи алоҳида — макросистема имконият медиҳанд. Сабаби асосии мавҷудияти воҳидҳои умумишевагӣ дар қисмати синтаксис дар навбати аввал ба устуворӣ, дарозумрӣ ва бо оҳистагӣ тағйир ёфтани онҳо дар системаи забонӣ марбут аст.

Мутахассисони забонҳои гуногун чунин ақида доранд, ки хусусиятҳои фарқкунандаи шевагӣ дар бобати синтаксис назар ба соҳаҳои дигари забон камтар мушоҳида мешаванд. Ин мулоҳиза аз рӯи киёсӣ умумӣ дуруст аст. Лекин дар сурати тасвири системанок ва яқлухт аз ҳар як категорияи синтаксисӣ — аз яке кам, аз дигаре бештар—ҳодисаҳои шевагиро метавон даръёфт кард, ки маҷмӯи онҳо барои фарқ кардани ин соҳаи шевае аз шеваи дигар ё забони адабӣ имконияти хуб фароҳам меорад.

Дар илми шевашиносӣ чунин фикри яктарафае ҳам ба дараҷае машҳур шудааст, ки фарқи шевагӣ дар соҳаи синтаксис на дар тамоми системаи синтаксисӣ, балки дар унсурҳои ҷудоғонаи он ба зухур меояд. Вале тадқиқи батаанӣ нишон медиҳад, ки ҳодисаҳои шевагӣ дар тамоми системаи синтаксисӣ ҷорӣ ва дар амаланд. Фарқ танҳо дар он аст, ки онҳо дар як категорияи синтаксисӣ бештар, дар дигараш нисбатан камтар воқеъ мегарданд.

Дар шеваҳои забони тоҷикӣ ин фарқ дар ҳар ду воҳиди синтаксис — ҳам дар соҳт ва тарзи ифодаи ибораҳо, ҳам дар соҳти ҷумла ва тарзи ифодаи аъзоҳои он ба назар мерасад. Фарқи аз ҳама барҷаста дар ин бобат дар соҳаи истифодаи воситаҳои ифодаи алоқаи синтаксисӣ, дар навбати аввал, пешоянд ва пасояндҳо, мушоҳида мешаванд, ки ба табиати миллии забони тоҷикӣ алоқаи қавӣ дорад: дар забони тоҷикӣ, ки аз ҷумлаи забонҳои аналитикӣ, муносибатҳои грамматикӣ дар ибора ва ҷумла, пеш аз ҳама, ба воситаи ҳиссаҳои ёвар сурат мегаранд. Ҳаминро ба назар гирифта В. С. Расторгуева навишта буд: «Фарқи барҷастаи шеваҳои забони тоҷикӣ дар системаи пешоянд ва пасояндҳо ба назар мерасад, ки дар онҳо — шеваҳои забони тоҷикӣ барои ифодаи алоқаи синтаксисии ҳиссаҳои номии нутқ дар ҷумла аз муҳимтарин воситаҳо ба шумор мераванд».¹

Дар сайри таърихӣ инкишофи забони адабӣ ҳам дар соҳаи пешоянд ва пасояндҳо тағйироти ҷиддӣ ба амал омадааст.² Фарқҳои синтаксисӣ дар ду гурӯҳи калони шеваҳои забонамон — шеваи ҷанубӣ ва шимолӣ вобаста ба шароити ҷуғрофӣ ва маданияти онҳо ба тарзи мухталиф сурат гирифтаанд: дар шеваи шимолӣ ҳодиса-

хон нав бисъёр рӯй додаанд, аммо шеваи чанубӣ аломатҳои кӯҳнаро, ки дар забони адабии имрӯза номаълум ё камистеъмоманд, зиёдтар нигоҳ доштааст.

Лаҳҷаҳои шеваи чанубӣ, сарфи назар аз фарқҳои чузъии дохилӣ, дар соҳаи синтаксис низ системаи ягонро ташкил менамоянд. Ин аст, ки дар як гурӯҳи калон — макросистема дохил кардани чор гурӯҳи хурд—лаҳҷаҳои қаротегинӣ, кӯлобӣ, роғӣ ва бадахшонӣ ҳамчун миқросистема аз ҳар чихат дуруст ва лоики дастгирит.³ Дар байни лаҳҷаҳои гурӯҳи кӯлобӣ лаҳҷаҳои кӯлобии Хисор бинобар бештар фаро гирифтани баъзе ҳодисаҳои нав аз лаҳҷаҳои дигари чанубӣ қадре фарқ намоянд ҳам, аз рӯи аксарияти аломатҳои асосӣ шоянҷудонопазири шеваи чанубӣ будани онҳо равшан ба назар мерасад.

Худуди интишор-изоглосси баъзе ҳодисаҳои синтаксисии шеваи чанубӣ аз доираи лаҳҷаҳои он берун баромада, ба чанде аз лаҳҷаҳои шимолӣ ва чанубии Фарғона, аз ҷумла Хиштхона, Шайдон, Ашт, Риштон, Сӯх, пайванд мегардад. Ин чихат нишон медиҳад, ки лаҳҷаҳои мазкур на фақат дар байни шеваҳои шимолӣ ва мобайнӣ, чунон ки В. С. Расторгуева нишон медиҳад, балки дар байни шеваи чанубӣ низ дорон хусусияти гузарандагианд.

Нутқи гуфтугӯ ду ҳел мешавад: адабӣ ва шевагӣ. Шакли адабии нутқи гуфтугӯии забони тоҷикӣ ҳоло процесси ташаккуло аз сармегузаронад. Басо маҳдуд будани вазифаи ҷамъиятии забони адабии тоҷик дар замони феодализм (омӯхта нашудани он ба сифати предмети алоҳида дар мактаб, набудани шароити мусоид барои хондани лекция, гузаронидани сӯҳбат аз тарафи шахсони бомаърифат дар ҷамоати васеъ, вучуд надоштани театр, радио ва амсоли инҳо, ки муҳимтарин омили ташаккули нутқи гуфтугӯии адабианд) аз як тараф, дар роҳи сурат гирифтани нормаи умумии нутқи гуфтугӯ сахт монеъ шуда бошад, аз тарафи дигар, боиси он шуд, ки шеваҳо дар ҳолати маҳдуд ба тарзи анъанавӣ идома ёбанд.

С. Айнӣ масъалаи мазкурро аз ҳамин чихат шарҳ дода, барои тасдиқи муддао забони тоҷикиро бо забони русӣ муқоиса карда буд. Хулосаи ӯ аз ин муқоиса ҷунин аст: «Аз он ҷо ки маданият-маориф дар байни халқи рус бисъёр вақтҳо боз давом дорад, забони адабии вай забони гуфтугӯии аҳли маърифат ва аҳли савод ҳам шуда омадааст. . . Фарқи забони адабии тоҷик аз забони гуфтугӯ аз ҳад зиёд бисъёр аст. Ҳатто онҳое ҳам, ки дар мактаб ва мадрасаҳои кӯҳна нисбат ба замони худ бо муваффақият хондаанд, дар байни худ бо ҳамон забони омма гуфтугӯ мекунаанд».⁴

Дар шароити соҳти социалистӣ вобаста бо пешрафти маориф ва маданият вазъият тамоман тағйир ёфт. Барои ташаккули шакли гуфтугӯии забони адабии тоҷик шароити мусоид фароҳам омад. Омӯхтани ин масъала, ки аз проблемаҳои таъхирнопазири забоншиносии тоҷик аст, аҳамияти асарҳои шевашиносӣ, хусусан тадқиқи синтаксисии шеваҳо, яке бар чанд зиёд мекунад: онҳо барои қиёсан тадқиқ намудани навъҳои шевагӣ ва адабии синтаксисии нутқи шифоҳӣ ва дар ин замина таъин кардани нормаи шакли гуфтугӯии забони адабӣ материалҳои пурарзиш хоҳанд дод.⁵

Мо дар тадқиқоти худ аз тасвири чанд ҳодиса: ифодаи муносибатҳои мухталифи синтаксисӣ ба воситаи интонация, нотаҳои баён ёфтаи сухан, истифодаи воситаҳои иловагии забонӣ барои тақвияти маънои асосӣ, такрори пешоянду пасояндҳо ва ғайра қатъи назар намудем. Ҷунин тарзҳои ифода дар ҳамаи шеваҳои забонамон асосан умумӣ ва якрағ буда, аз аломатҳои фарқкунанда — дифференциалӣ ба шумор намераванд.

ТАВЗЕҲОТ

МУҚАДДИМА

- ¹ Виноградов В. В. Русский язык. М., 1947, стр. 29.
- ² Ломтев Т. П. Основы синтаксиса современного русского языка. М., Учпедгиз, 1958, стр. 15.
- ³ Robins R. N. Syntactic analysis. — RIL. v. II, Ghicago, 1966, p. 389.
- ⁴ Аванесов Р. И. Очерки русской диалектологии. М., Учпедгиз, 1949, стр. 5.
- ⁵ Кузнецов П. С. Русская диалектология. М., Учпедгиз, 1960, стр. 120.
- ⁶ Русская диалектология. М., изд-во «Высшая школа», 1973, стр. 208.
- ⁷ Инак, баъзе аз онҳо: Филин Ф. П. Из наблюдений над синтаксисом северо-западных говоров. — «Уч. зап. ЛГПИ им. Герцена», 1948, т. 69; Кузнецов П. С. К вопросу о сказуемости употреблении причастий и деепричастий в русских говорах. — Дар китоби: Материалы и исследования по русской диалектологии, т. 3. М.—Л., 1949; Мешковская Н. М. Синтаксические явления в моршанских говорах Тамбовской области. Автореф. канд. дис., М., 1950; Иванова В. А. Простое предложение в говорах Брасовского района Брянской области. Автореф. канд. дис., Л., 1953; Шапиро А. Б. Очерки по синтаксису русских народных говоров. М., 1953; Собинникова В. И. Простое предложение в русских народных говорах (по материалам говоров Воронежской области). Воронеж, 1961; Кузьмина И. Б. и Немченко Е. В. О типах синтаксических различий русских говоров. — «Изв. АН СССР. ОЛЯ», 1961, т. 20, вып. 4; Шулена О. Н. Синтаксис русского говора Зарасайского района Литовской ССР (простое предложение). Автореф. канд. дис., 1965; Собинникова В. И. Проблемы диалектного и исторического синтаксиса (на материале воронежских говоров и памятников письменности). Доклад по выполненным и опубликованным работам, представленным к защите на соискание ученой степени доктора филологических наук. М., 1969 ва ғайра.
- ⁸ Ниг.: Русская диалектология. М., изд-во «Высшая школа», 1972, стр. 207—259.
- ⁹ Расторгуева В. С. Опыт сравнительного изучения таджикских говоров. М., 1964, стр. 143.
- ¹⁰ Аванесов Р. И. и Орлова В. Г. К очередным задачам русской диалектологии. Материалы и исследования по русской диалектологии. Новая серия, т. 1. М., изд-во АН СССР, 1959, стр. 4.
- ¹¹ Муфассалтар дар ин бора ниг.: Гаффаров Р. Синтаксис ҷумлаҳои содда. Шеваҳои чанубии забони тоҷикӣ (проспект). Душанбе. Нашр. «Дониш», 1973, сах. 98.
- ¹² Ниг.: Зарубин И. И. Очерк разговорного языка самаркандских евреев, стр. 108—109.
- ¹³ Джалалов О. Отношение чувского диалекта к таджикскому литературному языку. Сталинабад, изд-во Таджикского филиала АН СССР, 1949, стр. 16—17. Ниязмухаммедов Б. Канибадамское наречие таджикского языка. Сталинабад, изд-во Таджикского филиала АН СССР, 1951, стр. 28.
- ¹⁴ Расторгуева В. С. Очерки по таджикской диалектологии, вып. 1. Варзобский говор таджикского языка. М., 1952. Минбаъд: В. С. Расторгуева. Очерки... истифода хоҳад шуд.
- ¹⁵ Барои мисол тадқиқоти Гаффор Ҷӯраев (Лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон. Душанбе, 1975) ва Б. Саъдуллоевро (Говори таҷикик Шахрисабза. Автореф. канд. дис., Душанбе, 1972) номбар кардан мумкин аст, ки дар онҳо баробари чихатҳои ҷудонопазири соҳти ҷумла ба масъалаи ибора (аз нуқтаи назари иборашиносии имрӯза) низ эътибор дода шудааст.
- ¹⁶ Хромов А. Л. Говоры таджиков Матчинского района. Душанбе, изд-во АН Тадж. ССР, 1962.
- ¹⁷ Розенфельд А. З. Говоры Каратегина. — «Тр. АН Таджикской ССР», т. 93, 1960; Дарвазские говоры таджикского языка. — «Тр. Института языкознания

- АН СССР», т. 6, 1956, стр. 196—272; Ванджские говоры таджикского языка. Изд-во ЛГУ, 1964; Бадахшанские говоры таджикского языка. Изд-во ЛГУ, 1971.
- ¹⁸ Махмудов М. Говоры таджиков Китабского района. Автореф. канд. дис., Душанбе, 1971.
- ¹⁹ Бердиев Б. Лахчаҳои Ромит. Диссертацияи номзадӣ. Душанбе, 1979.
- ²⁰ Грамматика русского языка, т. 2. Синтаксис. Часть первая. М., изд-во АН СССР, 1966, стр. 6.
- ²¹ Виноградов В. В. Исследования по русской грамматике. Избранные труды. М., «Наука», 1975, стр. 222.
- ²² Виноградов В. В. Русский язык. М., изд-во «Высшая школа», 1972, стр. 620.
- ²³ Ба хам омехтани хусусиятҳои морфологӣ ва синтаксисии пешояндҳо дар баъзе аз таджикоти русиносон низ роҳ ёфтааст, ки ҳамчун нуксонӣ ҷиддӣ ба таққид дучор шуд. Дар ин бора ниг.: Будагов Р. А. К теории синтаксических отношений. ВЯ, 1973, № 1, стр. 4—5.
- ²⁴ Ниг.: Таджиев Д. Т. О парадигматике таджикского гипотаксиса. Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков. Тезисы докладов. Л., «Наука», 1975, стр. 68.
- ²⁵ Ин масъала дар ҷилди чоруми монография, ки ба масъалаи синтаксисии ҷумлаҳои мураккаб бахшида шудааст, батафсил шарҳ хоҳад ёфт.
- ²⁶ Неменова Р. Л. Кулябские говоры таджикского языка (северная группа). Сталинабад, Изд-во АН Тадж. ССР, стр. 59. Минбаъд ба тарзи Р. Л. Неменова. Кулябские говоры... истифода мешавад; Богород Ю. И. Рогские говоры таджикского языка. — «Тр. Института языкознания», т. 6, М., Изд-во АН СССР, 1956, стр. 160.
- ²⁷ Чамолхон Мурватов. Шеваҳои тоҷикони атрофи Андичон. Душанбе, нашр. «Дониш», 1975, сах. 98—109; 112—121.
- ²⁸ Амонов Р. Лирикаи халқии тоҷик. Душанбе, нашр. «Дониш», 1968, сах. 171—175.
- ²⁹ Таджиев Д. Т. Категория связи определения с определяемым в современном таджикском литературном языке. Автореф. канд. дис., Л., 1951; Инчунин: Способы связи определения с определяемым в современном таджикском литературном языке. Сталинабад, 1955; Исмаилов М. Ф. Прямое дополнение в современном таджикском литературном языке. Автореф. канд. дис., Л., 1954; Инчунин: Прямое дополнение в современном таджикском языке, Сталинабад, 1955; Инчунин: Пуркуандаҳои бевосита дар забони адабии ҳозираи тоҷик. Сталинабад, 1961; Эшанджанов А. Именное сказуемое в современном таджикском литературном языке. Автореф. канд. дис., Душанбе, 1959; Инчунин: Эшонҷонов А. Хабарҳои номӣ ва тарзи ифодаи онҳо. Душанбе, 1967; Ниёзмухаммадов Б. Ҷумлаҳои сода дар забони адабии тоҷик. Сталинабад, 1961; Абдурахимов С. Слово-сочетание с именем существительным в современном таджикском литературном языке. Автореф. канд. дис., Душанбе, 1967; Абдурахимов Салом. Ибораҳои номии забони ҳозираи тоҷик. Душанбе, 1973; Мирзоев А. М. Глагольные слово-сочетания с временными отношениями в современном таджикском литературном языке. Автореф. канд. дис., Душанбе, 1967; Мирзоев А. Ибораҳои феълии замойӣ дар забони адабии тоҷик. Душанбе, 1972; Норматов М. Порядок слов в современном таджикском литературном языке. Автореф. канд. дис. 1968; Рашидов Ш. Простые односоставные предложения в современном таджикском литературном языке. Автореф. канд. дис. Душанбе, 1969; Рахматова С. Обобщающие слова и словосочетания в современном таджикском литературном языке. Автореф. канд. дис., Душанбе, 1970; Исмаилов М. Ф. Обстоятельство и его виды в современном таджикском литературном языке. Автореф. докт. дис., Душанбе, 1971; Акрамов Муқим. Адъективные словосочетания в современном таджикском литературном языке. Автореф. канд. дис., Душанбе, 1973.
- ³⁰ Шведова Н. Ю. Парадигматика простого предложения в современном русском языке (опыт типологии). — Русский язык. Грамматические исследования. М., «Наука», 1967, стр. 7.
- ³¹ Виноградов В. В. Характер и виды синтаксических отношений между словами в словосочетании сравнительно с предложением. Грамматика русского языка, т. 2. Синтаксис, часть первая. Введение, стр. 34.
- ³² Распопов А. П. Стрoение простого предложения в современном русском языке. М., изд-во «Просвещение», 1970, стр. 34.
- ³³ Ниг.: Мирзоев Абдусаттор. Хелҳои алоқии синтаксисӣ дар ибораҳо. Маҷ. Масъалаҳои забоншиносӣ. Душанбе, нашр. «Дониш», 1975, сах. 121.
- ³⁴ Скобникова Е. С. Согласование и управление в русском языке. М., изд-во «Просвещение», 1971, стр. 4.
- ³⁵ Рӯяхати ин асарҳо дар боло зикр шудааст.
- ³⁶ Фафоров Р. Ибора. Забони адабии ҳозираи тоҷик, синтаксис. Нашр. «Ирфон», 1970, сах. 11—54.
- ³⁷ Золотова Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. М., 1973, стр. 63.
- ³⁸ Шведова Н. Ю. Детерминирующий объект и детерминирующее обстоятельство как самостоятельные распространители предложения. — ВЯ, 1964, № 6, стр. 17.
- ³⁹ Грамматика современного русского литературного языка. М., «Наука», 1970, стр. 624—632.
- ⁴⁰ Ниг.: Хусейнов Х. Пешоянди таркибӣ. — «Мактаби советӣ», 1969, № 10, сах. 23—28; Рустамов Ш. Хақиқат зодан баҳе аст. — «Мактаби советӣ», 1970, № 6, сах. 30—36.
- ⁴¹ Золотова Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка, стр. 13.
- ⁴² Будагов Р. А. Что означает словосочетание современная лингвистика? — ВЯ, 1976, № 6, стр. 18—19; Дар ин бора боз ниг.: Будагов Р. А. К теории синтаксических отношений. — ВЯ, 1973, № 1, стр. 3—15.
- ⁴³ Ниг.: Шведова Н. Ю. Очерки по синтаксису русской разговорной речи. М., изд-во АН СССР, 1960, стр. 5.
- ⁴⁴ Барои ошно шудан бо адабиёти ин соҳа ниг.: Лаптева О. А. Изучение русской разговорной речи в отечественном языкознании последних лет. ВЯ, 1967, № 1, стр. 129—139.
- ⁴⁵ Земская Е. А. Русская разговорная речь. Проспект. М., 1968; Винокур Т. Г. Стилистическое развитие современной русской разговорной речи. — Дар китоби «Развитие функциональных стилей современного русского языка», М., 1968; Сиротина О. Б. Первые итоги социального изучения разговорной речи. — Дар китоби: Язык и общество, вып. 2. Саратов, 1970, стр. 55; Русская разговорная речь. М., «Наука», 1973.
- ⁴⁶ Ҷунонҷи, нишон додани хусусиятҳои «ҷудоғона» ва «махсус»-и шева дар асарҳои ки дар ибтидои таъкили диалектологияи рус навишта шудаанд, ҷои асосиро ишғол мекард. Тадричан зарурате пайдо шуд, ки баробари ҷикатҳои мазкур фактҳои «маъмул», ки бо забони адабии «мувофиқат» доранд, низ омӯхта шаванд. Дар ин хусус ниг.: История русской диалектологии. М., Изд-во АН СССР, 1961, стр. 47.
- ⁴⁷ Высотский С. С. Методы изучения диалектов. Институт языкознания. Доклады и сообщения. УП. М., Изд-во АН СССР, 1954, стр. 130.
- ⁴⁸ Высотский С. С. Хамон асар, сах. 129.
- ⁴⁹ Дар рисолаҳои илмие ки ба лахчаҳои алоҳидани шеваи ҷанубӣ бахшида шудаанд, дар хусуси мавқеи ҷуғрофӣ ва этногенези соҳибони он маълумоти зарурӣ мазкур аст. Бинобар ин мо аз шарҳи ин масъала худро мекунем. Ниг.: Неменова Р. Л. Кулябские говоры...; Богород Ю. И. Рогские говоры таджикского языка. — «Труды Института языкознания АН СССР», т. 6, М., 1956, стр. 130; Розенфельд А. З. Говоры Каратегина. — «Труды АН Таджикской ССР», т. 93, 1960; Успенская Л. В. Говоры таджиков Гиссарского района. Душанбе, 1962; Розенфельд А. З. Бадахшанские говоры таджикского языка. Изд-во ЛГУ, 1971.
- ⁵⁰ Аванесов Р. И. Литературный язык в его отношениях к системе общенародного языка. Открытое расширенное заседание ученого совета. Тезисы докладов и выступлений. М., 1955, стр. 6.
- ⁵¹ Щерба Л. В. Избранные работы по русскому языку. М., Учпедгиз, 1957, стр. 126.
- ⁵² Барои муфассалтар ошно шудан бо ин масъала ниг.: Фафоров Р., Атобуллоев С., Бердиев Б. Дар ҷустуҷӯи дурдонаҳои сухан. — «Садои Шарк», 1970, № 1, сах. 138—144; Фафоров Р. Ваҳдати миллат ва тақомули забон. — «Садои Шарк», 1974, № 12, сах. 129—143; Инчунин: Нависанда ва лахчаҳои забон. — «Садои Шарк», 1975, № 3, сах. 113—124.
- ⁵³ Айни С. Куллиёт, ҷ. 9, Душанбе, 1969, сах. 201. Дар ин мулоҳизаи устод Айни танҳо зикри софии лахчаҳои кӯхистон қобили қабул аст. Аммо нуктаи назари ӯ дар хусуси хостани ин лахчаҳо ба асоси «забони китобҳои мактабии тоҷикӣ» ҷандон сахте нест, зеро нормаҳои забони адабии миллӣ дар ҳама бобат, ҳуҷҷаи сусан дар соҳаи талаффузи адабӣ, дар заминаи лахчаҳои муқарар мегарданд, ки ба марказҳои иқтисодӣ ва маданий дахл дошта бошанд. Барои мардуми тоҷик шаҳрҳои Самарқанд, Бухоро ва Ленинобод дар давоми асрҳои айни ҳаминаи вазифаро адо кардаанд. С. Айни дар мақолаҳои сонитар навиштааш ба ҳалли масъалаи маҳз аз ҳаминаи ҷикат наздик шудааст. Дар ин хусус ниг. Садриддин Айни. Аҳгари инкилоб. Душанбе, 1974, сах. 108.
- ⁵⁴ Дехотӣ А. Куллиёт, ҷ. 6, Душанбе, 1966, сах. 312—313.
- ⁵⁵ Азизӣ Б. Бо забони дари дурри сухан суфтан мехоҳам. — «Овози Тоҷик», 1929, 10 январь.
- ⁵⁶ Ин сухан аз китоби: Русская диалектология. М., 1964, стр. 25 иқтибос шуд.
- ⁵⁷ Лазар Ж. Общий язык иранских земель и его диалекты по текстам X—XI вв. н. э. — «Народы Азии и Африки», 1961, № 4, стр. 181.

- ⁵⁸ Мирзоев Абдулганӣ. Як омили котеъ — «Садои Шарк», 1975, № 8, сах. 133.
- ⁵⁹ A. Christensen Contribution a la dialectologie Iranienne, I, Copenhagen, 1930, p. 4—5; Инчунин: Раван Фархадӣ. Разговорный фарси в Афганистане, М., 1974, стр. 6.
- ⁶⁰ Вамбери Х. Бухоро ё худ Мовароуннахр таърихи. М., 1924, сах. 97.
- ⁶¹ Мухаммад Такии Баҳор Маликулшуаро. «Сабкшиносӣ ё таърихи татаввурӣ насри форсӣ». Чилди аввал, Техрон, 1943, сах. 24.
- ⁶² Lazard G. La langue des plus anciens monuments de la prose persane, I, Paris, 1963, p. 201—202. Минбаъд: Lazard G. La langue...
- ⁶³ Мухаммад Такии Баҳор. Маликулшуаро. «Сабкшиносӣ ё таърихи татаввурӣ насри форсӣ». Чилди аввал, Техрон, 1943, сах. 24.
- ⁶⁴ Салом Абдурахимов. Ибораҳои исми забони адабии ҳозиран тоҷик, сах. 62.
- ⁶⁵ Истеъмоли шакли амсоли «бобон Шариф»-ро дар лаҳҷаи Бухоро устод Айни нишон дода буд. Ниг.: Айни Садрӣдин. Куллиёт, ҷ. 11, китоби дуюм, Душанбе, 1964, сах. 339.
- ⁶⁶ Масалан, нависандаи ҷавон Сорбон, ки аз сарғаҳи Зарафшон аст, қариб ҳамеша ҳамин қолабро истифода менамояд: **Ба падарам Ҳамроҳи Қодир** ва модарам **Едгора мебахшам** (Сорбон. Санги сипар. Нашр. «Ирфон», 1973, сах. 5).
- ⁶⁷ Фафуров Р. Ибора. Забони адабии ҳозиран тоҷик. Синтаксис, сах. 33—34.
- ⁶⁸ Абдурахимов Салом. Ибораҳои исми забони адабии ҳозиран тоҷик, сах. 133—151.
- ⁶⁹ Ин мисол аз китоби Шакармамадов Нисор. Назми халқии Бадахшон. Душанбе, 1975, сах. 110 иқтибос шуд.
- ⁷⁰ Убайди Зоқонӣ. Куллиёти мунтахаб. Душанбе, 1965, сах. 63.
- ⁷¹ Эдельман Д. И. О некоторых синтаксических конструкциях в таджикских говорах Бадахшана. — Маҷ.: Масъалаҳои забоншиносӣ. Душанбе, Нашр. «Дониш», 1975, сах. 79.
- ⁷² Ниг.: Розенфельд А. З. Говоры Каратегина..., стр. 12.
- ⁷³ Забони адабии ҳозиран тоҷик. Синтаксис. Барои студентони факултетҳои филологияи мактабҳои олий, сах. 34—35.
- ⁷⁴ Барои муфассалтар ошно шудан ба ин масъала ниг.: Фафуров Абдураззоқ. Дар боби маданияти суҳан. «Садои Шарк», 1969, № 5, сах. 124—125.
- ⁷⁵ Дар осори классикӣ бо пешояндҳои номии содда ташкил ёфтани ибораҳои исмӣ сермаҳсул буда, шакли таркибии онҳо дар ин вазифа дар ҷумлаҳои амсоли «**Ва тобистон мардуми шарҳро ба воситаи он оби дар зерӣ заминҳо осоиш бошад**» (Носири Хисрав, Сафарнома. Душанбе, нашр. «Ирфон», 1970, сах. 99) аҳёнани дуҷор мешавад.
- ⁷⁶ Ниг.: Фафуров Р. Ибора. Асари мазкур, сах. 22; Абдурахимов Салом. Ибораҳои исми забони адабии ҳозиран тоҷик, сах. 154; Курбанов Пулат. Приложение в современном таджикском языке. Автореф. канд. дис., Душанбе, 1974, стр. 8.
- ⁷⁷ Расторгуева В. С., Керимова А. А. Система таджикского глагола М., «Наука», 1964, стр. 167—168.
- ⁷⁸ Барои тасдиқи иллати ҷумлаҳои зеринро овардан мумкин аст, ки дар шеваи шимолӣ дар ифодаи айни ҳамин маънӣ ибораҳои исмии ҷузъӣ тобеашон сифати феълӣ истифода мешаванд: кийе ки зур бӯд, асп-а сувор мешуд (ш-к., Ховалинг); обе, ки ҷудо бӯд, йағҷойа шӯд (ш-к., Хонақои Боло); ман ҷизе, ки буд, кул қардъм (бд., Гармчашма); хаму баландийе, ки ҳаст, Зъғара-ай (ш-к., Геш).
- ⁷⁹ Барои намуна ду ҷумлаи зеринро нишон медиҳем, ки якумаш субъекти мантиқӣ ва ҳол, дуюмаш субъекти мантиқӣ ва пурқунанда дорад: помидур-а а дукони ба чеки дина омадагӣ гирифта?; занҷир-а а ҳамун ҷойи ту халқа гирифтагӣ гирифтам. Мисолҳо, аз асарҳои Расторгуева В. С. Очерки..., вып. 1, стр. 117; вып. 2, стр. 164 иқтибос шудаанд.
- ⁸⁰ Абдурахимов С. Ибораҳои исми забони адабии ҳозиран тоҷик, сах. 90.
- ⁸¹ Дар шеваи ҷанубӣ алоҳида дар ифодаи хабар истеъмом шудани сифати феълӣ замони оянда расм нест. Дар ин вазифа вай гоҳо дар қолиби ибораҳои номӣ ба сурати таркибӣ воқеъ мешавад, ки як намунааш ин аст: **фарзанди падар қизи ӣнойфтанӣст** (ш-к., Наврӯҳо).
- ⁸² Абдурахимов С. Ибораҳои исми забони адабии ҳозиран тоҷик, сах. 91—92.
- ⁸³ Дар мақолаи махсуси мо дар халли ин масъалаҳо кӯшише шудааст. Ниг.: Фафуров Р. Дар хусуси як навъи ибораҳои номӣ дар забони тоҷикӣ. Маҷм. Масъалаҳои забоншиносӣ. Душанбе, нашр. «Дониш», 1975, сах. 12—31.
- ⁸⁴ Инак, ду мисол аз ин ду муаллиф: Темурмаликро ақида он буд, ки зану фарзанди худаш ҳам дар қатори чандин хазор зану фарзандони ҳамватанонаш дар қатли оми чингизӣ талаф шуда рафтаанд (Айни С. Куллиёт, ҷ. 5, сах. 205); Иброҳимҷонро даст баногаҳ ларзид (Мухаммадиев Ф. Палатаи кунҷақӣ, сах. 81).

- ⁸⁵ Тазкирани Малехо, дастхат, сах. 359.
- ⁸⁶ Хофизӣ Шерозӣ. Мунтахаби девон. Сталинобод, 1957, сах. 289.
- ⁸⁷ Расторгуева В. С. Опыт..., стр. 147.
- ⁸⁸ Саъдӣ Шерозӣ. Мунтахаби куллиёт. Сталинобод, 1956, сах. 190.
- ⁸⁹ Дар бораи хелҳои ибораҳои мураккаб. Ниг.: Фафуров Р. Ибора. Забони адабии ҳозиран тоҷик. Синтаксис. Барои студентони факултети филологияи мактабҳои олий, сах. 52.
- ⁹⁰ Андреев М. С. Краткий обзор некоторых особенностей таджикских говоров (материалы). Сталинабад—Ташкент, 1930, стр. 63.
- ⁹¹ Арендс А. Синтаксис персидского языка. М.—Л., 1941, стр. 32—33.
- ⁹² Расторгуева В. С. Очерки..., вып. 1, стр. 50, 124, 128.
- ⁹³ Расторгуева В. С. Очерки..., вып. 2, стр. 180.
- ⁹⁴ Ниг.: Маҷ. Масъалаҳои филологияи тоҷик. Душанбе, 1974, сах. 160—165.
- ⁹⁵ Маъсӯмӣ Н. Очерки..., сах. 250.
- ⁹⁶ Шафой А. Об одной синтаксической конструкции в сложноподчиненных предложениях в персидском языке. Межвузовская научная конференция по иранской филологии (тезисы докладов). Душанбе, 1966, стр. 232.

САРАЪЗОҲОИ ҶУМЛА

¹ Барои бовар қардан ба ҷунин иллати киёсан аз назар гузаронидани ҷор қондаи зерин, ки таҳрири муаллифони гуногун дар солҳои мухталиф аст, қифоя мешавад: «Мубтадо ҳамонро мефаҳмонад, ки дар ҷумлаи суҳан дар бораи он гуфта шудааст ва ба саволҳои кӣ, ҷи ҷавоб мешавад. *Hijozī S. Gramatikajī zabonī toҷikī (fanetika, morfologija)*. Stalinobod, 1940, sah. 5; «Мубтадо он предметест, ки дар ҷумлаи суҳан он ҷизе гуфта шудааст». Мубтадо одатан ба саволи кӣ? ҷи? ҷавоб мешавад» (Бузургзода Лутфулло. Синтаксис мухтасари забони тоҷик. Барои хонандагони омӯзишгоҳи педагогии ғоибона. Сталинобод, 1941, сах. 4); «Мубтадо он аст, ки, ҷи ҷумлаи суҳан дар бораи вай меравад. Мубтадо (агар суҳан дар бораи одам равад) ба саволи кӣ ва (дар тамоми мавридҳои дигар) ба саволи ҷи ҷавоб мешавад». Мирзоев А., Ниёзӣ Ш., Фафуров М. Грамматикаи забони тоҷикӣ. ҷ. 2 Синтаксис. Барои мактабҳои ҳафтсола ва миёна. Сталинобод, 1950, сах. 3; «Мубтадо сараъзои ҷумлаи буда, предметро, ки дар ҷумлаи суҳан дар бораи он меравад, ифода мекунад» (Забони адабии ҳозиран тоҷик, Синтаксис. Барои студентони факултетҳои филологияи мактабҳои олий. Душанбе, 1970, сах. 57).

² Шахматов А. А. Синтаксис русского языка. Л., 1941; Мещанинов И. И. Члены предложения и части речи. М.—Л., 1945; Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. М. 1956; Грамматика русского языка, т. 2, Синтаксис простого предложения. М., 1960; Пейсиков Л. С. Вопросы синтаксиса персидского языка. М., 1959; Быков Е. М. Подлежащее и сказуемое в современном бенгальском языке. М., 1960 ва ғайра.

³ Ниг.: Шахматов А. А. Синтаксис русского языка, стр. 168.

⁴ Буслев Ф. И. Опыт исторической грамматики русского языка, часть 2. М., 1858, стр. 126. Фикри мазкур аз китоби А. Г. Руднев «Синтаксис простого предложения» (сах. 79) иқтибос шуд.

⁵ Пейсиков Л. С. Вопросы синтаксиса персидского языка, стр. 252—253.

⁶ Шахматов А. А. Синтаксис русского языка, стр. 163. Дар ин хусус инчунин ниг.: Шапиро А. Б. Очерки по синтаксису русских народных говоров. М., стр. 154—155; Собинникова Б. И. Простое предложение в русских народных говорах. Воронеж, 1961, стр. 8—9.

⁷ Дар хусуси вазифаи ин гуна таркибҳои дар ҷумлаи мураккаби тобеъ ниг.: Атобуллоев С. Ҷумлаҳои пайрави мубтадо ва хабар дар забони адабии тоҷик. Душанбе, нашр. «Дониш», 1975, сах. 35—40.

⁸ Ҷунончи:

Агар худ бимонӣ ба гетӣ дароз,
Зи ранҷи тан ояд ба рафтаи ниёз.
(Абулқосим Фирдавӣ).

Худ бо лашкар рӯй ба Мадоин ниҳод. (Мухаммади Авфӣ. Гулчини «Ҷамоеъ-ул-ҳикоят». Душанбе, 1966, сах. 27).

⁹ Дар хусуси ин гуна исмҳои инчунин ниг.: Ниёзӣ Ш. Оид ба ҳиссаи номини нутқи дар забони тоҷикӣ. — Изв. АН Тадж. ССР. Отд. обществ. наук. Вып. 5, 1954, сах. 151, Рустамов Шарофиддин. Қалимасозии исми дар забони адабии ҳозиран тоҷик. Нашр. «Дониш», 1972, сах. 12.

¹⁰ Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.—Л., 1960, стр. 141—143.

¹¹ Арендс А. Синтаксис персидского языка. М.—Л., 1941, стр. 11.

¹² Забони адабии ҳозиран тоҷик, Синтаксис, сах. 61.

¹³ Пейсиков Л. С. Вопросы синтаксиса персидского языка, стр. 258.

- ¹⁴ С. Абдурахимов дар мақолаи худ «Худи ман» таркиб аст ё ибора» («Мақтаби советӣ», 1973, № 3, сах. 21—24) бо далелҳо исбот намудааст, ки пайвасти мазкур ва амсоли вай на ба ибора, балки ба таркиб мансубанд.
- ¹⁵ А. Арендс калимаҳои ҳар ва ҳеч-ро бо ҷонишинҳои кас ва чиз ҳамчун як аъзон ҷумла — мубтадо зикр карда дар хусуси калимаи ҳеч навиштааст: «...неопределенное местоимение هیچ hič 'что-либо' в современном языке получило значение усиленного отрицания «ничего», «совсем не...», «совершенно не...», и образованное с ним сложное местоимения hič kas هیچ кас, هیچ кадом... هیچ چیز hič čiz هیچ کس hič kas («ни который»). Арендс А. Синтаксис персидского языка, стр. 9.
- ¹⁶ Неменова Р. Л. Кулябские говоры таджикского языка, стр. 37; Успенская Л. В. Говоры таджиков Гиссарского района, стр. 37.
- ¹⁷ Дар ин хусус чунин қайд дар бораи ҷонишини ҳар ҷолиби диққат аст: «Маънои луғавӣ ва грамматикӣ «ҳар» дар алоҳидагӣ он қадар равшан нест». Забони адабии ҳозираи тоҷик. Лексика, фонетика ва морфология, к. 1, Душанбе, нашр. «Ирфон», 1973, сах. 227.
- ¹⁸ Дар бораи ин тарзи ифода инчунин ниг.: Смирнова Л. П. «Таърих-и Систан». Сталинабад, 1959, стр. 40; Сиёев Б. Таърихи ҷонишинҳои забони тоҷикӣ. Нашр. «Дониш», 1972, сах. 122—123.
- ¹⁹ Арендс А. Синтаксис персидского языка, стр. 14.
- ²⁰ Пейсиков Л. С. Вопросы синтаксиса персидского языка, стр. 255—257.
- ²¹ Ниёзмухаммадов Б. Забоншиносии тоҷик, сах. 128.
- ²² Забони адабии ҳозираи тоҷик. Синтаксис, сах. 62.
- ²³ Дар хусуси ба таркиби мубтадоҳо дохил нашудани калимаҳои тобеъи ибораҳои масдариин навъи мазкур инчунин ниг.: Пейсиков Л. С. Вопросы синтаксиса персидского языка, стр. 256—257.
- ²⁴ Маъмуров Н. Ш. Фарс дилинде саде ҷумле синтаксиси (дарс васоити). Баку, 1975, сах. 69.
- ²⁵ Шахматов А. А. Синтаксис русского языка, стр. 151.
- ²⁶ Абдурахимов Салом. Ибораҳои исми забони адабии ҳозираи тоҷик, сах. 149.
- ²⁷ Ин гуна ибораҳо дар забоншиносии рус низ ба қатори мубтадон таркибӣ дохил карда шудаанд. Дар ин хусус ниг.: Грамматика русского языка, т. 2, синтаксис, часть первая. М., Изд. АН СССР, 1960, стр. 379; Гвоздев А. Н. Современный русский язык, ч. 2, синтаксис. М., «Просвещение», 1968, стр. 58 ва ғайра.
- ²⁸ Грамматика русского языка, т. 2, синтаксис, часть первая. М., 1960, стр. 80. Инчунин ниг.: Виноградов В. В. О категории модальности в русском языке. — «Тр. Ин-та русского языка АН СССР», т. 2. М.—Л., 1950, стр. 52.
- ²⁹ Дар ин масъала байни олимони ду нуқтаи назар мавҷуд аст: як гурӯҳ таъноҳо бо нишон додани истифодаи сифаҳои феълӣ ба вазифаи хабар иктифо мекунад. Гурӯҳи дигар, масалан, чунин забоншиносони машҳури рус, аз қабилӣ профессорон Е. М. Галкина-Федорук, Н. Ю. Шведова, А. Б. Шапиро ва ғайра хабарро чун таҷассумкунандаи шахсу замон, маъноҳои модалӣ ва экспрессивӣ маънидод кардаанд, ки мо низ тарафдори ҳамин равиём. Дар ин хусус ниг.: Галкина-Федорук Е. М., Горшкова К. В., Шанский Н. М. Современный русский язык, синтаксис. М., 1958, стр. 27—30; Инчунин: Грамматика русского языка, т. 2, синтаксис, часть первая, стр. 385—402; Шведова Н. Ю. Некоторые виды значений сказуемого в современном русском языке. — Сб.: Исследования по грамматике русского литературного языка. М., 1955, стр. 247—341; Шапиро А. Б. Очерки по синтаксису русских народных говоров, стр. 157—161.
- ³⁰ Шахматов А. А. Синтаксис русского языка, стр. 179.
- ³¹ Чунончи, ниг.: Шахматов А. А. Синтаксис русского языка, стр. 194—234; Грамматика русского языка, т. 2, синтаксис, часть первая, стр. 385—414; Руднев А. Г. Синтаксис современного русского языка. М., изд-во «Высшая школа», 1968, стр. 69—82; Гвоздев А. Н. Современный русский литературный язык. М., «Просвещение», 1968, стр. 61—73; Илия Л. И. Синтаксис современного французского языка. М., изд-во «Литература на иностранных языках», 1962, стр. 197—208; Пейсиков Л. С. Вопросы синтаксиса персидского языка. М., изд-во Института международных отношений, 1959, стр. 263—317. Лекант П. А. Типы и формы сказуемого в современном русском языке, М., изд-во «Высшая школа», 1976.
- ³² Лекант П. А. Типы и формы сказуемого в современном русском языке, стр. 37.
- ³³ Ниг.: Расторгуева В. С. Очерки..., вып. 1, стр. 83.
- ³⁴ Неменова Р. Л. Кулябские говоры таджикского языка, стр. 45.
- ³⁵ Розенфельд А. З. Глагол. Очерки по грамматике современного таджикского языка, вып. 4. Сталинабад, 1954, стр. 44; Инчунин: Грамматикаи забони тоҷикӣ. Китоби дарсӣ барои мактабҳои олий, Сталинабад, 1956, сах. 137.
- ³⁶ Неменова Р. Л. Кулябские говоры таджикского языка, стр. 49.

- ³⁷ Расторгуева В. С., Керимова А. А. Система таджикского глагола, стр. 40.
- ³⁸ Бузургзода Лутфулло. Синтаксиси мухтасари забони тоҷикӣ, сах. 10—11.
- ³⁹ Ҳамон ҷо, сах. 12.
- ⁴⁰ Ниёзмухаммадов Б. Чумлаҳои сода дар забони адабии ҳозираи тоҷик. Сталинабад, 1960, сах. 21—22.
- ⁴¹ Грамматикаи забони тоҷикӣ, синтаксис. Душанбе, 1963, сах. 20—21.
- ⁴² Забони адабии ҳозираи тоҷик, синтаксис. Душанбе, 1970, сах. 64—65.
- ⁴³ Ниёзмухаммадов Б. Забоншиносии тоҷик. Асарҳои мунтахаб, Душанбе, 1970, сах. 130—131.
- ⁴⁴ Эшонҷонов А. Хабарҳои номӣ ва тарзи ифодаи онҳо. Душанбе, 1969, сах. 58.
- ⁴⁵ Забони адабии ҳозираи тоҷик, синтаксис. Барои студентони факултети филологияи мактабҳои олий, сах. 68—69.
- ⁴⁶ Ниг.: Арендс А. Синтаксис персидского языка, стр. 35—36.
- ⁴⁷ Пейсиков Л. С. Вопросы синтаксиса персидского языка. М., 1959, стр. 268—270.
- ⁴⁸ Пейсиков А. С. Ҳамон ҷо.
- ⁴⁹ Расторгуева В. С., Керимова А. А. Система таджикского глагола, стр. 25.
- ⁵⁰ Дар ин хусус инчунин ниг.: Лекант П. А. Типы и формы сказуемого в современном русском языке, стр. 43—44.
- ⁵¹ Дар шарҳи ин масъала ба мо номзади илмҳои филология Д. Карамшоев кӯмак кард, ки бисёр миннатдорем.
- ⁵² Дар ин бора инчунин ниг.: Розенфельд А. З. Очерки по грамматике таджикского языка, вып. 1. Материалы к исследованию сложносоставных глаголов в современном таджикском литературном языке. Сталинабад, 1953, стр. 7.
- ⁵³ Неменова Р. Л. Кулябские говоры таджикского языка, стр. 73—74.
- ⁵⁴ Розенфельд А. З. Говоры Каратегина, стр. 22.
- ⁵⁵ Расторгуева В. С. Опыт..., стр. 161.
- ⁵⁶ Пейсиков Л. С. мегӯяд, ки феълӣ ёридихандаи гирифтаи дар ин қабил хабарҳо ба тамоми таркиби феълӣ маънои саршавӣ мебахшанд. Ниг.: Пейсиков Л. С. Вопросы синтаксиса персидского языка, стр. 320—321. Ба фикри мо, гирифтаи ба замми ин маънои давомнокиро низ ифода мекунад. Мисолҳо, ки зикр кардем, дорой ҳамин хусусиятанд.
- ⁵⁷ Пейсиков Л. С. Вопросы синтаксиса персидского языка, стр. 304.
- ⁵⁸ Пейсиков Л. С. Вопросы синтаксиса персидского языка, стр. 313.
- ⁵⁹ Ин масъала дар адабиёти илми забоншиносии рус ҳам «бағоят дарҳам ва чигил» шарҳ ёфтааст. Дар ин хусус ниг.: Лекант П. А. Типы и формы сказуемого в современном русском языке, стр. 26.
- ⁶⁰ Ин гуна хабарҳо ё шабеҳи онҳо дар грамматикаи забони русӣ бо термини «сложное сказуемое» зикр ёфтаанд. Чунончи, ниг.: Шахматов А. А. Синтаксис русского языка, стр. 233—234; Шведова Н. Ю. Очерки по синтаксису русской разговорной речи. М., изд-во АН СССР, 1960, стр. 61; Зелепукина Л. А. Синтаксические особенности северорусских говоров Сосновоборского района Пензенской области. Вопросы русской диалектологии. — «Тр. V—VI конференций кафедры русского языка педагогических институтов среднего и нижнего Поволжья». Куйбышев, 1965, стр. 111; Руднев А. Г. Синтаксис простого предложения, стр. 107. Дар ин маврид дар забони тоҷикӣ калимаи мураккабро ба кор бурдан мумкин буд. Аммо азбаски ин калима бо калимаи таркибӣ ҳамреша ва ҳаммаъно, мо аз истифодаи он худдорӣ карда, дар ифодаи айни ҳамин маъно калимаи пайвастро ба кор бурдем.
- ⁶¹ Расторгуева В. С. Очерки по таджикской диалектологии, вып. 1, стр. 113.
- ⁶² Расторгуева В. С., Керимова А. А. Система таджикского глагола. М., 1964, стр. 279.
- ⁶³ Ниг.: Розенфельд А. З. Очерки по грамматике таджикского языка, вып. 1. Материалы к исследованию сложносоставных глаголов в современном таджикском литературном языке. Сталинабад, 1953, стр. 8; Успенская Л. В. Каратагский говор таджикского языка. Сталинабад, 1956, стр. 47; Маъсумӣ Н. Очеркҳои ба инкишофи забони адабии тоҷик. Сталинабад, 1959, сах. 210; Х. Ҳамроқулонов. Оид ба шакли таркибии феъл. Маҷмуаи илмӣ. Материалҳо оид ба забони адабии тоҷик. Серияи филологӣ, ч. 55, Институти давлатии педагогии ба номи Т. Г. Шевченко. Душанбе, 1967, сах. 44.
- ⁶⁴ Маъсумӣ Н. Очеркҳои оид ба инкишофи забони адабии ҳозираи тоҷик. Сталинабад, 1959, сах. 210.
- ⁶⁵ Галкина-Федорук Е. М., Горшкова К. В., Шанский Н. М. Современный русский язык, синтаксис. М., 1958, стр. 27.
- ⁶⁶ Гвоздев А. Н. Современный русский литературный язык, ч. 2, синтаксис. М., 1958, стр. 56.
- ⁶⁷ Бузургзода Лутфулло. Синтаксис..., сах. 11.

каси рангкандани нишаста буданд; Ин ду чавон ба ҳамдигар наздик шуданд; Аз он чо чанд кас берун омад; Дар ду тарафи гуруҳи мардум ду чавони барҷастакомате буд (Айнӣ С. Куллиёт, ч. 6. Душанбе, 1962, сах. 128—130); ба назди Иван-амак дируз ду нафар зан омада буд (Муҳаммадиев Ф. Палатаи кунҷакӣ, «Садои Шарк», 1974, № 2, сах. 51).

- ¹³⁷ Ниёзмухаммадов Б. Забоншиносии тоҷик, сах. 141.
¹³⁸ Ҳамон чо, сах. 139.
¹³⁹ Афсаҳзод Аълоҳон. Мувофиқати хабар бо мубтадои бо исмҳои чо-меъ ифодаёфта. «Мақтаби Советӣ», 1969, № 12, сах. 21—22. Дар забони адабии имрӯза ҳам дар шакли танҳо ва ҳам дар шакли чамъ омадани хабарро бо мубтадои мардум аз мисолҳои зерин, ки таҳрири як кас буда, дар як саҳифа паси ҳам зикр ёфтаанд, низ равшан дарк кардан мумкин аст. Мардум ҳам хеле хаста шудаанд. Дар зали билетфуруши мардум зиёд буд (Ҳодизода Р. Масофаи роҳ. «Садои Шарк», № 8, сах. 41).
¹⁴⁰ Ҳамон чо, сах. 22.
¹⁴¹ Носири Хисрав. Сафарнома. Нашр. «Ирфон», 1970, сах. 84.

АЪЗОҲОИ ПАЙРАВИ ЧУМЛА

¹ Джафар М. Грамматика персидского языка. М., 1901, стр. 33; Жирков Л. И. Персидский язык (элементарная грамматика). М., 1927; Томсон А. И. Об употреблении частицы -ра в винительной падеже в персидском языке. — «Доклады АН СССР», 1928, № 11, стр. 227; Лутфулло Бузургзода. Синтаксис..., сах. 14—15; Расторгуева В. С. Очерки..., вып. 1, стр. 46; Исмагуллоев М. Ф. Прямое дополнение в современном таджикском языке. Сталинабад, 1953, стр. 12; Овчинникова И. К. Функции послелога ра (را) в современном литературном персидском языке. — «Тр. Института языкознания», т. 6. М., 1956, стр. 365 ва ғ.

² Бертельс Е. Э. Грамматика персидского языка. Л., 1926, стр. 23; Барон муфассалтар ошно шудан бо ихтилофи фикрҳо доир ба вазифаи мазкури пасоянди -ро ниг.: Овчинникова И. К. Функции послелога ра (را) в современном литературном персидском языке, стр. 364—369.

³ Мисолҳо оид ба лаҳҷаҳои кӯлобии Ҳисор, асосан, аз рисолаи Л. В. Успенская «Говоры таджиков Гиссарского района» иқтибос шудаанд.

⁴ Дар хусуси соҳти ибораҳо ниг.: Гаффаров Р. Ибора. Забони адабии ҳозиран тоҷик, синтаксис. Китоби дарсӣ барои мактабҳои олий, сах. 51—54.

⁵ Исмагуллоев М. Ф. Пурқунандаи бевосита дар забони адабии ҳозиран тоҷик, сах. 34—36. Минбаъд: Пурқунандаи бевосита...

⁶ Расторгуева В. С. Очерки..., вып. 2, стр. 180; вып. 3, стр. 102—106

⁷ Дар хусуси тафсили ин масъала ниг.: Расторгуева В. С. Очерки..., вып. 1, стр. 51—52; Инчунин: Краткий очерк грамматики персидского языка. Персидско-русский словарь. М., 1960, стр. 662, 650; Исмагуллоев М. Ф. Пурқунандаи бевосита..., сах. 17, 29

⁸ Ниг.: Расторгуева В. С. Краткий очерк грамматики персидского языка. Персидско-русский словарь, стр. 660; Исмагуллоев М. Ф. Пурқунандаи бевосита..., сах. 13, 17, 18; Неменова Р. Л. Кулябские говоры..., стр. 25.

⁹ Lazard G. La langue..., р. 387.

¹⁰ Исмагуллоев М. Ф. Пурқунандаи бевосита..., сах. 13.

¹¹ Бозидов Н. Оид ба пурқунандаи бевосита дар забони адабии тоҷик. Очеркҳо оид ба филологияи тоҷик. Маҷмуаи илмии аспирантҳои Институти педагогии ба номи Т. Г. Шевченко, ч. 4, нашри 1. Сталинобод, 1958, сах. 105; Исмагуллоев М. Ф. Пурқунанда. Грамматикаи забони тоҷикӣ, синтаксис. Китоби дарсӣ барои мактабҳои олий. Душанбе, 1963, сах. 74.

¹² Ин калима дар шеваи шимолӣ дар ташкили пурқунандаҳои навъи мазкур аз воситаҳои асосӣ ва серистеъмол ба шумор меравад.

¹³ Лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ дар истифодаи вариантҳои фонетикӣ пешоянди ба фарқ доранд, ки ин масъала дар фасли пешояндҳои китоби дуҷумлаи монографияи «Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ» тасвир ёфтааст.

¹⁴ Неменова Р. Л. Кулябские говоры..., стр. 146.

¹⁵ Дар ин хусус ниг.: Неменова Р. Л. Предлоги в таджикском языке. Сталинабад, 1953, стр. 13; Смирнова Л. П. Язык «Таърих-и Систан». Сталинабад, 1959, стр. 96; Lazard G. La langue..., р. 388.

¹⁶ Ниг.: Грамматикаи забони тоҷикӣ, синтаксис. Китоби дарсӣ барои мактабҳои олий, сах. 162.

¹⁷ Бузургзода Лутфулло. Синтаксис..., сах. 18.

¹⁸ Забони адабии ҳозиран тоҷик, синтаксис, Душанбе, 1963, сах. 60.

¹⁹ Забони адабии ҳозиран тоҷик, синтаксис. Душанбе, 1970, сах. 100.

²⁰ Баҳор М. Сабъиносӣ, ч. 1, сах. 431.

²¹ Смирнова Л. П. Язык «Таърих-и Систан». Сталинабад, 1956, стр. 111.

²² Чоми Абдурахмон ибни Аҳмад. Интиҳоб аз асарҳо. Сталинобод, 1956, сах. 18.

²³ Бузургзода Лутфулло. Синтаксис..., сах. 18.

²⁴ Богорад Ю. И. (ниг.: Богорад Ю. И. Рогские говоры таджикского языка. — «Тр. Института языкознания», т. 6. М., 1956, стр. 144) қайд кардааст, ки дар мисоли мазкур пешоянди барости барои ифодаи мақсад омадааст. Ба назари мо, ин чо ин ду пешоянд—пешояндҳои таркибии дар бораи, дар хусуси ва мисли инҳоро иваз намуда, пурқунандаеро сурат додааст, ки предмети суханро далолат меҷамояд.

²⁵ Ниг.: Неменова Р. Л. Предлоги в таджикском языке. Сталинабад, 1959, стр. 35.

²⁶ Дар ин хусус ниг.: Расторгуева В. С. Краткий очерк грамматики таджикского языка. — Таджикско-русский словарь. М., 1954, стр. 545—546; Краткий очерк грамматики персидского языка. — Персидско-русский словарь. М., 1960, стр. 629—630; Среднеперсидский язык. М., 1966, стр. 126—127; Овчинникова И. К. Функции послелога ра (را) в современном литературном персидском языке. — «Тр. Института языкознания», т. 6. М., 1956, стр. 356—391; Использование послелога ра (را) в произведениях таджикских и персидских классических авторов (XI—XV вв.). Ҳамон чо, сах. 392—408; Исмагуллоев М. Ф. Пурқунандаи бевосита..., сах. 16—17; Бозидов Н. Оид ба пурқунандаи бевосита дар забони адабии ҳозиран тоҷик. Очеркҳо оид ба филологияи тоҷик, сах. 82; Фаррух Абдулрахим Ҳумоюн. Дастури ҷомеи забони форсӣ. Техрон, 1337, сах. 783—787; Смирнова Л. П. Язык «Таърих-и Систан». Сталинабад, 1959, стр. 29—30; Джурев Р. Посессивная функция послелога -ро в таджикском языке раннего периода. Масъалаҳои забоншиносии тоҷик. Душанбе, 1967, сах. 127—130; Lazard G. La langue..., р. 351—384; Гаффаров Р. Ташкили аъзоҳои гуногуни чумла бо пасоянди -ро. «Мақтаби Советӣ», Душанбе, 1973, № 8, сах. 39—44. Қосимова Мукаррама. Очеркҳо оид ба синтаксиси чумлаҳои соддаи насри асри XI. Душанбе, нашр. «Ирфон», 1976, сах. 193—196 ва ғ.

²⁷ Расторгуева В. С. Очерки..., вып. 1, стр. 55—56, вып. 2, стр. 51—52; Неменова Р. Л. Кулябские говоры..., стр. 30—31; Розенфельд А. З. Говоры Каратегина, стр. 11; Хамрокулов Х. Шеваҳои тоҷикони райони Бойсун. Душанбе, 1961, сах. 33—34; Успенская Л. В. Говоры таджиков Гиссарского района, стр. 68; Мурватов Ҷамолхон. Шеваҳои тоҷикони атрофи Андихон. Душанбе, 1974, сах. 102.

²⁸ Инак, яқтоӣ мисол аз ин услубҳои нутқ: Уро лозим омад, ки чандин шамъи ҳаётро хомӯш кунад (Икромӣ Ҷ. Тахти воҷгон. «Садои Шарк», 1973, № 3, сах. 17); Г. К. Жуковро фикре пайдо шуда буд (Штеменко С. М. Штаби генералӣ дар солҳои ҷанг. Душанбе, 1973, сах. 273. Тарҷуман Т. Усмонов ва Ш. Маъруфӣ); Қарори пленум нашр гардид, он харчониба шарҳ дода мешавад ва маро лоҷати такрор кардани он нест (газ. «Тоҷикистони Советӣ», 1973, 17 май).

²⁹ Овчинникова И. К. Функция послелога ра (را) в современном литературном персидском языке. Маъҳазни мазкур, сах. 386.

³⁰ Инак ду мисол: Окилери пурсиданд, ки небаҳт кисту бадаҳт чист (Саъдии Шерозӣ. Мунтахаби Куллиёт. Сталинобод, 1956, сах. 79); Талхакро пурсиданд (Убайди Зокирӣ. Куллиёти мунтахаб. Душанбе, 1963, сах. 79).

³¹ Ниг.: Lazard G. La langue..., р. 360.

³² Саъдии Шерозӣ. Мунтахаби куллиёт. Сталинобод, 1956, сах. 50, 51, 59.

³³ Чунин мисолҳо намунаи онанд: Падарро аз ин ҳол огоҳӣ доданд. Бародаронашро бихонду гӯшмоле бавоҷиб бидод, пас хар якеро аз атрофи билод хиссае марзӣ муайян кард (Саъдии Шерозӣ. Мунтахаби куллиёт, сах. 52); Ин мардро сад динор фармуд (Унсур-ул-Маолӣ Қайковус. Насихатнома. Душанбе, 1968, сах. 92).

³⁴ Неменова Р. Л. Кулябские говоры..., стр. 31.

³⁵ Жуковский В. А. Материалы для изучения персидских наречий, ч. 2, вып. 1. Пч., 1922, стр. 216.

³⁶ Lazard G. La langue..., р. 363—371.

³⁷ Забони адабии ҳозиран тоҷик, синтаксис. Китоби дарсӣ барои факультетҳои филологияи мактабҳои олий, к. 1. Душанбе, 1973, сах. 219.

³⁸ Зеҳний Н. Т. Баъдаққонишинҳои мафъулӣ. «Маориф ва маданият», № 96, соли 1959.

³⁹ Дар ин хусус ниг.: Жирков Л. И. Персидский язык. М., 1927, стр. 115; Расторгуева В. С. Краткий очерк грамматики таджикского языка. — Таджикско-русский словарь. М., 1954, стр. 548; Lazard G. La langue..., р. 246—261; Фаррух Абдулрахим Ҳумоюн. Дастури ҷомеи забони форсӣ. Душанбе, 1972, Сиёев Бегмурод. Таърихи қонишинҳои забони тоҷикӣ. Душанбе, 1972, сах. 101—120.

- ⁴⁰ Забони адабии ҳозираи тоҷик, синтаксис. Барои студентони факултетҳои филологияи мактабҳои олии, сах. 106.
- ⁴¹ Ниг.: Исмаилов М. Ф. Пурқунандаҳои бевосита..., сах. 27—28; Бозидов Н. Бе бандқонишинҳои соҳиби ифода гардидаи пурқунандаи бавосита. Маҷмуаи илмӣ (материалҳо оид ба забони адабии тоҷик). Серияи филологӣ, ҷ. 55. Душанбе, 1967, сах. 34.
- ⁴² Инак, чанд мисол аз асарҳои гуногуни устод Айни: Ёдгор гумон кард, ки дубора ба дасти Азимшоҳаш месупоранд (Айни С. Куллиёт, ҷ. 2, сах. 20); ...ба ҳоли онҳо «афсӯс хӯрда» ба тарафи Балҷувонашон гусел кард (Айни С. Дохунда, Сталинобод, 1935, сах. 270); Дар як ҷои қушод рӯ ба заминам карда хобонид (Айни С. Гуломон, 1935, сах. 430).
- ⁴³ Чунончи: Акун баданам, монанди он ки дар танӯри пуроташам андохта бошанд, месӯхт; Агар яке аз ин шартҳоро вайрон кунӣ, ҳамон соат мекушамат (Куллиёт, ҷ. 7, сах. 212, 277).
- ⁴⁴ Гӯё дард аз ҳарифоне бошад, ки бо дашном мағлубашон кардан мумкин (Муҳаммадиев Ф. Шаби саввум. «Садои Шарк», 1973, № 9, сах. 19); Вай шахсеро мемонд, ки дар болои дуздӣ ё гуноҳи саҳти дигаре дастгираш кардаанд (Турсун Саттор. Сукути қуллаҳо. «Садои Шарк», 1972, № 2, сах. 8); Вай аз автомобили боркаши геологҳо, ки дар роҳ савораш карда буданд,... (Қўҳзод. Андешаҳо дар танҳои. «Садои Шарк», 1976, № 3 сах. 9).
- ⁴⁵ Бузургзода Лутфулло. Синтаксис..., сах. 19.
- ⁴⁶ Ниёзмухаммадов Б. Ҷумлаҳои содда дар забони адабии ҳозираи тоҷик. Сталинобод, 1960, сах. 60—61.
- ⁴⁷ Грамматикаи забони тоҷикӣ, синтаксис. Душанбе, 1963, сах. 46—47.
- ⁴⁸ Забони адабии ҳозираи тоҷик, синтаксис. Душанбе, 1970, сах. 87—106.
- ⁴⁹ Бухоризода А. Л. Функция местоименных суффиксов в современном таджикском литературном языке. Автореф. канд. дис., Сталинабад, 1954.
- ⁵⁰ Lazard G. La langue..., p. 246, 249, 251, 252.
- ⁵¹ Ҳамон ҷо, сах. 253.
- ⁵² Успенская Л. В. Говоры таджиков Гиссарского района, стр. 36.
- ⁵³ Расторгуева В. С. Очерки..., вып. 1, стр. 63.
- ⁵⁴ Расторгуева В. С. Опыт..., стр. 67.
- ⁵⁵ Успенская Л. В. Асари номбурда, сах. 36.
- ⁵⁶ Розенфельд А. З. Говоры Каратегина, стр. 13.
- ⁵⁷ Лазар Ж. (асари номбурда, сах. 257, 260). Дар ин бобат мисолҳои зеринро қайд кардааст: Шашум Салмон-ал-форси буд ва ӯ аз Ачам будаш; ӯро ба ман деҳ то ман ӯро дорамаш; ӯро зур хонданаш ва ғайра.
- ⁵⁸ Ниг.: Гаффаров Р. Забон ва услуби Раҳим Ҷалил. Душанбе, 1966, сах. 131.
- ⁵⁹ Ин гуна мисолҳо дар лаҳҷаҳои Мастҷоҳ низ ба қайд гирифта шудаанд. Хромов А. Л. Говоры таджиков Матчинского района, стр. 45; Дар ин хусус инчунин ниг.: Неменова Р. Л. Кулябские говоры..., стр. 39.
- ⁶⁰ Расторгуева В. С. Очерки..., вып. 2, стр. 194.
- ⁶¹ Таджиев Д. Т. Способы связи определяемым в современном таджикском литературном языке. Сталинабад, 1955, стр. 18. Минбаъд ба тарзи Таджиев Д. Т. Способы связи..., истифода хоҳад шуд.
- ⁶² Таджиев Д. Т. Способы связи..., стр. 24—25.
- ⁶³ Бузургзода Лутфулло. Синтаксис мухтасари забони тоҷик, сах. 23.
- ⁶⁴ Ниёзмухаммадов Б. Забоншиносӣ тоҷик, сах. 145.
- ⁶⁵ Таджиев Д. Т. Способы связи..., стр. 38.
- ⁶⁶ Шахматов А. А. Синтаксис русского языка, стр. 291—293.
- ⁶⁷ Ниг.: Таджиев Д. Т. Способы связи..., стр. 42—43.
- ⁶⁸ Дар осори қадим пешоянд бештар дар шакли таркибии аз они ва муайянқунанда аксар пас аз муайяншаванда истифода шудааст: Ман ва марди пири басир ва гуломе аз они ман зирак... ба шино баромадем (Унсур-ул-Маолӣ Қайковус. Насихатнома. Нашр. «Ирфон», 1968, сах. 72); ва ҳар кучо аз они ӯ касе буд, бӯкушт (Табрихи Сиёнсон, сах. 265).
- ⁶⁹ Ниёзмухаммадов Б. Забоншиносӣ тоҷик, сах. 149.
- ⁷⁰ Ин ду калима ба ин вазифа дар забони адабии низ маъмул аст. Ниг.: Курбанов Пулат. Приложение в современном таджикском литературном языке. Автореф. канд. дис., Душанбе, 1974, стр. 8.
- ⁷¹ Ализода Сандризо. Сарфу наҳви забони тоҷикӣ. Самарқанд, 1926, сах. 73.
- ⁷² Таджиев Д. Т. Способы связи..., стр. 45.
- ⁷³ Грамматика русского языка. М., изд-во АН СССР, 1960, стр. 579.
- ⁷⁴ Ниёзмухаммадов Б. Н., Рустамов Ш. Баъзе масъалаҳои синтаксиси забони адабии ҳозираи тоҷик. Душанбе, 1968, сах. 37.
- ⁷⁵ Исмаилов М. Очеркҳои грамматикӣ оид ба ҳолшарҳқунандаҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷик, к. 1. Душанбе, нашр. «Ирфон», 1971, сах. 5—97 (минбаъд: Исмаилов М. Очеркҳо...).

⁷⁶ Неменова Р. Л. Предлоги в таджикском языке. Изд-во АН Тадж. ССР, Сталинабад, 1954, стр. 12.

⁷⁷ Истифодаи пешоянди аз дар ташкили ҳоли макони қароргоҳи амал дар осори классикӣ низ бисёр дида мешавад, ки намунае аз он ин аст: Аз беруни Хисор шахрест (Носири Хисрав).

⁷⁸ Ҳозир ва дар бобҳои оянда мо рӯйхати пешояндҳои суратдихандаи ҳолҳоро пурра зикр намуда, дар таҳлил, асосан, ба пешояндҳои шевагӣ эътибор додаем. Пешояндҳои умумихалқӣ танҳо ҳангоми зоҳир кардани фарқи мавриди баррасӣ қарор хоҳанд гирифт.

⁷⁹ Қариб ҳамаи пешояндҳои мазкур аз таркибҳои пешояндӣ-пасояндӣ муодилоҳдоранд. Масалан: дар дъруни-дъруни... да, дар зийи-зийи... да ва монанди инҳо. Бинобар фарқи нақрдани ташкили ҳол бо ҳар ду ин воситаҳои ҳамвазифа ҳам дар ин ҷо, ҳам дар фаслҳои минбаъда дар таҳлил пешояндҳоро сарлавҳа, интиҳоб карда, сурат гирифтани ҳолҳоро бо таркиби пешояндӣ-пасояндӣ дар зимни онҳо баён хоҳем кард.

⁸⁰ Пешоянди дар бари ҳам дар ҳамин шакл, ҳам бо таркиби пешоянди асли дар осори классикӣ бисёр дучор мешавад. Вай, махсусан, дар ташкили ҳоли макони сӯй хеле серистеъмоли аст:

Зи хосон тәне чанд ҳамроҳ кард,
Нишон ҷусту омад бари неқмард.

(Фирдавсӣ).

⁸¹ Дар ин хусус ниг.: Неменова Р. Л. Кулябские говоры..., стр. 82; Розенфельд А. З. Говоры Каратегина, стр. 12; Богорад Ю. И. Рогские говоры таджикского языка, стр. 141; Розенфельд А. З. Бадахшанские говоры таджикского языка, стр. 15.

⁸² Ниг.: Исмаилов М. Ф. Пурқунандаҳои бевосита..., сах. 29.

⁸³ Исмаилов М. Очеркҳо..., сах. 45.

⁸⁴ Ҳамон ҷо, сах. 44—51.

⁸⁵ Никитин В. М. Обстоятельство как второстепенный член предложения в русском языке и его противопоставление дополнению. — «Уч. записки Рязанского гос. пед. ин-та», т. 27, Рязань, 1961, стр. 52.

⁸⁶ Мещанинов М. И. Члены предложения и части речи. М.—Л., Изд-во АН СССР, 1945, стр. 51.

⁸⁷ Масалан:

Ба дарёе дар мановеъ бешумор аст.
Агар хоҳӣ саломат, бар қанор аст.

(Саъдӣ).

⁸⁸ Ин ҳодиса дар лаҳҷаҳои Ромит низ ҷой доштааст. Дар ин бора ниг.: Бердиев Б. Пешоянд ва пасояндҳо дар шеваи Ромит. Маҷ. «Масъалаҳои шевашиносӣ тоҷик», ҷ. 1. Душанбе, нашр. «Дониш», 1970, сах. 89.

⁸⁹ Маъсумӣ Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик, сах. 217.

⁹⁰ Дар ин хусус ниг.: Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ, ҷ. 2.

⁹¹ Розенфельд А. З. Бадахшанские говоры таджикского языка, стр. 14.

⁹² Неменова Р. Л. Кулябские говоры таджикского языка, стр. 29.

⁹³ Дар ин хусус ниг.: Маъсумӣ Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик, сах. 259; Гаффаров Р. Забон ва услуби Раҳим Ҷалил, сах. 172; Исмаилов М. Очеркҳо..., сах. 152.

⁹⁴ Ниг.: Исмаилов М. Очеркҳо..., сах. 52.

⁹⁵ Барои батафсилтар ошно шудан бо ин масъала ниг.: Гаффаров Р. Забон ва услуби Раҳим Ҷалил, сах. 172; Исмаилов М. Очеркҳо..., сах. 54.

⁹⁶ Ин ду пасоянд дар забони ўзбекӣ маъмул аст. Ниг.: Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.—Л., 1960, стр. 313.

⁹⁷ Носири Хисрав. Сафарнома. Душанбе, нашр. «Дониш», 1970, сах. 73—90.

⁹⁸ Бо ду воситаи грамматикӣ сурат ёфтани ҳоли интиҳо дар забони адабии пешина низ ба назар мерасад. Фарқи танҳо дар ин аст, ки дар мисолҳои боло воқеаи дуҷум ҳамчун пасоянд пас аз исми воқеаи гардидааст. Аммо дар осори классикӣ ҳар ду восита, ки, асосан, пешояндҳои то ва ба-ра фаро мегирифт, дар як ҷо, паи ҳам истифода мешуд. Масалан, таркиби аз Балх то ба Рай дар тақрири Носири Хисрав.

⁹⁹ Ниёзмухаммадов Б. Н., Рустамов Ш. Баъзе масъалаҳои синтаксиси забони адабии ҳозираи тоҷик. Душанбе, нашр. «Ирфон», 1968, сах. 65.

¹⁰⁰ Ниг.: Ниёзмухаммадов Б. Н., Рустамов Ш. Баъзе масъалаҳои синтаксиси забони адабии тоҷик, сах. 69.

¹⁰¹ Ю. И. Богорад дар диссертацияи номзадии худ оид ба лаҳҷаҳои Рогҷумлаҳои бӯхамб, ба ҳаминча қати-ро оварда, қайд кардааст, ки ин ҷо пасоянди

кати барои нишон додани восита (орудийность) хизмат кардааст. Аммо аён аст, ки таркиби ба ҳаминча кати на воситаи иҷро, балки хатти ҳаракатро ифода менамояд.
¹⁰² Доир ба ин хели пешояндҳо ниг.: С. Халимов. Дар бораи як типи пешояндҳо. Газ. «Маориф ва маданият», 1967, 13 июль.
¹⁰³ Ташкили холи хатти ҳаракат бо пешояндҳои мазкур баъзан дар адабиёти классикӣ низ дида мешавад:

Лаб-лаби чӯй ой гулро бин ба сад раҳ чилвагар,
Эй ки чун оби равонӣ, лаб ба лаб чӯён гул.

(Абдурахмони Чомӣ).

- ¹⁰⁴ Дар ин бора ниг.: Исмаилов М. Очеркҳо..., сах. 88—90.
¹⁰⁵ Мирзоев А., Ниёзӣ Ш., Фафуров М. Грамматикаи забони тоҷикӣ, к. 2, Синтаксис. Барои мактабҳои миёна ва ҳафтсола. Сталинобод, 1950, сах. 24.
¹⁰⁶ Ниёзмухаммадов Б. Чумлаҳои сода дар забони адабии ҳозираи тоҷик. Сталинобод, 1960, сах. 80.
¹⁰⁷ Ниёзмухаммадов Б. Н., Рустамов Ш. Баъзе масъалаҳои синтаксисии забони адабии ҳозираи тоҷик. Душанбе, нашр. «Ирфон», 1968, сах. 82.
¹⁰⁸ Исмаилов М. Очеркҳо..., сах. 99.
¹⁰⁹ Ниг.: Виноградов В. В. Русский язык. М., 1972, стр. 538; Грамматика русского языка, т. 1. Фонетика и морфология. М., изд-во АН СССР, 1953, стр. 652.
¹¹⁰ Исмаилов М. Очеркҳо..., сах. 102.
¹¹¹ Дар ташкили холи замон истеъмоли ёфтани пасоянди -ба дар гуруҳи лаҳҷаҳои Баҳорову Самарқанд, махсусан, бештар буда, баръакси ин дар гуруҳи лаҳҷаҳои Ленинобод пасоянди -анда//да зиёда истифода мегардад.
¹¹² Успенская Л. В. Говоры таджиков Гиссарского района, стр. 28.
¹¹³ Исмаилов М. Очеркҳо..., сах. 106.
¹¹⁴ Ниг.: Исмаилов М. Очеркҳо..., сах. 102.
¹¹⁵ Мирзоев Абдусаттор. Ибораҳои феълии замонӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик. Душанбе, 1972, сах. 124—165. Муаллиф чумлаҳои амсоли Ман дар Ришті хамроҳи тағоям кўкнорхонаро дида баромадам; Дар соли 1920 ман хамроҳи акаи худ барои хондан ба Бухоро омадамро мисол оварда, нишон додааст, ки дар ин чумлаҳо таркибҳои хамроҳи тағоям, хамроҳи акаи худ нисбат ба феъл муносиби замониро ифода кардаанд. Ба назари мо, чунин мерасад, ки дар мисолҳои мазкур пешоянди хамроҳи, чунон ки олимони зиёде гуфтаанд, дар ташкили пуркунанда омада, муносибати хамроҳӣ, яққоягиро нишон додааст. Инро ақаллан аз чумлаи дуҷум, ки холи замон дорад, равшан ҳис кардан мумкин аст. Дар ин масъала таҳлили мактабӣ, яъне истифодаи усули суолу ҷавоб ёри мерасонад: чӣ кор кардам? — омадам, кай? — дар соли 1920, ба кучо — ба Бухоро, барои чӣ? — барои хондан, бо кӣ ё хамроҳи кӣ? — бо акаи худ ё хамроҳи акаи худ.
¹¹⁶ Ниг.: Исмаилов М. Очеркҳо..., сах. 104.
¹¹⁷ А. А. Каримова ба муодили ин пасоянд — пасоянди кати диккат дода, дар лаҳҷаи мардуми Бухоро дар қатори дигар вазифаҳо барои ифодаи се тобиши замонӣ истифода шудани онро қайд кардааст. Ниг.: Керимова А. А. Говор таджиков Бухары. М., 1959, стр. 22.
¹¹⁸ Ниг.: Расторгуева В. С. Очерки..., вып. 2, стр. 52; вып. 3, стр. 31; Керимова А. А. Говор таджиков Бухары, стр. 19; Хамрокулов Х. Шевахон тоҷикони районӣ Бойсун. Душанбе, 1961, сах. 34 ва ғ.
¹¹⁹ Дар забони адабии тоқтиябрӣ истифодаи пасоянди -ро бо ҳол бисёр мушоҳида мешавад, ки чанд намунааш ин аст: Шабро ҷосусони мо омаданд ва гуфтанд (Таърихи Байҳақӣ); се рӯзро ба ҷое расидем, ки онро Аръаз мегуфтанд (Н. Хисрав); Эй хоҷа, рӯзи душанберо ҳам рӯза медорем (Убайди Зоконӣ); Шомро хаммом даромада... (Мирзосирочи Хақим).
¹²⁰ Ниёзмухаммадов Б. Н., Рустамов Ш. Баъзе масъалаҳои синтаксисии забони адабии ҳозираи тоҷик. Нашр. «Ирфон», 1968, сах. 99.
¹²¹ Исмаилов М. Очеркҳо..., сах. 111.
¹²² Маъсумӣ Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик. Сталинобод, 1959, сах. 290.
¹²³ Исмаилов М. Очеркҳо..., сах. 144.
¹²⁴ Ниг.: Исмаилов М. Очеркҳо..., сах. 138—145.
¹²⁵ Ниёзмухаммадов Б. Н., Рустамов Ш. Баъзе масъалаҳои синтаксисии забони адабии ҳозираи тоҷик, сах. 114—115.
¹²⁶ Ниг.: Исмаилов М. Ф. Обстоятельство и его виды в современном таджикском литературном языке. Автореф. докт. дис., Душанбе, 1971, стр. 22—24. Минбаъд: Исмаилов М. Ф. Обстоятельство...
¹²⁷ Ниёзмухаммадов Б. Н., Рустамов Ш. Баъзе масъалаҳои синтаксисии забони адабии ҳозираи тоҷик, сах. 118. Бояд гуфт, ки ду мисоле, ки муаллиф овардааст, роли ба-ро дар ифодаи холи сабаб чандон возеҳ нишон медиҳанд. Масалан, дар чумлаи Дар ояндаи «Еддоштҳо» ба чандин муносибат у ёд карда ҳада шуд, таркиби ба чандин муносибат холи сабаб маънидод шудааст ва ҳол он

ки ин ҷо ин таркиб на сабаби воқеъ гаштани амал, балки мутобиқи маврид рӯй додани онро ифода менамояд.

¹²⁸ Варианти аз хеле камистеъмоли буда, танҳо дар лаҳҷаҳои қаротегинӣ, ваҳий-қаротегинӣ ва бадахшонӣ сабт ёфтааст.

¹²⁹ Барои намуна дар ташкили холи сабаб бо пешоянди аз рӯи аз осори классикӣ байти зерини Анвариро метавон нишон дод:

Хасм агар лофи такобул занад аз рӯи ҳасад,
Ҳақ шиносад, ки кӣ Булқосиму кӣ Бӯлаҳаб аст.

¹³⁰ Фарҳанги забони тоҷикӣ, ҷ. 1, сах. 198.

¹³¹ Ниг.: Смирнова Л. П. Язык «Таърих-и Систан». Сталинобод, 1959, стр. 101.

¹³² Пасоянди -да дар ин вазифа ба шакли -анда//ида дар лаҳҷаи Шайдон, низ мушоҳида мешавад. Дар ин хусус ниг.: Расторгуева В. С. Очерки..., вып. 2, стр. 53; вып. 5, стр. 23; Н. Кисляков дар мақолаи худ «Описание говора Вахно Боло» (Труды Таджикостанской базы АН СССР, т. III. Лингвистика. М., изд-во АН СССР, 1936, стр. 40) дар чумлаи дар саҳт раҳгардӣ одам шалпар мегарда дар ташкили холи сабаб ба кор бурда шудани муродифи пешоянди пасоянди -да//ндаро нишон дода буд, ки ин ҳодиса дар мисолҳои мо қайд наёфтааст.

¹³³ Богорад Ю. И. Рогские говоры таджикского языка. Дастхати диссертации номзадӣ, стр. 150.

¹³⁴ Ниг.: Джураев Рустам. Очерки по истории грамматики таджикского и персидского языка. Душанбе, изд-во «Ирфон», 1972, стр. 138.

¹³⁵ Григорьев В. В. О некоторых событиях в Бухаре, Коканде и Кашгаре. Записки Мирзы-Шемсы Бухары. Казань, 1861, стр. 215.

¹³⁶ Грамматикаи забони тоҷикӣ. Китоби дарсӣ барои мактабҳои олий. Сталинобод, 1956, сах. 164.

¹³⁷ Ҳозиргӣ замонӣ ўзбек тили. Лексикология, фонетика, графика, орфография, морфология. Тошкент, 1957, сах. 509, Инчунин ниг.: Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.—Л., 1960, стр. 331.

¹³⁸ Рустамов Ш. Чумлаи мураккаб бо пайрави сабаб дар забони адабии ҳозираи тоҷик. Душанбе, 1968, стр. 79.

¹³⁹ Ниёзмухаммадов Б. Н., Рустамов Ш. Баъзе масъалаҳои синтаксисии забони адабии ҳозираи тоҷик, сах. 121, 130.

¹⁴⁰ Бо ду воситаи грамматикӣ сурат гирифтани холи сабаб дар шеваи шимолӣ нисбат ба шеваи ҷанубӣ маҳдудтар аст.

¹⁴¹ J. Lazard. La langue..., p. 367—370; Джураев Рустам. Очерки по истории грамматики таджикского и персидского языка, стр. 140—142.

¹⁴² Грамматикаи забони тоҷикӣ. Китоби дарсӣ барои мактабҳои олий. Сталинобод, 1956, сах. 164.

¹⁴³ Исмаилов М. Обстоятельство..., стр. 25.
¹⁴⁴ Дар вазифаи пешоянд истеъмоли ёфтани калимаи маси//маҳси-ро, чунон, ки ба мо маълум аст, бори аввал А. З. Розенфельд нишон дода буд. Ниг.: Розенфельд А. З. Бадахшанские говоры таджикского языка, стр. 17.

¹⁴⁵ Овчинникова И. К. Использование послелога -ра (۱۰), в произведениях таджикских и персидских классических авторов (XI—XV вв.). — «Тр. Института языкознания АН СССР», 1956, т. 6. М., 1956, стр. 401—402; Расторгуева В. С. Среднеперсидский язык. М., 1966, стр. 126.

¹⁴⁶ Ниёзмухаммадов Б., Рустамов Ш. Баъзе масъалаҳои синтаксисии забони адабии ҳозираи тоҷик, сах. 8.

¹⁴⁷ Ҳамон ҷо, сах. 8.
¹⁴⁸ Бузургзода Лутфулло. Синтаксис..., сах. 20.

¹⁴⁹ Исмоилов И. Зарф дар забони адабии ҳозираи тоҷик. Душанбе, нашр. «Ирфон», 1971, сах. 68.

¹⁵⁰ Лутфулло Бузургзода низ калимаи тамоманро чун ифодакунандаи холи микдору дараҷа шарҳ додааст. Ҳамон асар, сах. 20.

¹⁵¹ Мирзоев А., Ниёзӣ Ш., Фафуров М. Грамматикаи забони тоҷикӣ, к. 2. Синтаксис. Барои мактабҳои ҳафтсола ва миёна. Сталинобод, 1950, сах. 26.

¹⁵² Исмаилов М. Ф. Обстоятельство..., стр. 21.
¹⁵³ Неменова Р. Л. Кулябские говоры..., сах. 75.

¹⁵⁴ Исмаилов М. Р. Обстоятельство..., стр. 25—27; 32—36; 39—40.
¹⁵⁵ Исмаилов М. Ф. Обстоятельство..., стр. 34—35.

¹⁵⁶ Ниёзмухаммадов Б. Забонишносии тоҷик. Душанбе, Нашр. «Дониш», 1970, сах. 186.

¹⁵⁷ Мирзоев А., Ниёзӣ Ш., Фафуров М. Грамматикаи забони тоҷикӣ, китоби 2, синтаксис. Барои мактабҳои ҳафтсола ва миёна. Сталинобод, 1950, сах. 23.

¹⁵⁸ Грамматика русского языка, т. 2, синтаксис. М., Изд-во АН СССР, 1960, стр. 574—589.

- 159 Исмаилов М. Ф. *Обстоятельство...*, стр. 28—30.
- 160 Ин пешоянд дар ифодаи холи мазкур дар забони адаби мисли дар мобайни, дар давоми, дар бадали синонимҳо дорад. Ниг.: Исмаилов М. Ф. *Обстоятельство...*, стр. 30.
- 161 Дар навиштаҳои устод Айни зиёдтар тарзи аз ҳад зиёд, дар асарҳои Ҷ. Икромӣ бошад, шакли аз ҳад зиёда ба назар мерасад: Шиками ин одам аз шикамҳои одамони одди аз ҳад зиёд калон буд (С. Айни); Хаво ҳам аз ҳад зиёда хунук шуд (Ҷ. Икромӣ). С. Айни ҳангоми соқит шудани таркиби аз ҳад калимаи зиёдро ба сурати зиёда ба қор бурдааст.
- 162 Чалолов О. Гурӯҳи шеваҳои тоҷикони райони Ёвон, сах. 119.
- 163 Калимаи пур ба маънои **бисёр** дар забони адабии имрӯзаи форсӣ мавриди истифода аст. Инак, як мисол аз Содиқи Чубек: Боз заданаш бо мушту лагад ва сару рӯяшро пур туф қарданд (Содиқи Чубек. Қалпоқдузд. «Садои Шарқ», 1970, № 10, сах. 96).
- 164 Чунончи: Ману Солеҳ даруни алаф шикамамонро дошта ҳай механдидем (С. Улуғзода); Ҳай дарега! (Ф. Муҳаммадиев).
- 165 Фарҳанги забони тоҷикӣ, ҷ. 2. М., Нашр. «Советская энциклопедия», 1969, сах. 220.
- 166 Ҳамон ҷо, сах. 262.
- 167 Ғайр аз маънои номуайяни дар ифодаи маънои дараҷа низ истифода шудани артикли **-е** чанд вақт пеш аз тарафи муаллифи ин сатрҳо нишон дода шуда буд. Ниг.: Фафоров Р. Забон ва услуби Раҳим Ҷалил. Нашр. «Дониш», 1966, сах. 105.
- 168 Чун зарфи микдор ба вазифаи холи дараҷа истифода шудани калимаҳои **сахт, соф, хуб, бад, покиза, майда, ачаб** дар шеваи ҷанубӣ далели раднопазири ҷуни даъвоест, ки ин қабил калимаҳо хусусияти омонимӣ дошта, вобаста ба маънои луғавӣ, ки дар ҷумла зоҳир мекунад, ҳам ба вазифаи сифат ва ҳам ба вазифаи зарф воқеъ мегарданд. Ин аст, ки, бар хилофи ақидаи дурусти И. Исмоилов, вазифаи ин гуна калимаҳо дар доираи сифат маҳдуд қарда, ҷихати зарфии онҳо қатъӣ қардани проф. Б. Ниёзмухаммадов ба ҳақиқати илмӣ мувофиқ нест. Дуруст аст, ки дар нишон додан ва муайян намудани худуди зарфӣ ва сифатии баъзе калимаҳо дар ақидаи И. Исмоилов иштибоҳ ҳаст (Масалан, ӯ фарқ накардааст, ки калимаҳои ҷудогона маҳз дар натиҷаи ҳосияти омонимӣ гирифтаи ҷун ду ҳиссаи алоҳидаи нутқ арзи вучуд мекунад), аммо вақте ки вай дар ибораҳои амсоли **сахт шод шудан** калимаи **сахт** ва мисли инро ба сифати зарфи микдор маънидод мекунад, мавқеаш дуруст ва лойқӣ дастгир аст. Бинобар ин, дар ин гуна мавридҳо ӯро «вазифаҳои морфология ва синтаксисро фарқ қарда наметавонад» гуфта маломат қардани Б. Ниёзмухаммадов (ниг.: Ниёзмухаммадов Б. Забоншиносӣ тоҷик, Душанбе, 1970, сах. 101) иддаои беҳуда аст.
- 169 Лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ дар бобати интишори шаклҳои фонетикӣ андак дар дохили худ фарқ мекунад: андак, асосан, дар ҳамаи онҳо машҳур буда, анде бештар ба лаҳҷаҳои ваҳий-қаротегинӣ ҳос аст.
- 170 Зарфи ҳичи гоҳо барои ифодаи дараҷаи мутлақ низ истифода мешавад: сармо зад ҳичи гълос нағрифт (қ. Навдех): дъстӣ таваҷҷуҳ шикаст, дига ҳичи каа натавоностиъм (ш-к., Хонақон Боло).
- 171 Луғати тоҷикӣ-русӣ, М., 1954, сах. 29.
- 172 Ин ҳодиса баъзан дар забони адаби низ мушоҳида мешавад: Ҳамин динаҳақ дар вақти ба ин ҳавлӣ омаданҳои вай Фирӯза давида аз хона мебаромад (Ҷ. Икромӣ).
- 173 Грамматика русского языка, т. 2, синтаксис, часть первая, стр. 578; Валгина Н. С., Розенталь Д. Э., Фони́на М. И., Цанукевич В. В., Современный русский язык. М., Изд-во «Высшая школа», 1964, стр. 330.
- 174 Никитин В. М. *Обстоятельство как грамматическая категория в русском языке и его место в системе членов предложения*. Саратов, стр. 117; 122; Александров Н. М. *Проблема второстепенных членов предложения в русском языке*. Ленинград, 1963, стр. 334.
- 175 Бузургзода Лутфулло. *Синтаксис...*, сах. 21.
- 176 Маъсумӣ Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик. Сталинобод, 1959, сах. 252 — 54.
- 177 Ниёзмухаммадов Б. Забоншиносӣ тоҷик. Душанбе, 1970, сах. 180 — 186.
- 178 Ниёзмухаммадов Б. Забоншиносӣ тоҷик, сах. 180.
- 179 Ниёзмухаммадов Б., Рустамов Ш. Баъзе масъалаҳои синтаксис забони адабии ҳозираи тоҷик, сах. 24—25.
- 180 Исмаилов М. Ф. *Обстоятельство...*, стр. 37.
- 181 Исмаилов М. Ф. *Обстоятельство...*, стр. 38.
- 182 Хромов А. Л. Об одном таджикском предлоге.—*Изв. АН Тадж. ССР, Отд. общ. наук*, 1957, № 12, стр. 73 — 75. Дар ин хусус инчунин ниг.: Қононов А. Н. *Грамматика современного узбекского литературного языка*. М.—Л., 1960, стр. 304.
- 183 Ниг.: Расторгуева В. С. *Опыт...*, стр. 159.

- 184 Исмаилов М. Ф. *Обстоятельство...*, стр. 37 — 38.
- 185 Таджикско-русский словарь, стр. 441.
- 186 Чунончи дар таҳрири Аҳмади Дониш: Ва ба ранги бўзинагон тамаллуке мекардем.
- 187 Як мисол аз устод Айни: ба назарҳо ба ранги марворидҳои дурахшон метофтанд.
- 188 Фарҳанги забони тоҷикӣ, ҷ. 1, сах. 431.
- 189 Ҳамон ҷо, ҷ. 2, сах. 256.
- 190 Таджикско-русский словарь, стр. 356.
- 191 Ифодаи таркиботи қисӣ бо пешояндҳои сози, соҳти дар лаҳҷаҳои Ромит низ дида мешавад. Ниг.: Бердиев Б. Пешоянд ва пасояндҳо дар шеваи Ромит. Масъалаҳои шевашиносӣ тоҷик. Душанбе, Нашр. «Дониш», 1970, сах. 74.
- 192 Фарҳанги забони тоҷикӣ, ҷ. 1, сах. 632.
- 193 Фарҳанги забони тоҷикӣ, ҷ. 1, сах. 241.
- 194 Грамматикаи забони тоҷикӣ. Китоби дарсӣ барои мактабҳои олий. Сталинобод, 1956, сах. 49.
- 195 Пасоянди **вори//вори** дар баъзе мавридҳо бо исме, ки таркиб сохтааст, бо паузаи ниҳоят суст, гӯё дар як ҳолати интонационӣ талаффуз мешавад. Ин ҳодиса бо калимаҳои, ки ба феъл — хабарҳои ифодакунандаи ҳаракат ва ҳолат тобеъ шуда омадаанд, бештар мушоҳида мешавад: **наҳчир тир вори мера** (ш-к., Ховалинг). Баъзе шевашиносон ин хусусияти пасоянди мазкурро ба назар гирифта, онро бо исми яқҷоя навишта бошанд, баъзеи дигар аз аломати дефис истифода қардаанд. А. З. Розенфельд дар фасли «Зарф»-и асари худ «Говоры Каратегина» (сах. 18) барои ҳолҳои тарзи амал калимаҳои қавҷорӣ, радиоворе-ро далел оварда, нишон додааст, ки «ин ҷо пасоянди **вори//воре** (барин) ба маънои монандӣ калимаи адвербиалӣ сохтааст».
- 196 Масалан, Галкина-Федорук Е. М., Горшкова К. В., Шанский Н. дар китоби дарсӣ яқҷоя навиштаи худ «Современный русский язык. Синтаксис» (М., 1968) айнан ҳамин тавр амал қардаанд.
- 197 Грамматика русского языка, т. 2, синтаксис, часть первая. М., 1960, стр. 598.
- 198 Гвоздев А. Н. Современный русский литературный язык, часть 2, синтаксис. М., 1968, стр. 126; Фуломов А. Ғ., Аскарлова М. А. Ҳозирги замон **ӯзбек тили**. Синтаксис. Тошкент, 1961, сах. 117.
- 199 Забони адабии ҳозираи тоҷик, синтаксис. Барои студентони факультетҳои филологияи мактабҳои олий. Душанбе, 1970, сах. 171 — 172.
- 200 Исмаилов М. Ф. *Обстоятельство...*, стр. 40 — 48.
- 201 Аз ин гурӯҳи воситаҳои грамматикӣ «**бар хилофи**», «**нигоҳ накарда**», «**шуда истода**»-ро дар асоси материали романи Р. Ҷалил «Одамони ҷовид» ханӯз дар соли 1966 муаллифи ин сатрҳо нишон дода буд. Ниг. Фафоров Р. Забон ва услуби Раҳим Ҷалил. Душанбе, 1966, сах. 174.
- 202 Исмаилов М. Ф. *Обстоятельство...*, стр. 44 — 47. Инчунин мақолаи ӯ: Оид ба холи хилоф. «Мақтаби Советӣ», 1970, № 11, сах. 20 — 23.

АЪЗОҲОИ ЧИДАИ ҶУМЛА

- ¹ Собинникова В. И. Простое предложение в русских народных говорах. Воронеж, 1961, стр. 255.
- ² Эшонҷонов А. Ҷумлаи ҷидаъзо ва баъзе хусусиятҳои грамматикӣ он. Маҷмӯаи илми Институти педагогии ба номи Т. Г. Шевченко. Серияи филологӣ, ҷ. 55, Душанбе, 1967, сах. 18.
- ³ Ниг. Ниёзмухаммадов Б. Н., Рустамов Ш. Баъзе масъалаҳои синтаксис забони адабии ҳозираи тоҷик, сах. 111; Рустамов Ш. Таснифоти ҳиссаҳои нутқ ва мавқеи исми. Душанбе, Нашр. «Ирфон», 1972, сах. 25 — 27.
- ⁴ Чунончи, ниг. Виноградов В. В. Русский язык. Изд-во «Высшая школа», М., 1972, стр. 556; Гвоздев А. Н. Современный русский язык, часть 2, синтаксис, стр. 134 ва ғайра.
- ⁵ Чунончи, ниг. Бузургзода Лутфулло. *Синтаксис...*, сах. 26; Расторгуева. Очерки..., вып. 1, стр. 131; Инчунин: Краткий очерк грамматики таджикского языка. — Таджикско-русский словарь, стр. 565; Ниёзмухаммадов Б. Пайвандакҳо. Грамматикаи забони тоҷикӣ. Китоби дарсӣ барои мактабҳои олий, к. 1. Сталинобод, 1956; сах. 199. Паҳалина Т. Н. Ишқошимский язык. Языки народов СССР, т. первый. Индоевропейские языки. Изд. «Наука», М., 1966, стр. 428 ва ғайра. Мутахассисони забонҳои туркӣ низ калимаи **хам-ро** ҷун пайвандак маънидод қардаанд. Ниг.: Қононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, стр. 328; Фуломова А. Ғ., Аскарлова М. А. Ҳозирги замон **ӯзбек тили**, сах. 121 ва ғайра.
- ⁶ Рустамов Ш. Таснифоти ҳиссаҳои нутқ ва мавқеи исми, сах. 26.
- ⁷ Виноградов В. В. Русский язык, стр. 557.
- ⁸ Истеъмоли пайвандаки **-у** ба ҳар қадом аъзои ҷида ва ба ин восита таъкидан номбар намудани предмет, ҳодиса ва амалҳо дар забони адаби низ мушоҳида мешавад.

вад: Бар болои чанд шутур канду наботу шакару халво, бар чанд шутур пӯшок-ворихои атласу шохиву бахмалу зарбофт бор карда буданд (Айнӣ С. Куллиёт, ҷ. 6, сах. 50); Идораҳои ҳастанд, ки ба чамъият дупула ёрдамашон намерасад, аммо қатор-қатор котибу шофери ёрдамчию мудирю боз ким чигуна ходимон доранд (Муҳаммадиев Ф. Палатаи кунҷақӣ, сах. 355).

⁹ Ниг.: Расторгуева В. С. Очерки..., вып. 1, стр. 132; Неменова Р. Д. Кулябские говоры..., стр. 60.
¹⁰ Ниг.: Саидов Р. Говоры Вахио Боло. Автореф. канд. дис., Душанбе, 1971, стр. 22; Махадов М. Припанджские говоры таджиков Дарваза. Автореф. канд. дис., Душанбе, 1972, стр. 25.

¹¹ Рустамов Ш. Таснифоти хиссаҳои нутқ ва мавқеи исм, сах. 28.
¹² Фарҳанги забони тоҷикӣ, ҷ. 2, сах. 498.
¹³ Мирзоев А., Ниёзӣ Ш., Гафуров М. Грамматикаи забони тоҷикӣ, қисми 2. Синтаксис. Барои мактабҳои ҳафтсола ва миёна, сах. 34; Расторгуева В. С. Краткий очерк грамматики таджикского языка. Таджикско-русский словарь, стр. 565; Арзуманов С., Джалолов О. Забони тоҷикӣ. Учебник таджикского языка для высших учебных заведений. Душанбе, Изд-во «Ирфон», 1969, стр. 228 ва ғ.

¹⁴ Чунончи: ӯ фикри Алиҷонро маъкул ёфта сар мечунбонад ё худ бо ягон андешаи дигар банд аст (Муҳаммадиев Ф. Палатаи кунҷақӣ, сах. 16); Аввал ин ки..., барои зиёд шудан ё кам шудани ҳарчи тӯй гушна ё ин ки серии тӯйхӯрҳо дахл дорад (Айнӣ С. Куллиёт, ҷ. 6, сах. 23); Шохҳои вай аз ғояти хушборӣ ба ҳар тараф ҳам меҳӯрданд, ё аз шароби ғурури хусн, ё ин ки аз бодаи шодмонӣ маст шуда буд, ки мастана қадам мезад (Айнӣ С. Куллиёт, ҷ. 6, сах. 382).

¹⁵ Аз Дехнав ва ё ин ки Юртҷӣ... шогирдпешаи мир ояд, ба пеши ӯ мерафт (Икромӣ Ч. «Духтари Оташ», сах. 46); Албатта, дар он пӯчоқи харбуза ва тарбуз ё пӯсти сабзӣ ва пиёз ва ё ин ки устухони тозаро мебинед (Айнӣ С. Куллиёт, ҷ. 3, сах. 479).

¹⁶ Бузургзода Лутфулло. Синтаксис..., сах. 27. А. Мирзоев, Ш. Ниёзӣ, М. Гафуров дар китоби дарсии мактаби ҳафтсола ва миёна (сах. 35); Б. Ниёзмухаммадов дар китоби дарсии мактабҳои олии (қисми морфология, сах. 20) ба ин гурӯҳ калимаи фақат ва ҳатто-ро низ дохил кардаанд, ки, ба назари мо, онҳо на пайвандак, балки хиссаҷаанд.

¹⁷ Гафуров Р. Забон ва услуби Раҳим Чалил, сах. 179.
¹⁸ Ба мавҷудияти чунин пайвандакҳо Лутфулло Бузургзода (асари мазкур, сах. 28) ишора карда буд.
¹⁹ Рустамов Ш. Таснифоти хиссаҳои нутқ ва мавқеи исм, сах. 56.
²⁰ Ҳамон ҷо, сах. 56 — 61.
²¹ Ниг.: Фарҳанги забони тоҷикӣ, ҷ. 1, сах. 275.
²² Лугати тоҷикӣ-русӣ, сах. 104.
²³ Хозирги замон ўзбек тили. Лексикология, фонетика, графика ва орфоэпия. Морфология. Ташкент, 1957, 502 бет.

²⁴ Хусейнов Х. Чумлаи мураккаби тобей бо чумлаи пайрави замон дар забони адабии ҳозираи тоҷик. Сталинобод, 1960, сах. 38.
²⁵ Арзуманов С., Джалолов О. Забони тоҷикӣ. Учебник таджикского языка для высших учебных заведений. Душанбе, 1969, стр. 226.
²⁶ Русско-таджикский словарь, стр. 757.
²⁷ Забони адабии ҳозираи тоҷик, қисми 1. Китоби дарсӣ барои факултети филологияи мактабҳои олии Душанбе, Нашр. «Ирфон», 1973, стр. 413.
²⁸ Виноградов В. В. Русский язык, стр. 553.

ТАРТИБИ КАЛИМА

¹ Гвоздев Л. Н. Современный русский литературный язык, часть 2. М., 1958, стр. 146.
² Шапиро А. Б. Очерки по синтаксису русских народных говоров. М., 1953, стр. 205.

³ Ин масъала дар мисоли факти забони адаби дар диссертацияи Н. Норматов батафсил таҳлил шудааст. Ниг.: Норматов М. Порядок слов в современном таджикском литературном языке. Автореф. канд. дис. Душанбе, 1968.

АЪЗОҲОИ ТУФАЙЛИИ ЧУМЛА

¹ Грамматика современного русского литературного языка. М., «Наука», 1970, стр. 611.
² Золотова Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. М., 1973, стр. 149.
³ Виноградов В. В. О категории модальности и о модальных словах в русском языке. — «Тр. Ин-та русского языка АН СССР», т. 2, 1950, стр. 55, 59.

⁴ Норова И. Мухотаб ва калимаи ибораҳои туфайли дар забони адабии тоҷик. Сталинобод, 1961.
⁵ Ин воҳиди туфайли дар назми классикӣ дар шакли ту гӯй серистеъмол аст.

МУХОТАБ

¹ Шахматов А. А. Синтаксис русского языка. Изд. 2. Л., Учпедгиз, 1941, стр. 261. Айнӣ хамин ақида дар забоншиносии тоҷик низ роҳ ёфта, дар китобҳои грамматика қорӣ шудааст.

² Руднев А. Г. Синтаксис современного русского языка. М., Изд-во «Высшая школа», 1968, стр. 211.

³ Ин хисса, ҳамчун алифи нидо, дар адабиёти классикӣ пас аз исм ба қор бурда мешуд. Ниг.: Залеман К. Г., Жуковский В. А. Грамматика новоперсидского языка с приложениями метрики и библиографии. Спб., 1880, стр. 22. Вай дар назми имрӯза низ ба хамин сурат дучор мешавад. Чунончи, дар мисраи зерини Х. Юсуфӣ, ки ба фашизм нигаронида шудааст: Сабо, пора қардӣ магар бандро.

ХЕЛҲОИ ЧУМЛА АЗ ЧИҲАТИ МАЪНО

¹ Ин хиссаҷа дар баъзе аз лаҳҷаҳои шеваи шимолӣ, аз чумла дар Қуст, Ашт, Шайдон, Фориш, Китоб низ маъмул аст. Ниг.: Расторгуева В. С. Очерки..., вып. 2, стр. 199; Қасымов В. Говоры таджиков Фориша. — Автореф. канд. дис., Душанбе, 1966, стр. 18; Махмудов М. Говоры таджиков Китабского района. Автореф. канд. дис., Душанбе, 1971, стр. 23.

² Расторгуева В. С. Краткий очерк грамматики таджикского языка. — Таджикско-русский словарь. М., 1954, стр. 562; Ниёзмухаммадов Б. Забоншиносии тоҷик. Душанбе, Нашр. «Ирфон», 1970, сах. 217; Маъсумӣ Н. Очеркҳои онд ба инкишофи забони адабии тоҷик. Сталинобод, 1959, сах. 223; Керимова А. А. Таджикский язык. Языки народов СССР. М., «Наука», 1966, стр. 230.
³ Қосимова М. Н. Хиссаҷаи-мӣ. «Мактаби советӣ», 1976. №4, сах. 28.

МУНОСИБАТИ ШЕВАИ ЧАНУБИ БО ЗАБОНИ АДАБИ ВА ШЕВАҲОИ ДИГАР

¹ Ниг.: Лившиц В. А. О внутренних законах развития таджикского языка. — «Изв. АН Тадж. ССР», Отд. обществ. наук, вып. 5, Сталинабад, 1954, стр. 87 — 182; Маъсумӣ Н. Очеркҳои онд ба инкишофи забони адабии тоҷик. Сталинобод, 1959; Расторгуева В. С. О развитии литературных языков народов СССР. Алма-Ата, 1954, стр. 253 — 260; Ниёзмухаммадов Б. Н. О развитии современного таджикского литературного языка. Китоби мазкур, сах. 261—268; Керимова А. А. Таджикский язык. Языки народов СССР. Том первый. М., 1966, стр. 212—235; Гафуров Р. Ваҳдати миллат ва тақомули забон. «Садон Шарқ», 1974, №12, сах. 129 — 143.

² Ниг.: Лаптева О. А. Русский разговорный синтаксис. М., 1976, стр. 63.
³ Барои муфассалтар ошно шудан бо ин масъала ниг.: Гафуров Р. Нависанда ва лаҳҷаҳои забон. «Садон Шарқ», 1975, №7, сах. 113 — 135.

⁴ Ин гуна ибораҳо дар забони адабии имрӯза бештар махсуси услуби С. Улуғзода мебошанд.
⁵ Истифодаи-е ба ин вазифа дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон, ки ба гурӯҳи лаҳҷаҳои шимолӣ мансубият доранд, қайд шудааст. Ниг.: Ҷӯраев Гаффор. Лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон. Душанбе, 1975, сах. 149—151.

⁶ Барои муфассалтар ошно шудан бо ин масъала ниг.: Молчанова Е. К. Таджикские диалектные обороты типа ини ман. — Мачм. Масъалаҳои забоншиносии Душанбе, 1975, сах. 165—176.

⁷ Ин масъала дар мақолаи махсуси мо батафсил баён шудааст. Ниг.: Гафуров Р. Дар хусуси як навъи ибораҳои номӣ дар забони тоҷикӣ. Мачм. Масъалаҳои забоншиносии Душанбе, 1975, сах. 12—31.

⁸ Дар ин бора дар дасти мо онд ба лаҳҷаҳои Ашт танха як мисол (тухм-аша дар хурдан-ан мавҷуд аст, ки аз ҷилди 2 Очеркҳои В. С. Расторгуева (сах. 280) гирифтаем.

⁹ Ниг.: Джалолов О. Отношение чувского диалекта к таджикскому литературному языку. Сталинобод, 1949, стр. 60, 61; Керимова А. А. Говор таджиков Бухары. М., 1959, стр. 20.

¹⁰ Ниг.: Расторгуева В. С. Очерки..., вып. 2, стр. 61; Ҳамрокулов Х. Шеваҳои тоҷикони райони Бойсун. Душанбе, 1961, сах. 37. Саидова К. Говор таджиков Шаартуза. Автореферат канд. дис., Душанбе, 1965, сах. 14.

¹¹ Дар лаҳҷаи Бухоро дар ифодаи адресат бо пешоянди да якҷо омадани пасоянди-а дар чунин чумла қайд шудааст: дар ки-йа ош метийам? Ниг.: Керимова А. А. Асари мазкур, сах. 18.

ТАФОВУТИ ШЕВАИ ЧАНУБИ АЗ ШЕВАИ ЧАНУБИ ШАРҚИ

¹ Ниг.: Махадов М. Припанджские говоры таджиков Дарваза. Автореферат канд. дис., Душанбе, 1972, стр. 24.
² Ниг.: Розенфельд А. З. Дарвазские говоры таджикского языка. — Тру-

ды института языкознания АН СССР, т. 6., 1956, стр. 215; Махадов М., Припанджские говоры..., стр. 25.

ХОТИМА

¹ Расторгуева В. С. Очерки..., вып. 3, стр. 30.

² И. М. Оранский дар пешгуфтори худ ба асари Л. М. Смирнова ин масъаларо махсус таъкид менамояд. Ниг.: Смирнова Л. М. Язык «Та'рих-и Систан». Сталинабад, 1959, стр. 4.

³ Дар ин хусус ниг.: Расторгуева В. С. Опыт..., стр. 157; 161 — 162; Шеваи чанубии забони тоҷикӣ (проспект). Душанбе, 1975, сах. 17 — 19.

⁴ Айни С. Куллиёт, ҷ. 11, китоби дуум, Душанбе, 1964, сах. 377 — 378.

⁵ Дар ин хусус инчунин ниг.: Лаптева О. А. Диалектная и литературная разновидность устно-разговорного синтаксиса и перспективы их сопоставительного изучения. — «Вопросы языкознания», 1969, №1, стр. 22 — 41.

МУНДАРИЧА

Муқаддима	3
Ибора	15
Ибораҳои қолиби исму сифат	15
Ибораҳои қолиби исму исм	17
Ибораҳои қолиби исму сифати феълӣ	20
Ибораҳои қолиби исму масдар	23
Ибораҳои қолиби исму баъзе шаклҳои феълӣ	24
Як навъи махсуси ибораҳои исмӣ	24
Вазифаи ибораҳои номии мазкур дар таркиби ҷумла	29
Сараъзоҳои ҷумла	33
Мубтадо	33
Ифодаи мубтадо	34
Ифодаи мубтадо бо исм	34
Ифодаи мубтадо бо масдар	34
Ифодаи мубтадо бо ҷонишин	34
Ифодаи мубтадо бо сифат	37
Ифодаи мубтадо бо шумора	39
Ифодаи мубтадо бо сифати феълӣ	40
Таркиби мубтадо	40
Мубтадоҳои содда	40
Мубтадоҳои таркибӣ	41
Хабар	46
Хабарҳои феълӣ	47
Хабарҳои феълии содда	47
Ифодаи хабар бо феълҳои содда	47
Ифодаи хабари содда бо феълҳои таркибӣ	52
Хабарҳои феълии соддае, ки бо феълҳои таркибии номӣ ифода ёфтаанд	56
Хабарҳои феълии соддае, ки бо феълҳои таркибии феълӣ ифода ёфтаанд	61
Хабарҳои феълии таркибӣ	62
Хабарҳои пайваст	65
Хабарҳои номӣ	69
Чанд суҳан доир ба фарқи хабари номӣ аз хабари феълӣ	69
Чавҳари хабарҳои номӣ	75
Ифодаи хабарҳои номӣ	78
Исм дар вазифаи чавҳари хабар	78
Сифат дар вазифаи чавҳари хабар	86
Ҷонишин дар вазифаи чавҳари хабар	90
Шумора дар вазифаи чавҳари хабар	92
Чавҳари хабар сифати феълӣ	93
Зарф дар вазифаи чавҳари хабар	95
Ифодаи хабар бо масдар	97
Мувофиқати хабар бо мубтадо	97
Аъзоҳои пайрави ҷумла	103

Пуркунанда	103
Пуркунандаи бевосита	103
Пуркунандаи бевоситаи суратъёфта	103
Пуркунандаи бевоситаи суратнаёфта	105
Пуркунандаи бавосита	106
Бо пешоянди ай//аз//а	108
Бо пешоянди ба//ва//бай//бе//бей//бай	110
Бо пешоянди дар//да ва пасояндҳои -нда, -да, -на	111
Бо пешоянди бе	113
Бо пешояндҳои барон, ай барон, барости, ай ростӣ, боисти	113
Бо пешоянди снӣ//сӯнӣ//суни	115
Бо пешоянди тани, ай тани	115
Бо пешояндҳои ғайри, ғайр аз//ғайр, ай, беи...//без ай	116
Бо пешоянд-пасоянди кати//кати	116
Бо пасоянди -а//ра-//ро	117
Ташкили пуркунандаи бавосита бо ду воситаи грамматикӣ	119
Пуркунандаи бавоситаи суратнаёфта	121
Ифодаи пуркунандаҳо бо бандакчонишинҳои шахсӣ-соҳибӣ	122
Муайянкунанда	127
Муайянкунандаи тавсифӣ	127
Муайянкунандаи нисбӣ	129
Ифодаи муайянкунанда бо сифати феълӣ	130
Муайянкунандаҳои соҳибӣ	132
Муайянкунандаҳои ишоратӣ	132
Баёнӣ	134
Таркиби муайянкунанда	134
Ҳол	135
Ҳоли макон	135
Ҳоли макони хосса	136
Ҳоли маконе, ки сӯи ҳаракатро мефаҳмонад	143
Ҳоли ҷониби амал	143
Ҳоли макони ибтидо	148
Ҳоли макони интиҳо	150
Ҳоли макони хатти ҳаракат	150
Ҳоли замон	152
Ташкили ҳоли замон бо пешояндҳои содда	152
Ташкили ҳоли замон бо пешояндҳои таркибӣ	156
Ташкили ҳоли замон бо пешояндҳои номии соддаи изофӣ	158
Ташкили ҳоли замон бо пасояндҳо	158
Ташкили ҳоли замон бо ду воситаи грамматикӣ	161
Ифодаи ҳоли замон бо роҳи алоқаи ҳамроҳӣ	162
Таркиби ҳоли замон	165
Ҳоли сабаб	166
Ташкили ҳоли сабаб бо пешояндҳои содда	167
Ташкили ҳоли сабаб бо пешояндҳои таркибӣ	167
Ташкили ҳоли сабаб бо пасояндҳо	170
Ташкили ҳоли сабаб бо ду воситаи грамматикӣ	172
Ҳоли мақсад	173
Ташкили ҳоли мақсад бо пешояндҳои содда	173
Ташкили ҳоли мақсад бо пешояндҳои таркибӣ	175
Ҳоли тарзи амал	175
Ҳели бевосита	177
Ҳели бавосита	182
Таркиби ҳоли тарзи амал	184
Ҳоли микдору дараҷа	184
Ҳоли микдор	185
Ҳоли дараҷа	186
Ифодаи ҳоли дараҷа бо зарфҳои микдори қиёсӣ	192
Ифодаи ҳоли дараҷа ба зарфҳои такрор	193
Ҳоли қиёс	195
Ифодаи ҳоли қиёс бо пешояндҳо	199

Ифодаи ҳоли қиёс бо пасояндҳо	200
Ифодаи ҳолҳои қиёс бо ду воситаи грамматикӣ	201
Ҳоли ҳилоф	201
Аъзоҳои ҷиддаи ҷумла	203
Муносибати пайваст	203
Муносибати ҷудой-истисноӣ	204
Муносибати ҳилофӣ	210
Муносибати ивазшавӣ	211
Тартиби калима	213
Аъзоҳои туфайлии ҷумла	216
Мухотаб	219
Ҳелҳои ҷумла аз ҷиҳати маъно	223
Муносибати шеваи ҷанубӣ бо забони адабӣ ва шеваҳои дигар	225
Бо забони адабии имруза	229
Бо забони адабии пешина	229
Фарқи шеваи ҷанубӣ аз шеваи шимоли	231
Дар қисмати ибора	232
Дар қисмати сараъзоҳои ҷумла ва тарзи ифодаи онҳо	233
Дар қисмати аъзоҳои пайрав ва тарзи ифодаи онҳо	237
Тафовути шеваи ҷанубӣ аз шеваи ҷануби шарқӣ	242
Фарқи лаҳҷавии шеваи ҷанубӣ	244
Ҳотима	247

*Бо қарори
Совети таҳририяю нашрияи
Академияи фанҳои РСС Тоҷикистон
чоп мешавад*

Ответственные редакторы —
проф. Дододжан Таджиевич Таджиев,
доц. Роза Львовна Неменова

Раззак ГАФФАРОВ
ЮЖНЫЕ ГОВОРЫ ТАДЖИКСКОГО ЯЗЫКА
Том 3
(на таджикском языке)

Мухаррири нашриёт З. И. Очилова
Мухаррири техники В. Н. Щемелинина
Рассом Р. Абдураззоқов

Ба матбаа 10. 11. 1979 с. дода шуд. Ба чопаш 26. 09. 1979 с. имзо шуд. ҚЛ 05014.
Чузъи чопӣ 17,0. Чузъи тахминно ҳисобӣ 23,8. Чузъи нашрию ҳисобӣ 25,3. Қоғаз
тип. № 1. Формат 70×108^{1/16}. Адади нашр 1165. Супориши 931. Нарҳаш 3-80.
Бо муқоваи № 7 — 4 сӯм.

Нашриёти «Дониш», Душанбе 29, кӯч. Айни, 121, бинои 2.
Матбааи нашриёти «Дониш», Душанбе 29, кӯч. Айни, 121, бинои 2.